

Худойберди
Тұхтабоев

ЙИЛЛАР
ВА
ЙҮЛЛАР

Худойберди Тўхтабоев

ЙИЛЛАР ВА ЙЎЛЛАР

(Тарихий саргузашт роман)

Тошкент
Узбекистон ЛКСМ Марказий Комитети
«Ёш гвардия» нашриёти,
1983

Т 9

Тўхтабоев Худойберди.

Йиллар ва йўллар. Тарихий саргузашт роман.—
Т., «Ёш гвардия», 1983.—368 б., расм.

Тухтабаев Худайберди. Годы и дороги. Роман.

Уз 2

Езуучи Худойберди Тўхтабоевнинг янги романи Фаргона водийси меҳнаткашларининг инқилоб арафаси ва инқилобнинг дастлабки йилларидағи иотинч ҳаёти, уларнинг эрку баҳт учун олиб борган курашлари ҳақида ҳикоя қиласиди. Колхоз қурилиши нинг толмас курашчиларидан бири, ажойиб инсон Бузрукхўжа Усмонхўжаев ҳаёти ва меҳнат фаолияти роман воқеаларига асос қилиб олинган.

Ўзбекистон ССР ва Ўзбекистон Компартиясининг 60 йиллини тўйи арафасида нашр этилаётган мазкур тарихий саргузашт роман сив, авиз хитобхонларга манаур бўлади, деган умиддамив.

Тақриҷчи — О. Шарафутдинов

7 70303—117
356 (104)—83 126—83 4702570200

Омадсиз күнлар

I қисм

I

АРАВАКАШЛАР

Асли номи «Англо-русско-туземное братство» бўлиб маҳаллий кишилар ширкат деб номлаган савдо шўъбасининг Риштон бўлинмасида ғалаён бошланганига уч кун бўлди. Риштони дилкушо уч кундан бўён дошқозондек биқирлаб қайнаб турибди. Ширкатнинг юзлаб аравакашлари, түякашлари, омборларда мол сараловчи хизматчилари, Кўқондан Марғилонгача бўлган қишлоқларни айланиб аҳолига қарзга пул берувчи, ҳосилни чамалаб пишмасиданоқ улгуржи сотиб олувчи агентлар, мирзолар ширкат хўжайини Шакархон ноибининг карvonсаройига тўпланиб шамолдек гувиллаб овоз беряпти:

— Ҳақимизни икки баравар оширсин.

— Кўқонда қанчадан берса, бизга ҳам шунчадан берсиз.

— Бойларда инсоф қолмади ўзи!

— Инсофи бўлса бой бўлармиди?

Миршабхона нозири старшина Темирбек бетоқат ғижиниб юрибди, оёғи куйган товуқдек бир жойда туролмайди. «Ҳаммасини қиличдан ўтказиш керак эди, қиличдан!»— деб қаёққадир от чоптириб кетади, қаёқдандир ҳафсаласи пир бўлиб яна қайтиб келади.

Шакархон ноибининг навкарбошиси Зокир калла исмли калласи хумдек келадиган йигит ўн тўрт навкарни ортидан эргаштириб гоҳ у тўдага, гоҳ бу тўдага қамчи ўхталиб, дағдаға қилиб боради. «Қалтаклашга рухсат берилмаяпти, бўлмаса ҳар биттангни этингни шилиб, суюгинги чайнаган бўлардим», дей аламини остидаги бедовдан олади, тизгинини маҳкам тортган кўйи қамчилаб жониворни турган жойида гир-гир айлантиради. Емиш талашиб отлар кишинайди, чўгалашиб ётган түялар бўкиради, кимдир сўкинади, кимдир ашула айтади. Шотиси осмонга қилиб қўйилган араваларнинг соясида тўрттадаи, бештадан бўлиб ўтирган аравакашлар ўртасида гурунг тўхтамайди. Ҳў нариги тўдада гарtkам, ё Жамшид, дейишиб ялан-

ғоч күкракларига шапиллатиб уриб ошиқ ташлашыпти.
Бериги түдадан:

- Ҳой, наякингдан менам бир тортай.
- Отанг сомон тутатмагану, нари турсанг-чи.
- Бер деяпман.
- Қўлингни ол.
- Чилимингни синдираман, банги!
- Кекиртагингни узиб ташлайман, сўтак! — деган дарғазаб овозлар эшитилади.

Отларнинг ёпқичини полос ўрнига остиларига тўшаб, эгар жабдуқларга ёнбошлаб ўтирганлар ҳам бор.

— Менга қара, бу ғалвани ким бошлади ўзи? — деб сўрайди бири.

— Ким бўларди, анаву учта гўрсўхта-да, — дейди бошқаси.

— Секинроқ, эшитиб қолишмасин, — деб қўяди учинчиси.

— Эшитса қўрқадиган жойим йўқ. Бирлашайлик деб бошимизни қотиришди, мана, бирлашувдик уч кундан бўён оч ўтирибмиз.

— Гап шу, мусулмонлар, агар бугун ҳам бир гап чиқмаса, бизни лақиллатганлари учун учовининг бошига тўп ёлиб оломон қиласиз.

— Сенга бирор одамгарчилик қилиб ёнингни олса...

— Одамгарчилик кони зарар деб шуни айтишади-да, ўртоқ.

Иш ташлашни уюштирган уч азамат мана уч кундирки тиним билмай, тунлари мижжа қоқмай елиб-югуриб юришибди. Гоҳ у тўдага, гоҳ бу тўдага бориб: «Бўш келманглар, йигитлар, ҳаққимизни икки баробар кўтартмагунча ён бермаймиз», дея далда беришади. Пулим йўқ, қорним чилдирма чаляпти дейдиганларга гоҳ бир сўм-ярим сўм чойчақа ташлаб ўтишади.

Риштони дилкушонинг етти чойхонасига ҳам одам зичлигидан қадам босиб бўлмайди. Саратон қуёши еру кўкни ёндириб атрофга олов пуркаётган бир палла эмасми, каттаю кичик ўзини чойга уради, азим толлар, қадимий чинорлар соясида андек салқинлаб олсан дейди. Сўрилар тирбанд, супаларда якка кифт бўлиб ўтирганлар тинмай чой сўрайди, дастёrlар ҳар қўлида тўрттадан чойнак, зиппиллаб югишади, елкасига сочиқ ташлаб олган оқ яктакли чойхоначиларнинг қўли-қўлига тегмайди. Аравакашларнинг ҳолидан хабар олгани келган қариндош-урӯлар, яқин-йироқлар ўтиргани жой тополмай тўни, гоҳо хуржуни устига омонат чўкиб чой устига чой сўрайди:

— Күк чой дедим, қулоғинг араванинг остида қолған-ми, жиян?

— Инсоғинг борми бола, чой десам шама көлтирибсан-ку?

— Ҳой, құшни, тезроқ жұнайлик, ғалаёнчиларни замбаракдан ўққа тутишармиш.

— Бе, шу замонда замбарак қоптими, ҳаммасини Гирмон урушига олиб кетишган.

— Ҳа, айтгандай, анови куни құшним бир гап топиб келди, шу ростми?

— Қанақа гап?

— Оқ пошионинг замбарагида ўқ тугаб ўрнига гува-ла солиб отаётганимис.

— Ҳой, келин, чимматингизни сал тушириб олинг, уят бўлади-я!

Бир кампир халтада тухум, олтита қотирма пишириб келибди. Үғлини суриштириб гоҳ у тұдага, гоҳ бу тұдага ұтади. «Етимчагинамни коғирларга яқынлашма, үрис ара-ва минма, деб ҳеч күндиролмадим-а. Фозилбойнинг бузоғини боқиб жимгина юраверса бўлмасмиди!» — деб зорла-нади. Үрта пандигонли Қобил бобо Искобилдаги қорамой заводида ишлаётган үғлини ҳойнаҳой у ҳам шу атрофда бўлса керак деб ўйлаб, оч қолмасин дея қайғуриб икки қо-воқни тўлдириб гўжа ош келтирибди. Қовоқларни жун хуржунга солиб, ўзига ўхшаган қари бир эшакка юклаб олган. Эшак одамлардан ҳуркибми ҳеч олға юрмайди: ҳала қилса шатта отади, қамчиласа турган жойида гир айланади. Аравасини оғдарма оти қилиб соясида ёнбош-лаб ётган эрмакталаб бир йигит шартта ўрнидан турди-да, бедага аралашиб аллақаердан келиб қолган оқ чан-гални олиб эшакнинг думи остига қистириб қўйди. Ана эн-ди томошани кўрсангиз: дармонсиздек кўринган қари эшак думини бир қисди-ю, орқа оёқларини осмонга отиб Қобил бобони устидан учирив юборди. Эшак жони оғри-ган сари думини баттароқ қисар, думи қисилган замона остидаги чангаль чуқурроқ ботиб, шўринг қуррур ҳайвон ўзини гоҳ у тұдага, гоҳ бу тұдага урар эди.

Хў нарида, «Қирғиз чойхона» деб аталадиган чойхона-нинг соя-салқин супаларида эса ҳангома ҳамон давом өтәрди. Чўкка тушиб олган шопмўйловли, ўрта ёшли бир киши ҳаммани оғзига қаратиб олган. Кўпроқ одам эшит-син деб, атайлаб дўриллаган овоз билан баланд гапириял-ти:

— Э, мулла Сафо, бу хотинталоқ давлатмандлар сийи-личин учун өмас, мақтаниш учун бойлик тўплашади. Ав-

валги йили мана шу илоннинг ёғини ялаган Шакархон номиб рўзаи мукаррамада бир хатми-қуръон ўқиттириди, Муҳаммад алайхул салом замонидан бўён мусулмон оламида бунаقا бемазалик бўлмаган бўлса керак. Андижондан Миркомилбой, Қўқондан Паталахов жаноблари, Тошкентдан қорни нақ арава келадиган банкачи бой, Самарқанддан ака-ука Жугут бойлар, эҳ-е, ҳаммасини санайман десам шомгача ҳам адо бўлмайди. Камида елкамда оппоқ сочиқ, эшилиб, буралиб хизмат қилиб турибман денг. Бир маҳал кумуш чойнакда мусаллас олиб кирган эдим, мақтанаётганлари устидан чиқиб қолибман. Миркомилбой ширакайф, кўзлари биё-биё, еру мулким шунаقا каттаки, атрофидаги теракларни пулласам Фаргона музофотини бир йил текинга боқса бўлади, дейди. Яна бир кирсам энди Шакархон ноиб гапиряптилар. Бу писмиқ ўшандаям катта гапирмади. Йўқ, мен сизларчалик катта бой эмасман, дейди мунғайиб. Бор-йўқ бойлигим бўйнга уч газ, энига тўрт газ келадиган қутичага жойлашган, деб олдимга бир даста калитни ташлаб «сандиқни оч», деб қолса бўладими! Очсан бай-бай-бай Бухоронинг сап-сариқ олтин тангларига лиммо-лим тўла денг. Керилишиб ўтирган давлатмандлар оч бўридек «у-у-у-у» деб юборишса бўладими! Энди нариги сандиқни оч, деди ноиб мастиликдан бешктерватдек чайқалиб. Наригисини очсан ҳай-ҳай, ичи тўла бели боғлиқ даста-даста чирвонлару оқ пошшонинг сурати туширилган қизил пуллар денг. Ваҳимам ошганидан ишонсангиз тиззаларим дир-дир қалтирай бошлади.

Соат сайин Қўқондаги уезд полиция бошқармасига, ҳокиму мутлақ ҳузурига чопар бориб келиб турибди. Йўқ, қамоққа олишга, ўқ отишга рухсат берилмаяпти. Фаргона музофоти отилишга яқин қолган вулқондек вишиллаб турган эмиш, бир ўқ узилиши катта-катта ғалаёнларга сабаб бўлиши мумкин экан. Қўқондан қўшнин ҳам юборилмади, қалтис чоралар кўришга рухсат ҳам бўлмаяпти. Ғалаён тинч йўл билан бостирилиши керак. Имкони бўлмаса, майли, ширкат хўжайинлари ён беринсин, ғалаёнчиларнинг талаблари қисман қондирилсин, уезд ҳокими Мединский жанобларининг хоҳиши — иродалари ана шундай. «Бекор айтибсан, копир,— деб гижинади конторасига қамалиб олган Шакархон ноиб,— маҳкамангда ўтириб олиб жарақ-жарақ олтинларни санаб олишни биласан, хотинимга совға дейсан, қизимга ҳадя дейсан, сартнинг терисини шилиб олtingа айлантириб Оврупо бонкасига жўнатасан. Йўқ, бу шўртумшуқларга ён бермийман, бугун уларга ён берсам, эртага чоракорлар оёққа туради, ени

түрттан бирига эмас, тенг шерикка экамиз дейди. Индини-
сига кулоллар, дўкондаги усталар бош кўтаради... Йўқ,
ён бермайман, бошқача йўлини ахтараман... Ораларига
нифоқ солсам-чи, бошлиқларини гум қилсам-чи?.. Йўқ,
бу йўлдан худонинг ўзи арасин, қаттиққўл бўламан-у, ле-
кин қотилликка йўл қўймайман. Яхиси, ораларига ни-
фоқ соламан, ўзларини жиққамушт қилиб уришириб
кўяман».

II

НОИБ ЖАНОБЛАРИ ЕН БЕРМАЙДИ

Шакархон ноиб жуссаси кичкина, нозик таъб, диди ба-
ланд бир киши. Оврупа маданияти билан таниш бўлгани
учун оврупалиларга ўхшаб дид ҳам ихлос билан кийина-
ди. Кўринишидан жуда ёқимтой, қаттиқ гапирмайди, бў-
лар-бўлмасга тутақиб ҳам кетмайди, сабр-тоқатли бир
киши. Аммо жаҳли чиқса хийла тажанг, серзарда бўлиб
қолади, шу пайтда ҳам асабларини аранг босиб турибди.
Бўлинс маҳкамасининг кенг, ойнаравонли, ёруғ хонасида
гоҳ туриб, гоҳ ўтириб тинмай ўй суряпти. Ноиб бўлганига
ўттиз йилларча бўлиб қолди, шу йиллар давомида не-не
ғалаёнлар, не-не қонли тўқиашувлар бўлиб ўтмади, ҳам-
масини сабр-тоқат билан тинчтиб эл ўртасида «адолатли
ноиб» деган ном олиб обрў, эътибор қозониб келмоқда.
«Энг ёмони юртнинг назаридан қолиш,— ўйларини тўхта-
та олмайди,— элнинг назаридан қолмайин деб хазинани
қоқлаб қўйсам ҳам бўлмайди-да. Хазинасиз ҳоким совун-
нинг кўпигидир, ёш бола пуфласа ҳам учади кетади. Юрт-
ни, ҳамиша ақллилар эмас, сиёсатдонлар бошқариб кел-
ган, сиёсатдонларга эса қувлик, шумлик раҳнамо бўлган.
Беш пайса адолатга юз пайса қувлик қўшганлар. Лекин
замон ҳам чирсиллаб турибди, бир гугурт чақилгудек бўл-
са оламга ўт кетадигандек, газеталар шундай ёзаяпти, ди-
лигроф хабарлари ҳам шундай. ...Нима бўлганда ҳам бой-
ликни эҳтиёт қилмоғим керак. Мен уни қирғиҷ билан қир-
тишлаб йиғдим, андек бўшашсам мени Қўқон бойлари,
Андижон аллоплари, Тошкент ҳукмдорлари аждарҳодек
ютиб юборишади...»

Маҳкаманинг ёнфоқ дарахтидан гулдор қилиб ишлан-
ган залворли эшиги овозсиз очилиб остононда қўл қовуш-
тирганча Мирзача кўриниди. Йигитчанинг жисми ҳам ис-
мига монанд; ёши йигирмалардаю, тўққиз яшар боладек
кичкина кўринади. Дид билан кийиниб, ясаниб ҳам олган.

Риштон кулоллари лойдан ясаб хұмдона обдон пишириб дүкенларға чиқарып сотадиган құғирчоққа үшшайды, бир жиҳатдан йнгитчани құғирчоқ деб атаса ҳам бўлади. Ноибнинг етимхонасида катта бўлган. Шу валинеъматнинг ҳимоясида Искобилдаги рус-тузем мактабида таълим олиб қайтган. Жаноблари ўтиради, тур деса туради.

- Хўш, Мирза? — бошини кўтармай сўради ноиб.
- Аравакашлардан вакил сўраган эдилар...
- Старшинага одам юбордингми?
- Юбордим.
- Навқарбоши қаерда?
- Аравакашларни қўриқлаб турибдишар.
- Хон эшон ҳазратларидан дарәк борми?
- Келганлар.
- Қизиқчилар-чи?
- Ҳаммалари жам бўлиб, маслаҳат қилаётирлар.
- Маслаҳат?
- Аввал ваъз айтсакми ёки томоша кўрсатсакми, деб маслаҳат қилурлар.
- Демак, ҳамма иш жойида дегин?
- Худо хоҳласа жойида, жаноблари.
- Хўш, Мирзача, вакилларни қабул қиласми?
- Эл кўзига яхши бўларди.
- Айт, киришсин бўлмаса.

Маҳкамага бирин-кетин уч киши кириб кела бошлади. Олдингисини Мақсад қори деб атайдилар. Ёши қирқларга бориб қолган, сийрак соқолига оқ оралаган, тор пенонали, думалоқ юзли бир киши. Бошига оқ бўздан кичкина салла ўраб олибди. Салласи остидаги қасмоғи чиқиб кетган дўпписини афтидан кечаси ҳам кийиб ётса керак, бошига ёпишиб қолгани шундоқцина кўриниб турибди. Елкаси туртиб чиққан, шунинг учун ҳам гарчи ғоз турган бўлса-да, бели букчайгандек кўринади. Кетидан йигитма икки-йигирма уч ёшлардаги иоррул, кўкраклари кенг, буғдойранг юзли, сермаъно кўзлари чарақлаб турган йигит кўринди. Оёғида янгигина хироми маҳси-калиш, эгнида йўл-йўл қаламидан яктак, бошида тахи эзилмаган қалампир-нусха гулли дўппи. «Бузрукхўжа шу бўлса керак,— фижиниб ўйлади ноиб.— Сайллга келгандек ясаниб олганини қаранг». Энг охирида остоңада ўрта бўйли, миқти гавдали, тарвуздек думалоқ бошли қош-киприклиари худди атайлаб бўяб олгандек сап-сариқ; мовий кўзларида пичингми, истеҳзоми аксланиб турган Қомил Муртазин кириб кела бошлади. Муртазин ҳам башанг кийиниб олган, эгнида шу ёшдаги йигитларга камдаи-кам насиб бўйни.

ладиган оқ сурпдан яқтак-иіштон, оғида түя терисидан ихчам тикилган чориқ, бошнадаги чуст нусха дүпписини күни кече кийган бұлса керак, мушку анбар хиди уфуриб турибди. Агар миршабхона нозири старшина Темирбек ҳозир шу ерда бўлганда, худойи таоло унга фаҳму фаросат бериб, ва яна озгина синчковликдан ҳам юқтириб қўйганда, Қўқон полиция бошқармасидан келган ва олти ойдан буён ҳамёнида юравериб, титилиб кетган суратга қараб ўзбекча кийиниб олган бу йигит машҳур инқилобчи, Қўқондаги большевиклар уюшмасининг ерли халқ ўртасида иш олиб бораётган абжир тарбиботчиси Комил Муртазин эканлигини дарров билиб олган бўларди. Муртазин Қудаш пилла ширкатида, Бешариқдаги пахта заводида ишчилар орасида Шароф Сайфуллин номи билан юриб пошшоликка қарши ғалаёнлар уюштиргани учун жиноятчи деб эълон қилинган ва номи қидирув рўйхатига тушиб қолган эди. Агар Темирбек бу довюрак йигитни қўлга туширса, кўксига уриб хийла мақтанган ва ажаб эмаски, катта-кatta мукофотлар ҳам олган бўларди. Лекин Темирбек бу ерда йўқ. Бордию, бўлганда ҳам бари бир таний олмас, сабабким, ҳақ таоло унга икки кўзни ато қилган эди-ю, аммо бу кўзлар таомдан бошқасини фарқлай олмас эди.

Шакархон гўё кириб келаётгандарни кўрмаётгандек, парқу болишларга ёнбошлаганча қўлидаги садарайҳон новдаси билан юзларини елпиган кўйи танобий хонанинг васса жуфтли шифтига, тоқиларига солинган ўймакор гулларга разм ташлаётгандек, гўё шундан ўзга машрулот уни қизиқтирмаётгандек жим тураверди. Учовлари остона ортида кўрингандаридәқ ноибнинг қалбида нафсонияти топталган кишиларда бўладиган ёввойи бир рурур қўзғалиб томирлари бўйлаб чопа бошлаган, ғазабга ҳам, қасосга ҳам ўхшамайдиган ва айни пайтда униси ҳам, буниси ҳам омухта бўлган бошқа туйғулар билан қўшилиб кўзларидан ўт чақнаб, қўллари енгил қалтирай бошлаган эди. Аммо бу ҳолат кўпам узоққа чўзилмади. Алам ҳам нафрата тўла нигоҳларга нигоҳи дуч келгач, ноиб вужудида ихтиёридан ташқарида яна ғазаб қўзғалганини ҳис қилдио:

— Ким бўласизлар? — деб сўради.

Келганлар зидан бир-бирларига қарадилар. Бузрукхўжа жавоб қайтарди:

— Аравакашлардан вакилмиз.

— Исенчилармиз дени?

— Иўқ,— ютиниб олди Бузрукхўжа,— ҳақ ҳам ҳақиқат талаб қилувчилармиз.

— Нега келдиларинг, талабларинг нима?

— Талабимизни аввалги куни қоғозга битиб, ўзларига топширганмиз.

— Уни йиртиб ташлаганман, бошқатдан тушунтири.

— Жаноблари тажанг бир кайфиятда турибдилар, бу авҳолда гаплаша олмаймиз,— ноибининг жаҳлига тегадиган даражада босиқлик билан деди йигит,— ўзингизга келиб олгунингизча биз ташқаридаги турлиларни мумкин.

«Қизишиб кетдим, тўғри. Ўзимни босолмаяпман, босишим керак,— фикридан ўта бошлади ноибининг,— тавба, она сути оғзидан кетмаган йигитча босиқлик билан мендан устун келиб турса-я...»

Шакархон енгилгина кулиб қўйди. Томоғи остидаги муштдаккина бақбақаси силкиниб кетди. Чаққон бир ҳаракат билан ўрнидан турди-да, вакилларни қўярда-қўймай адрес кўрпачага ўтқазиб Мирзачага чой-нон келтир, деб буюрди. Худди тутқаноғи тутиб қолгандек пиқирлаб кула бошлади, лекин кулган сари кўзлари яна нафратга тўлиб бораради.

— Хўш, Қори сиздек мўмин бир одам нега бу исёнчиларга қўшилиб юрибди? — деб сўради ниҳоят ноиб.

— Энди жаноблари,— аравакаш ўрнидан турмоқчи бўлиб бир қўзғалдию... негадир турмай чордана қуриб олди,— сабаби тириклик деганларидек, йўқчилик мажбур қилди мени буларга қўшилишга. Хотиним ногирон, бу ҳам майли-я, аксига олиб ҳар йили туғиб беради денг. Ўзим аравакаш бўлганим учунми бир арава бола туғиб берган. Эгнига топсам, қорнига йўқ деганларидек шу йилги илик узилди палласида иккитаси очидан ўлиб қолди. Бирам ширин болалар эдики, кичкинаси бирам дўмбоқ эдики, мен...

Мақсад қори ўпкаси тўлиб гапиролмай қолди.

«Нега буни вакил қилиб сайлашди экан? — фикридан ўта бошлади Комил Муртазининг.— Эски аравакаш бўлса нима бўпти. Гапини уddyалаб гапирадиганини сайлаш керак эди-да. Бу ерда кўзёши эмас, қатъият ишни ҳал қиласди. Ана, йиғлашга ҳам тушди шекилли».

Қорининг йиғламсираб туриши ноибининг ҳам феълини айнитди. «Атайлаб қиляпти, туллак экан. Эҳтимол бир йиғлаб берасан деб тайинлаб қўйишгандир, ўйлаб топган ҳийаларини қаранг,— дея ўйладио: «Хотини кишига ўхшаб пиқиллай берманг», деб жеркиб ташлади. Сўнг Бузрукхўжага юэланди.

— Сиз ҳам вакилмисиз?

— Шундай,— деб қўйди йигит.

— Исминги?

- Бузрукхўжа.
- Қайси юртдансиз?
- Пандигонликман.
- Кимнинг ўғлисиз?
- Усмонхўжа отанинг.

— Яхши одамнинг фарзанди экансиз. Дадангизни танимайман,— тез-тез гапира бошлади ноиб. Гапира туриб неғадир ўрнидан ҳам туриб олди,— ҳалол ҳам покиза бир кишининг фарзанди бўла туриб бу нонтекиларга нега қўшилиб юрибсиз?

— Раҳмим келганидан,— шу сўзларни айта туриб Бузрукхўжа ҳам ўрнидан туриб олди. Йигит ҳалидан буён ғалати бир ҳолатни бошидан кечираётганди: бу ерга кириб келаётганида иззат-нафси баланд киши бирордан нарса сўраб қўл чўзганида инсоний ғурури, ҳамияти қўзғалиб қаидай бир аҳволга тушса, у ҳам худди ана шундай бир кайфиятга тushiб, хўрлика ўхшаш бир ҳисни туйган эди. Ноиб жанобларининг минг хилда турланиб туриши ёқмади унга, вужудидаги ўша ҳисни аланталатиб, ғазабини қўзғай бошлади. «Қалби тўла нафрату қиқирлаб кулишини қаранг. Дорули бўл, мўлтони бўл, эви билан бўл-да», деган ўй йигитнинг юрагини ёндириб ўтди. Бунинг устига Мақсад қорининг йиғламсираб туришини айтмайсизми. Кошки бу ноиблар камбағалнинг ҳолини тушуниб, жони ачиса. Одамларнинг кўз ёшидан дуру гавҳар йиғаётган бу бойваччаларга бутун дунё улу солиб йиғлаганда ҳам бари бир-ку. «Дадил туриши керак эди,— фикридан ўтди яна Бузрукхўжанинг,— дадил бўламан, бош эгмайман...»

— Раҳмим келганидан дедингизми?— қулоқларига ишонмагандек такрор сўради ноиб.

— Эрта баҳордан буён бу шўринг қурғурлардан қанчаси очидан ўлиб кетди.

— Юртда очарчилик бўлса мен айборми? Ландовурлар очидан ўладиган, уддабуронлар яйраб-яшнайдиган замонлар келган бўлса мен жавобгарми? Буларнинг ҳаммаси яратганинг иродаси билан юз берайтган бўлса-чи, биз бандалар уни ўзgartиришга ожиз бўлсак-чи? Ҳўп мен бадавлатман. Лекин мен ҳам сизга ўхшаган бир инсонман. Бир коса қатиқли гўжага қорним тўяди, бойлигимни нариги дунёга орқалаб ҳам кетолмайман, лекин бу бойлигини аслини олганда сизларга ўхшаган ношудлар, ўзини эплай олмайдиган нонкўрлар учун тўплайпман. Ширкатга қўшилиб юзлаб кишиларни иш билан таъминладим, бундан кўз юмасизми? Уч йил давомида ўн тўрт масжид қолдирдим, етим қолган болаларни тўплаб едириб-ичирин-

ман. Риштон анҳорини кенгайтириб ариқ-ариқ сувлар келтирдим, мусулмон фарзанди Оврупа билан яқинлашсан, кўзи очилсин деб, тузем мактабидан йигирма баччага ўрин олдим, хўш, булардан кўз юмасизми?.. Мени адолатсиз ҳоким дейишга, хасис давлатманд дейишга ҳеч бирингизнинг ҳаққингиз йўқ.

Ноиб худди шу мазмундаги маърузани аравадан қўрғон ясад салқинида ёнбошлаб ётган ғалаёнчиларга айтмоқчи бўлиб икки кундан буён чоғланиб юрган, лекин ўёққа чиққани юраги дов бермаётганди. Бирдан тошбўрон қилиб юборишса-чи, деган ўй юрагига қўрқув соларди. Бу ерда тошбўрон қиладиган аламзадалар йўқ, учовлари бўлса худога шукр, ийманибгина қулоқ солишаётпти. Хўш, нега энди тўйиб-тўйиб гапирамаслиги керак экан. Ноиб ўз ҳақиқатини, ўзи тўқиб чиқаргац, наздида ўзгалар ҳам албатта ишониши керак бўлган бу ҳақиқатни: яъни мен албатта бой бўлишим, бойлигимни кун сайнин ошириб боришим, ўзгалар камбағалми, бойми — ким бўлишидан қатъи назар, менга кўмаклашиши керак. Шунда юрт обод бўлади, камбағалнинг усти бут, қорни тўқ бўлади, деган ҳақиқатни куйиб-пишиб исботлар, исботлаган сари ўз ҳақиқатига ўзининг ишончи яна ҳам ортиб борар эди.

«Буржуй, маҳаллий буржуйнинг энг чиройли нусхаси,— ўйлай бошлади Комил Муртазин,— йўқ, бу мен кўриб юрган бурнидан нарини кўрмайдиган, машшатдан бошқасини хоҳламайдиган бўйни йўғон ҳокимлару, қорни катта бойларга ҳеч ўҳшамайди. Тараққийпарварлиги ҳам, адолати ҳам ўзгача бунинг. Лекин нима бўлганда ҳам оч бўридек ириллаб турибди. Улжа фақат менини, фақат ўзим сўйман дейди...»

— Чиқиб аравакашларга айтинг,— ниҳоят маърузасига якун ясай бошлади ноиб,— маошларига ортиқча бир сўм ҳам қўшолмайман.

— Қўшасиз!— бир оғиздан дейишди вакиллар,— Қўқонда ҳам аравакашларга ойига қирқ сўмдан, агентларга олтмиш сўмдан тўлашяпти. Камига кўнмаймиз.

— Аммо учовларингнинг маошларингни оширишга сўз бераман, шу шарт биланки, анови йўлдан адашганларни ишга тарғиб қиласизлар, токи юртда осойишталик бўлинин. Хўш, розимисиз Эшон отанинг ўели?

— Жаноблари,— негадир тутилиб қолди Бузрукхўжа,— жаноблари... бу гапларингизни эшишиб таним музлаб кетди. Тўғри, ҳар биримиз пулга муҳтојмиз. Лекин биз ҳамкасабаларининг манфаатини сотувчи абраҳлардан

эмасын. Яхшиңи шартимизга күнинг, шунда сизге осон бўлади.

— Хўш, кўнмасам-чи? — қошларини пасти баланд қилиб сўради ноиб.

— Кўнмасангиз ишга чиқмай тураверамиз.

— Чиқасан!

— Аламзада аравакашлар омборларга ўт қўянимиз дейишяпти, буни билиб қўйсиллар.

— Ҳаммангни ҳозир ҳибсга оламан.

— Ололмайсиз, биз кўпчиликмиз.

— Чиқиб кет бу ердан нонкўр Мирза! — деб қичқириди. Шакархон ноиб,— миришаббошини чақир буёққа.

III

ХОН ЭШОН ҲАЗРАТЛАРИ ВАЪЗ АЙТАДИЛАР

Шакархон ноиб гарчи «миришаб» деб қичқирган бўлсада, вакилларни ҳибсга олиш нияти йўқ эди. Аввало бундай ҳаракатга уезд ҳокимлигидан рухсат келган эмас, қолаверса ҳали қамоққа олишга эртароқ, ҳеч иложи қолмагандагина бу чорани қўллаш мумкин. Шунинг учун ҳам югуриб келган Мирзачага керак эмас дегандек қўл силтаб қўя қолди.

Вакиллар бирин-кетин чиқиб кета бошладилар. «Ноибининг ҳузурига чакки кирдик,— ўйлаб бормоқда эди Бузрукхўжа,— талабимизни айтиб аравадан тушмай тураверишимиз керак эди. Кирмай, яхшиси ўзини уёққа чақиринг дейишган эди-я, энди ҳаммаси мени айглашади. Тўғри, айб ўзимдан ҳам ўтди шекилли. Чиройли маъруза-сига маҳлиё бўлиб руҳиятимда сусткашлик бошланди. Томоридан хиппа бўғиб олиш ўрнига солган масжидларига маҳлиё бўлиб ўтирибман-а, масжидинг бошингдан қолсин. Аравакашларнинг руҳи тушиб бирон нарса ундиришдан умидлари узилиб боряпти. Бордюю ҳеч нарсага эриша олмасак режа бузилади. Кейин буларни бирлаштириб ҳам бўлмайди. Давлатмандни ҳам, йўқсилни ҳам худонинг ўзи яратган деб бошини эгиб юраверади... Иўқ, ноибни ён беришга кўндириш керак, лекин қандай қилиб?»

Бузрукхўжа орқасига ўгирилиб шеригига мурожаат қилди:

— Комил ака, сиз нега индамай турдингиз?

— Фойдаси йўқ эди.

— Фойдаси йўқлигини билган эдингизми?

— Билган эдим.
— Билган бўлсангиз, нега энди бизни буёққа кириш-
а ундингиз?

— Сизларни бир синаб кўрмоқчи бўлдим. Ҳокимлар
 билан юзма-юз бўлганда ҳақлигинги зини исботлай оласиз-
и, йўқми, шуни кўрмоқчи эдим. Лекин сен тузук, олиша-
иганга ўхшайсан. Бузрук, билиб қўй, чинакам олишув-
ар энди бошланади. Фақат аравакашларинг сустлик
 илмаса деб қўрқаман. Берсанг ейман, урсанг ўламан
 себ ётаверган билан иш чиқмайди. Ўзбеклар даъвогар
 уст бўлса, қози муттаҳам бўлади дейдилар. Қўқон ишчи-
 аридан ўрганиш керак, уларда қатъият зўр, инқилобий
 уҳи ҳам баланд. Қори акам бўлса андек бўлмаса йиғлаб
 ераёздилар. Нега бундай қилдингиз?

— Қайдам,— елкасини қисиб қўйди Мақсуд қори.
— Одам ўзини пастга урмаслиги керак.
— Шу денг, баҳорда ўлган ўғлим эсимга тушиб кетса
 ўладими.

— Эслаган пайтингизни қаранг-а!

Вакиллар арава қўрғон соясида суҳбатлашаётган, тик
 уриб куннинг иссиғига ҳам парво қилмай тажанг баҳса-
 лаётганлар орасидан ўтиб боришарди. Бир хиллари улар-
 а ички бир ҳавас, умидворлик билан боқишар, ҳамма
 мидимиз ўзларингдан, бўш келманглар дегандек бир ни-
 ўх ташлашар, бошқалари: «Э, аттаңг, бориб-бориб сиз-
 арга эргашибмиз-а», дегандек қўл силтаб тескари ўгири-
 б олишарди.

— Бўрими-тулки? — деб сўради новча бир йигит.
— Тулки,— деди Мақсуд қори негадир жеркиб.
— Сиз борган жойда, худо хоҳласа, ҳамма нарса тул-
 и бўлади.

— Ўзинг-чи,— ер тепинди Мақсуд қори,— ўзинг курк
 овуқдек пусиб ётибсан-ку.

— Хўроларнинг мазаси бўлмагаидан кейин... ётмай
 има қиласай,— яна бўш келмади новча йигит.

Карвоисаройнинг Бузрукхўжа билан Мақсуд қори
 тиб юрган, отхонага яқин бўлгани учун ҳам гўнг билан
 чиган беданинг аралаш ҳиди келиб турган торгина хона-
 ида беш киши тўпланиб яна мунозара бошлашди. Ора-
 арида масъулиятни бўйнига олиб ҳаммаларига буйруқ
 ера оладиган тайинли бошлиқ йўқ эди. Гарчи иш таш-
 ашга тарғиб қилишга бешовлери тенгдан киришиб қо-
 нига ташна бўлиб юрган аравакашларни бу ёрга жамдаш-
 а бир хилда жонбозлик кўрсатган бўлсанларда, киминидир
 зларига бошлиқ қилиб олишни хаёлларига ҳам келди.

ришмаганди. Шунинг учун ҳар бири ўзини бу ишни аслида мен бошладим, демак мен кўпроқ жавобгарман, деб ҳис қилар, ўз фикр-мулоҳазасини жўраларига қабул қилдирмоқчи бўлар, эҳтимол шу боисдандир гап чувалганидан чувалаб борарди.

Комил Муртазин иш ташлашни уюштириш ва бошқаришда гарчи хийла тажрибаси бўлса-да, ҳозир у қочоқ бўлгани учун кўпам фаоллик кўрсатмас, асосан ўзлари бош-қош бўлгани маъқул деган фикрга бориб ўртага ташланадетган фикр-мулоҳазаларни жимгина тинглаб ўтиради. Ширкатнинг Ултармадаги қабул пунктида тарозибон бўлиб ишлайди у. Бу ерга, кўпинча кечалаб келар, аравакашларнинг тунги суҳбатига иштирок этар, Россия ишчилари, инқилоб тўлқинлари, дунёни янгилаш учун большевиклар олиб бораётган катта ишлар ҳақида сўзлаб берар, русча китоблар келтириб даврадагиларга таржима қилиб берар ва яна худди тушда кўрингандек эрталабгача кўздан ғойиб бўлиб қолар эди. Риштонда ғалаён бўлаётганини бугун эрталаб эшилди. Эшилдию, пиёдалаб йўлга чиқди.

— Хўп, Бузруквой аслида ноибнинг олдиға қандай таълблар қўйган эдиларинг? — деб сўради Муртазин суҳбат ўртасида.

— Ҳаққимизни икки баробар оширишни сўраганмиз.
— Яна?

— Отларнинг ем-хашагию, тақасига пулни аравакашлардан босиб қоляпти. Шуни тўхтатишни сўрадик.

— Яна?

— Бори шу.

— Аравакашларнинг қайфияти қалай энди?

— Кўриб турибсиз-ку.

— Йўқ, сенинг фикрингни билмоқчиман.

— Очигини айтсан, кўпчилигига ишониб бўлмайди.

— Демак, яхши тайёргарлик кўрмагансизлар.

— Шунақага ўхшайди.

— Бўлар иш бўпти,— кескин галира бошлади Муртазин.— Энди буёғига ўзинг бошчилик қиласан. Бошлиқ бўлмаса ишни ниҳоясига етказа олмайсизлар.

— Мен ёшлиқ қиласман.

— Инқилобчининг катта-кичиги бўлмайди! — аввалгисидан ҳам кескинроқ бир оҳангда деди Муртазин.

— Ўзингиз бош бўласиз.

— Йўқ,— бош чайқади Муртазин,— мен ўзимни кўпчиликка рўйирост кўрсата олмайман, ошкор бўлиб қоламан.

Тортиша-тортиша охири бугун ҳам сабр қилайлик, зеро ноиб ён берил қолса, агар ён бермаса эртага эрталаб маҳкамани тошбўрон қиласиз деган қарорга келишиди. Чойхоналарга, соя-салқинда гурунглашаётган йигитлар орасига бориб мақсаду ниятларини тушунтиromoқ ниятида тарқала бошладилар. Олди бир пиёладан чой ичиб, бир оғиздан сўз айтишга ҳам улгурмаганди, тўсатдан саҳни ўн танобча келадиган, атрофи четан девор билан омонатгина ўралган карвоңсаройнинг кунчиқар дарвозаси тарафдан карнай овозлари варанглаб эшитилиб қолди. Бақатерак-дек новча, ўzlари чалаётган карнайдек ингичка қоматли беш азamat лупжаларини темирчининг дамидек шишириб дарвозадан кириб келишмоқда эди.

Пандигонлик Мадумар карнайчи бошқаларига қараганда берилиб, терлаб-пишиб чаляпти: мискарнайнинг оғзини осмонга қаратганда зарбли оҳанг олис-олисларгача бориб, юракларни зирқиратиб юборади, пастга қаратганда оёқлар остидаги замин титраб кетгандек бўлади. Мадумарни омадли карнайчи дейишади. Қўқонга янги ҳоким Мединский жаноблари биринчи бор ташриф буюрганларида юртнинг аъёнлари чиқиб эъзозу эҳтиром билан кутиб оладилар. Кутиб олиш маросими тантанавор ўтсин учун пандигонлик шу карнайчини ҳам олиб чиққан эканлар. Полковник жаноблари поезддан тушишлари билан оламни тантанавор оҳангга кўмиб, қалбларда аллақандай улуғвор, зафарбахш кайфият туғдираётган карнайчиларни кўрибдилар. Ҳай-ҳай, биттаси шунақсанги садоқат, шунақсанги меҳри муҳаббат билан чалаётган эмишки, таърифига сўз йўқ эмиш. Ҳоким жаноблари карнайчининг ёнига келиб қўлини елкасига ташлаб, «оғарин, исминг нима?» деб сўрабдилар. «Мадумар карнайчи» бўламан дебди карнайчи. «Ҳокимга қандай илтимосинг бор, айт, ҳаммасини бажо келтираман», дебдилар тўра жаноблари. Мадумар карнайчи шоша-пиша: «Тақсир, мени мана шу тўрт карнайчига бошлиқ этиб тайинласангиз», дебди. Ҳоким жаноблари мийнгида кулганча карнайчига бир оз тикилниб турибдиларда, «ҳа, майли, бошлиқ бўлсанг бўла қол», деб ўтиб кетибдилар. Мадумар карнайчи шундан буён тўрт карнайчига бошлиқ экан.

Карнайчилар олдида пандигонлик ака-ука қизиқчилар Ҳасанбой билан Ҳусанбойлар келишяпти. Акаси новчароқ, укаси паканароқ. Иккови ҳам қисиқ кўз, ялпоқ юзли. Жиддий турғанларида ҳам афтига боқсан кишини ўз-ўзидан кулдириб юборадиган бир хислатлари бор. Эгниларида қуроқдан минг ямоқ қилиб тикилган тўн, бошларида кўк

попукли оқ кулоҳ, юзларига қоракуя билан алламбало суратлар солиб кечаси болаларнинг тушига кириб чиқадиган алвости қиёфасига кириб олганлар. Карнайчилар дам олишга тўхташлари билан ўйин бошлаб юборадилар. Ҳусанбой қорнини худди ноғорага ўхшатиб олдига чиқарди-да, шапати билан уриб оғзидан овоз бериб туради:

Бако-бако бак,
Бако-бако бак.

«Ноғора» овози тиниши билан Ҳасанбой қўллари ҳам бутун вужудини силкитиб ўйин бошлайди, ашула айтиб торгина даврани айланга бошлайди:

Тарвуз өма сиясан,
Лақашиқилдоқ.
Меҳнатингга күясан,
Лақашиқилдоқ.
Янтоғингнинг ёғи йўқ,
Лақашиқилдоқ.
Одамингнинг соғи йўқ,
Лақашиқилдоқ.
Чолга тегма ўлади.
Лақашиқилдоқ.
Ери, суви қолади,
Лақашиқилдоқ,
Чолдан қолган болани,
Лақашиқилдоқ.
Энди кимга берасан,
Лақашиқилдоқ.

Карнайчилар ортидан Шакархон ноибнинг тўрт навкари, басавлат навкарбошиси, Пандигон дахасининг мингбошиси Мулла Сафар боряпти, ўрталарида шу юртнинг мўътабар зотларидан яна бири: дами ўткир, ҳар қандай балони ҳам даф қила оладиган илми-ғойибдан хабардор деб овозаси кетган, форсий, арабий тилларда эркин сўзлай олганидан илмдорлар даврасида ҳам эътибори хийла баланд бўлган пири муршид Ҳон эшон ҳазратлари ихлос билан ясатилган катта кўк эшакка миниб келмоқда. Икки муридлари икки ёнларида, жиловбардорлик қилиб бормоқда.

Бир ҳангома бўладиганга ўхшайди. Оғзи катта, бўйни йўғон жарчилар жар чақиришиб, ноиб жанобларининг ясовуллари ҳай-ҳайлашиб, омади юришмай олди-соттисини тугатолмай қолган бозорчиларни ҳам хуржун-халтасини елкасига ортириб бу тарафга ҳайдаб келмоқдалар. Суворийлар карвонсаройнинг қоқ ўртасидаги азим толлар соя ташлаб турган, баландлиги тўрт газ келадиган шосупа ёнида отдан тушиб, жиловини жиловбардорларга тутқазиб: «Қани-қани, йўқ-йўқ, ўзлари олдин юрсинлар»,

дэйншиб, лекин, бары бир, жүрасини олдинга ўтказмасликка тиришиб юқори күтарила бошладилар. Супада яна беш-олти чөғли аъёнлар бор экан, гур этиб ўринларидан турниб қўл қовуштирилар.

Карнайлар овози тинди. Гувиллаб турган оломон жим бўлди. Шосупадаги аввалроқ келган аъёнлар орасида мирабхона маҳкамасининг андак довдир, андак ҳовлиқма ва шунинг учун ҳам ҳамиша қовун тушириб юрадиган нозири старшина Темирбек жаноблари ҳам бор экан. Бир-иккни одим ташлаб, шосупанинг қирғонига келди-да, негадир ёнидан қиличини суғуриб боши узра баланд кўтарди:

— Халойиқ! — дея ер тепиниб қаттиқ-қаттиқ гапира бошлади,— император аъло ҳазратларининг хоҳиши-иродаси билан, шаҳри Қўқон полковники Мединский тўранинг изми-ихтиёри билан, юртимизнинг пушти паноҳи Шакархон ноиб жанобларининг илтимосига биноап бугун бу ерга, Риштону дилкушо музофотига сиз фуқароларга ваъз айтмоқ ниятида пандигонлик пири муршидимиз Ҳон эшон ҳазратлари ташриф буюрдилар, жим туриб қулоқ солмоқларининг сўрайман.

Қотма, чўзиқ юзли, қора қуюқ соқоли ўсиб кўксига тушган, ўткир кўзли, тор пешонали Ҳон эшон ҳазратлари, битта-битта босиб даврадан ажralиб чиқди.

— Азиз жамоаъ, муслиму, муслимаътун! — старшина-га тақлид қилиб баланд овоз билан гапирмоқчи бўлган эдилар, тўсатдан томоги қичишиб қолди-ю, кафти билан оғзини пана қилган кўйи йўталиб олди. Сўнг пастроқ оҳангда давом этди,— Қуръони шарифда айтилмишким, пошшонинг салоҳияти қўшин биландур, қўшишининг кучи-қуввати юртнинг бойлиги биландир, юртнинг бойлиги ко-сибу деҳқоннинг муруввати биландир ва яна айтилмишки, косиби деҳқоннинг осойишталиги пошшою олампаноҳнинг адолати биландир. Оқ пошшо аъло ҳазратлари юртимиздаги нокас хонлар қирғинига барҳам бердилар. Бул ҳақиқатдир. Бекларнинг хунрезлигига чек қўйдилар, бул ҳам ҳақиқатдир. Илоҳи омин, юртга осойишталик келтирган оқ пошшо аъло ҳазратларининг умрлари боқий бўлгай!

Минглаб қўллар беихтиёр осмонга кўтарилиб юзларини юмшоқ-юмшоқ силаб туша бошлади.

— Овмин!

Пири муршид ўнг қўли билан қоп-қора соқолини чанглаб олис-олисларда илоҳий бир вужуд кўргандек ўша тарафга кўз тикиб олди ва андек жимликдан сўнг яна давом этди:

— Пажмурда Туркистонимизнинг, пешонаси шўр, бе-

ли букик, қўли калта элу-улусимнинг бағрига офтоб тегди, иншоолло боқий бўлгай. Ҳонадонларимиздаadolат чироғи парпираб ёнди ва яна баландроқ ёнгай. Дини исломият барҳақ, масжидларимиз гавжум, бозорлар обод, элу юрт фаровондир ва яна фаровон бўлгай, облоҳу акбар!

— Облоҳу акбар!

— Император аъло ҳазратларининг салоҳиятлари зўр, қўллари дароз, мағрибдан машриққача бўлган юртларда лак-лак қўшинлари тирбанддир. Гирмон отлиқ дажжолу — лайнин дину имонимизга, эрку ихтиёrimизга, бойлигу барокатимизга, еру мулкимизга кўз олайтурмиш ва шу боис обло таоллонинг қаҳру ғазабига дучор бўлгайким, илоё омин, ўшал саодатли сония тезроқ мустажаб бўлгай, облоҳу акбар!

— Облоҳу акбар!

— Муслиму-муслимматун, ва яна ғофил қолмангизким, қуръону шарифда битилмишки, пошшо амри вожибдир, яъни пошшонинг амри фуқаро тарафиндан бажарилмоғи шартдир. Фарзанди мўминларингизни мардикору беминнатга жўнатиб пошшолик олдидаги, ҳақ таолло олдидаги қарзу қиёматингизни адо этдингизким, бунинг учун барчангизнинг дилингиз равшан, кўнглингиз чарогондир. Илойи омин, Ўрўсия юртида қарзи бадалини ҳалол ўтаб юрган марди-майдон йигитларимизни жони ҳамиша омон бўлгай, аларга тикилган офату балоларни ҳазрат Бахоаддин пиrim, ҳазрати Шоҳимардон пиrim даф қилгайлар. Шаккоклик элу улус бошига битмас бало келтиргай ва яна шуни ҳам қайд қилурманким, пошшолик, маъмурият аъёнлари раъйнга қарши бормоқ яратганга қарши бормоқ демакдир. Бу — қуръон сўзидир. Уч кун бўлдиким Шакархон ноиб жанобларининг сербарака, файзиёб ширкатларига жамланмиш аробакашлар ишга чиқмай жанобларининг дили-покизаларини хуфтон қилмишлар. Савдоин-синоат тўхтаб, элу-юртга зарар келтирмишдир. Не-не ғариларнинг рўзгорига зарур бўлган дону-дунлар омборларда қолиб кетмишдир. Бандаи мусулмонлар ва яна маълумингиз бўлгайким меҳнатдан ортиқ ҳақ даъво қилмоқ шаккоклидир, шаккоклик билан қилинган даромад макрудир. Макру ҳақ талаб қилмоқни шайтони дажжол дилига ғулу солган кишигина ихтиёр қилур. Аробакашларнинг дилига шайтону-лайнин ғулув солмишдир. Илойи овмин, аларнинг қалби-руҳияти инсу-жинслар ғазозларидан форир бўлгай, имонлари басаломат бўлиб, инсофуadolат йўлини тутгайлар. Облоҳу акбар!

ДАЖЖОЛУ-ЛАЙИН КИМНИ ИҮЛДАН ОЗДИРДИ

Хон эшон ҳазратлари гоҳ аллақандай бир күч таъсирида худди зикр тушаётгандек чайқалиб, күзга күримас ба-лою оғатни даф құлмоқчидек кетмөн дастасидек узун құлларини бошлари узра баланд күтариб, гоҳ қуръони шарифдан оятлар көлтириб, шариату тариқатга оид ҳикматтар айтиб жарангли ҳам ширадор овоз билан вәзз айтмоқда эди.

Атроф сув қуйғандек жимжит.

Бузрукхұжа ҳам суратдек қотиб туарди. Мақсад қори билан Қомил Муртазин оломон орасидан әхтиётлик билан ўтиб аста-секин унга яқынлашиб кела бошладилар. Иккови ҳам ҳаяжонда, иссиқнинг таъсириданми, ҳаяжоннинг зўриданми юзларидан тер қуяилиб турибди.

— Гафлатда қолибсизлар-ку! — деб қўйди Қомил Муртазин,— Шакархон боплабди-ку, сизларни.

— Расво бўлдик! — ер тепинди Мақсуд қори.

Бузрукхұжа ёнига ўгирилиб хўмрайиб қўйди-ю, индамади. Қўллари муштга тугилган, бўйин томирлари иргиб чиққац, ногаҳоний бошланган ғазабдан ўзини йўқотгудай бир кўйга тушган эди у. Хон эшон ҳазратларининг худони ўртага қўйиб айтиётган маъруэасидан эмас, йўқ, ҳазратлари шундан бошқа мавзуда гапирмайдилар, бу табиий... Аммо ноибининг қувлиги суюк-суюгини куйдириб юбормоқда эди. Уч кундан буён аравакашларнинг шартини ҳисобга олмай, ишни кетга суроётганида гап бор эканда! Уч кундан буён қорасини кўрсатмайди, аравакашлар билан юзма-юз гаплашишдан ўзини олиб қочади. Офтобда куйиб ётган аламзадаларга қандай таъсир этиш йўлини толганини қаранг. Бу шўринг қурғурларнинг тўқсон тўққиз фоизи мусулмон, художўй, художўйларга худонинг ердаги вакили сўзласа қалби тез юмшайди. Гангрини ўртага қўйғаниларида эса бундайларнинг кўзи кўр, қулоғи кар бўлиб, ўтга деса ўтга, сувга деса сувга кириб кетаверади. Қорни очлигини, усти йиртиқлигини унутиб, фотиҳага қўл чўзаверади.

— Овмин! — деб фотиҳага қўл кўтарди яна эшон ҳазратлари. Еру кўкни ларзага солиб оломон яна дуо ўқиди:

— Овмин!!

Бузрукхұжа чуқур хўрсииди, кўзларида ўт чақнаб кетди. Қойил, қойил сенга ноиб! Сен одамларнигина эмас, худони ҳам ўз фойдангга ишлата оладиган устомон экан-

сан. Худо ҳам, эшон ҳам, қуръон ҳам ҳозир сенинг ман-фаатингга ишләялти. Йўқ, сенига тан бериш керак. Бой-лигинг билан эмас, қувлигинг, шумлигинг билан зўрсан. Аравакашлар «макру» деган сўзни эшишиб қолиши ва ажаб эмаски унга ишондилар ҳам. Энди ҳақ даъвосидан воз кечиб тарқаб кетишлари ҳам мумкин. Эсизгина меҳнат, эсизгина югуриб-елиб қилинган ташвиқотлар...

— Бузрук, биронталаринг сўзга чиқишлиаринг керак,— шивирлади Муртазин, — нега индамайсан, ухлаб қолдингми.

— Узингиз чиқасиз,— энтикиб деди Бузрукхўжа.

Муртазин маъруза айтишга чиқа олмайди, аввало бу ерга аксарият мусулмонлар йифилган, исломият қонун-қоидаларини у яхши билмайди. Ундан кейин қочоқлиги ошкор бўлиб қолиши ҳам мумкин. Қўқон большевиклар қўмитасидан кўпчиликка кўринмайсан деб кўрсатма олган Мақсад қори ҳам эплай олмайди. Икки оғиз сўз айтар-айтмас очидан ўлган болаларини эслаб шилқ-шилқ йиғлаб қолса ҳам ажаб эмас. Бошқа икки вакилдан ҳам умид йўқ. Феъллари айнаброқ турибди. Эҳтимол Шакархон поиб уларга катта маош ваъда қилгандир. Ҳа, ҳа, худди шундай бўлиши ҳам мумкин. Бузрук сўзлаши керак. У кескин, шиддатли, қалби тўла ғазаб. Бунинг устига мусулмон илмидан хабари ҳам бор унинг.

— Бузрук,— секин туртди Муртазин,— сўзга чиқишинг шарт.

— Пирин муршидга қарши-я?

— Қўмита номидан буюраман, маъруза тугаши билан супага чиқасан, дадил бўл, орқангда Қўқон ишчилари, большевиклар турганини унутма. Биз ҳақмиз, ҳақлигимиэни исботла уларга.

— Яхши,— бош силкиди Бузрукхўжа.

Лекин қандай бўлганда ҳам Пирин муршидга, Фарғона мусулмонларининг пешвосига қарши гапириш... Гапирмаслик ҳам мумкин эмас-да. Аравакашлар, контор ишчилари, Мирзалар нима дейишарди, умидимиз шу бешовларингдан ёди, зарур пайтда курк товуқдек пусиб қолдиларинг, даф бўлинглар, демайдими, дейишади.

— Гапираман!— қўлини муштга тугди Бузрукхўжа.

— Илойи омин,— маърузасига якун ясай бошлади. Эшон ҳазратлари,— ҳақ таоло кўнглига шайтон ғулув солтган аравакашларининг имонини басаломат қилсин, дилларидаги ғараз ўйларни кунфаякун қилсин, инсофу адолат бирла ишга чиқмоқларига ўзи кушойиш берсин, облоҳу акбар!

- Облоҳу акбар!
- Облоҳу акбар!

Юзига фотиҳа тортиб олган оломон яна жим бўлди. Маъруза таъсирида сеҳрланган қалбларидан аҳён-аҳёнда ожиз хўрсинишилар эшитилади. Инсоф, адолат, яратганга ва ҳокимларга мутелик тушунчаси вужудга сут билан кириб, қон-қонига сингиб кетган ва бора-бора ишончи, имонига айланиб қолган бу бандди мусулмонлар бамисоли аждарҳо олдида турган қуёни боласидек эс-ҳушларини йўқотиб қўйган эдилар.

Иш ташлашга бошчилик қилаётган беш ўртоқ, ниҳоят, бир жойга тўпланиб катта араванинг устига чиқиб олган эдилар. Бузрукхўжа ўша ердан туриб чап қўлини балянд кўтариб гулдураган овоз билан мурожаат қилди...

— Пирим!!!

Сеҳрлангандек қотиб турган одамлар бўйинларини чўзиб арава устига нигоҳ ташладилар, Шосупа тарафдан маъруза айтиб чарчаган Пири муршидинг ҳорғин овози эшитилди.

— Лаббай, бўтам?

— Мен ҳам бир бандай мусулмон сифатида маъруза-нгизни тинглаб кўп ҳузур қилдим.

— Офарин, офарин!

— Адолат ҳақида, ҳалоллик ва поклик хусусида ҳикматлар айтдиларки, таним яйраб эшитдим.

— Офарин, офарин.

— Лекин пирим, шу адолат хусусида каминада андак англашилмовчилик содир бўлди. Рухсатингиз билан биринки савол берсам.

— Жон-қулогум билан эшитурмен, бўтам.

— Жаноблари қуръондан оят келтириб айтдиларки, худо олдида барча баробар, бою камбағал йўқ, дедилар. Шундайми?

— Шундай, бўтам.

— Ва яна айтдиларки, пошшо амри вожибdir. Модомники шундай экан, яъни худо олдида ҳамма баробар, пошшонинг амри барча учун мажбурий экан, унда бизга тушунтириб беринг-чи, Шакархон ноибнинг буқадек семириб ётган қанчадан-қанча қариндош-уруғлари нечун мардикорга боришмади. Йўқ, сабр қилсинглар, ённингизда қоринини бир арава қилиб ўтирган Абдураҳмонбой жанобларини олайлик. Уч азамат фарзандлари бор. Мадрасада таҳсил оляпмиз деган баҳона билан Қўқондаги исловатхонада маржабозлик қилиб юришибди. Нега улардан биронтасини мардикорга жўнатмадингиз? Қани энди бизга тушуни

тириб беринг-чи, пошшонинг амрини ким бажармаяпти экан? Ҳозиргина яратганинг олдида барчамиз баробар дедингиз, минг раҳмат сизга! Модомики шундай экан, неға энди мамлакат бошига тушган ташвиши барча баробар тортмайди? Ё бойлар учун бир қуръону, камбағаллар учун бошқа қуръон битилганми, қуръон нечта ўзи? Алҳамдулло, мен ҳам мусулмонман, ҳақ даъво қилиб офтобда жизғанаги чиқиб, ярим оч, ярим яланғоч ўтирган мана шу контор ишчилари, аравакашлар, мирзолар ҳам мусулмон фарзандлари бўлади. Лекин сиз бизни шайтоннинг иғвосига учганликда айбладингиз. Ноибнинг ризолигисиз ҳақ олсанг кийганинг ҳаром, еганинг макру дедингиз. Бу қандоқ бўлди ўзи, пирам? Эрта саҳардан то хуфтонгача эгардан тушмай ноибнинг юкларини ташиб, савдоларини ривожлантириб, бойлигига бойлик қўшиб келаётган аравакашлар ўз ҳақларини даъво қилиб келганлари учун имонсиз-у, лак-лак пулларини қаерга беркитишни билмай ваҳимада юрган ноиб жаноблари имонли бўлиб қолдиларми? Сиз меҳнатидан ортиқ ҳақ даъво қилмоқ дилига шайтон ғулу солган кишининг иши дедингиз. Йўқ, бошингизни чайқатманг, пирам, худди шундай дедингиз. Бизнинг ҳисобимизга қараганда ноибнинг Кўқондаги Хитой банкида уч миллион, Тошкентдаги Оврупа банкасида беш миллион ақчаси бор. Экинзорларидан, боғларидан кулоллар ширкатию, дўйончиларидан тушаётган даромадлар, савдодан келаётган нафу фойдалар ҳаммасини жамулжам қилиб кўрсак яна ҳамёнларига беш миллион сўм нақдгина тушиб турибди. Қани айтинг-чи, пирам, ким ҳақ экан, тиллоларининг ҳисобига етолмай юрган ноиб жанобларими ёки егани овқат тополмай ажриқнинг томирини талқон қилиб кафтлаб юрган мана бу шўринг қурғурларми? Пирам, ўзингиз ҳам биласизки, икки йилдан буён юртда қаҳатчилик бор. Шу йилги иликузилди палласида не-не одамлар очликдан шишиб ўлди. Ноиб жанобларининг омборларида бўлса донларга мита тушиб ётибди. Айтинг-чи, қайси биримизни шайтон йўлдан оздирган экан? Йўқ, пирам худо барчани баробар яратган экан, демак, нозу неъматлар ҳам баробар тақсимланмоғи керак. Аслида бу ҳам қуръон сўзидур...

Пири муршидинг бағоят мазмунлидек туюлган ва ҳар луқмасида ҳақ таолонинг сурати кўриниб турган маърузалари таъсирида бутун вужуди карахт бўлиб қолган олон-мон аста-секин ғимирлаб қолди. Қорни очлиги, усти яланғочлиги яна эсига тушаётгандек бўлди. Ҳақ гап ўртага ташланган эди. Қалблардаги ҳақиқат туйғуси дини-имон

туйғуси билан түқнашиб кела бошлади. Очлик, ҳақсиэлиқ, аламзадалик — ҳақиқат, қуръон оятлари эса насия баҳтга бир даъват, холос. Хүш, қай бирини танламоқ, олқишиламоқ керак, қай бири руҳга озифу танга мадад, қай бири вижданга зиду имонга тескари? Жим турган оломоннинг руҳида, нотинч қалбида ана шу туйғулар қурашмоқда эди.

— У, Усмонхўжанинг ўғли,— деди кимдир баланд овоз билан,— гапиравер, ҳақиқатни айтяпсан.

Оломон қалқиб кетгандек бўлди. Гўё маъруза айтаётган Бузрукхўжанинг нутқи эмас, уни тасдиқлаб қичқирган одамнинг овози муҳимроқдек ҳамма ўша томонга ўгирилди.

— Кофир, имонсиз! — асабий бир ҳолатда қичқириб юбордилар шосупа устида шамолда қолган поядек чайқалиб турган Эшон ҳазратлари,— Қуръони шарифни нега таҳоратсиз тилга олдинг? Муҳаммад алайхулсалом айтмишларки...

Муҳаммад алайхулсалом нима деганларини одамлар билолмай қолди. Шосупанинг чап томонида, бошқа бир араванинг устида ҳам беш-олти йигит тик турган экан. Уша тарафда: «Йўқ, пиrim, сабр қилсинлар, бу кофирининг таъзирини ўзимиз бериб қўямиз,» деган овоз эшитилиб қолди. Оломон гур этиб ўша томонга ўгирилди. Бўйи Бузрукхўжаникidan пастроқ, ғўлабир, юзлари сергўшт, кўкракларини жун босган, жун босган кўкрагини кўз-кўзлаш учунми яхтагини киндигингача очиб олган ўттиз ёшлардаги бир йигит сўзлаш истаги борлигини билдириш учун худди Бузрукхўжага ўхшатиб чап қўлини баланд кўтарди.

— Ҳой бола, ҳой кофир, нималар деб алжияпсан? — сўради Бузрукхўжадан. Сўнг Хон эшон ҳазратларига бир таъзим қилиб олгач давом этди,— исёнчининг гапларига хафа бўлманг. У фирт кофир, большовойларга сотилган. Ҳамма кирдикорларини мен яхши биламан. Уч ойдан буён кечаси пичир-пичир қилишади, ўрисча китоблар ўқишади, оқ пошшога қарши, ноиб жанобларига қарши маслаҳатлар қилишади. Пошшони ағдариб ўзимиз пошшо бўламиз деган гапларни ҳам айтишган! Нега кўзингни чақчайтирасан, шунаقا дедиларинг-ку. Пиrim, агар рухсат берсангиз ҳаммасини бир бошдан айтиб бераман.

— Айтинг, бўтам, айтаколинг! — шошиб қолди Пири муршид.

— Кўзингни чақчайтирма деялман, нима сендан қўрқамми? Нега менинг пиrimни ҳақорат қилдинг? Мен бу

кишига құл берганман, муридлари бўламан... Хўп, майли, ҳаммасини бир бошидан айтай. Билиб қўй, мен сенлардан Қўрқмайман... Бир куни карвонсаройда туаб қолган эдим яром кечада отлар хунук кишинаб қолди. Тағин бир-бирини ғажиб қўймасин деб отхонага чиқдим. Йўқ, шунчаки байтални соғиниб кишинаган экан. Қайтаётсан, буларнинг кулбасида чироқ ёнаётган экан. Даричадан аста мўраладим, беш-олтитаси мукка тушиб китоб ўқияпти, бундай қулоқ солсан бари ғайрия гаплар. Эшикни тақиллатган эдим, китобни кийгизнинг остига бекитиб, қора чироқни пуфлаб ўчиришди. Қўрқманглар бу мен, Нортой аравакаш бўламан деган эдим, эшикни очишиди. Мен ҳам суҳбатларнингдан баҳраманд бўлай, зоро кўзим очилса дедим. Аввал қўрқишиди, кейин менга қасам ичиришиди... Ушандан бўён кечалари суҳбатлар бўлади. Бир хилига мени айтишади, бир хилига айтишмайди. Пирим, билиб қўйинг, буларнинг ҳаммаси большовой, Қўқонда союзлари бор. Ленин деган ўрис эшонга қўл беришган, ҳаммалари кофир улар. Яна айтаверайми пирим?

— Баландроқ гапиринг, бўтам, — далда бердилар Пир муршид.

V

КАРВОНСАРОЙДА БЎЛГАН МУШТЛАШУВ

- Оббо номард-еї,— ғижиниб қўйди Мақсуд қори,— Эшон бола, нима қилдик энди.
- Сабр қилинг,— шивирлади Бузрукхўжа.
- Ҳозир бориб кекиртагига пичноқ тортиб юборайми?— сўрайди ёнида турган бошқа бир йигит.
- Үзингизни босинг!
- Орамизга мушукболадек беозоргина кириб олиб... Йўқ, бари бир сўйман уни.
- Үзингизни босинг деяпман.

Вакиллар бир хил кайфиятни бошларидан кечирмоқда эдилар. Ногаҳоний зарб еган кишидек довдираб қолиши... Демак, Нортой сотқинлик қилиб юрган экан-да. Тунги китобхонликлару, пинҳона суҳбатлардан анави савлатидан от ҳуркадиган аъёнларни хабардор қилиб юрган экан-да! Унда нега энди шу кунгача ҳибсга олмай доруло-мон қўйишди экан. Эҳтимол, Нортой сотмагандир, сотганда чиройли мўйловини кўз-кўзлаб, ўйинда омади келган қиморбоздек кўзларини чақнатиб турган Темирбек вакил-

ларни аллақачон қамоққа олган бўларди-ку?... Пирининг оломон олдида мулзам бўлганини кўриб руҳида исён кўтаришладир... «Йўқ, йўқ,— ўйларди Бузрукхўжа,— бунчалик хом ўйлаш ярамайди. Бу қўғирчоқларни диконглатиб ўйнатаётган катта қўғирчоқбоз ноибининг ўзи бўлади. Ҳа, ҳа, ноибининг чилдирмасига ўйнашяпти булар, нафс қурбони бўлган бу бечоралар. Нафс ҳақиқатдан ҳам, имондан ҳам кучли экан-да...»

— Бузрук,— шивирлади Муртазин.

— Гапиравер,— кўзини терлаб-пишиб сўзлаётган Нортайдан узолмасди Бузрукхўжа.

— Мен сўзга чиқмасам бўлмайди,— яна шивирлади Муртазин.

— Вазиятга қараймиз.

— Вазиятни бошқариш керак.

— Ҳозир бизни ҳибсга олишлари ҳам мумкин,— энтиқиб деди Бузрукхўжа,— яхшиси, Комил ака ўзингизни панаға олинг.

— Энди бўлар иш бўлди. Сўзга чиқаман!

— Оломоннинг феъли бузилиб келяпти,— Комил Муртазиннинг ҳаяжондан терлаб кетган қўлини маҳкам ушлаб олди Бузрукхўжа.

Чиндан ҳам кўпчиликнинг қалбида ўзлари англаш етмаган, англаш етган тақдирда ҳам боса олишга қурби келмайдиган ёввойи бир түғён қўзғалаётган эди. Большовайлар кимлар ўзи, Ленин ким, унинг нияти нима, Қўқонда тузилган ишчилар союзининг қанақа мақсад ва режалари бор — энтиқиб турган оломоннинг кўпчилиги ҳали буларни билмас эди. «Большовайлар номидан ҳақиқат талаб қилишяпти, ўзи коғир бўлгандан кейин унинг ҳақиқати қаёққа борарди? Шу йўл билан топилган сармоя макру бўлади, уни истеъмол қилган мусулмоннинг икки дунёсига баробар ўт кетади, айланай пиrimдан...—деб ўйлаётганлар ҳам бор,— хайриятки ўзингиз ташриф буюриб қолдингиз, хайриятки дини имонимизни эҳтиёт қилмоқ ниятида маъруза айтиб, қалбимизга кириб олмоқчи бўлган шайтони — лайнини қувиб чиқардингиз...»

Оломон иккиланиб қолди. Ҳақиқатга ташна бўлган қалбларда ташналиқ туйғуси гарчи түғён ураётган бўлса-да, ҳар қалай, дини имон, мутелик, беш кунлик дунё лаззатидан боқий дунёни устун қўйиш ҳисси устуироқ эди. Танжонларига сингиб кетган бу туйғу томирларида қон бўлиб оқиб, умрлари масжидларда яратганга тавалло қилиб ўтган аждодларининг олис-олислардан эшитилаётган овози билан қўшилиб яна ҳам кучайиб бораётгандек:

— Ҳазратимга тил теккизди-я!

— Лекин Нортойнинг сўэга чиққани яхши бўлди-да!

— Бир кун оч, бир кун тўқ бўлсаям беғалва яшаётувдик... — деган пасту-баланд гаплар ҳам қулоқларга чалиниб турибди. Бузрукхўжа жимгина туриб вазиятни кузатади, аҳён-аҳёнда қўлидаги шалаббо бўлиб кетган бўз рўмолчаси билан юз-бўйинларидан қўйилаётган терларини артиб-артиб олади, ёнида шамдек қотиб турган жўраларига кўз-қирини ташлаб қўяди.

Нортой оломон диққат билан қулоқ солаётгандан, Пир муршид оғир саллали бошларини силкитиб маъқуллаб қўяётгандаридан рағбати ошиб тўлқинланиб гапирияпти.

— Энди, пирим, рухсат берсангиз мен сизга ана у Бузрукхўжанинг ёнида елкасини қисиб турган ғайридинни ҳам таништирам. Ҳа, халойиқ сизлар ҳам билиб қўйинг, онаси ўрис унинг, отаси чўқинган татар, ўзи дурагай кофир бўлади. Миршаблардан қочиб мусулмонлар орасида беркиниб юрибди. Риштон бедарвоза бўлиб қолибдими сенга, кўк кўз! Пирим, сизга арз қилиб яна шуни ҳам айтаманки, Риштондаги жамики бемаза китобларни мана шу олиб келган. Ўрисчасиям бор, нўғайчасиям бор, хуллас аралаш... Ия, Бузрук, кофирни қаёққа гум қилдинг? Ҳозиргина ёнингда туриб эди-ку? Ҷавозамбилло! Айтмадими, буларнинг ҳаммаси шайтон деб. Шайтонларнинг гапига кириб иш ташлаб юрибмизми ҳали, кофирларнинг қутқисига учб ноиб жанобларининг покиза дилларига озор бердикми ҳали. Шундай сахий валенеъматнинг яхшилигини билмаган нонтекиларга ўлим! Пирим, фатво беринг, точи оломон уларнинг таъзирини берсин.

— Омин! — қилич ушлаган қўлини баланд кўтарди старшина Темирбек.

— Омин! — такрорлашди турли мавзелардан келган мингбошилару навкарлар.

Ҳаммаси аввалдан тайёрланган, ким нима қилиши, қаерда туриши келишиб олинган экан. Пир муршид ўртага чиқиб, икки оғиз гапириб, аҳли мусулмон қалбидаги дини исломият руҳини қўзғаб берсалар бас, қолганини ўзлари ниҳоясига етказмоқни режалаб қўйган эканлар, миришабу навкарлар, олдинроқ ноиб томонига ўтиб олган оғомачи аравакашлар қўйинлари-ю, хуржинларга лиммолим тошу кесакни тўлдириб келган эканлар. Қўз юмиб очгунча Бузрукхўжа турган арава тошу кесак ёғири остида қолди:

— Кофирларга ўлим!

— Бошлиғини ур!

— Устига тұн әп! — дея арава томон отларини ииқтаб кела бошлашди навкару миршаблар.

Ур-йиқит бошланиб кетди.

Комил Муртазин аравадан олдинроқ тушиб үзини павага олишга улгурған эди. Қолган вакиллар бир-икки дақына чамаси довдираб турдилару, бош-күзи демай келиб тушаётган кесаклар тезгина үзларини ўнглаб олишга мажбур қылди шекилли, араванинг чап томонига, иш ташлаган ишчилар тирбанд турған жойға бирин-кетин сакрай бошладилар. Хон әшон ҳазратлары катта муштлашув бўлишни хаёлига ҳам келтирмаган эди. Тўғрироғи маърузадан сўнг ғалаён бошлиқларини калтаклаш режалари борлигини бу кишидан сир тутишганди. Ур-йиқитга менинг маърузам сабаб бўлди деб ўйлаб, виждон азобда қолди шекилли: «Ҳой бас қилинг, бас қилинг!» дея ҳарчанд қичқирса-да, эїди ҳеч ким у кишига қулоқ солмас, эътибор ҳам бермас эди.

Дини-исломиятга тил теккизгани учун, ўша тил теккизганини ғажиб ташлайман деганлар, ҳоким жаноблари маошимизни оширмаса қўргонига ўт қўямиз дея енг шимартагилар, дўстларини сотгани учун ўша сотқиннинг бошини янчамиз деганлар, тартиб ўрната олмай бошлиғидан гап ёшитиб, гап ёшитганим учун энди сенга ҳам омонлик бермайман деганлар, юртда бошланган қаҳатчиликка сабаб ахтариб очдан ўлган дилбандининг ўчини кимдан олишни билмай хўрсиниб юрганлар, жон-аччиғида бир-бирига ташланиб қолган эди.

Иш ташлаган ўғлим оч ўтиргандир деб икки қовоқни тўлдириб серқатиқ гўжа келтирған Қобил бобо шербаччасини учратолмай, ўғлим тағини буларнинг орасида бўлмасин дея ташвишланиб үзини гоҳ у тўдага урар, гоҳ бу тўдага урар, ажратмоқчи бўлар, бошига, елкасига келиб тушиётган гурзидек оғир муштлардан қочгани жой тополмай нюша чеккан бангидек чайқалиб-чайқалиб кетар эди. Дилбандига не-не умидлар билан тухум билан қотирма пишириб келган кампир бир қўлида халта, бошқасида қумғон тўла совиб қолган чой: «Ҳой, уйинг куйгурлар, ҳой, хонасаллотлар!» деб гоҳ араванинг тагига беркинади, гоҳ қўлидаги қумғонни ерга қўйиб, халтаси билан бошини пана қиласди.

Чибирғон пандигонли маъруза тинглаш учун атайлаб келган бир сўфи аzon айтганда одамлар ҳамиша жим бўлиб қолишига ўрганганидан ва аzon овозида аллақандай қудратли ҳам илоҳий бир куч борлигига қаттиқ ишонганидан ўзича ғалаённи бостиришга чорландио, бўш қолган

аравалардан бирига чиқиб, қулоқларни узиб олгудек чўза-чўза аzon айта бошлади:

- Оллоҳу акбар,
- Оллоҳу акбар,
- Ашҳаду алло илоҳо...

— Йўқ, ҳеч ким қулоқ солмади унга, қайтага бўйни аралаш қамчи егани қолди. Бошига кимнингдир зарбли мушти тегиб, каттакон симобий салласи ҳўв нарига учиб кетган Пири муршид ҳазратлари «Охир замон бўлди, қиёмат қойим бўлди!» деб такрорлар эди.

Муштлашув эса авжига чиқиб борарди.

VI

МАҚСУД ҚОРИ ҲАҚ Даъво Қилди

Кеч пешинга бориб ҳаммаёқ сув қуїғандек жимжит бўлиб қолди. Ширкатга қарашли арава қўрғонининг Мусофирхона, Отхона деб номланган майдонларида кимнингдир елкасигами, бошигами тегиб, уқаланиб тушган гувала парчалари, қаердандир келиб қолган коса-товоқ синиқлари, қайсиdir шўринг қургурнинг бошидан учиб кетиб тупроққа беланиб ётган дўппи, узун-қисқа саллалар аралаш-қураш бўлиб ётар, бамисоли унсиз йиғлаётгандек туюларди. Риштони дилкушони тарқ этиб кетишга улгурмаган боши ёрилган, елкаси қонга беланган аравакашлар иккитадан, учтадан бўлиб бурчак-бурчакларда хўмрайиб туришибди.

Хўрсинишлар эшитилади.

Гоҳ қайсиdir мингбошининг наўкари қибла томонга от чоптириб ўтади.

Яна жимлик чўкади.

Мусофирхона майдонидаги қатор тушган, товуқнинг катагидек настак ҳужралардан бирини йигирма чоғли йигит қўриқлаб турибди. Бироннинг қўлида сўйил, бошқасида паншаха. Ичкарида Комил Муртазин, Бузрукхўжа, Мақсуд қори ва яна иш ташловчиларниң икки вакили ўтирибди. Шу йигирма азамат ур-йиқит бошланиши билан бешовларини эҳтиёт қилиб қолди. Худди учиб бораётган асаларилар галаси пошшосини ўртага олиб эҳтиётлаб учгандек, бешовларини ҳар томондан қуршаб ёғилаётган кесагу тошларга ўзлари балогардан бўлишиб, ўнгдан ур-ҳо-ур деб қамчи ўқталиб кетган наўкарларни нари итаришиб, чапдан газоват алаингасида ёниб, кўзларига қон тўлиб ур-сур қилиб келаётган диндорларни гоҳо ўзлари ҳам

калтаклашыб, бир амаллаб бешовларини мана шу мусо-фирхонага киритиб олдилар. Ғалаән босилгунча ҳеч зотни бу ерга йўлатмай туришди.

Тўрт миршабни ортидан эргаштириб старшина Темирбек отининг босилгунчанини тасир-тусур қамчи босиб ина ортига қайтиб кетди. Ичкарида ўтирганлар бир-бирларига мунгли назар ташлаб олишди. Комил Муртазин шеригини туртиб қўйди:

— Галирсанг-чи, Бузрук!

Ўйга толган Бузрукхўжанинг боши ҳамон эгик эди:

— Бой бериб қўйдик-ку, нимани галираман?

— Бу ҳаммамизга сабоқ бўлиши керак,— таъкидлаб деди Муртазин.

— Сабоқ қурғур ҳам кўпайиб кетди-да,— бош чайқади Мақсуд қори.

Муртазин шошилиб ўрнидан турди:

— Биринчи жангни бой бердик — бу аниқ. Лекин енгилганимиз йўқ, буниси ҳам аниқ. Ҳал қилувчи жанглар ҳали олдинда. Қайта ҳужумга ўтиш учун тайёргарлик кўриш керак. Тарқаламиз, бошқа илож йўқ.

Мақсуд қори хунук қарап қилди:

— Энди шаталоқ отиб қочиб қолар эканмиз-да!

— Руҳингиз тушмасин, Қори ака.

Вакиллардан риштонли аравасоз уста Одил билан кат-путлик Омон қирғиз бу ерда қолиб Кўқон большевиклар Қўмитасининг навбатдаги кўрсатмасини кутадиган бўлишиди. Қучоқлашиб жимгина хайрлашдилар. Бузрукхўжа билан Мақсуд қори Пандигонга, Муртазин, гарчи Кўқонга отланган бўлса-да, ғанимларни чалғитиши учун бўлса керак, Марғилон тарафга қараб йўлга чиқишиди. Қоровулда турган йигирма аравакаш иккига бўлинниб, қарама-қарши томонга отланган вакилларини Риштондан чиққунча кузатиб бордилар...

Бузрукхўжа билан Мақсуд қори сертупроқ арава йўлдан жимгина юриб боришаарди. Бир бирларига гап қўшиш-

га ҳоллари йўқдек, гаплашадиган гаплари, ўртоқлашадиган фикрлари ҳам тугаб қолгандек. Бузрукхўжанинг қўлида оқ сурп тугунча, Мақсуд қори ётиб юрган кўрпа-тўшагини бўз қопга солиб орқалаб олган. Негадир жаҳл билан, тап-туп қадам ташлаб боряпти. Бамисоли кимнидир қувиб етмоқчи-ю, қувиб етган жойида тишлаб-тишлаб гўштларини узиб олмоқчидек.

Намозгар пайти эди. Кунбўйи еру кўкка олов пуркаб чарчаган саратон қуёши ҳув нарида, гиёҳсиз, дову дараҳтсиз Қатрон тоғи этакларида мисбаркашдек осилиб қолибди. Худди пастлаб кетишга энди ҳоли келмаётгандек. Ҳолдан тойдим, ҳолдан тойдим, дея оҳиста оҳ чекаётгандек ва унинг бу ўтли оҳи оламга ғамгинлик, мискинлик кайфиятини тарқатгаётгандек. Арава йўлнинг икки чеккаси поёнсиз экинзорлар экан. Кимнидир тиззага келиб қолган шолисини ўтаб, қиз боланинг сочилик тараб қўйибди. Кимнидир жўхорисини чопиб, тагига тупроқ ўюшга ҳам улгурнибди. Шундоққина йўлнинг чеккасида икки киши чопиқ қиласяпти: бирори кучлироқ ҳам ғайратлироқ кўринади,— хийла олдинлаб кетибди, ҳар кетмон урганида нами қочиб олатароқ бўлиб қолган ердан енгил чанг кўтарилади. Бошқаси орқада қолиб, кетмонаи дармонсизгина кўтариб ташлайди... «Ота-бала бўлса керак,— фикридан ўтди Бузрукхўжанинг,— дадаси мункиллаб қопти, кетмон билан тенг кўтарилиб тушяпти, шўриинг қурғур. Менинг бечора дадам ҳам ҳозир кетмон чопаётгандир. Ердам бериш ўрнига қаёқларда юрибман-а...»

Мақсуд қори шиллигидан тупроқ кечиб ҳамон жадал кетяпти, орқасидан енгил чанг кўтарилади. Чеккароқдан, тупроқсиз йўлакчадан юрса ҳам бўларди. Жаҳли чиққанидан кўчани атайлаб чангитиб боряпти.

Эшак минган бир болакайни қувиб стишди. Болакай эшагини кўмиб юборгудай даражада ўт юклаб устига мениб ҳам олган. Қўлида китоб, мук тушиб ўқиб боряпти. Бузрукхўжа ҳам болалигида китобга ишқибоз эди. Эшак минганда ҳам, қалдироқ аравада кетиб бораётгандада ҳам китоб мутолаа қилишни хуш кўрарди... Болага ҳаваси келди, сўз қотгиси келиб қолди:

— Ў, яхши бола, йиқилиб юрмагин тағин?

Бола ўгирилиб майин жилмайди:

— Йиқилмайман, тоға.

— Нима ўқияпсан?

— «Чор китоб».

— Ў, жуда илғор экансан-ку!

Бонқа гап қўшиб бўлмади, Гаплашса Мақсуд қоридаи

ортда қолиб кетади... Тавба, қамчи еган бедовдек мунча лўкилламаса! Олдиларида энди бошқа бир манзара намоён бўлди. Бир гала бола мол ҳайдаб қирдан тушиб келяпти. Ёлини сутга тўлган сигирлар айри туёқларини судраб босиб, кетидан гала-гала қўю эчкilarни эргаштириб боради. Ўт қўлтиқлаган, қопда тезак орқалаган, кир-чир болалар олдиларида кўтарилган чанг-тўзонга ҳам парво қилмай захчалардек чағир-чуғур қилиб келишялти. Калта сочига йўғон-йўғон жамалак ўралган ва шунинг учун ҳам соchlari каламушнинг думидек диккайиб турган етти-саккиз ёшлардаги бир қизалоқ бўз кўйлагининг этагини қайтариб, печак ўт солиб олиди. Тиззаларига урилиб юришини қийинлаштиришига ҳам қарамай ёнида бораётган дугоналарига бидирлаб алланарсаларни тушунтироқчи бўлади. Бузрукхўжа қизалоққа бир дақиқа тикилиб қолди. Вужудида аллақандай бир илиқлик қўзғалиб энтикиб кетгандек бўлди... Болалигида, ҳозир ошиқу-беқарор бўлиб ишқида куйиб-ёниб юргани Ҳалимахонни ана шундай бир алпозда, этагида ўт, мол етаклаб даладан қайтаётган бир пайтида учратиб, ўзи ҳам бола эди-да, панадан бошига тўн ёпиниб чиқиб сигирини ҳуркитганди. Ушанда сигир шаталоқ отиб қочишга тушган, арқонни маҳкам ушлаб олган Ҳалимахонни йиқитиб анча ергача судраб борганди... Бузрукхўжа ҳозир ана шуларни ўйлаб кетди. Ўйларкан, ҳали қизалоққа дастлаб кўз ташлаган пайтида вужудида қўзғалган илиқлик қалбининг туб-тубида беркиниб ётган бошқа ҳис-туйғуларни ҳам чайқалтириб юборгандай бўлди. Яна ширин энтикиди, юрагининг қаъридан қайноқ бир хўрсениш келди...

Мақсад қори жадал борялти. Бузрукхўжа ҳамроҳига етиб олиш учун кўча билан битта бўлиб бораётган молларни четлаб ўтди-ю:

— Қори ака! — дея чанг ўтирган томоги қичишиб йўталиб олди.

Аравакаш индамади.

— Қори ака дейман,— яна мурожаат қилди Бузрукхўжа,— қолингизни кўтаришиб олай, чарчагандирсиз?

Аравакаш чангитиб ер тепинди.

— Жим кет энди, охир замоннинг боласи!

— Ия, нега дарғазабсиз?

— Овозингни ўчир.

— Тавба!

— Иши расво қилиб қўйдиларинг-ку, яна тавба дей-ди-я!

— Биз расво қилгап бўлсак, сиз қаёқда эдингиз?

Аравакаш елкасидаги қоп пасайиб қолди шекилли, оёқларини кериб, силкениб сал юқорилатиб оларкан, ҳамро-хига қараб хунук хүмрайиб қўйди.

Кечки салқин туша бошлади. Тоғ томондан муздеккина эпкинди эсиб димоққа ариқ бўйида ўсган ялпизларнинг хушбўй ҳидини келтириб урди. «Ялпиз гуллабди! — беихтиёр фикридан ўтди Бузрукхўжанинг,— гуллаганда ушинг ҳиди мана шунаقا атирга мўл бўлади... Лекин Қори аканинг феъли нега айниб қолди экан?.. Йўл айириладиган жойга борганда аравакаш елкасидаги қопни ариқ бўйидағи майсага «гуп» этказиб ташлади-да, устига чўкиб:

— Қани ўтири-чи! — деб қўйди жеркиб.

Бузрукхўжа юмшоққина майса устига чордана қурди. Аравакаш яктагининг ўнгирига чанг ва тердан қорайиб кетган юзини узоқ артди. Қейин тўсатдан эсига келиб қолгандек жонланиб:

— Хўш,— деб сўради,— энди буёғи нима бўлади?

— Буёғи деганингиз нимаси? — сўради Бузрукхўжа ҳам.

— Менинг ҳақимни ким беради деяпман?

— Қанақа ҳақ?

— Менга қара, эшон бола, ўзингни гўлликка солма. Мени сизлар йўлдан урдиларинг, Қўқонга қатиаб юриб ана у сариқ Муртазинни бошлаб келган ҳам сен эдинг. Иш ташлаймиз, иш ташласак ҳақимиз икки баробар ошади деган сен эмасмидинг? Ҳаммамиз бир ёқадан бош чиқарсан ноиб курк товуқдек пусиб қолади демабидинг. Нега мени фитнага аралаштирединг. Энди нима қиласман, қаёққа бораман. Уйимда саккизта жўжа чирқиллаб турибди, қандай боқаман уларни?

— Бир иложини қиласми.

— Жим бўл деяпман. Энди сен большевойларнинг гапига кирадиган аҳмоқ йўқ. Ноибда икки ойлик маошим қолиб кетди. Уни сен тўлайсан!

— Менми!

— Ҳа, сен тўлайсан!

— Мехнатни бирорвга қилиб ҳақини мэндан сўрайсизми?

— Бермайсанми?

— Мен ҳам сизга ўхшаган бир хизматчиман, пулни қаердан оламан ҳозир.

— Хотиним ногирон, болаларим оч, уйга бориб оёғимдаги эски чоригимни қайнатиб бераманми уларга?

— Ўзингизни босинг!

Аравакаш сакраб ўрнидан турив кетди:

— Ҳәқимни түлайсанми, йўқми?

Бузрукхўжа ҳам ўрнидан туриб олди:

— Қори ака.

— Бермайман дегин, ҳали шунақами? — аравакаш қалтираб турган қўллари билан пайпасланиб ёнидан пиҷоғини суғурди,— биламан, сен мендан зўрроқсан, ҳўқиздек кучинг бор, енголмайман сени. Аммо ўзимга кучим етади. Билиб қўй, берасанг ўзимни чавоқлаб ташлайман, берасанми, йўқми?

— Бераман.

— Рост айтяпсанми?

— Рост айтяпман.

— Қасам ич.

— Худо ҳақ, расул барҳақ.

— Ҳозир берасанми?

— Ҳозир бераман.

— Эшон бола, укагинам, мени кечир,— аравакаш ёнига ўгирилиб пиҷоғини қайта солиш учун қинини ахтара бошлади. Ҳам ғазаб, ҳам алам ҳозир унинг томоғидан хилла бўғиб олган, кўзларига қон қуишилиб, ҳеч нарсани кўрмайдиган даражага бориб қолган эди. Бузрукхўжа қайтиб ўрнига ўтириди-да, маҳсисининг ўнг пойини чиқара бошлади — қўнжига пул беркитиб қўйган эди.

— Қизишманг, Қори ака, қизишманг,— яна ғазаби жунбушга келиб қолмасин деб тез-тез гапира бошлади Бузрукхўжа,— мен сизга тушуниб турибман. Сизга осон эмас. Уша чўлоқ хотинингизга ҳам ачинаман. Дадамиз рўшнолик олиб келади деб эртаю кеч кўча пойлаб ўтирган болаларингиз олдига қуруқ борсангиз бўлмайди... Манг, борйўқ пуллим шу. Кейин яна, худо хоҳласа, рўзғорингизга қарашиб тураман.

Аравакашниң ғазаби, алам аралаш туғёни ҳали босилганича йўқ экан, пулга узатилган қўли дир-дир қалтирай бошлади.

— Бу пулнинг... қанча ўзи?

— Иигирма сўм.

— Бир ойлик маошинг экан-да?

— Ҳа.

— Ҳабарим бор, уйланаман деб йиғиб юрувдинг.

— Уйланиш бўлса қочмас, Қори ака, олинг, мингданминг розиман.

— Йўқ, эшон бола, ярми ўзингда қолсин.

— Олинг деяпман.

— Негадир қўлим бормаяпти. Ишқилиб тош-ла қиёматда даъво қилмайсанми?

— У дунёи бу дунё розиман.

Аравакашнинг аёлларникидек узун киприклари пирпирраб, қоп-қора кўзларида ғилқиллаб ёш айланиб қолди. Йиғлаб юбормаслик учун ортиқ гапирмади. Пулни белбоғининг қатинга тугиб қопни елкасига олди-ю, гўё қаёққа юришини билмаётгандек бир нафас қотиб турди:

— Ҳеч бўлмаса беш сўмини ол.

Бузрукхўжа ўн қўлини кўксига қўйди:

— Кейин бойиб кетганингизда кўпайтириб оларман.

Аравакаш хўрсина-хўрсина жўнаб кетди.

VII

УРТОҚЛАР ҲАЗИЛИ

Мақсад қори кўздан йўқ бўлиб кетгунча Бузрукхўжа унинг ортидан тикилиб ўйга толиб ўтириди. Иккинчи пой маҳсисини ҳам ечиб, бир сакраб ариқдан ўтди-да, бедаси ўриб қўйилган ангор бор экан, остига чала қуриган бедадан тўшаб, бошига ҳам катта бир боғини қўйиб чўзала тушиб ётиб олди. Чарчаган эди. Уч кечадан буён деярли ухламади ҳам. Ширкатга хизмат қилаётган олтмиш мирзодан бири эди у. Қарзга пул тарқатиш, гаровга маблағ бериш, фойдасига пул улашиш, вақтида ундириб олиб туриш ҳам мана шу мирзолар зиммасида. Ҳар бир мирзога аравакашлар, агентлар, юкчилар биркитилган, эрта баҳордан кеч кузгача қишлоқларни оралаб юришади. Баҳорда бир қоп буғдой олган киши, кузда уч қоп қилиб қайтариши керак. Кимнингдир уйидан қоп-қоп ўриклар юклапади, кимдпр хирмон тепасидаёқ кечагина япчган шолисини аравага юклаб беради.

Ширкат бамисоли катта аждарҳога ўхшайди. Фарғона музофотида нимаини етиштирилса ҳаммасини ямлаб ютиб туради: дону дун дейсизми, мева-чева дейсизми, ошланмаган терию жун дейсизми, ҳатто молнинг туёғидан тортиб ҳўқизнинг шоҳигача ҳеч бирини чиқиндига чиқармайди... Лекин бари бир, юрт оч-яланғоч, ўз ҳақини талаб қилишга эса хоҳиши ҳам, қурби ҳам йўқдек... Нега Фарғона халқи бичилган хабашдек ювощ бўлиб қолди экан? Қуллик, мутелик руҳи қаёқдан пайдо бўлди экан?..

Бузрукхўжа белбоғини ечиб қатидан рўмолча олди, кўк хитойи шоҳидан тикилган эди у. Тўрт чеккасига зар попуклар қадалган, гардишига гир айлантириб оқ садаф тугмалар, кўзмунчоқлар шунақсанги бир ўлчов мутаносиб-

лик билан жойлаштирилганки, бири иккинчисини тўлдириб, вужудига беркинган кўз илғамас гўзалликни таъкидлаб, рўмолча юзига олам-олам нур тўкиб тургандек. Ҳар жой ҳар жойнига сариқ ипак билан қадалган райҳон уруғидек қоп-қора мушки анбар доналари аллақандай майнин, маст қилувчи хушбўй атирлар тарқатиб турибди. Рўмолчанинг ўртасига «шикаста» ёзувида ранго-ранг ипаклар билан байт ҳам ёзишган:

«Ҳар кишининг узган гули сўлмасин,
Ҳар кишининг севган ёри ўлмасин».

Йўқ, бу рўмолча эмас, бамисоли Фаргона гулзорининг рамзи, гўзалликнинг бир парчаси эди. Ҳалимахон совға қилган буни... Қаерда экан ҳозир, нима қилаётган экан?... Эҳтимол сигир соғаётгандир, йўқ, сигир соғишига эрта ҳали. Ҳойнаҳой, у катта айвонда ўтириб ўмоч ошга зувала ёяётгандир... Кўзи оштахтада-ю, хаёллари қўшниси Мирзаалининг ҳовлисида кезаётган бўлса ҳам ажаб эмас... Со-тиҳа бўлгандан кейин ошкора учрашув уларга ман этилди. Урф шунақа, одат шунақа, начора. Лекин гоҳи гоҳида Бузрукхўжа ёниб кетаётгандек ҳис қиласиди ўзини, телбалардек босар-тусарини билмай қоларди. Шунда тенгқур ўртоғи Мирзаалиниги борар, Мирзаалининг ҳамма сирасоридан хабардор бўлган хотини бир жилмайиб қўярди-да, Ҳалимахонни чақириб чиқарди. Ҳалимахон унда ота-онаси йўқ бўлса бирровгина чиқиб кетар, чиқолмаса баланд айвонда ул-булга машғул бўлган бўлиб ўзини кўрсатар, гоҳо ўтли нигоҳлар дуч келиб қолар, бундай пайтларда иккови ҳам ёруғ дунёни унутиб худди сеҳрлангандек қотиб қолишарди.

Иккови ҳам муҳаббат алангаси покиза қалбларида қатон ёнганини эслай олмайдилар. Эҳтимол, беғубор болалик палласида бошлангандир, эҳтимол тугилгандаридаёқ вужудларида бу руҳ воқиф бўлгандир...

Бузрукхўжанинг дадаси Үсмонхўжа билан Ҳалимахоннинг дадаси Мулло Мусо Халифа гарчи бошқа-бошқа қишлоқларда — бири Пандигонда, бири Булоқбошида яашаса ҳам болаликдан ўртоқ эдилар. Мулло Мусо Халифа Үсмонхўжа табиатида зоҳир бўлган оққўнгиллик, самимийлик, соддалик, қувноқлик сингари фазилатларни улувлар, Үсмонхўжа бўлса ўртоғини билимдон, зукко, чўрткесар бир киши бўлгани учун ҳам ҳурматлар эди. Оилавий бордикелдилари бор эди. Тўю маъракаларини биргалашиб ўтказишар, катта сайллар бўлганда сайлгоҳларга қўшара-

ва бўлиб боришар, гоҳо, ёз пайтларида дала иши айни авжига чиққанда, бир-бирларининг ерида алғов-далғов ишлашиб, оғирларини енгил қилиб яшашар эди.

Гоҳо аразлашиб қолишар, яна ярашиб олишар, гоҳо бир-бирларига қалтис-қалтис ҳазиллар ҳам қилиб туришарди. Шакархон юртга катта тўй берган йили Мулло Мусо Халифа оз-оз ичиб юрарман деган ниятда бир хум мусаллас тайёрлаб олганди. Мусалласнинг дарагини эшитиб табиатида қайфу хурсандчиликка майли кучли бўлган Усмонхўжа тез-тез кела бошлади. Аммо Мулло Мусо Халифа холванинг ози ширин деб, бир пиёладан ортиқ бермасди. Паҳлавонлардек улкан гавдали, айни кучи қувватга тўлган Усмонхўжага бир пиёла май ялагандек ҳам таъсир қилмас, кўпинча, лабларини алам билан чапиллатиб қайтиб кетарди... Бир куни шошилганча келди-да, меҳмонхонага улфатлар тўпландик, «Абомуслим»ни ўқиб бerasiz деб Мулло Мусони қўярда-қўймай олиб кетди. Олиб бориб меҳмонхонага, улфатлар ёнига ўтқизди-да, ташқарига чиқиб, икки-уч жўрасини ёнига олиб яна Булоқбошига қараб югурди. Ўртоғининг жуфти ҳалоли Ўринбиби аяга рўбарў бўлиб: «Э, эгачи, ишлар катта бўлиб кетди, ўртоғим дарров бизникига бориб эгачнингга айт, бир қўй билан хумдаги мусалласни бериб юборсин», деб тайинлади деди. Ўринбиби ая эрининг гапини икки қилишга ўрганмаган. Хумдаги мусалласни кўзаларга қўйишга ўзи кўмаклашиб юборди. Оғилхонадаги қўйни етаклаб чиқар экан: «Узиям ёзи билан хўб боқсан эдик-да», дея мақтасиб қўйди.

Ўша оқшом Усмонхўжанинг ҳовлисида тонг отгуича чироқ ўчмади, улфатлари хўб кайфу-сафо қилишди. Борабора «Абомуслим»у, «Қиссасул анбиё»ни ўқиш ҳам бир чеккада қолиб, ширракайф йигитлар ўртага чиқиб кигизни чаигитиб ўйинга тушишди, ашулалар айтишди. Тонготарга яқин тарқалишар экан, ўз шаънинга қўйлар сўйилиб, катта зиёфат берилган Мулло Мусо беҳад хурсанд бўлиб қўлларини баланд кўтариб хонадон аҳлини дуо қилди:

— Илойим омин, саховатли ҳам меҳмондўст ўртоғимиз Усмонхўжа бизга атаб қўй семиртирган ва лаззатли таомлар тайёрлаб берга! синглимиз Зиёда бибишинг иеки тилаги бўлса, облонинг ўзи мушарраф қилсин!

Мулло Мусо ўйига қайтиб гап нимадалигини билди-ю, аламидан этлари жунжикиб кетди. «Пўк, сен эшон ҳали шошмай тур!» — дея иягини бир силаб қўйди. Лекин ўч олиш унча узоққа чўзилмади. Айни пишиқчилик палласи эди. Бир куни Усмонхўжа икки қўлтифида икки қовун,

ҳаллослаб кириб келди. Сулаймонбойдан ижарага олғаш ерларнинг бир қисмига қовун эккан эди, яхши бўлиб берди, кўчадан ўтган одамнинг диморини ёрай дейди. Пойла маса, тунда талаб кетишади, пойлай деса дашт томондан бир бўри келиб капанинг атрофини айланиб юрган эмиш

— Нақ новвосдек келади-я! — деди охирида Усмонхўжа ваҳима қилиб.

— Новвосча келса эркаги экан-да? — шунчаки сўрағ кўйди Мулло Мусо.

— Энди ўртоқ, милтиғингни бир-икки кунга бериб тур масанг бўлмайди.

— Отишни билмайсан-ку?

— Биламан, дадам раҳматли билан тўқайдада тустовуң отардик.

Мулло Мусо қўштиғини бериб юборди-ю, лекин анчага ча қулоқлари остида «новвосча келади-я!» деган сўзлар жаранглаб турди. Усмонхўжа новвос боқаётганди. Мулло Мусо анчадан бери уни сўйиб беш-ўн улфат гўштини бўлиб олайлик дер, ўртоғи ҳали анча катта бўлади, энди тани қўйиб келяпти дея кўнмасди...

Ой шом егани учун тун қоронги эди. Даشت томондан енгил шаббода эсиб дараҳтлар шохини силкитар, чангаль зор тарафдан хунук шитирлашлар эшитилар эди. Тун яримдан оғиб қолди. Қўштиғини икки қўллаб чангallаб ўтирган Усмонхўжа мудрай бошлаган экан, бир маҳал чангаль зор тарафдан қўрқинчли бир овоз эшитилгандек бўлди-кўзлари чараклаб очилиб кетди; келяпти! Ҳа, ҳа, худди ўшбўри! Йўғ-е, бугун жуда ҳам каттаси келяпти-ку, ё раббий, бўри ҳам шунақа бўладими, а? «Яқинроқ келтириш отаман, қоқ миясидан отаман,— деган Фикрлар ўтардидар-дағ қалтираб турган Усмонхўжанинг бошидан,— ҳана яқинлашиб ҳам қолди. Ёпирай, маст түядек бошиши осмонга кўтаришини қаранг, ҳид олаётган бўлса керак. Иккаки тепкини баробар босаман, босдим!»

Гумбурлаган овоз қоронги тун қаърини қарсиллатиш ёриб ўтди. «Бўри» олдинги оёқларини осмонга кўтариш бир сапчиди-ю, новвосдек м-ў-ў-ў дея бўкириб ерга йиқилиди. Худди шу пайтда тўрт-беш улфат қовунполизнинг эта томонидан югуриб келишиб, уста мерган Усмонхўжан мўлжални тўғри олиб, нишонга бехато урганлиги учун астойдил табриклишди ва ...эртасига бу ерда тўрт-беш оиласининг хотин-халажи, бола-чақаси тўпланишиб қовун сайи қилишди, тўйиб-тўйиб гўшт ейиши. Охирида Мулло Мусояна фотиҳага қўл кўтарди:

— Илоё омин, Усмонхўжа дўстим, ҳамиша олгину ол

дирмагин, отган ўқнинг ҳеч қачон бехато кетмасин, облоху акбар.

Шу йўсун икки ўртоқ, икки оила бир-бирлари билан дўстлик риштасини маҳкамроқ боғлаб боришар, ўрталарида бўлган мөхр, садоқат Бузрукхўжа билан Ҳалимахоннинг қалбидаги туғилажак муҳаббатга пойдевор бўлаётганидан икки томон ҳам хабарсиз эди.

VIII

МУҲАББАТ ГУЛИ ПОКИЗА ҚАЛБДА ОЧИЛАДИ

Бузрукхўжа ўзини йўқотгудек бир аҳволга тушиб қолган эди. Қиз бола бўй чўзиб қолгандан кейин йигит кишининг унинг уйига ҳадеб келавериши одобга ҳам, ахлоқ-ка ҳам тўғри келмайди: қизнинг боши маломатга қолади. Шу сабаб бўлиб ота-оналар ўртасида совуқчилик тушиб қолиши ҳам ҳеч гап эмас. Лекин нима қилсин, қалби ёниб боряпти йигитнинг ҳам. Айниқса, тагли-жойли хонадонлардан қиз тарафга бир-икки совчи келиб кетганини эшитган йигит, Уринбиби ая айтганидек, нақ бўлмаса эсини йўқотиб қўяёзди. Катта дарёning тўлқини ичидаги бўлганидек, табиатан оғир, босиқ, анча-мунча сирини бировга сездирмайдиган Бузрукхўжа тўй қилишга ҳали-бери қурблари келмаслигини яхши билар, шунинг учун ҳам дилидагини ота-онасига кўпам сездира бермас, Булоқбошига қатнашни ҳэм канда қилмасди. Баъзан Ҳалимахонларнинг ён қўшниси янги рўзгорли ўртоғи Мирзаалини кўриш баҳонасида келар, баъзан нариги қўшнилари Қодир бобоникига кириб «Калила ва Димна»ни ўқиб берар эди. Лекин Қодир бобонинг набиралари жуда кўп, Бузрукхўжа остоана-да кўринди дегунча от бўлниб миндирасиз деб хархаша қилишар, кўнимаганига қўйишмас эди. Айниқса, олакўз набираси жуда батарин. Йигитнинг елкасига эски тўнни тўшаб миниб олади-да, энди тўрт оёқлаб чопасиз дея талаб қиласди. Истаги бажо бўлгач, энди тойчоқ бўлиб кишиб ҳам берасиз деб туриб олади. Бузрукхўжа бу уйига кирмай қўйди. Лекин Ҳалимасини узоқдан бўлса ҳам кўриб туриши керак эди, кўрмаса бўлмасди. Ким билади бу жасорат қаёқдан пайдо бўлди экан, энди ул-бул нарса сўраган бўлиб тўппа-тўғри Мулло Мусо бобонинг уйига кириб келадиган одат чиқарди. Бир куни уч-тўрт боғ қуруқ ўтиналарнингдан берар экансиз деб келади, бошқа бир куни поя қирқадиган жоди сўраб келади.

Кечки пайт эди. Мулло Мусо бобо оғилхонадан пайшаха күтариб чиқиб келаётган эди. Ҳовлига етим боладе тортнибгина кириб келаётган Бузрукхўжага кўзи тушиқолди:

— Ҳа, Усмонхўжанинг ўғли, тағин нима сўраб кеддинг? — дея саволга тутди.

Бузрукхўжа худди ўғирлик устида қўлга тушганда довдираб нима сўраб келганини ҳам унуган эди. Лекин нима бўлганда ҳам тезроқ бир нарса дейиш керак:

— Кирга сув иситадиган катта қозонларингни беритурар экансиз.

Мулло Мусо бобо мийифида кулганча хўмрайга бўлди:

— Қирларинг қўпайиб қолибди-да?

— Ҳа, қўпайиб қолди,— шошилиб деди Бузрукхўжа.

— Кир ювамиз дегин.

— Ҳа, кир ювмоқчимиш.

— Кирни сен ювасанми ё даданг ювмоқчими?

— Икковимиз ювсак керак.

— Менга қара, Бузрук, бошингни кўтар, баландроқ китар, ҳа, ана шундай! Энди берироқ кел, уялма, келаве Қулоғингга секин айтиб қўядиган гапим бор. Гап бунда ўғлим, бир маҳаллар мен ҳам сендеқ ошиғу беқарор бўғаниман. Ўринбиби аянг кўйида нақ ёниб кетай деганма. Лекин сендақа лавашанг эмас эдим! Раҳматли қайнотанинг олдига бориб қизингизни уч кун ичида тўй қилиб бесангиз бердингиз, бўлмаса отга ўнгариб тоқقا олиб қочи кетаман, деб дўқ урганим ҳали-ҳали эсимда. Йигит киши деган мард, чўрткесар бўлиши керак... Даданг қаерда?

— Уйда,— боши эгилиб борарди Бузрукхўжанинг.

— Бир қозон ош дамлашга қурбларинг келадими?

— Келиб қолар.

— Бир тандир ион ёпишга унларинг борми?

— Қўни-қўшнилардан суриштиармиз.

— Бориб қарз олишдан ҳеч қўрқмайдиган даданг айт, тўрт-беш мўйсафидни ёнига олиб совчи бўлиб келсин унашар қиласиз. Лекин билиб қўй, тўйга катта тайёрлик кўрасан, уқдингми?

— Уқдим.

— Жўна энди. Ҳой, тўхта, кирга сув иситадиган катта қозон сўраб келувдинг, олиб кетмайсанми?

Ногаҳоний бахтдан ҳовлиқиб, энтиккан Бузрукхўж аллақачон дарвозахона олдига бориб қолган эди, орқасга ўғирилиб кераи эмас дегандек қўл силтади-ю, юргурга ча кўчага чиқиб кетди,

...Уч кундан сўнг унашар бўлди. Ўша баҳтли, қувончили кунта ҳам бир ярим йилча бўлиб қолди. Тўйга ҳеч йиғиниб бўлмаяпти. Ўтган йили кучли гармесел эсиб, Пандигоннинг дашт қисмидаги ҳамма экинни қовжиратиб кетди. Бузрукхўжа қўқонлик заводчи бой Паталаховнинг Дўрмондаги совунпазлик корхонасига ишга кирганди, ишчиларнинг яширин суҳбатига қатнашганликда айбланиб тезгина бўшатиб юборилди. Бир амаллаб ширкатга мирзоликка ёлланиб олувди, э худоийм-ей, бу ҳам яна пучга чиқди. «Ўзи бизнинг хонадонимиздан омад кетганга ўхшайди,— бедазорда чала қуриган беда устида чалқанча ётаркан, Бузрухўжанинг бошидан ана шундек аламли ўйлар чарх уриб ўтар эди,— бечора дадамнинг боши қарздан чиқмаса, ўзим бирор жойда қўниб ишлай олмасам. Шарти кетиб шарти қолган рўзгоримизга тўрт-беш танга олиб бориш ўрнига ғаму-ташвиш бўлиб бораверсам, э худо, нега мени бунчалик омадсиз қилиб яратдинг, нега деяпман? Ахир Мулло Мусо бобо ҳам гулдек қизининг умрини мени деб ҳазон қилмайди-ку, бир йил кутади, икки йил кутади, кейин ҳафсаласи пир бўлиб, битта мўйловдорга беради-қўяди-да! Ё рабби, наҳотки Ҳалимамдан ҳам ажралиб қолсан, йўқ, йўқ!!!»

Бузрукхўжа терли ҳовучида узоқ турганидан намланаб қолган рўмолчани юзига яқин келтирди. Димоfiga гуркираб мушк-анбар ҳиди урилди. Яна ширин энтикли, юлдуз тўла осмонга ўйсиз, шуурсиз тикилиб қолди. Қулоқлари остида Ҳалимахоннинг меҳргами, аллақандай сеҳрли куйларгами лиммо-лим тўла овози жаранглагандек бўлди:

— Ҳар кишининг узган гули сўлмасин,
Ҳар кишининг сўйган ёри ўлмасин.

Овоз аста-секин пасайиб бориб, йўқлик қаърига сипишиб кета бошлади.

Бузрукхўжа ухлаб қолди.

IX

ШАКАРХОН ДИЛГИР

Шакархон аравакашлар ва мирзолар билан бўлган ўқнашувда, гарчи голиб келган бўлса ҳам, бўлиб ўтган یуштлашувлар хунук овозалар ва мишишларга сабаб ўлишини ўйлаб ҳамои дили гирён эди. Табиийки, бу овозар Кўқон уездиги ҳокими Мединский тўрага қўшиб-чатиб тказилади. Ғалаёнлардан беҳад қўрқиб қолган у жаноб, ғизийки поибдан ранжийди. Ҳай-ҳай у кишининг ран-

жишидан худонинг ўзи сақласин, лавозимдан олиб ташлаши ҳам ҳеч гап эмас! «Эртагаёқ ҳузурига ўзим бориб ҳисоб берганим маъқул. Лекин бир халта олтинсиз ахборотни инобатга олмайди у келгинди». Маҳкаманинг баланд ойнали деразаси орқали кўчадан гоҳ отда, гоҳ пиёда ўтиб бораётган йўловчиларга шуурсиз тикилганча ўй сурар, қанча ўйласа, дилига шунча ғашлик қуюлиб борар эди. Йўқ, ғалаён босилмади, у тарқатиб юборилди,— деб ўйларди яна Шакархон, маошлари оширилишидан умидвор бўлганлар фақат калтак ейишди холос, энди улар даъвогаргина эмас, аламзадалар ҳам. Алам одам боласининг қалбида узоқ ётиб қолса, қасосга айланади. Йўқ, нима бўлганда ҳам бир иложини топиб, уларнинг кўнглини овлаш керак. Ярашиб олмоқ даркор. Ёвлашиш — яккага зарар, мен яккаман.

Унбошилар, корфармонлар оёқ учиди кириб Ширкатда, арава қўрғону устахоналарда иш бошлиганлиги ҳақида хушхабарлар айти бошлиашди.

— Мирза! — деб овоз бсрди ноиб нимадир эсига тушгандек жонланиб.

Мирзача югуриб кирди:

- Буюрсинлар, жаноблари.
- Айт, менга от эгарласинлар!
- Қай бирини сўрайдилар?
- Кичик йўрғани.

Ноиб жуссаси чоғроқ бир киши эмасми, катта от устида худди ёш боладек бўлиб кўринар, шу важдан булутдек баланд тўриқ отини камдан-кам минар, олис сафарларга чиққанда қўш от қўшилган коляскасидан, қисқа манзилларга кўпинча, ана шу кичик йўрғасидан фойдаланар эди.

— От тайёр,— таъзим билан кириб ахборот берди Мирзача.

Шакархон жиловбардор йигит ёрдамида отига минаркан: «Қаёққа борсам экан,— деб сўради ўзидан,— мавзени бир айлансан зоро дилгирлигим ёзилса, ахир Риштонни бекорга дилкушо демайдилар-ку?»

Риштон чиндан ҳам ноибга тобе бўлган музофотдаги энг гўзал манзилгоҳлардан бири. Уни гоҳо Риштони ҳожатбарор, гоҳо Риштони дилкушо деб атайдилар. Қатроноғи этакларига жойлашган бу юртда бир маҳаллар қатор-қатор карвонсаройлар бўлғучи эди. Бухоро — Қашқар карвон йўли шу ердан ўтар, юзлаб туяларга мол ортгани овруполик синчков савдогарлар, Хитойдан пўлга чиққани қилини қирққа ёрадиган аллобу жаллоблар гоҳо шу Риштонни ҳожатбарорда учрашиб улгуржи савдо қилишар, туялар

га, баланд ғилдиракли араваларга той-той молларни ортиб гоҳ ўнгга, гоҳ чапга равона бўлишар эди.

Қашқарга отинг етмаса,
Риштонда ишинг битмаса,
Яратганга тавалло қил,
Зора, омад кетмаса,—

леган гапларни эҳтимолки ўша замоннинг омади юргаган савдогарлари айтишгандир.

Риштонда тоҷик, ўзбек, қирғиз элатлар боқамти, боҳамжиҳат яшар, унинг бозорини учови элат ҳам ўз бозорим деб билар, Сӯҳ, Исфара тоҷиклари есанг оғзингда эриб кетадиган қоп-қоп зардолилар, қанорларда сап-сарриқ буғдойлар келтирас; Буржун, Лолак қирғизлари подапода қўйларни ҳайдаб тушишар, Кўқондан, Олтиариқ, Янгиқўрғон тарафлардан отда, туюда келган ўзбеклар билан гоҳ у тилда, гоҳ бу тилда иш битиришар эди. Аммо юрт бир хилда турмас экан. Йиллар ўтиши билан Риштон гоҳ эгаси кўчиб кетган ҳовлидек ҳувиллаб қолар, гоҳ сайлгоҳдек яна гавжум бўлиб кетар эди.

Шакархон ноиб юртга ҳоким бўлди-ю, Риштоннинг файз-таровати яна қайтиб келгандек бўлди, юрт яна ҳам гавжум бўлиб кетди. Ширкатнинг катта-кичик идоралари Кўқондан бу ерга кўчириб келингач, эшикларига каттакатта қулфлар солинган кулолчилик, мисгарлик, тақачалик дўконлари яна ишга тушиб кетди. Кўчаларга эрта тонгдан сувлар сепиладиган, чойхонада гурунглар нақ ярим тунгача тўхтамайдиган бўлди. Энди қозилик, бўлис ҳокими идоралари олдида кунбўйи одам аrimайди.

Шакархон ноиб кулолларнинг қатор дўконлари олдида ан ўта туриб кичик йўрганинг бошини секин тортди. Новча, серсоқол, билаклари йўғон, катта қўлишинг кафти нақ кетмоннинг бетича келадиган ўрта ёшлардаги бир киши югуриб келиб отнинг жиловидан ушлади:

- Ассалому алейкўм, жаноблари!
- Ваалейкум,— хушламайгина деди поиб.
- Қани, тушсинлар, бир пиёла чойимиз бор.
- Ишлар қалай, уста?
- Минг қатла шукур,— катта қўлини кўксига қўйди уста,— жанобларининг сояйи давлатларида ишимизга яратганинг ўзи күшойиш бериб турибди.

— Ишқилиб сизнинг усталарингиз ғалаёничиларга қўшилмадиларми? — оқ оралаган қуюқ қошлини аллаинечук кериб сўради Шакархон.

— Бир-инки нонтепки ҳар жойда ҳам топилади, жаноблари. Лекин уларни ўзим инсофга келтирдим. Коса-товоқ-

ларимизни жаңоблари сотиб олмаганларнда ҳаммачи
очимиздан ўлардик,— дедим.

— Шундай дедингизми?

— Худо шоҳид, жаңоблари.

— Манг,— бир ҳовуч кумуш танга узатди Шакархон,—
эртага жамики усталарингизни тўплаб менинг ҳисобимдан
зиёфат беринг.

— Қуллуқ жаңоблари. Илоё давлатингиз бундан ҳам
зиёда бўлсин.

«Ўнта лаганини бир сўмдан олаяпман,— йўлида давом
этар экан ўйларди ноиб,— Оврупада эса ҳар лаганга уч
сўмдан беришяпти. Йўқ, буларни қўлдан чиқармаслик
керак, худо хоҳласа чиқармайман ҳам. Паталахов кўз
олайтирган эди, худога шукур, кўзини ўйиб олдим у жу-
гутнинг. Очопат бўлмай кет, бутун Қўқонни еб ётибсану,
яна Риштонга кўз тикасан-а. Йўқ, Риштон менини, бу
музофотга қадам боссанг оёғингни синдираман...»

Темирчиларнинг катта-кичик дўконлари азим толлар
соя ташлаб турган икки танобча келадиган майдон атро-
фини гир ўраб олган. Кулолларнинг дўконлари-ю, сармо-
яси ҳам ўзларига қарашли, тақачилик эса ноибники
Сармоя-ю, арча кўмирлар дейсизми, тақабоп қилиб пилта
пилта қирқилган темирлар дейсизми, ҳар хил куракча-
лару, патнис ясаладиган оқ тунукалар дейсизми, ўроқ чоп-
қиларга ишлатиладиган қора пўлатлар дейсизми, болғак
босқонигача Шакархоннинг пулига келган. Усталар ёлла-
ниб ишлашади. Узоқ қишлоқлардан келиб қишин-ёзин шу-
ерда ётиб ишлайдиганлари ҳам бор. «Суди-Фойданинг кў-
пи шулардан келяпти,— хурсанд ўйлади ноиб,— лекин ор-
тиқча ҳақ даъво қилаётгандалири йўқ. Борига шукур қила-
диган инсофли йигитларни саралаб тўплаганман бу ерга
уларни ҳам бир зиёфат қилмоғим даркор».

Ноиб тақачилиқдан берироқ тўхтаб, халифани чақир-
тириди. Бошига бир парча бўздан ихчамгина салла ўрагани
очиқ кўкрагини сийрак жун босган, оқсоқ бир киши чоп-
қиллаб келди-ю, от устида турган ноибга кўзи тушиши
 билан довдираб қолди шекилли, тили калимага келмай-
 бирмунча фурсат дудуқланаб турди.

— Хуш кўрдик,— деди ниҳоят ўзини тутиб,— қани
марҳамат қилсинглар, кулбамизни обод қилсинглар.

Чўлоқнинг қўрқиб туриши ноибга ёқмади, қалтираши
нинг сабабига ҳам тушунмади. «Ҳаммасига яхшилик қили-
сан, отадек меҳрибон бўлсаму қўлимдан келганча ўзим
ни камтар тутсаму... товба... бари бир кўзларига бир бало-
дек кўринар эканман-да?» деб ўйларкан:

- Сен халифамисан? — деб сўради.
- Шундай, тақсир.
- Фалаёнчиларга сен ҳам қўшилганмишинг?
- Шайтоннинг васвасасига учибман.
- Бошқа усталар-чи?
- Беш-ўнгасининг феъли сал айнагандек бўлди.
- Неча устага бошсан?
- Олтмиштага, тақсир.
- Ўша феъли айнаган беш-ўн устанинг касрига энди ҳаммангни ишдан бўшатаман.
- Тақсир, оёғингизга бош урай, уларнинг гуноҳидан ўтинг. Айтдим-ку, барчаси тавбасига таянди деб.
- Рост сўзлаяпсанми?
- Худо шоҳид, тақсир.
- Қасам ич бўлмаса.
- Барча азиз авлиёлар ҳаққи қасам ичаман, минбаъд шайтон васвасасига берилмагайлар.

Шакархон чўлоқ халифага ҳам усталарини бир кун зиёфат қилишга етгулик пул бераркан: «Потиҳага менинг номимни қўшиб ўқийсанлар!» деб қайта-қайта тайинлади. Гарчи усталар жон куйдириб ишлаётган ва уларнинг басма-басга ураётган болғасидан чиққан овоз қулоқларни батанг қилаётган бўлса-да, ноиб у ердан кўнгли тўлмай қайта бошлади. Юрагидаги ғашлик кучайгандек эди. Маҳкамадан чиқаётганида корхоналаримни айлансан ёзиларман деб ўйлаганди, ёзилмади. Ич-ичига қулоқ солиб руҳида май ичмоққа, гўзаллар билан майшат қилмоққа рағбат ўйгониб келаётганини сезиб қолди. Шу ҳисни туйиши билан қалбida чироқ ёқилгандек руҳияти ёришиб кетди. Ҳалидан буён ўзинга салом бергаиларга, букилиб таъзим қилгаиларга ё хўмрайиб қараб, ёки бутунлай кўрмайтгандек ўтиб бораётган эди. Энди май ичиш, гўзал жононлар билан хилватда бўлишни ўйлаб бораркан, шу ўйлар қувончидан лабларида пинҳона табассум ўйнай бошлади. Юзларидаги ҳалиги тупдлик, қўрсликка ўхшаш ифодалар қаёққадир йўқ бўлди.

X

ЕТИМЛАР

«і улнора қизни бу кеча бағримга оламан. Олти ойдан буён суту-қаймоқ билан боқтираман уни. Ё рабби, қиз бола ҳам шунақа гўзал, шунақа жозибали бўладими-а? Кўп сулувларни кўксимга босдим, кўп ҳурилиқолар билан

тонготар базмлар қилдим ва лекин бу қизалоқни күрга-
нимда, ҳай-ҳай, бутун дунёни унугтандек бўламан! Бас,
шунча парвариш қилганим, ўзи ҳам ўн олтига тўлди ше-
килти,— шу йўсун ширин ўйларга берилиб бораётган но-
иб ўзи очган етимхона ёнинг бориб қолганини ҳам сезмай
қолди. — Аввал ўғил болалар ҳовлисига бир кирай, аҳвол-
ларидан хабар олай. Сўнг қизлар ҳовлисига ўтарман. Э
тавба, бунча ошиқаяпман, нега бунча бетоқатман? Ахир
намозгардан олдин май ичмоққа ўтиromoқлик ғирт кофир-
нинг иши-ку!»

«Шакархон ноибининг етимхонаси», деб номланиб гоҳ
яхши, гоҳ ёмон маънодаги довруғи бутун Фарғонага ёйил-
ган бу икки қўрғон бир-бирига бақамти тушган. Баъзан
уларни «Кўксарой», «Қизилсарой» деб ҳам номлайдилар.
Кўксаройда ўғил болалар, қизил саройда етим қизлар ис-
тиқомат қилишади. Етимхоналарнинг ташкил бўлганига
йингирма йилларча бўлиб қолган. Ноиб юрт оралаб кўп
кезәди. Ота-онаси ўлиб, кўчада сарсон қолган сафириларни
бу ерга келтириб тарбиясига олади, ўқишга ҳаваси бор-
ларни ўқитади, ҳунарга иштиёқмандлари бўлса ҳунарга
ўргатади, бир хилларига ўзи оталик қилиб уйлантириб
ҳам қўяди. Бу яхшиликлар эвазига хоҳ ўғил бўлсин, хоҳ
қиз бўлсин шунақанги қаттиқ ишлатадики, бир хиллари
болалигига даёқ мажруҳ бўлиб қолишади.

Кўксарой олдидағи супада мудраб ўтирган дарвозабон
чол ноиб жаноблари отдан тушаётганини кўриб сакраб
ўрнидан турди-да, тезгина бориб кичик йўрғанинг жило-
виини ушлади:

— Ичкарига кирадиларми? — дея қўрқа-писа сўраб ҳам
қўйди.

— Бир айланиб чиқсам девдим.

— Кўп улуғ иш бўларди-да, жаноблари. Фарзаандла-
рингиз сизни соғинган. Келмайсиз, хабар олмайсиз. Ахир,
бу шўринг қургурларнинг кўнгли ярим, бу дунёда сиздан
бошқа кими ҳам бор уларнинг?

— Иш кўп, ота.

— Биламан, жаноблари, биламан, Сиз катта юртнинг
бошидасиз. Бунинг устига аробакашларнинг ғалаёни... Қа-
ни, ичкарига марҳамат. Ҳўй, ким бор, кўсани чақирилглар!

Дарвозахонага киришлари билан ҳовли томондан сил-
лиқ юзли, соқол-мўйлаби йўқлиги учун неча ёшдалигини
билиб бўлмайдиган, ғўппа семиз бир киши ҳаллослаган-
ча келиб, аввал икки қўлини кўксига қўйиб таъзим қилди,
сўнг ноиб жанобларига тортинибгина қўл узатди.

— Қани, марҳамат қиссийлар!

Бир танобча келадиган майдоннинг уч томонига пастқам-пастқам уйлар солинган, қүёшга қараб тушган уйларнинг олди яхлит айвон. Айвоннинг бир четида шипга тираб той-той увадаларни босиб қўйишибди, бошқа чеккасида болалар уймалашиб ётибди. Киндигигача яланғоч бўлиб олган болалар чангитиб увада савашади. Шунақсанги чанг-тўзон кўтарилганки, берироқда арқон тўқиётган болалар худди шамолда қолгандек қуюн ичида йўқ бўлиб кетибди. Сафирлар ноибга кўзлари тушиши билан ўз машғулотларига жон-жаҳдлари билан ёпишдилар, чумчукдек чирқиллаётганлари ҳам худди қийғир ургандек жим бўлиб қолишиди.

— Хўш, Кўса, ишлар қалай? — сўради ноиб.

— Ҳаммаси ўзингиз айтгандек.— Негадир яна таъзим қилиб қўйди Кўса.

— Қани, бир бошдан сўйла-чи.

Сафирларнинг саркори бўлмиш Кўса уларнинг хулқи, юриш-туриши ҳақида тез-тез ахборот бера бошлади: ёши олтидан саккизгача бўлган сафирлар увада савашга ажратилибди, саккиздан ўн ёшгача бўлганлари арқон эшиш билан машғул эканлар, ундан катталари далага жапобларининг ерларига пиёз ўтагани кетишибди. «Тартиббузарларни эса худди жаноблари ўргатганидек қаттиқ жазолаяпман», деб сўзини тугатди Кўса. Шакархон ноиб бола тарбиясида ва умуман тарбияда қаттиққўллик билан меҳрибонлик омухта бўлиши керак деб ҳисоблар ва шунинг учун ҳам бу ерда ўзи ўрнатган тартиботнинг бекаму кўст бажарилишини қаттиқ туриб талаб қиласарди. Сафирларга бошпана бераётганим, сидириб-ичираётганим катта меҳрибонлик деб билганидан шу меҳрибонлик эвазига улардан фидойи меҳнат талаб қиласар, меҳнатга бўй бермаганларини жазолаш худога ҳам хуш келади деб ҳисобларди.

— Менга жазо хонангни кўрсат,— ўз талаблари печоғлик тўғри бажарилаётганилигини текшириб кўрмоқчи бўлди Шакархон.

Кўса ўтишхона билан омборхона оралиғидаги деворлари нураб тушган эски, залворли эшигига катта қулф осилган, даричасиз бир уй яқинида тўхтаб, хожаснга қараб жуда ғалати бир алфозда илжайди:

— Ичкарига кирмасалар девдим.

— Сабаб?

— Сал... қоронғироқми дейман.

— Мен қоронғида яхши кўраман.

— Сал... бадбўироқми дейман.

- Сабаб?
- Ҳожатта чиқармаганим учунми...
- Оч,— кескин қилиб деди ноңб.

Йўқ, барни бир, ичкарига кириб бўлмади. Шакархон хона томон бир қадам қўйди-ю, ўқчиб орқасига қайтди. Чўн-тагини пайпаслаб хушбўй атире ҳиди упуриб турган рўмолчасини чиқарди-да, бурнига яқин келтириб узоқ ҳиндлади:

- Навбати билан олиб чиқ буёққа.

Кўса хунук илжайди:

- Шериклари олдида мустар бўлишмасмиккилар?

Ноңб жеркиб берди:

- Олиб чиқ!

Кўса етти-саккиз ёшлардаги қипяланғоч, эти суюгига бориб ёпишганидан кўм-кўк қобирғаларини бемалол санаши мумкин бўлган бир болани билагидан сиқиб, диконглатиб олиб чиқди. Боланинг пешонаси дўнг, узун ияги учиб-учиб турибди. Қуёшга ўргапмаган кўзларини қисиб атрофга бир қаради-ю, шоша-пиша икки қўллаб олдини беркитиб олди.

— Хўш, бу бургутчани нега қамадинг? — сўради Шакархон.

- Текин томоқ бўлгани учун.

- Очиқроқ айт.

— Икки кун давомида увада савамади, дармоним йўқ деб ётгани-ётган.

Ноңб болага яқинроқ келиб қўлидаги рўмолча билан бургутчанинг иягидан кўтарди:

- Нега ишламадинг?

«Бургутча» кўзларини чирт юмиб олди.

- Гапир!

Бола «Менга савағичнинг йўғонини берадилар, қўлим тез толиб қолади», деб арз қилмоқчи эди, айтолмади, юмуқ кўзларидан ёш оқиб тушди. «Раҳмим келяпти, лекин барни бир қаттиққўл бўлишим керак!» фикридан ўтди поинбанинг,— менинг бутун бойлигимни, бутун ҳокимиятимни ушлаб турган нарса шу қаттиққўллигим. Раҳмдиллик боланинг ўзига ҳам зарар, у латта бўлиб ўсади, интизомни таш олмайдиган бўлиб қолади...»

- Қачон қамадинг буни?

- Бугун эрталаб.

- Яна бир кун овқат берма.

- Хўп бўлади, ҳожам.

- Бор, бошқасини олиб чиқ.

Бу ерга яланғоч қамашни, қамалганиларга уч кун дей

вомида овқат бермаслиқ, ҳожатга чиқармасликни ҳам ноибнинг ўзи буюрган. Шу сабабли ичкаридан яланғоч чиқаётгандар учун кўпам таажжубланмасди. Навбатдаги бола уч-тўрт ёшли сингилчасини кўтариб чиқди, ношукурлик қилибди. Тайёр уй-жой, тайёр кийим-бош, лаззатли таомлар унга камлик қилиб, қишлоққа, амакисиникига қочас кетмоқчи бўлибди. Даشتдан — Риштонсой бўйидан аранг ушлаб келишибди.

— Бу ноиқўрга яна икки кун овқат берма! — жаҳли чиқиб кетди ноибнинг.

Учинчи бола чиқа солиб ноибдан тортиб, ҳўй, дарвоза олдида қўлини қовуштириб турган чолбобогача ҳаммаларини бўралаб сўкишга тушди. Кўсанинг айтишича шаккоклик қилибди у. Кеча саҳарда чолбонининг таҳорат сувига қалампир туз қўшиб қўйнибди. Чолбобо кунбўйи бир жойда ўтиrolмай қийналибди.

— Ажаб бўлсин, баттар бўлсин! — деб тинмай жаварди бола, — таҳоратга сув тайёрла деб ҳар куни аzonда уйғотади, уйқуга тўймайман.

— Бир ҳафта овқат берма, бу батаринга! — шундай деб Шакархон қўл силтади-ю, нари кета бошлади. Айвонда ишлаётган болалар хожалари ўзларига яқинлашиб келастганини кўриб, юмушларини қолдириб, тапир-тупур ўрниларидан туриб, аввалдан ўргатгандаридек, чанг-тўзонга ботган бошларини хиёл эгиб қўл қовуштирилар.

— Сағирлар! — баланд овоз билан мурожаат қилди Кўса, — бу киши ким бўладилар?

Етимлар аввалдан ўргатилган сўзларни жўр бўлиб айти бошладилар:

— Суюкли дадамиз бўладилар!

— Валинеъматимиз бўладилар!

— Пушти паноҳимиздирлар!

Ноиб жаноблари сағирларга келажакда яхши одам бўлишлари учун бу даргоҳда ўзларини қандай тутмоқлари кераклиги ҳақида озроқ панду насиҳат қилмоққа чоғла-наётган эди, шу пайт дарвозахона тарафда навкар кўриниб қолди.

— Тинчликми? — шошилиб сўради поиб.

— Кўқондан чопар келди, — ахборот берди навкар.

Шакархон шошилиб маҳкамага жўнади.

САГИР ҚИЗЛАР ЧИЛДИРМА ЧАЛАДИ

Жапобларини маҳкама дарвозаси олдида тўрт-беш киши қўйл қовуштириб кутиб олди. Навкарбоши Зокир калла афтидан хожасининг топшириғини ўринлата олмаганга ўхшайди, сергўшт юзи тунд, хумдек катта калласи хиёл эгилган, якка кифт бўлиб турибди. Ноиб бошқаларига унчалик аҳамият бермай, саломларига алик ҳам олмай хўмрайганча ичкарига ўтиб кетди.

— Тинчликми? — норози бир оҳангда сўради мирзосидан.

- Худо хоҳласа тинчлик, жаноблари.
- Нега одам юбординг?
- Қўқондан нома бор.
- Нома?
- Шундай жаноблари.

Нома сурғичланиб, сурғич устига тамға босилган. Демак, полковник жанобларидан, ишқилиб тинчлик бўлсинда! Шакархон қалтироқ қўллари билан нома устидаги сурғични авайлаб кўчирар экан «Худоётинчлик бўлсин-да!» деб қўйди яна. Сўнг русча битилган номани шошилиб ўқий бошлади.

«Шакархон ноиб жанобларига!

Галаёнларни тинч-тотувлик билан бартараф қилганлигингиз хусусида ҳозиргина ахборот келтирдилар. Император аъло ҳазратлари номларидан шахсан ўзингизга ва бу оғир ишда сизга кўмакдош бўлган Хон эшон ҳазратларига, даҳа мингбошлиларига ташаккур эълон қиласман.

Ўзларини бир кўрмоққа муштоқ эканлигимни арз қилиб қолурман.

*Қўқон уездининг ҳокими
полковник МЕДИНСКИЙ...»*

«Муштоқ эмишлар,— ғижиниб қўйди Шакархон, — менга эмас, пулларимга муштоқсан».

- Мирза!
- Лаббай жаноблари?
- Навкарбошини чақир.
- Бош устига.

Хиёл ўтмай оstonада Зокир калла кўпинди Ҳамон тунд, бузоқчаникидек оппоқ тилини чиқариб қалин, пўрсилдоқ лабларини ялаб-ялаб жим тураверди.

— Гапир! — ўшқириб берди ноиб.

— Хон эшон ҳазратларининг димоги баланд,— қўрқаписа гап бошлиди навкарбоши,— бериб юборган қўйингизни олмади. Навкарлар ва миршаблар мусулмонларни калтаклагани учун қаттиқ норози эканлар.

— Шундай дедими?

— Шунга ўхшаш гапларни айтди.

— Чиқ, энди, айт, старшина кирсин.

— Жаноблари?

— Чиқ деяпман.

Старшина Темирбек етимхонада катта бўлган. Бирмунча фурсат Искобилдаги рус-тузем мактабида таҳсил ҳам кўрган. Аммо бекунт ва уқувсизлиги туфайли таҳсилни чала ташлаб келган. Ноиб уни ўзи унча-мунча дилхушлик қилиб юрган етим қизларидан бирига уйлантириб, ўтган йили миршабхона нозирлигига тайинлади. Темирдек дўмбоққина йигит, жиндеқ овсарлиги ва довдирлиги ҳам бор. Шунинг учун ҳам кўпинча дўппи олиб кел деса, бош кесиб келади.

— Ассалому алайкўм, дада!— деди у остонаяга қадам қўяр-қўймас.

Ноиб хўмрайиб қўйди:

— Бу ерда мени дада демагин деб неча бор айтдим сенга!? Хўш, гапир.

— Муртазинни ушлаб келдим.

— Ҳеч ким сезмадими?

— Йўқ, дада... кечирасиз, жаноблари, ҳеч ким сезгани йўқ. Аравакашлар уни Олтиариқ йўлигача кузатиб боришиди. Хайрлашиб орқаларига қайтишгач, Муртазин ёлғиз қолганини кўриб тўрт йигитим билан устига бостириб бордим-у, бошига тўн ёпдим, сўнг пахта қопланадиган қанор қопга солдим-да, оғзини боғлаб отга ўнгардим.

— Қаерда у? — гапни бўлди ноиб.

— Миршабхонада.

— Қопдами?

— Худди шундай.

— Шундайлигича келтир бүёқقا, токи бузғунчининг юзини ҳеч ким кўрмасин.

Хиёл ўтмай тўрт азамат миршаб худди кафанга ўралган мурданни кўтаргандек бири бошидан, бири оёгидан олиб бандини ичкари олиб киришди. Хонанинг кираверишига чўзилтириб ётқизишаётган эди, ноиб турғизиб, дөворга суюб қўйинглар, деб буюорди.

— Юзини очмайми? — сўради Темирбек.

Шакарбек асабий қўл силтади:

— Большевикнинг юзини кўришга тоқатим йўқ. Мен бу бузғунчи билан шу ҳолида гаплашмоқчиман. Хўш, Муртазин жаноблари гапирсинглар, иш ҳақини пича ошириб қўяйми?

— Қопдан чиқар мени, ҳаво етишмаяпти.

— Нега менинг ишчиларимни йўлдан урдинг?

Қопдан яна овоз чиқди:

— Мен билан гаплашмоқчимисан?

— Табаррук овозларини бир эшитай девдим.

— Қопнинг оғзини еч бўлмаса.

— Пўқ, жаноби большевик, менга шундай гаплашиш хуш сқяпти. Ҳа, ҳа, худди шундай гаплашамиз. Рақибларимни тузоққа туширишта жуда устаман, буни билиб қўйсинилар! Бузрукхўжа Усмонхўжа ўғлини, Мақсад қорини ўзингга шерик қилиб жиноят йўлига тортмоқчи бўлибсанда? Келиб-кетиб юрганингни олдинроқ эшитган эдим. Аммо арқонни атайлаб узун ташлаб қўйгандим. Гапир, нега уларни йўлдан урдинг?

— Улар бирорвонинг ташвиқотига учадиган йигитлар эмас.

— Сенинг ташвиқотингга учди-ку?

— Уз ҳақларини, ҳуқуқларини даъво қиляпти улар.

— Сен нимани даъво қиляпсан бўлмаса?

Қоп ичидан ожиз, жуда ҳам ожиз овоз эшитилди:

— Қопдан чиқар мени, номард!

— Ҳўп, чиқардим ҳам дейлик, унда нима қилардинг?

— Афтингга бир тупуриб олардим, жоҳил.

Шакархон қўли билан олиб чиқинг дея ишора қилди.

— Қайси авахтага ташлаймиз буни? — шошилиб сўради Темирбек.

— Отхона остига, — буюрди ноиб, — бир ҳафта овқат берма унга.

— Қўқонга жўната қолсакмикан девдим? — тортиниброқ сўради старшина.

Шакархон бош чайқади:

— Ҳали мен аламимдан чиққанимча йўқ.

— Бузрук билан Мақсад қорини ҳам ҳибсга олайми?

— Сабр қил, ўғлим, галаён сал босилсан, оламиз.. Лекин бошқа бир айбни бўйнига қўйиб оламиз. Орқаларидан одам қўй, ҳар бир қадамини зимдан кузатиб туришсин.

Ноиб етим қизлар ҳузурига ошиқаётганди. Шу сабабли Муртазини ортиқча саволга тутмай, уни қийнашини, қийнаб-қийнаб оламидан чиқишини кейинга қолдирди. Халтани тұлдирив шириналық ва темир сандигини очиб биринки қимматбаҳо тақинчоқ олган бўлди-да, миросига ме-

ни эрталабгача ахтарма дея топшириқ беріб сағирайлар ҳузырига жүнади.

Қызил сарой дарвозасига, одатда, намозшом пайтидаең құлф солиниб кирди-чиқди таққа тұхтагувчи әди. Аммо бугун негадир дарвоза, гарчи берк бўлса ҳам, ичкаридан танбаланмаган экан. Ноиб жаноблари останадап енгил ҳатлаб ўтди-ю, бир нафас анграйиб қолгандек бўлди: ҳовли тұла қиз, худди уяснга сув кетган чумолидек ғимирлашиб ётибди. Бирори чангитиб айвон супурган, бирори кун бўйи пилла қайнатилган катта қозонлар остидан пуф-пуфлаб кул олган, яна бири ошхона тарафга ўтин олиб чонган. Баъзи қизалоқлар афтидан кундуз бўш фурсат топа олмаган бўлса керак, атрофга қороиғи тушиб қолган бўлишига ҳам қарамай, чизмачизиқ ўйнашар, бпр-икки деб санашиб, тўп уришар, тўп ҳаводаш қайтиб тушгунча гирайланиб ҳам олишар әди.

Бу ерда ҳам худди ўғил болалар бўлмасида бўлгани каби ғоят қаттиқ тартиб ўриналган. Қирқ тўрт сағиранинг биронтаси ҳам бекор турмайди: чарх йнгиришади, пилла қайнатишади, палакка гул босишади, дўппи тикишади, гоҳо мўлжалдаги юмуш битмай қолса тоңг отгунча ҳам мижжа қоқишимайди. Уч бева уларга бош-қош. Бирин дарвозабон, бири ошпаз, бири ишбоши. Сағирайларга ўн беш кунда бир марта ташқарига чиқишга изн берилади: бўй етган қизлар жория ая назоратида ҳаммомга боришади, кичкиналари гоҳо меҳрибон дадалари ноибининг боғига бориб саир-томоша қилиб қайтишади.

Шакархон ноиб дарвозахона олдида кўриниши билан қизалоқлар чопқиллаб келишиб ҳар томондан қуршаб олишди:

— Менга дандон беринг!

— Мен пистали ҳалвони яхши кўрамаи,— дейишиб худди қозиқдаги гўштга сакраган мушук болалардек ноибининг боши узра кўтариб турган халтачага талпина бошладилар.

Тартибин ва бу тартибининг адолатли ҳам бўлмоғини хуш кўрган ноиб қизалоқларнинг ҳеч бирини қуруқ қолдирмади. Халтачадаги қанд-қурслардан чекка-чеккада ийманнаб турган қизалоқларга ҳам насиба улашди. Бир хилларининг ишонасидаи, бир хилларининг юзидан ўпаркан:

— Попук қизим, дандон қизим! — дея эркалаб ҳам қўйди.

Ёши қирқларга бориб қолган бўлса ҳам икки бети қип-қизил, яноқлари лов-лов ёниб турган, гажакдор жория

бўш халтани ноибнинг қўлидан оларкан, қоп-қора кўзла-
рини алланечук сузиб, ғамзали бир оҳангда:

— Бизга-чи, бегим? — деб сўради.

Ноиб ёқимли жилмайди:

— Бўйидан, сиз дандонни кўп шимигансиз.

Жория жараангли овоз билан хандон отиб кулди:

— Соғиниб қолган бўлсам-чи?

Ноиб аёлнинг қочирмалари остига қанақа маъно бер-
китилганини сезиб турган бўлса ҳам, ўзини ҳеч нарса ту-
шунмаганга сслди ва қовоғини хиёл уйиб овозига ҳам
жиддийроқ оҳанг берди:

— Хўш, Солиябону, бу ерда аҳвол қалай?

Солиябонунинг чиройли юзидағи кишини қитиқлаб, эҳ-
тиросини ёндирувчи ҳалиги ишваю ғамза қаёққадир йўқ
бўлди:

— Худога шукур, сояин давлатингизда,— деб қўйди
аёл. Сўнг тортиниброқ қўшимча қилди: — Бизни кам йўқ-
лайдиган бўлиб қолдингиз, бегим?

— Иш кўп, бону.

— Худо олсин ўша ишниям,— аёл ишва билан бир
жилмайиб қўйди,— бу кеча меҳмон бўласизми? Шамсия-
хон сизни бетоқат кутяпти. Гул деганни узгандан кейин
уни тез-тез ҳидлаб туриш керак, бўлмаса сўлиб қолади-я,
бегим.

— Гулиорани тайёрла девдим-ку?

Солиябону жавоб қайтаришга улгурмади. Ҳожаларни
ҳовли ўртасида турганини кўрган бошқа икки хизматкор
аёл салом бергани келишди. Икковлари баробар таъзим
қилишди-ю, шу билан бирга ичкарига жой ҳозирлаганли-
гини ҳам маълум қилишиб, эгилганларича орқаларига ти-
сарила бошладилар.

Ҳовлиниң энг тўрисидаги Солиябону истиқомат қила-
диган хонага атлас кўрпачалар тўшаб, девор томонга баҳ-
мал парқулар қўйишиб жой тайёрлашибди. Тепада қир-
қинчи фонус ёниб турибди, дастурхонга қанд-қурс, ёғли
патирлар қўйилган.

Солиябону хожасининг биқинига димоғни эркаловчи
хушбўй атирлар сепилган пар ёстиқлардан тўрт-бештаси-
ни қўяркан:

— Таомга нима буюрадилар, бегим,— деб сўради.

— Нимаңг бор?

— Каклик гўшти.

— Яна?

— Жўнатгаш бедоналарингизни қорамурч сепиб тайёр-
лаб қўйганман.

- Ичкилилек-чи?
- Хоҳлаган хилингиздан бор, бегим.
- Бону, сен ўзи ажойибсан-да!
- Э бегим, ажойиблигим қолибдими. Оёғингизни уқалаб қўяйми?

- Ҳожати йўқ.
- Қизлар ўйин қилиб беришсинми?
- Майли.

Солиябону «ҳо ёқмай қолсин!» дея яна бир ноз-карашма қилди-да, енгил қадам ташлаб ташқарига чиқиб кетди. Бошқа бир жория патнисни тўлдириб, яна нозу неъмат олиб кирди. Қандай овозсиз кирган бўлса, шундай шарпасиз чиқиб кета бошлади. Ноиб унга ҳам бирор оғиз ширинроқ сўз айтмоқчи бўлдию, аммо бутун хаёли Гулнорада бўлганни учун, мос сўзни топа олмади чофи, қўл силтаб қолди. «Нега у қанд шимгани чиқмади. Бошқа қизлар пойимни ўпишга тайёру, у бўлса ноз-фироқ қиласди,— дея ўйлади Шакархон,— қизик, у орқага тисарилган сари мен баттарроқ талпинаман, а? Нима бало, севиб қолдиммикан уни, тавба, бир камим шу эди. Шунча ғалва устига бошимга бу ғишаваниям орттириб олсам-а. Йўқ, бу кечадан қолдирмай пуйпалаб ташлайман сен ҳуркак қизни! Ана ундан кейин ўзинг орқамдан чопқиллаб юрадиган бўлиб қоласан...».

Ташқарида, ноиб ўтирган хонанинг қаршисида, даричанинг шундоққина остида қизлар чилдирма чалиб ўйин бошлаб юборишиди. Аввалига яхши қизимаган якка чилдирманинг дўпиллаган ва дўпиллагани учун ҳам ғашни келтирдиган овози эшитилиб турди. Сўнг, тўсатдан қўшчилдирманинг этларни зирқиратиб юборувчи оҳангдор садолари янграб қолди. Шакархон даричага яқинроқ сурниб, бир қанотини қия очди-ю, ҳовлига суқланиб назар ташлай бошлади. Афтидан сагираларнинг барчасини, битта қолдирмай қувиб чиқишига ўхшайди, ҳовли тўлиб кетибди. Ёнбош туриб чилдирма ураётгаш иккови қизни ҳам Шакархон дарров таниди, Фотима-Зуҳролар булар. Беш йилча бўлди уларни бу ерга келтирганига. «Бўйлари стиб қолибди, сийналари ҳам бўртибди.

Кўкраги муштдеккина,
Сойдаги тошдеккина.
Ховучингга жой бўлур,
Бир ошам ошдеккина,—

Шакархон бир маҳаллар ўзи тўқинган шеърни завқ билаш тақрорлаш бошлати,— онларни хўб ҳусндор жувон эди. Том босиб ўлувди шекилли, ҳа, том босиб ўлганди.

Лекин бирор ғиллардан кейин жуда етилишади-да. Қай бирини олдин ҳидласа экан?.. Анави ўйнаётган ким бўлди, ия, қирғиз қиз-ку! Оббо пучуғ-еъ, сенам ўйинга тушадиган бўлиб қолдингми? Э тавба, ё вақт тез ўтаяпти, ё мен ҳеч нарсага улгурмаяпман. Ахир боғимдаги бу атиргулларни нега энди тез-тез ҳидлаб турмайман? Лекин... Гулнора бу ёрда ҳам қўринмаяпти, нега чиқмади экан? Эҳтимол уни чўмилтиришаётгандир. Таомил шундай, аввал чўмилтиришади, атир-упалар сепиб кийинтиришади. Сўнг... Э худойим, нега мен бугун ҳаяжонимни босолмаяпман. Рости ўйни ҳам ёқмаяпти ҳозир, ғашим келяпти...»

Солиябону катта кумуш баркашда қуш гўштидан тай-ёрланган қовурдоқ олиб кирди. Дастурхонга қўйди-ю, даричадан мўралаб ўтирган хожасининг хаёlinи бўлмаслик учун оёқ учида юриб, хона тўрига ўтди. Ўйнинг тўрисини яхлит қоплаб тушган кўк парда ортида, икки тахмон ўртасида бир табақали эшикча бор экан, овозсиз очиб ўша ёққа ўтиб анча маҳал йўқ бўлиб кетди. Қўлида кумуш кўзача, яна оҳиста-оҳиста юриб чиқиб келаётган эди, ноиб жаноблари ташқаридан кўзини олмай:

- Жойни ўша ёққа кўчирмоқчимисан? — деб сўради.
- Агар хоҳласалар.
- Бор, тезроқ Гулнорани олиб кел.
- Бегим, бир қошиқ қонимдан кечинг.
- Хўш?
- У қаттиқ иситмалаб ётибди.

Ноиб жаноблари илкис бир ҳаракат билан ўрнидан қўзғалди-ю, ёнбошидаги ёстиқларни нари итариб чорданга қурди:

- Иситмалаб?

— Ҳа бегим,— худди узр сўраётгандек бир оҳангда деди Солиябону,— ҳатто бугун бир-икки бор ўзидан ҳам кетиб қолди.

- Табиб чақирмадингми?

- Узр, эсимга келмабди, бегим.

Ноиб шу дақиқада ғалати бир ҳолатни бошидан кечирмоқдэ эди. Қўл-оёги бўшашиб борлигини сезмай қолди. Назарида ўпқон ўпирилдию, шу тубсиз йўқликка тушиб кетаётгандек ҳис қилди ўзини. Пешиндан буён томирларида ёниб турган ҳирс олови ўчиш ўрнига баттар аланга олиб кетганиданми энтикиб нафаси ҳам қисила бошлади. Қархисидаги таниоз жувоннинг бўйнидаги шода-шода марваридларига, қулоғидаги чироқ ёругида ял-ял ёниб турган болдоғига шуурсиз бир ҳолда узоқ тикилиб қолди:

- Урнидан туролмайдими?

— Вой, бегим, алаҳлаб ётибди.

Ноибнинг оқ оралаган қошлари пасту баланд бўлиб кетди. Бир турди, бир ўтиридан, ҳалиги кумуш кўзачада жория ичкаридан май олиб чиққан экан, қултиллатиб чинни косани тўлдирди, бир кўтарганда ичиб юборди. Қуш гўшти совий деб қолган экан, ейишга тушиб, суюкларини қарс-қурс чайнай бошлади. Жаҳли чиққани, алами ошиб бораётгани шундоққина кўриниб турарди. Хожасининг феълинни яхши билган Солиябону қўрққанидан ўтирган жойида ўтириб қолди, гап қўшгани ботинолмас, чиқиб кетишига юраги бетламас эди:

— Бегим,— деди ниҳоят юрак ютиб.

— Гапир,— дея қўйди кўзачадаги мусалласнинг қолган қутганини чиннига қуяётган ноиб.

— Кўнглингиз хушлаганини айтинг.

— Шамсияни олиб кел бўлмаса, қайтага ўша момиқ-деккина эди.

Солиябону шошилиб ўрнидан туриб ташқарига чиқиб кетди. Қизлар ўйини эса авжига чиқиб борар эди.

XII

ОНАИЗОРНИНГ ТАШВИШИ

Бу йил ёз беҳад иссиқ келди, жавзо охирлаб, саратон кириши билан қуёш тенпада тик туриб қолгандек бўлди. Туну кун бир хилда олов пуркаб ҳаммаёқни тандирлек қиздириб турибди. На кундузи нафас олиб бўлади, на кечаси. Лекин бир азобнинг бир роҳати бор деганларидек, эҳтимолки, худо бэрорини бериб бу йил ҳосил яхши битса, мевалар ширадор бўлса. «Илоё шундай бўлсин!» фикридан ўтказди Зиёдабиби ая мисдек қизиб турган юзини бўз кўйлагини узун енги билан елпиб,— худоё әлга берсанн, эл қатори бизга ҳам берсанн. Жўхориларни яхши пуллаб Бузруккинами уйлантириб олайлик. Тенгқурлари болалик бўлишди, у бўлса ҳамон мустар юрибди. Сабр қилинг ўзиим ишлаб топай, кекса дадамин урнитиришини истамайман, дейди-я! Бунча ҳам меҳрибон бўлмасанг, эркатойим... Фалаён деганлари нимаси бўлди-а? Тинчгина ишлаб юрувдинг шекиллип, болагинам, ишқилиб сен уларга қўшилмаган бўлгин-да. Дадаси топдимикан уни, учратага олмаган бўлса-я! Э худойим, қанақа кунларга қолдик-а...»

— Отинбиби ая, Саддиниса опами қаранг, тахтамга туфлаб қўйди,— йнғлаб юборди бир қизча,

Зиёдабиби ая сесканиб тушгандек бўлди. Тубсиз ўйлар га берилиб қалабаларини унугани учун хижолат чекиғ худди узр сўраётгандек сабоқ ўрганаётган қизчаларга бир бир назар ташлаб чиқди.

Катта айвонда чўкка тушиб, ҳар бири ўз тахтасига кўтикиб, бири ёзиб, бири ўқиб ўтирган қизалоқлар, гарчи ҳали Отинбиби ая ўз ўйларига берилиб кетган паллада бир-бирини қитиқлаб, бир-бирининг биқинини чимдид, го ҳо ширилашиб ҳам ўтиришган бўлса-да, аялари бошини кўтарганини кўриб, у кишининг наздида берилиб ўқиётгай бўлиб кўриниш умидида атайлаб баланд овоз билан қироат бошладилар.

— Йиғлаган қайси биринг? — сўради Отинбиби ая.

Саккиз-тўққиз ёшлардаги кулча юзли қизча ҳиқилла ўрнидан турди:

— Саддиниса опам тахтамга туфлаб қўйди.

Қизалоқнинг ёнгинасида ўтирган ёши ўн тўртга тўли бўй қизлар нуқси уриб қолган, қора кўз, қора қош Саддинисо ҳам шошилиб ўрнидан турди. Отинбиби аясига узайта бошлади. Билмасдан чучкириб юборган экан, тупути сачраб кетибди, рўмолчаси билан тахтасини тозалаб берай деса қизалоқ кўнмаётган эмиш. Отинбиби ая: «Шир қизим, чучкурик келганда кафтинг билан оғзингни тўсилоилоҳо валоқуввато деб калима ўгириб қўй, бўлмаса озингга шайтон кириб қолади», дей насиҳат қилган бўлди. Саддинисо минбаъд шундай қилишга сўз бериб ўрниг ўтираётганди, Отинбиби ая уни чақириб ёнидан жой кўратди, ўзидан кичикларни хафа қилиш гуноҳи азим бўлди, дей яна бир бор танбех берган бўлди.

Саддинисонинг ота-опаси оламдан ўтиб икки укаси билла аёлмайд опасининг қўлида қолган. Отинбиби ая ун сабоқ тинглашга ўзи олдириб келган. Мактабга кечикироқ қатпай бошлагани учун унга қўшимча сабоқлар бери туради, кўпроқ талаб ҳам қиласди.

— Енимда ўтирасан,— деб қўйди Отинбиби ая суюкли талабасининг сочини силаб... Ўттиз йилларча бўлди аниг мактабдорлик қилаётганига. Етим-есирларнинг, бевбечораларнинг кўзини очсан, зулмат қоронғусида қоли кетмаса дейди. «Эркак зотига савоб иш қилмоқ учун худ йи таолло беш имконият берган,— деб ўйлайди баъзан Отинбиби ая.— Хотин зотига уч имконият ато қилибди. Ҳажи бориб савоб олган хотинлар кўп, кампирровот дейдилар хотинкўприк дейдилар, демак, савоб олмоқ учун рав Қурган, кўприк солган ожизалар ҳам бисёр бўлган. Ҳақтакоқи қўлимизин калта яратиб ҳажга бормоқ, йўл қурмо

ни рово кўрмабди, нега энди муслиму муслималар қалбига нури-зиё бўлиб дилини чароғон қилмас эканман. Худоқанча умр берган бўлса ҳаммасини рўшноликка сарфлайман. Биздек мазлумалар учун энг катта савоб шу, худошундан бенасиб қилмасин».

Ёши элликларга бориб қолган бу аёлнинг қошу кўзларида, буғдойранг юзларида бир маҳаллар барқ ургани ёшлик гўзаллиги ҳамон сақланиб, бутуни борлигини нурлантириб турарди. Ҳали тўкилиб улгурмагани соchlарининг қорасидан оқи кўпроқ, чўзиққа мойил юзларига, кенг пешонасига турмуш машаққатлари билинар-билинмас ажинлар ташлаб кетган. Фамгин кўзларига ҳамиша ўйчан бир нур ёниб турган Зиёда ая Уйрат, Пандигон аёлларининг хулқ-ахлоқини, маънавий дунёсини, руҳиятини ич-ичидан нурлантириб турувчи бир ёлқиндек эди. Аёлларининг бирон йинини Отинбиби аянинг иштирокисиз ўтмайди. «Мушкулкушод», «Бибисешанба», «Мавлуд»ларда маъруфий сұхбатлар қуради. Инсоф, шафқат, раҳмдиллик бу мажлисларга мавзу бўлади. Беш кунлик фоний дунёда яхшилик қилиб қолган бандасигина боқий дунёга ёруғ юз билан бориши мумкинлиги ҳақида ривоятлар айтилади. Мавлоно Навоий, мавлоно Ҳофиз, мавлоно Бедилларнинг баёзларидан ўқилиб, тавсифлар айтилади...

Отинбиби ая Саддинисонинг тахтасини қўлига ола туриб:

- Опангнинг соғлиғи яхшими? — деб сўради.
- Алҳамдилуллоҳ! — деб қўйди қизалоқ Отинбиби ая ўргатгандек қилиб.
- Укаларинг-чи?
- Мол боққани кетдилар.
- Ноиб жанобларининг етимхонасига бормай яхши қишибисизлар, қизим.
- Поччам кўнмадилар. Мен оч бўлсан оч, тўқ бўлсан тўқсизлар дедилар.
- Кўп раҳмдил поччанг бор-да, қизим. Уни ҳурмат қилинглар, хўпми? Унга ҳам осон эмас, ўзи ҳам жўжабирдек жон... қайтаётганингда эсимга солгии, укаларингга егулик бериб юбораман. Худоё етим қўзиларнинг баҳти очилсин... Қапи, тахтангни менга бер-чи, баракалла! Айтчи, мана бу ҳарфнинг номи нима?

- Алиф.
- Буниси-чи?
- Бе.
- Буниси-чи?
- Ҳозир... бу — Айн,

- Бу?
- Гайн.
- Бу?
- Нәтқи, йүқ, изғи...
- Баракалло, дилбарим. Зеҳнинг жуда ўткир. Худо хоҳласа кам бўлмайсан. Қани айт-чи, алиф ҳақида Девонан Машраб нима деганлар?
- Алифни дилга жо қилмоқни бисмиллодин ўргандим.
Шэхид қонини тўқмоқни қаломуллодин ўргандим.

Саддинисо шеърни шундай тез ҳам баланд овоз билан ўқий бошладики, сабоқ ўрганаётган бошқа қизлар машгулотини тўхтатиб, унга маҳлиё бўлиб қолдилар. Отинбиби ая бу тиллари бурро шогирдининг зеҳни ҳам ўткирлигини бошқа талабаларга кўз-кўзлаш умидида шеърнинг қолган қисмини ҳам ўқишга изн берди-ю, охирида «худо хоҳласа, сен ширмой юзлигим, ҳаммани йўлда қолдириб кетасан», деб қўйди. Сўнг машгулотни якунлаш тараддудига тушиб ёнидаги бир таҳтани боши узра баланд кўтарди:

— Қани, ўқинглар-чи?

Тахтагача битилгани сурани сабоқ бошлаш олдидан ва якунлаш пайтида ҳаммалари баланд овоз билан ўқирава шунинг учун ёдлаб ҳам олган эдилар. Сурани яна жўр овоз биланчувиллаб ўқий бошладилар:

— Талабул илму, фаризатан овлокулли муслимен ва муслиматун.

Отинбиби ая энди боши узра бошқа бир таҳтачани кўтарди:

— Бундаги хатни ҳам ўқинглар!

Қизлар яна жўр овоз бўлишиди:

— Барча мусулмон ўғил-қиз учун илм олмоқ фарздир.

— Баракалла қизларим,— ғовурни босиб деди Зиёда ая,— бу сўзларни унутсангизлар не бўлади?

— Қулоғимизни кесиб оласиз.

«Қулоқ жойида турганда фойдали, фақат бу ҳикматни ҳеч қачон унуманглар»,— шундай деб Отинбиби ая қизларга жавоб бериб юборди. Негадир қўзғалгиси келмай, уюшган оёқларини уқалаб, раёндан дастаси билан юзларини елпий-елпий ўтиргандан ўтириб қолди. Яна хаёли қочди, Бузрукхўжасини ўйлай бошлади. «Ишқилиб дадаси уни топган бўлсин-да, — дея хўрсиишиб қўйди. — Тавба қилши худо-ей, ўзи шу болам сал бошқачароқ бўлди-да. Доя кампир кўзи очиқ туғилди дегандилар, ўшандәёқ юрагим бир нарсани сезгандек бўлувди-я!... Раҳмдиллиги, меҳрибонлиги мендан ўтди шекилли, оқ қўнгиллиги, қувноқлиги, доно-

лиги дадасидан, бетоқатлиги, кескинлиги, чўрткесарлиги раҳматли бобосидан юқди шекилли. Гўринг тўла нур бўлгур раҳматли Боймат бобомиз шунаقا эдилар. Қаёқдаги жанжалларга аралашиб, аллакимлар билан муштлашгандарни муштлашган эди... Тавба қилдим-ей, одам боласини тупроқдан пайдо бўлади дейдилару, вужудига, бари бир, ота-онаснинг феълу-атвори жо бўларканда. Демак, менинг қиёфамда раҳматли дадам, жанинатмакон онагинам яшаётган эканлар-да. Менинг фикрим, ўйларим, кечинмаларим уларда бўлган фикрлар, ўйларнинг давоми экан-да. Умр тугаб, қазо куни етганда, жон узилиб аршу аълога учиб кетмас экан-да. Ўғилларига, қизларига ўтиб яна яшайберар экан-да... Эй тавба! Астағфурилло, астағфурилло, нега мен бундай куфр ўйларга бориб қолдим, ўзинг кечир парвардигор!.. Иўқ, Бузруккинамни тезроқ уйлантириб қўл-оёғини боғлаб олмасам бўлмайди. Аллақандай ўрислар билан ошиночилиги бор. Тағин битта-яримта малласочлигини етаклаб келиб ўтиrsa-я!... Нега энди улар билан бунчалик нони-қатиқ бўлиб қолди экан? Ўрисда ҳақиқат туйғуси баланд дейди. Иўғ-е, наҳотки ғайридинда ҳақиқат бору, мусулмонда у тугаб қолган бўлса!.. Иўқ, менинг ақлу ожизим бу гапларнинг поёнига етолмайди, тушунмайман... Нима бўлса ҳам тезроқ уйлантириб олсан бас».

Отинбиби ая дарбадар юрган ўғлини беҳад соғинган эди, шу боис нима ҳақда ўйламасин ўйларнинг охири бенхтиёр Бузрукхўжасига бориб тақалаётганди. Турив улбул нарсага овуниб оғир, юракни эзувчи ўйлардан қутилмоқчи бўлди.

XIII

ГУЛНОРАНИНГ МАКТУБИ

Кўча эшикнинг қўш табақаси баробарига шарақлаб очилиб кетди. Усмонхўжа отагина эшикни шунаقا очади, девқоматли бир киши эмасми, якка табақасига сифмайди. «Вой худойим-ей, тинчликмикан? — шошилиб ўрнидан турди Отинбиби ая:

- Тинчликмикан? — деб сўради яна сабри чидамай.
- Тинчлик, аяси, тинчлик.

Усмонхўжа ота елкасидаги оғир хуржунни айвоннини устунига суюб тушира бошлади.

- Тезроқ гапирсангиз-чи!
- Тўхта салламни ҳам олиб қўяй. Шу зормандага ҳеч ўргана олмадим-да.

— Астағфурилло дөңг, саллани сўкиб бўлмайди.

Усмонхўжа ота саводсиз, оми бир киши. Лекин ҳамюртлари уни негадир «Эшон ота» деб улуғлайдилар. Бу унга хуш ёқади. Назарида мартабаси анча ошгандек сезади ўзини. Шу ҳурматдан бенасиб қолишни истамай уёқ-буёқ-қа борганида худди катта эшонларга ўхшаб бошига оқ симобий салла ўраб боради. Бошқа ҳамюртлари қатори масжидга қатнаб туради-ю, сураларнинг кўпини ёд билмайди. Хуфтон намозининг сўнгига замланадиган «Дуон» кунут» деб аталадиган бир сура бор. Бир куни масжид имоми сура «хуфтон»нинг охирига қўшилмаса кунбўйи ўқилган намоз ижобат бўлмайди ва демак, савоби ҳам тегмайди, деди. Ёши улғайнб, кўнглига нариги дунё ваҳимаси тушиб қолган Эшон ота Зиёдабиби ая ёрдамида бу сурани бир амаллаб ёд олди. «Кўп улуғ иш бўлибди,— деди имом,— энди Отинбиби сизга устоз бўлибдилар. Энди у кишига қаттиқ гапира кўрманг, икки дунёйингиз куйиб кетади». Рўзгор эмасми, гоҳо аччиқ-тизиқ ҳам бўлиб туради-да, бундай пайтда Эшон ота хотинига ўшқириб аламини олмоқчи бўлар, аммо нариги дунёси куйиб кетишидан қўрқиб, «хўл тузоққа илинтириб олгансан-да!» дея қўл-силтаб кўчага чиқиб кетар эди.

Усмонхўжа ота салласини олиб хонтахта устига қўйди. Белига қат-қат боғлаган белбоғидан бирини ечиб ҳузвур қилиб елпина бошлади.

— Ҳой, дадаси, тезроқ гапирсангиз-чи,— қистади Отинбиби ая,— Бузрукни кўрдингизми?

— Кўрдим аяси,— Эшон ота бошини орқага қилиб энди томоқларини остини елпий бошлади.— Үғлинг катта одам бўлиб кетибди, ҳамма ундан маслаҳат сўраган.

— Вой худойим-ей!

— Бутун ғалаёнга, назаримда Муртазин икковлари бошлилик қилаётганга ўхшайди.

— Муртазини ким бўлди?

— Буэрук билан келиб юрарди-ку?

— Болагинамни қамаб қўйишса-я!

— Кўрқма, аяси, қамашмайди. Атрофини уч юз йигит қўриқлаб турибди. Яхна чойинг йўқми?

— Низо нимадан чиқибди?

— Низо эмас, аяси, шаҳарлилар буни иш ташлаш дешишади. Шаҳар кўрмагансан-да. Шунинг учун гап нимадалигини билмайсан. Ҳақ талаб қилишади, берсанг бердинг, бермасанг чатогингни чиқарамиз деб ғалаён кўтаришади. Урислар ўргатган буни, ўрис ҳалқи ҳақини бирорга едирмайдиган бўларкан...

Отиибеби аяннинг кўнгли, барин бир таскин топмади. «Дадаси ҳамма гапни айтмаяптилар,— деб ўйларди у,— одатлари шунаقا, кўчадаги ваҳимани уйга, уйдаги фуссани ташқарига олиб чиқмайдилар. Аслида ўзим борсам бўларкан... Худоё болагишамни ўзинг паноҳингда асрал!».

— Ошни сидирдингизми, болагинам шўхатли паловни яхши кўрарди?

— Жўралари билан ўртага қўйишиди,— мамнун давом этди Эшон ота,— бай-бай-бай, кун ёниб кетяпти-ку, а, яхнанг йўқми деяпман?

— Кейин-чи, кейин нима қилдингиз?

— Кейинми, об-бо Отии ойи-ей, ҳаммасини билгинг келади-я. Кейин бозорга ўтиб кирсовун олдим, бир шиша понор ёғи харид қилдим... Кейин пистали халво олдим...

— Пулнинг бошига сув қўйиб келгандирсиз-да? — норози бир оҳангда сўради Знёдабиби ая.

Бутун умри далада гоҳ қўш ҳайдаб, гоҳ кетмон чопиб ўтиб бораётган Эшон ота пул санашини билмас, бир-биридан ажратиш учун «катта пул, кичкина пул» деб қўя қоларди. Ҳозир ҳам ўзини оқламоқчи бўлиб:

— Ўзиям кичкина пул берган экансан-да,— деб хотини келтирган кўзадаги муздек сувни пиёлага қўйишига тоқати чидамай кўтариб ича бошлади. Кўзани бўшатиб ёнига қўяркан, ҳузур қилгандек кўзларини сузиб, кафти билан лабини, сув томган соқолларини арта бошлади.

— Вой худойим-ей, бунча ютоқмасангиз!

— Кабоб евдим.

— Кўп ебмидингиз?

— Уича кўп ҳам эмас, айтдим-ку, пулни кичкинасидан берисан деб, ўттизта сихга аранг етди, холос.

Зиёда ая жарагли, бўй қизлариникидей беғубор бир овоз билан хандон отиб қулиб юборди. Эрининг соддалигидан, ёш болага ўхшаб мунғайибгина туришидан кулаётганди. У худди гўдакнинг ўзгинаси. Ёш боланинг ҳам қўлига пул тушса уни сарфлаб тугатмагунча бозордан қайтмайди: нўхатшўрак олади, дандон қант шимиыйди.., эргинаси бўлса бор пулини кабобга сарфлабди.

— Битта-яримта ҳуштак ҳам обмабсиз-да? — кула-кула сўради Зиёда ая.

— Уйимизда ҳуштак чаладиган бола йўқ-ку?

Отиибеби ая баттарроқ қулди:

— Ўзингиз чалиб юрардингиз.

— Э,— Эшон ота қўл силтади,— ҳуштакка ҳафсалам қолибдими,

Зиёда ая содда одамлар содда бўлгани учун ҳам ҳамиша ҳимояга муҳтоҷ деб билганиданми, ёки ўзи англаб етмаган бошқа бир сабабданми, шу пайтда негадир эрига ачиниб кетди. Уни суйгиси, эркалагиси, чарчаб келган оёқларини үқалагиси келиб қолди. Естиқ келтириб берди:

- Ёнбошлаб олинг.
- Ўзинг тинч ўтирибсанми ахир?
- Жияннингиздан мактуб келди.
- Гулнораданми, яна ёзибдими, қани, ўқи-чи.

«Отам ўрнида отам, меҳрибоним опоқ дадамга,— деб бошланар эди мактуб,— онам ўрнида онам волидаю ғамгузорим Отинбиби аямларга. Сағираю маҳзуна Гулнора қизингиздан ва яна онанинг меҳри офтобига, отанинг бағри оташига зори-интизор бўлган етим укаларим номидан битурменким, ҳақ таолонинг инояти, мингбоши бобомизнинг иродан-хоҳиши ва сиз қиблагоҳларнинг розию ризолиги бирла иониб жанобларининг паноҳларига келганимиздан буён дилимиз қон, бағримиз гирёндир...»

Эшон ота мошгуруч бўлиб қолган узун соқолини бармоқлари билан оҳиста-оҳиста тараб кўзларини ярим юмганча Гулнора қизнинг нолаи-афғонини тинглар экан, на зарида, қизалоқ худди ота-оналари оламдан ўтган кунларда қандай бўзлаган бўлса, ана шундай йиғлаётгандек эди. Сили бедавога мубтало бўлган Анорбой билан хотини бир ой ичидаги йўтала-йўтала кетма-кет дорулбақога равона бўлишиди. Анорбой узилиш олдидан Эшон отани топтириб келдилар. Келса, жияннининг томоғига ғар-ғара келиб қолган экан. Зиёда ая бош томонида, босарқи ўғиллари билан Гулнора қиз оёқ томонда унсиз йиғлаб туришибди. Бемор кўзини очиб турмоқчи бўлиб силкинди-ютуролмади.

— Эшон ака,— қонсиз лаблари аранг шивирлади Анорбойнинг,— жигаримсиз... болаларим сизга қоляпти... қарзим бор, узинг. Гўримда тинч ётай...

Ортиқ сўзлай олмади, боши бир томонга оғиб тушди-ю, жим бўлди — жони узилган эди. Етимларнинг чинқириги хонани қоплаб кетди. Анорбойни бир амаллаб кўмишди-ю, аммо қарзи кўп экан, узиб бўлмади. Ҳовли-жой сотиладиган бўлди. Шакархон сотиб олди. Ўғиллари ўзимга ўғилларининг лодлагани, Гулноранинг сочларини юлиб бўзлагани ҳали-ҳали Эшон отанинг кўз ўигида турибди. «Анорбой, жигарим қабрингда тинч ёт, худо жонимни саломат қўйса қизинг билан ўғилларнингни қулликдан қутқараман. Гулнорани ўзим қиз қилиб суйганига узатиб, катта-катта

түйлар қиласан. Ўғилларингни қатимга олиб келиб сўнган чироғингни қайта ёқаман, тинч ёт жигарим...».

— Вой, дадаси, йиғлаляпсизми? — мактубдан бошини кўтариб сўради Отиниби ая.

— Хаёл олиб кетди чоғи,— кафти билан кўз ёшларини сидириб олди Эшон ота,— ҳай, қолганини ўқи-чи?

«...Сўнгги кунларда ноиб жанобларининг феъллари айнаб юрганини аввалги мактубимда сиз меҳрибон аяжонимга ёзган эдим. Онам ўрнида онам бўлганингиз учун сизга бот-бот арз қилаётирман. Мени хоҳишинга қарши келинчаклардек ясатиб қўйганлар, бўйнимда шода-шода оқ марваридлар, бармоқларимда ёқут кўзли узуклар, эгнимда шоҳи кўйлаклар... Ноиб жаноблари мени тўйсиз, никоҳсиз хотин қилиб олмоқчилар. Аяжоним, меҳрибоним опоқдадамга ҳам бу гапни ётифи билан етказинг. Бир умр чўрингиз бўлай, киприкларим билан кўчангизни супурай, кўз ёшларим билан ҳовлингизга сув сепай. Маҳзуна қизингизни қутқаринг, тезроқ қутқаринглар! Боқий сўзим шуки...»

— Ҳозироқ бориб ўша ноибни чавоқлаб ташлайман! — Эшон ота мактубнинг охирини ҳам кутмай, сакраб ўрнидан туриб кетди,— мени қизимни-я! Ҳой, болта қани, қани деяпман!

Эшон отани жаҳлдан тушириш осон бўлмади. Эру хотин сургалашиб кўча эшик олдига икки-уч бор бориб келишди. Бу иш бамаслаҳат ҳал қилиниши, маслаҳатда Гулнора қиз болалигида бешкетди бўлган ва шу қизга уйланиш умидида ўтган йили Қўқондан мадрасаси Хонимдаги таҳсилини чала ташлаб қайтган қаллиғи Мулло Маҳмуд, унинг ногирон отаси Қори акалар иштирок этишлари керак. Ундан ҳам муҳими бу гапларни Бузрукхўжага айтиш зарур. У ҳозир Ришионда уч юз азаматга бош бўлиб турибди. Қутурган понбнинг таъзирини ўша бериб қўйиши мумкин.

Эру хотин икковлари шу маслаҳатга келишди-ю, бири қовоқда ош, бири қумғонда чой кўтариб далага — ўғиллари Сулаймонхўжа билан келинлари Қулфииносага тушлик олиб жўнашди.

XIV

БОЙ ЖАНОБЛАРИ ҚАРЗ УНДИРАДИ

Шакархон ноиб бўлгандан буён не-не давлатмандларни ямлаб ютмади. Бирининг мулкини мулкига қўшиб олди, бирининг серсув аригини сотиб олди, учинчисини ҳийлаю найранг билан белини букиб, ўрнидан туролмайдиган қилиб

қўйди. Абдураҳмон бойгина мол-мулкини эҳтиёт сақлаб келяпти. «Бу аждарҳо нега мени ютмаяпти экан? — деб ўйлайди баъзан бой,— эҳтимол пайт пойлаётгандир, эҳтимол оғзига сиёмаётгандирман? Лекин нима бўлганда ҳам у билан алоқани яхшиламоғим, мумкин қадар унга ўзимни дўст қилиб кўрсатмоғим даркор».

Бой жаноблари ғалаён бошлангандан буён Риштонга бориб Шакархондан кўнгил сўраб келяпти, ёрдам керак бўласа одамларим ҳам, молу-мулким ҳам иҳтиёргизда деб ҳамдардлик билдирияпти. Бугун эрталаб даҳа мингбошиси Мулло Зариф билан Хон эшон ҳазратлари ноибнинг хизматига отланётгандаридан хабар топиб уларга қўшилиб олди. Мәъруза тинглади, ур-йиқитнинг гувоҳи бўлди, бир хилини қамчилаб калтаклади. Ғалаён бошлиқларини Риштондан қувиб юбораёттандарини ўз кўзи билан кўриб турди.

Кечга томон соябонли аравасига ўтириб (қорни беҳад катта бўлганидан отга миномасди) Пандигонга қайтар экан «ноиб Бузрукхўжадан ўч олади энди,— деб ўйлай бошлади,— молу мулкини талон қилиб, уйи-жойини ким ошдига соттириб юборади. Усмонхўжа эса мендан қарздор. Ҳақимни тезроқ ундириб олмасам икки қўлимни бурнимга тиқиб қоладиганга ўхшайман...»

— Мулла Зариф! — деб чақирди орқароқда келаётган мингбошини.

— Лаббай, бой бува?

— Нега даминг чиқмайди?

— Жанобларининг хаёлларини бўлмай деб жим борурман.

— Шакархон ноиб бебаҳо зот, шундай эмасми?

— Ҳақиқатни айтдингиз, бой бува.

— Ўкишининг дўстлари бизнинг ҳам дўстимиз. Рақиблари рақиб, шундай эмасми?

— Худди шундай, бой бува.

— Усмонхўжанинг ўғлини қандай жазолайсан энди?

— Сабр қилиб турсакми дейман.

— Сабр қилсак ноиб жанобларини ранжитиб қўямиз.

Мен бир режа ўйладим. Биласан, Усмонхўжа мендан учийиллик ҳосилга қарздор.

— Хабарим бор, бой бува.

— Мен Усмонхўжани, ўғлини исёнчи қилиб тарбиялағани учун, боплаб жазоламоқчимап, айтмоқчиманки, қарзимни ундириб оламан. Машойихлар камбағални урмасўйма, устини йирт деган эканлар... Қарзни сен ундириб берасан. Үндириб берсанг, мовут чакмон қийғизаман.

— Э, бой бува, у чакмонин уч йилдан буён баъда қиласиз.

— Худо хоҳласа бу гал киясан уни...

Намозшом ғира-ширасида Усмонхўжа отанинг кўча эшиги олдида тўрт суворий отлардан тушиб, бедовларини ариқ бўйндаги тутларга қантариб боғлай бошладилар. Аравакаш йигит Абдураҳмонбойни пастга тушириш учун шошилиб араванинг орқа шотисига нарвонча тиради, ерга тушишига кўмаклашиб юборди. Сўнг бир аравага аранг жой бўладиган катта қорнини зўре кўтариб, битта-битта қадам ташлаётган бой бува олдинда, мингбоши икки навкари ва миrzоси орқада, худди она гоз ортидан эргашган жўжалардек аста-секин ичкарига кира бошладилар.

Хонадоннинг катта-кичин аъзоси жамулжам бўлиб кечки таомга ўтиргац, ҳузур қилиб кулчатой ейишаётган эди. Эшон ота кириб келаётганларга кўзи тушди-ю, дарров Бузрукхўжани ўйлади. «Демак, уннинг қўли баланд келибди,— фикридан ўтди отанинг.— Мингбоши билан бой жаноблари бизга таъзим қилгани келаётган бўлса ҳам ажаб эмас. Ҳойнаҳой ул-бул нарса ваъда ҳам қилишса керак, қистаб қўйиншмаса бир-икки қулоқ сув сўрайман!»

Хонадон аҳли шошилиб ўринларидаи туришди. Эшон ота кавушини пойма-пой кийиб азиз меҳмонларнинг истиқболига ошиқди:

— Хуш кўрдик, бой жаноблари, хуш кўрдик, мингбоши ўғлим! Ҳой, онаси якандозларни янгисидан олиб чиқ.

Қулфинисо билан Зиёдабиб ая шошилиб айвонга жой ҳозирлашди. Азиз меҳмонлар юқорига негадир чиқнишмади. Худди бўғотга тернилган мусичалардек айвоннинг қирғонигига қатор ўтиришди. Абдураҳмон бой фотиҳага қўл очди:

— Илоё омин, қадам етди, бало етмасин!

Меҳмонларнинг қовоғи солиқроқ, юзлари ҳам жиiddийроқ кўриниади. «Ё Бузрукка бирон гап бўлдимикан?» деган фикр ўтди Эшон отанинг бошидан. Лекин фикрини охиригача ўйлаб етолмади. Абдураҳмон бой гап қўшиб қолди:

— Хўш, эшон, деҳқончилик қалай?

— Худо хоҳласа, бу йил чакки эмас,— Эшон ота икки қўлинин кўксига қўйди,— ҳой азизлар, ўтинаман, юқорига чиқинглар, озгинча таом бор, баҳам кўрайлик.

Меҳмонлар бир-бирларига қараб олишди. Мулла Заиф мингбоши шошиб турибмиш, яна бир-икки жойга боришимиз керак, деди. Бой жаноблари Маккатиллодан маҳсусе келтирилиб, «ҳассаси Мусо» ребном берилган ҳассасининг қайрилма бошига икки қўлинин баробар қўйиб ҳовлига,

жовлайдаги шом ғира-ширасида күзга аранг ташланиб турған нарсаларга синчиклаб назар сола бошлади. Сүнг Эшон отага кескин ўгирилди:

— Қарзни қистаб келдим!

— Қарз? — Үсмөнхўжа отанинг оёғидан дармон кетгандек бўлди,— қарз дедиларми?

Йўқ, бу савол ўринисиз, довдираб қолганидан айтди уни. Қарзи борлигини билади. Ҳамаси эсида. Бурунги йили даштдаги буғдой айни пишиб ўроққа келганда, жўхорилар чопиқдан чиқиб тубига тупроқ уйилганда ҳаммасини сел олиб кетди. Ўша ерларда қайтиб деҳқончилик қилиб бўлмади. Ўтган йили эса,вой худойим-ей, дашт томондан эсган гармсеп деган бало нақ қирқ кун давомида аждардек олов пуркаб турди-я! Экинларга ривож бермади, поясини сўлитиб, баргини қовжиратиб кетди... Икки йил ҳисобидан уч юз сўм қарзи бор. Тилхат ҳам берган. Мингбоши жаноблари тилхатга муҳр босган. Лекин... нега энди албатта бугун қистаб келишди экан?

— Бўл тезроқ, пулни олиб чиқ! — бу гал Абдураҳмон бойнинг овози сал ваҳшатлироқ эшитилди.

— Пул дедингизми? — ҳамон довдираб турарди Эшон ота.

— Қулоғинг қарми дейман, Эшон?

— Кар эмасман. Лекин, бой жаноблари, ёзда деҳқонда пул нима қилсин, кузда бўлади. Худо хоҳласа бу йил ҳосил яхши, кузда ҳаммасидан қутуламан.

Абдураҳмон бой от юзли, кенг пешонали, қошлари жундан тўқилган арқондек қалин, кўзлари шокосадек йирик бир киши. Жаҳли қўзғалганда сергўшт юзи қўрқинчли бир тусга киради.

— Эшон! — леди у ҳассасини ерга уриб,— қарзингни тўла!

— Айтдим-ку, пул йўқ деб. Бор-йўғи битта пул бор эди, униям бугун Риштонда харжлаб келдим.

— Харжлаб келдим дегин?

— Ҳа, мана тепада худо, харжлаб келдим.

Мулла Зариф мингбоши менга гал келди шекилли деб ўйлаб секин ўрнидан турди. Эшон отага яқинлашиб, ўқишишли бир киши эмасми, қуръондан оят келтирган бўлди. Мусулмон бандаси қарзини тўламагунча еган луқмаси хиром бўлар экан. Бу ҳақ гап. Буни нима қиларни, нимдайнишини билмай айвонда тик туриб қолган Сулаймонхўжа ҳам, ўзларини ичкарига олиб, даричадан мўралаб турган Қулфинисо келину Отинбиби ая ҳам яхши билишади. Лекин пул йўқ-ку! Эшон ота: «Бир-икки кун муҳлат бе-

ринглар», деган эди, бой жаңоблари: «Уч йилдан бүён сенга муҳлат беравериб жонимдан түйдим», дея ўшқириб берди. Эшон ота Бузрукхұжанинг номини тилга олсам, зоро, унинг обрўйи ҳурмати бой бир оз ён берса деган умидда:

— Ҳеч бўлмаса Бузрук келгунича сабр қилинг,— дея ёлворган бўлди.

Абдураҳмонбой баттарроқ тутоқиб кетди:

— Э ўша ҳаммаёқни булғаган тирроқи бузогингдан ўргилдим!

Эшон ота ҳалидан бүён алам ва хўрлигини қай йўсипни да босишни билмай ва шу билан бирга ўзининг ожизлигини ҳам тан олгиси келмай ғалати бир кайфиятда турганди. Йисоний қадр-қиймат ҳисси қўзғаб, томоғипи бўғаётган алам, вужудини куйдираётган хўрлик туйғуси билан аралашиб, ақлинни ҳам караҳт қила бошлаган эди. Тўсатдан портлаб кетди:

— Ўғлимни ҳақорат қилма!

Бой жаңоблари масхараомуз кулди:

— Э ўша ўғлинг ҳақоратга ҳам арзимайди.

— Сен ўзинг арзимайсан.

— Сенлама мени!

— Ўзинг-чи, ёшинг мендан уч ёш кичкина бўтишита қарамай келганингдан бүён мени сенлайсан. Қелиним, хотиним бор, буларнинг олдида нега мени мустар қиласан. Бой бўлиб сенинг қадринг баланду, қўлим калта бўлгани учун мен қаро ерга тенг бўлдимми!

Абдураҳмонбой ҳассасига таяниб секин ўрнидан турба бошлиди:

— Қарзни тўла!

— Тўлолмайман,

— Тонасанми?

— Тонаман, сендан бир пул ҳам қарзим йўқ.

— Муттаҳам!

— Ўзинг муттаҳамсан! Уч йилдан бүён ернинг энг ёманини менга берасан. Аввалги йили сойининг ичидаи бердинг — сел кела солиб менинг экиннимин пайҳон қилди. Ўтган йили атайлаб даштдан, ҳеч бир чоракор олмаган майдонни бердинг. Даشتда эсган гармесел аввал менинг экиннимин қовжиратишин билатуриб шундай қилган экансан. Одамлар менинг устимдан кулишяпти. Гўлсан, овсарсан, бу аҳволда бояннинг қарздан чиқмай дунёдан ўтиб кетасан дейишяпти. Иўқ, Абдураҳмонбой, сен менинг фозил ўғлимни чакки ҳақорат қилдинг. Ўша бола даштдаги срингдан тош теравериб даббаси осилиб қолди... Энди ях-

шнликча чиқиб кет уйымдан. Қарзинг бўлса, қўлимга пул тушганда оларсан.

Бой жаноблари қўлидаги ҳассаи Мусоси билан Эшон отанинг кўкрагига секин туртди:

- Ҳозир, шу дақиқада тўлайсан.
- Ҳассангни ол!
- Пулни тўла деяпман.

Эшон ота бойининг қўлидаги ҳассасини тортиб олиб боши узра баланд кўтарди:

- Тезроқ чиқиб кет, бўлмаса бошингни ёраман.

Аҳли хонадон бошларига ногиҳоний ёпирилган бу фалокатдан эс-хушларини йўқотгудек бир аҳволда эди, довдираб қолишганди. Бойбуванинг ваҳшат билан айтиётган ҳар бир сўзи Отинбиби аянинг бошига таёқ билан ургандек товонигача зирқиратиб юборар, ваҳшатли бой билан серсавлат мингбошининг қалбини юмшатиши, инсофга келтириши мумкин бўлган аллақандай дуоларни пичиrlаб ўқири, худони, азиз авлиёларни ёрдамга чақирар, юзига фотиҳа тортар, лекин бой жанобларининг юмшаш ўрнига газаби бардамлаб бораётганини кўриб даҳшатга тушар эди. Уйда пул йўқ, э худо, ҳали бери бўлмайди ҳам. Қўлга илниадиган дурустроқ нарсалари ҳам йўқки, пуллаб ўша зорманд қарздан тезроқ қутула қолишиша.

Зўёда ая эрига, туну кун тиним билмай ишлаб, бари бир боши қарздан чиқмайдиган шу оқ кўнгил, аммо бир жаҳли чиқса ўқириб еру кўкни остиш-устун қилиб юборадиган хожасига ич-ичидан ачиниб турибди. Унинг бой жаноблари олдида дадасидан калтак еб зада бўлиб қолган ёш боладек аяничили бир аҳволда мўлтираб туриши қалбини ўртаб юборяпти. Шу ўкинишлар қайноқ кўз ёшига айланниб, уятдан, шомусдан лов-лов ёниб турган юзларини ювиб тушмоқда.

Қайна бувиси ёнгинасида беҳад қўрқиб кетганидан дағ-дағ қалтираб ўтирган Қулфинисо келин юз берадётган воқеалар учун ўзини айбдор деб ҳисоблай бошлади. «Мен ўзи бахтсиз келин бўлдим, пойиқадамим ёқмади бу хонадонга, — деган фикрлар ўтмоқда эди унинг бошидан.— Менга тўй берамиз деб қулоқларидан қарзга ботишиди... Ҳомилам тушиб қолса-я! Қўл-оёғим йўқ бўлиб қолди, ўзими ёмон сезяпман...»

- Ая! — секин шивирлайди келин.
- Нима дейсан қизим?
- Мени ётқизинг, қўрқаяпман.
- Қўрқма онам, қўрқма. Худо хоҳласа бир муроса-

га келишади,— келинига жой ҳозирлай бошлайди Отинбі-
би ая.— Бой, худо хоҳласа инсофга келиб қолади.

— Тақынчоқларимни бера қолай!

— Тағын шу гапни айтасан-а, дилбарим. Үндоқ дема,
худога шукр, опоқ дадангни элу юрт ўртасида обрўйи
баланд, битта-яримтасидан қарз олиб турамиз.

Сулаймонхўжа азиз меҳмонлар кириб келаётгандәёқ
тап нимадалигини пайқаган, бой жанобларининг важоҳа-
тини кўриб: «Ҳойнаҳой қарзини қистаб келяпти», деб ўй-
лаган эди. Дадаси билан бой ўртасида тоҳ алангадек ло-
вуллаб, тоҳ яна пасайиб давом этаётган даҳанаки жангга
жимгина қулоқ солиб турарди. Келинчакли уйга номаҳрам-
ларниң берухсат бостириб киришлари унга ҳам ёқмаган,
ҳамиятини қўзғаб, хўрлигини келтирган, лекин нима қил-
син, қарэлари борлиги аниқ, тилхатга дадасининг ёнида
туриб ўзи ҳам бармоқ босган.

Эшон ота ҳасса билан бой жанобларининг кўксидан
итариб ташлагач, энди мингбошининг устига бостириб ке-
ла бошлади:

— Сен ҳам йўқол бу ердан!

— Менми?

— Ҳа, сен ким бўпсан ўзи? Бангининг боласи эдинг.
Отанг овқат пиширишга ўтин тополмай умри тезак тува-
тиб ўтган эди. Энди менинг бошимга навкар бошлаб кел-
дингми? Йўқол уйимдан! Нега чақчаясан?

Мингбошига алам қилди, жуда қаттиқ алам қилди. Қу-
лоғидан қарзга ботиб ётган бир йўқсил уни, ўнлаб қиши-
лоқларниң фуқароси оёғини ўпнб тавоб қиладиган мўъта-
бар бир зотни бангининг боласи деб ўтираса-я! Қўл остида
қозиси, навкарлафи, элликбошилари бор бир кишини по-
йиқадамига йиқилиш ўрнига уйимдан чиқиб кет деб тур-
са-я!

— Қўлини боғланг! — фармон берди мингбоши навкар-
ларига.

Кўз юмиб очгунча аввал Эшон отани, кетидан Сулай-
монхўжанинг ҳам қўл-оёғини боғлаб ерга ётқизиб
кўйнишди.

Ховлида қий-чув кўтарилди. Қўни-қўшнилар югуриб
чиқа бошлашди. Бир хиллари аҳли хонадонга ачинганин-
дан, бир хиллари қарз ундириш маросими қандай ўтаёт-
ганилигини билишга қизиққанидан, яна бирлари ҳамма бор-
гани жойга иега мени бормас эканман деб, бири ялангоёқ,
бири кавушини пойма-пой кийиб югуриб чиққанди. Эшон
отадан тўрт ҳовли нарида яшайдиган, кундузи Риштонда
карнай чалиб еру кўкни ларзага солган Мадумар карнай-

чи. Еуэрүкхүжанинг тенгқур ўртоқлари қизиқчи Ҳасанбой билән Ҳусанбойлар, бола-чақаси олдига ҳозиргина қайтиб түзүккіна гаплашишга ҳам улгурмаган Маңсұд қорилар ҳам кетма-кет кириб келишди. Маңсұд қори: «Әшон отанинг құйларын ечинглар, кекса одамни қийиашга уялмайсизларми», деган эди, мулла Зариф мингбоши: «Сен большо-вой жим тур, бўлмаса ўзингни ҳам боғлаб, авахта қилдидраман», деб нақ бўлмаса ўтакасини ёриб юбораёзди.

«Одамлар кўпроқ тўпландигани яхши бўлди,— кўнглига таскин берарди мингбоши.— менинг кимлигимни, менга гап қайтарган авомнинг шўрига шўрва тўкилишини билиб қўйишишин. Бангининг боласи эмиш-а! Банги қанақалигини кўрсатиб қўяман сенга, большовойнинг отаси».

Гоҳ у бандига, гоҳ буниисига ташланиб чинқириб йиғла-ётган Зиёдабиби ая билан Қулфинисони ичкарига қамаб устидаш қулфлаб қўйишишга, мингбоши мирзоси билан қилич ялангочлаб тўпландиганлар қалбига даҳшат солиб турган навкарларига фармон берди:

— Рўзгорини пулга чақиб аравага юкландлар!

Афтидан Мирза ҳам, навкарлар ҳам бунақанги юмушларин илгари ҳам кўп бажариб хийла устомон бўлиб қолишган кўринади. Гап-сўзсиз вазифаларини тезгина тақсимлаб олишди. Навкарлар рўзгор буюмларини ичкаридан олиб чиқиб, кўпчилик кўрсин учун, бошлари узра кўтаришар. Мирза баланд овоз билан унга нарх қўяр, дафтарга ҳам қайд қилиб борар эди.

— Уртача семизликдаги икки яшар бир новвосча! — деди оғилхона тарафдан чиқиб келаётган бир навкар.

— Баҳоси йигирма сўм,— нарх қўйди Мирза.

— Унча-мунча тутилган қозоқи кигиз,— деди бошқа навкар.

— Нархи ўн беш сўм.

— Янги қопланган адрес кўрна.

— Олти сўм.

— Мис қумғон.

— Уч сўм.

— Икки дона чинни лагац.

— Бир сўмдан.

— Етти пуд ғалла сиғадиган катта сандиқ.

— Тўрт сўм.

МУЛЛА БОЙМАТ БОБОДАН ҚОЛГАН ИККИ АФСОНА

Тун яримлаб қолган бўлса ҳам ҳовли тўла одам. Эшон ота кўнгил сўрагани чиққан қўни-қўшниларни айвонга ўтқизиб олиб гўё оқшом бўлиб ўтган дилисиёнликлар кайфиятига зигирча ҳам таъсир қилмагандай қувноқ бир овоз билан сўзлар, ора-чора кулар, бошқаларни ҳам кулдиришга ҳаракат қиласр эди. Бамисоли Эшон ота улардан кўнгил сўраётгандек, кўнгилларини кўтариш учун бу ерга атайлаб чақиририб чиққандек эди:

— Э, қўшниларим-ей, — дер эди у, — бу дунёга омонат эканлигимизни била туриб нега хафа бўлар эканман. Ҳаммамиз ҳам бу дунёга меҳмонмиз. Машойихлар: «Не деб келдим бу дунёга: Мен бу ерлик эмасман», деб куйлаб ўтишган экан.

Модомики шундай экан, беш куним — хуш куним, деб яшаган яхши. Абдураҳмонбой рўзгоримни талаб кетгани бўлса, хўш, нима бўпти? Отинбиби аяларинг, ҳў ана, ҳўнг-ҳўнг йиғлаб ўтирибди. Мен бўлсан ҳой аяси, нега йиғлайсан, қозонимиз қолди-ку, демак, очимииздан ўлмаймиз дейман. Мана, тўғри айтган эканман ўйимиз ҳам тўлди қолди. Бирингиз чойнак-пиёла, бирингиз кўрпа-тўшак кўтариб чиқяпсиз. Аслида бундай қилишнинг ҳеч кераги йўқ эди... Қайтага шу қилмиши учун бойпинг ўзи бадном бўлади. Эл менга ачинади, уни лаънатлайди. Ҳої, Мақсуд қори, анову бузоқчани сен олиб келдингми?

— Ҳа, мен олиб келдим,— деб қўяди аравакаш.
— Новвосчамининг ўрнига олиб кепсан-да? Ахир ўзиниг ҳам жўжабирдек жонсан.

— Бузрукхўжа мендан пул бериб юборувди.

— Пул дедингми?

— Ҳа, йигирма сўм бериб юборувди.

— Шу бузоқчани йигирма сўмга олдингми? Оббо қўшним-ей, оббо Қориси тушмагур-ей,— деб қўяди Эшон ота.— Шундоқ қилиб Риштонда улоқни ённа қилолмабензларда?

Пандигонлилар аскиябоз келади. Сўз билан бир-бирига яхши кайфият яратишади, сўз билан бир-бирларни чимдиб-чимдиб олишади. Ҳар сўзга бир печа маъно бернишда уларга тенг келадигани йўқ: кексалар кексалар билан, ёшлилар ёшлар билан, гоҳо аёллар аёллар билан ҳам тортишиб қолишади. Тортишув осон бўлсин учун бир-бирларига ла-

қаб қўйиб олишган, айримларининг ҳатто уттадан лақаби бор.

Кўнгил сўрагани чиққашлар орасида Мадумар карнайчи ҳам чордана қуриб ўтирган эди. Ўзининг лақаби — ҳұтиқча, Эшон отаники — тя. «Улоқ» деган сўз қулоғига чалиниши билан тиззасига бир шапаллаб қўйди:

— Эшон ота!

— Лаббай карнайчи.

— Бўталоғингизга улоқ чопишни эмас, юк кўтаришни ўргатган экансиз.

Гап нимадалигини тушунган қўшнилар енгилгина кулиб олишди. Эшон ота ҳам бир қўзғалиб қўйди:

— Мадумар?

— Лаббай ота,

— Мен янгишган эканман.

— Хўш?

— Ўғлингизга улоқ чопишни эмас, янгишиб ҳанграшни ўргатиб қўйган эканман.

Даврада босинқи кулги кўтарилди.

— Эшон ота?

— Лаббай, қўшни.

— Чиндан ҳам янгишибсиз.

— Хўш?

— Ўғлингизга ҳанграшни ўргатиш ўрнига, чў-ўк деса ётишини ўргатиб қўйибсиз.

— Мадумар?

— Лаббай, ота.

— Хом сут эмган бандамиз-да. Чиндан ҳам янгишган эканман.

— Хўш?

— Ўғлингизга улоқни ёппа қилганда даврадан чиқиб кетишни ўргатиш ўрнига, «нос чекиб» гир айлананиши ўргатиб қўйибман.

— Тўғри айтасиз, Эшон ота. Бизни шунаقا одатимиз бор. Юкимиз оғирлик қиласа бир жойда айланаверамиз. Лекин сиз ҳам бир хатога йўл қўйибсиз.

— Хўш?

— Ўғлингизга улоқни елкага ёппа қилганда даврадан чиқиб кетишни ўргатиш ўрнига, осмонга қараб кавшаниши ўргатиб қўйибсиз!

— Оббо карнайчи-ей, болладинг! — соқолини силаб даврадаги кулгига жўр бўлди Эшон ота ҳам.— Ҳа, майли, бу гал сен голибсан. Пайти келиб менам бир боллайман сени... Раҳмат қўшниларим, сизларки биздан кўнгил сўраб чиқибсизлар, сизларниг кўнгилларингизни худо сўраган

бўлсин. Бу дунё ўзи шунаقا, бирони бой, бирони ғариф қилиб яратган экан, қўлимиздан нима ҳам келарди. Ҳамонки шундай экан, ғаму фуссага берилмай ҳаёт шарбатидан лаззатланишимиз керак. Раҳматли дадам бир афсона айтиб юрарди.

Ўтирганларнинг кўпи мулла Боймат бобони кўрган, кўпи кўролмай қолган, аммо у донишманд чол тўқиган афсонаю эртаклари, айтиб кетган ҳикматли сўзлари ҳали-ҳали тириклар хотирасида яшаб келади. Усмонхўжа ота кўпини ёдида олиб қолган, пингиларда айтиб юради, айтмаганига қўйишмайди ҳам. Бу гал ҳам шундай бўлди. Қўшиллар айтиб берасиз деб қисталанг қилишди.

— Қистамасаларинг ҳам, бари бир айтардим, негаки ҳикоянинг остида чуқур ҳикмат бор... Қадим замонда кунлардан бир кун дашт томондан даҳшатли бир маҳлуқ олти оғизни баробарига очиб, менга ўхшаган шўринг қурғур бир деҳқонни қувиб бораётган эмиш. Деҳқон дод-фарёд деб чопар, лекин йўли ҳеч кўпаймас эмиш. Бир маҳал олдидан тубсиз жарлик чиқиб қолибди. Тўхтаса ҳалиги маҳлуқ ютиб юборади, сакрай деса, жарликнинг нариги томони кўринмасмиш. Бечора деҳқон нима қиласини билмай астасекин жарликка туша бошлабди. Бундай қараса, ҳай-ҳай, жарликнинг туви лиқ тўла илону аждарҳо эмиш. Егани овқат йўқлигидан бир-бирининг думини сўриб ётган эмишлар. Ночор қолган деҳқон жарнинг биқинидан туртиб чиққан силлиқ бир тошга оёғини қўйғанча, дарахтнинг очилиб қолган қоп-қора томирига маҳкам тирмашиб турган жойида қотиб қолибди. Ҳали Абдураҳмонбой келганда мен қандай қалтираган бўлсан у шўринг қурғур ҳам ана шундай дағ-дағ қалтирас эмиш... Юқорига чиқай деса олти оғизли маҳлуқ беомон ютиб юборади, паастга тушай деса, э, худо, аждарҳоларга ем бўлади, турган жойида тек туриб қолибди. Шу пайт кафтига бир нарса томгандек бўлибди. Ялаб кўрса ширингина эмиш. Тепасига қарабди. Жарлик ёнида ўсган дарахтнинг шохига асалари ин қургану, кун иссиғида индаги асал эриб томаётган экан. Деҳқон кафтини тутиб ялабди, яна тутибди, яна ялабди. Шу алпозда яшайверибди... Раҳматли дадам хulosса қилиб айтардики, шўринг қурғур деҳқоннинг орқасида қувиб келаётган олти оғизли маҳлуқ — бу ажал экан. Ажал одам боласини ҳамиша қувиб юраркан. Жарлик тубидаги илону аждарҳолар — бу қабристон экан. Одам боласини ҳамиша ютаман деб тураркан. Тепадан томаётган асал — бу ҳаёт экан. Яъни қиссадан ҳисса шуки, азиз меҳмонлар, биз ҳамишиа ажал билан қабристон ўртасида омонат яшаймиз. Модоми-

ки шундай экан Абдураҳмонбойларга ўхшаб молу-дунёга ружу қилишининг нима ҳожати бор... Энди, қўшнилар, шу билан гапни бас қиласиз. Ўй-уйларингга боринглар. Илойи овмин...

— Эшон ота, фотиҳа ўқимай туринг,— шошилиб деди Мадумар карнайчи,— Отинбиби аям уграга хамир кесяптилар. Битта ўзингизга бир қозон ош кўплик қиласиди... Баҳонаи сабаб билан кулбангизга бир йиғилиб қолибмиз. Муздеккина кечада бир суҳбатлашсак суҳбатлашибмиз-да. Орамизда ёш-яланглар бор, булар ҳам суҳбатингизни қўмсаб юришган бўлишса керак. Шуларга атаб бир маъруфий суҳбат қилиб берсангиз.

— Демак, уградан ичиб кетар экансан-да?

— Худо хоҳласа ичиб кетаман.

— Хўп ана, маъруфий суҳбат ҳам қилиб бердим дейлик, кетини аскияга улаб юбормайсанми?

— Эшон ота?

— Лаббай қўшни.

— Аския айтадиган ҳолингиз ҳам қолмабди-ку?

— Нега ундей дейсан?

— Мен етакламасам юролмайдиган бўлиб қолибсиз.

Бу луқмада ҳар икки томоннинг ҳам лақабига шама бор эди. Қўшнилар гуруллаб кулиб юборишиди. «Етаклаш» сўзидан пайров қилса ҳам бўларди. Эшон ота: «Сенинг орқангдан юравериб шу аҳволга тушиб қолдим», демоқчи ҳам бўлди-ю, лекин шу пайтда пайровдан кўра ҳам суҳбатга ўзида рағбат борлигини сезиб турганди. «Оббо карнайчи-еъ, худо сени аскияга яратган» деди-да, дадасидан эшитган яна бир афсонани айти бошлади.

Қадим-қадим замонларда Шому Халаф мамлакатларида уч сайёҳ дунё кезинш учун йўлга отланишибди. Йўллари саҳрою биёбондан ўтиб бораётган экан, бир маҳал атрофларидан қасир-қусур овозлар эшитила бошлабди. Бундай қарашса, тўрт тарафдан даҳшатли бир тезлик билан тог силжиб келаётган эмиш. Агар қоялар бир-бири билан тўқнавушса сайёҳларни яичиб юбориши ҳам мумкин экан. Шунда учовларининг ҳам кўнглидан биттадан яхши гап ўтибди.

Биринчи сайёҳ гоят камбағал бўлиб, бисотида бор-йўғи битта эчкиси бор экан. Шу эчкисини соғиб бола-чақасини боқар экан. Кекса дадаси хастаи потавон бўлиб ётиб қолган экан. Хотини эчкини соғарсан-да, сутни келтириб қайниotasига тутаркан. «Сиз тўйгунингизча ичинг, қолгани шабираларингизга» деркан, эри шундай деб ўргатган экан. Беморининг аҳволи оғирлашиб ўзидан кетиб қолибди. Қў-

зини очса токчаларда сут қўйилган товоқлар қатор турганмиш. Демак, анча кун бехуш ётибман-да, деб ўйлабди бемор. Демак набираларим шунча кун давомида оч ўтиришибди-да, «Ўғлим, нега бундай қилдинг?» деб сўрабди охирида. Ўғли: «Э дада, аввал бир ҳўплам бўлса ҳам ичиб розилигинги беринг, сўнг набираларингизга бераман», дебди. Бемор товоқлардаги сутлардан бир ҳўпламдан ичиби-ю, кўзини юмиб жон таслим қилибди.

Сайёҳ нола қилибди:

— Э худо, ўзинг-ку ота рози — худо рози дер эдинг. Мен отамни сўнгги пафасигача рози қилдим. Зора шу ишим сенга маъқул бўлиб бу балони даф қилсанг!

Иккинчи сайёҳнинг ҳам кўнглидан бир гап ўтибди. У жуда катта бой экан. Бир вақт уйинга бир етим бола келиб қўй боқибди. Олти йил ўтгандан кейин, бойбува, энди менга рухсат берсангиз юртимга қайтиб ота-онамнинг хизматини ҳам қилсам, дебди. Бой ҳа майли, ўғлим, йилига юз тангадан пулу тўрттадан совлиққа келишган эдик. Мана пулнинг, мана қўйларинг, дебди. Йигитча пулни олибдию, бу қўйларни саҳрода кимга ҳам пуллардим деб ташлаб кетибди. Йиллар ўтибди. Бир кун бой шаҳарга тушиб айланниб юрса ҳалиги таниш йигитча тиланчилик қилиб ўтирганиш. Ҳа, ўғлим, сенга нима бўлди, деб сўрабди бой. Э бойбува, деб ҳўрсинибди йигит, сизникидан келгач аввал отам, кейин онам оламдан ўтди. Олиб келган пулнимни кўмишга харжладим. Энди ишлай десам иш йўқ, отдан ўлмаслик учун тиланчилик қилиб ўтирибман, дебди. Бойнинг кўнгли бузилиб э, ўғлим, ундаи дема, сен энг бадавлат йигитсан, ўша менинидан қайтаётганингда йигирма совлиқни ташлаб кетган эдинг. Мен уларга бир қўйчивон тайинлаганман. Ўшандан буён қўйларинг кўпайиб ҳозир мингдан ошиб кетган. Бориб қўйчивонни рози қилгину қўйларингни ҳайдаб келгин, дебди. Йигит кутилмаганда бой-бадавлат бўлиб кетибди.

Иккинчи сайёҳ ҳам қўлини осмонга чўзиб яратганга илтижо қилибди:

— Э парвардигори олам, ўзинг-ку етим-есирнинг ҳақини емасанг неки муроднинг бўлса етказурман дер эдинг. Зеро бу савоб ишим инобатга ўтиб, балони даф қилсанг!

Учинчи сайёҳнинг ҳам хотирида бир воқеа манзараси жонланибди. Унинг отаси катта бир юртнинг беки экан. Бекнинг опаси билан поччаси оламдан ўтиб қизлари сағира бўлиб қолибди. Бес жиянини ўз тарбиясига олибди. Йиллар ўтиши билан сағира шундай гўзал, ҳам оқила бир қиз бўлиб етишибдик овозаси етти иқлимга кетибди. Бес

ұсну латофатда тенги йўқ бу қизни қўлдан чиқаргиси келмай ўғлига никоҳлаб бериш ниятида қирқ кечаю қирқ кундуз тўй берибди. Ниҳоят, бек ўғли гўшангага кирадиган фурсат ҳам келибди. Қирса, сағира қиз тиззасини қулоқлаган кўйи юм-юм йиғлаб ўтирган эмиш, Хоним, нега йиғлайдилар, деб сўрабди бек ўғли. Э, бегим, дебди қиз хўрсиниб, сиз мен билан турмуш қуриш ниятида мана қирқ кун тўй бердингиз, никоҳ ўқитдингиз. Лекин мен ғарибдан бир оғиз кўнгил сўрамадингиз-ку. Кўнглингда не армон бор, деб сўрабди бек ўғли. Бир йилқичи йигитга кўнгил қўйганман деб, яна йиғлашга тушибди қиз, унинг ҳам кўнгли менда. Шу пайтда, сиз менинг хонамга ясан-тусан билан кириб келганингиз бир вақтда у шўринг қурғур бошини тошларга уриб йиғлаб ётган бўлса ҳам ажаб эмас. Хоним, дебди бек ўғли, бордю мен ҳозир сизни талоқ қиласам, тоғу тошларда фифон чекиб юрган ўша ғариб йилқичини бу ерга келтириб ўзим никоҳ ўқитсам ўзингизни баҳти ҳисоблармидингиз?! Худо хайрингизни берсин, дебди қиз. Бек ўғли айтганини қилибди.

Учинчи сайёҳ ҳам худди аввалгилариdek икки қўлини боши узра кўтариб тавалло қилибди:

— Э парвардигор, ўзингку ғарибнинг кўнглини овласанг мушкулингни осон қилурман дер эдинг. Зеро менинг ҳам бу ишимни инобатга олган бўлсангу, ўзинг юборган балони ўзинг қайтариб олсанг.

Шу пайт сайёҳлар кўз ўнгидаги ажиб бир воқеа содир бўлибди. Қасур-қусурга олиб бостириб келаётган тоғлар орқага чекина бошлабди. Чекина-чекина йўқ ҳам бўлиб кетибди. Сайёҳлар яна йўлга равона бўлишибди.

Узун кечаларда муздек бешик қулоқлаб алла айттаётган она дўмбоқчасини ухлатгиси, мурғак қалбига ором бергиси келади. Алла айтаркан, қалбида қат-қат бўлиб ётган армонлари, келажакка бўлган умидлари, бир рўёдек бўлиб қолаётган орзулари фақат шу дилбанди улғайсагина рўёбга чиқажагига қаттиқ ишонади. Алладан мудраб бораётган чақалоқдан кўра ҳам онанинг ўзи кўпроқ ором олади, қалбига таскин топади. Эшон тата ҳам шу пайтда худди алла айттаётган онага ўхшарди. Гарчи мулла Боймат бободан қолган бу афсоналарни қўни-қўшилларига айтиб бергаётган бўлса-да, аслида ўзига-ўзи таскин ахтармоқда эди. Йўқчиликдан, оқшомги хўрланишдан ва уларни даф қилишга ўзини ожиз сезаётганидан қалбига алам қуйилар, бу аламларни босиш учун гоҳ карнайчи билан асқия айтишар, гоҳ баланд овоз билан шарақлаб кулар, гоҳо афсоналардаги яхши одамларга мурожаат қилар эди.

«ОМАДИМ ИҮК ЭКАН»

Бузрукхўжа дадасига ўхшаб бир уйқуси қочса уч кунлар мижжа қоқмай юраднгап, аммо уйқуга кетса, ҳай-ҳай қулогининг остида замбарак отсангиз ҳам уйғонмайдиган бир йигит эди. Кеча оқшом бедапояда уйқуга кетганча бугун эрталаб, қуёш анча кўтарилиб қолган бир пайтда уйғонди. Ўтлаб ёнгинасига келиб қолган сигир тўсатдан маъраб юборганди, ўшанинг овози чўчитганди уни. «Уйқуни ҳам харом қилдинг, жонивор,— дея кўзларини ишқалаб сенин ўринидан тура бошлади. Ариққа оёғини айри ташлаб муздеккина лойқа сувга юшишаркан кеча ухлаш олдидан миясида қотиб қолган суратлар яна жонланда бошлаганингни сезди, Ҳалимасини ўйлай бошлади. «Бораман, ҳеч бўлмаса деворнинг орқасидан бўлса ҳам бир кўриб кетаман. Кўролмасам чўнтағимдаги мактубни Мирзаалининг хотинига бериб қайтарман. Қейин қишлоққа жўнайман. Аям йиғлайди, дадам ер тепиниб ғижинади, мен бўлсам бошимни қўйи солганча жим туравераман. Жим туриб снгаман уларни».

Булоқбошига жўнади. Кечаги ғаму ташвишлари, биринчи тўқиашувнинг ютқизиш алами, шу бир ой давомида мирзолар билан аравакашларининг бошини бошига қўшиш учун чеккан азоблари гўё Булоқбошига борса унутиладигандек, гўё Ҳалимахон Бузрукхўжанинг мағлубиятига ҳамдардлик билдириб, навбатдаги ҳамласига куч-қувват бериб рағбатлантирадигандек жадал юриб борарди.

Мулла Мусо бобонинг дарбозаси берк экан. Каттаю кичик далага кетган бўлса керак, қишлоқ сув қўйгандек жимжит. Қаердадир, афтидан Мирзаали ўртоғиникида бўлса керак, ҳозиргина тухум қўйиб чиққан она товуқнинг алам билан қақақлагани эштилди. Бола туғсам боши йўқ, қараб турсам қоши йўқ, деб йиғлаётган бўлса ҳам ажаб эмас. Кетидан қапотларини уриб хўрор ҳам қичқириб,вой худойим сақласин,вой худойим сақласин, дея юпатган бўлди. Ариқ бўйнда, катта тол остида уч-тўрт бола тупроққа беланиб қумтака ўйнаб ўтиришибди. Болалардан бири лойга беланган қўлларини орқасига беркитиб, лабларини ялай-ялай Бузрукхўжага яқинлашиб кела бошлади.

— Амаки, мен сизни тапидим,— деди бола нимадандир умидвор бўлгандек бир оҳангда.

- Таниган бўлсанг, ким эканман?
- Ҳалимаон опамнинг куёвисиз.
- Ҳалима опанг қаерда ўзи?
- Аравага ўтириб далага кетишиди.
- Далага кетгани аниқми?
- Ишқилиб кетишиди-да... Амаки, энди мени от қилиб миндирмайсизми?

— Янаги сафар келганимда,— деб қўйди Бузрукхўжа бўшашибина. Сўнг: «Э худо, нега мен бунаقا омадсизман-а,— деб сўради ўзидан,— нимани ихтиёр қилсам тескариси бўлиб чиқади-я! Муқимий ҳазратлари бу дунёни бекорга «гардуну дун» деб атамаган эканлар-да... Хўш, мулла Бузрук энди қаёқса борадилар? Энди секингина Пандигонга равона бўлсинлар-да, эртадан бошлаб далага чиқиб бисмилло дея кетмонни ураверсинлар!... Ҳаммаси тамом бўлди!»

Махсисини ечиб қўлтиғига урди-да, сув тошиб кетган дала йўлидан уйига қараб жўнади. Йўл қайнотасининг мулки ёнидан ўтарди. «Ҳаммалари жам бўлиб ишлашаётган бўлишса-я,— дея ўйлай бошлади,— кўриб қолишса нима қиласман! Кўришмас, катта туглар бор, ўшаларни паналаб ўтиб кетарман». Бўлмади, иш яна тескарисидан келди. Ариқнинг нариги юзида ўз мулки томон сув очаётган мулла Мусо бобо тескари қараб жадал ўтиб бораётган куёвни кўриб қолди. Бир хаёли гап қўшмай, мени кўрса уялиши ҳам мумкин деб ўйлади. Яна кечаги Риштон воқеаларини куёвининг ўзидан сўраб билгиси келди-ю, сўнгги истак устун келиб:

— Бузрукмисан? — деб овоз берди.

Бузрукхўжа турган жойида туриб қолди. Шаталоқ отиб қочиб қолишини ҳам, эглиб салом беришини ҳам билмасди.

— Ке, куёв бола бир сўрашиб олайлик,— шундай деб мулла Мусо бобо бўз яктак иштон билан ариққа тушган экан, ҳаммаёгидан шариллатиб сув оқизиб чиқиб кела бошлади. — Эрталабдан буён икки-уч бор паллом босдим, опкетиб қоляпти.

— Бойлашиб юборайми? — ниҳоят ўзига келгандек бўлди Бузрукхўжа.

— Агар шошмаётган бўлсанг, майли.

Қайната-куёв жимгина ариқ ичига тушишли. Бузрукхўжа қайнатасига тасодифан дуч келиб қолганидан ва у кишига ёрдами тегаётганидан хурсанд эди. Ҳамма куёвлар қатори у ҳам қайнотаси олдида ўзини кўрсатгиси, паҳлавонлиги, абжирлигини намойиш қилгиси бор. Чангальзор томондан оғирлиги беш-олти пуд келадиган катта тошлар-

ни юмалатиб чиқа бошлади. Мулла Мусо бобо бу ариқдан эрта шу вақтгача уч қулоқ сув олиши керак эди — тош күп босилганидан беш қулоқча ўта бошлади.

— Ҳой, тағин калтак еб ўтирмайлик,— деди ғайрати жүшиб бораётган күёвига.

— Бас қиласын?

— Ҳа, бас қиласын, күёв бола.

Ариқдан чиқишиб кийимларидаги сувни сиқа бошладилар. Қайнотасининг қаёққа кетаётган әдінг, деган сўроғи га Бузрукхўжа шундай, ўзим сизни кўргани келаётувдим, деб жавоб қайтарди. «Бекор айтнисан,— ўйлади Мулла Мусо бобо,— мени, шарти кетиб парти қолган чолни бошингга урасамни, қизимни кўргани келгансан. Аввал қишлоққа ўтгансан, учратолмай буёққа қараб юргургансан. Э тавба, қайнота күёвнинг тупроғини бир жойдан олади дейншарди, рост экан-а. Худди ўзимга ўхшайди-я. Үринбуви га потиҳали бўлганимдан кейин мен ҳам раҳматли қайнотамнинг чорбоғига бориб деворидан мўралаганим мўралаған эди. Кўриб қолса, раҳматли мени ўғлим-ўғлим деб ёнига чақирав, ўрнимдан туролмай қолгунимча ишлатарди... Мен ҳам қайнотамга ўхшаб сени роса ишлатаман, қовунимни чопиқ қилиб бермагунингча жўнатмайман...»

— Сен, ўғлим супага боравер,— деди мулла Мусо бобо жуда меҳрибон бир оҳангда сўзлашга тиришиб,— мен сувни тараб қўяй, кейин бир отамлашамиз.

Бузрукхўжа танаси қучоққа сифмайдиган катта ўрник остидаги супа ёнига борди-ю, кийими ҳўл бўлгани учун ўти ролмади. Тик туриб қайнотасининг зироатини ҳавас билан кўздан кечира бошлади. Супанинг шундоққина ўнг томонига, ярим танобча келадиган жойга эртанги пиёз эккан экан — ўтаб, сугориб, яшинатиб қўйибди. «Ғўзаси аллақачон шоналабди,— фикридан ўта бошлади Бузрукхўжанинг — буғдойини ўриб, боғлаб ҳам бўпти. Жўхориси ҳам чопиқдан чиққан... Қайнотам ўзи бошқача одам-да, ишга жони жаҳди билан ёпишади». Мулла Мусо бобо чиндан ҳам ерга йиқилса тупроқ тишлаб турадиганлар хилидан. Қаттиқ ишлайди. Аҳли хонадонга ҳам ёзин-қишин тиним бермайди. Еридан икки марта ҳосни олади, олмагунча қўймайди ҳам. Сигири ҳам йилига икки марта туғади дейишади, туғмаганига ҳам қўймас эмиш. Эҳтимол, шуннинг учундир дўстга хор, душманга зор бўлмасдан келяпти у. Бир қўш ҳўқизи, от-араваси бор. Бирордан қарзи йўқ, тили узун. «Дадамга қараганда бу киши анча пишиқ.— яна ўйлай бошлади Бузрукхўжа,— агар деҳқон бўлсам менам қайнотамнинг йўлинни тутаман, қаттиқ бўламан...»

— Шу келишда қаёқдан келяпсан? — сўради сувлари-ни тараб қайтган мулла Мусо бобо.

— Риштондан.

— Пандигонга ўтганинг йўқми?

— Йўқ, тинчликми ўзи?

«Демак, ҳеч нарсадан хабари йўқ ҳали,— ўйлади қайнотаси,— яхшиси айтмай қўя қолай, ўзи борганда билиб олар».

— Риштонда ғалаёнлар бўляпти деб эшитдим. Қани ўтири-чи, бир гапириб бер-чи. Йўқ, куёв бола, як нафас ҳузур тахту сулаймон аст, деган эканлар, остимизга эскироқ бўлсаям манавуни тўшаб олайлик. Учоқда қумғон бор, ол бу ёққа. Ҳа, баракалла, қорин қалай, очроқ дейсанми? Үрикнинг каллагида қатлама бор, ол буёққа... Оббо мулла Бузрук-еъ, дадамнинг қовунига чопишиб юборай деб келибсан-да? Яхши! Бир оз чойлашиб олайлик, кейин ёнма-ён туриб бир куч синашиб кўрамиз. Ия, нега қараб турибсан, қатламани ушатмайсанми! Хўш, Риштондаги ишларинг қалай?

— Э дада, жуда ёмон. Ғалаён кўтарувдик, эшитгандир-сиз, кеча ноиб жаноблари ҳаммасини бости-бости қилиб бизни калтаклатди.

— Қалтаклатди?

— Ҳа, кейин мен билан яна тўрт-беш кишини ишдан ҳам ҳайдади.

— Нега ҳайдайди?

— Уша иш ташлаганларга бошлилик қилганимиз учун да.

Мулла Мусо бобо, мусофири бўлмагунча мусулмон бўлмайди деганиларидек, йигит киши дунё кезгани маъқул деб ҳисобларди. Шунинг учун ҳам куёвнинг гоҳ Қўқонда, гоҳ Риштонда дарбадар юришидан унча хафа эмасди. Қайтага уйлангунча дунёнинг аччиқ-чучугини тотиб кўргани маъқул, ана ўшанда рўзғорига пишиқ бўлади, дея фикрида ўтказарди баъзан. Мирзо бўлиб хизмат қилаётганини эшитиб: «Ҳа-ҳа, куёв танлашда, худо хоҳласа янгилишмадим ажаб эмас катта лавозимларга ҳам кўтарилиб кетса-ю, биснинг ҳам елкамизга офтоб тегиб қолса», дея ўзича фархланиб ҳам юрганди.

— Чатоқ бўпти-ку!— деди тўсатдан феъли айнаб.

— Айб ўзимиздан ўтди,— тушунтира бошлади Бузрунхўжа,— уюша олмадик, Муртазин яширин юргани учун ўзини ошкор қилгани қўрқди.

— Муртазин детанинг ким бўлди?

— Уям ишқилобчи,

— Бу ииқилоб деганингга ҳам, күёв бола, яхши тушунмайроқ турибман.

— Э дада, буни тушунтириш анча мушкул, агар лўнда қилиб айтадиган бўлсам бу Николай пошшони тахтдан ағдарамиз деганимиз, бўлади.

Мулла Мусо бобо негадир атрофига чўчиброқ бир назар ташлаб олди.

— Оқ пошшони-я? — деб сўради паст овоз билан.

— Ҳа, ўша золимни.

— Демак, күёв бола, фитнага аралашиб юрган экансан-да?

— Йўқ, дада, бу фитна эмас, бу — жамики мазлумларниң хоҳиши, иродаси. Қўқон большевиклар қўмитасида шундай дейишяпти.

— Ҳали Қўқон билан ҳам алоқам бор десгии?

— Ҳар ўн беш кунда яширинчасига бир йиғилиб туралмиз. Лениннинг китобларидан ўқиб беришади, кўпини ўрисча ёзган экан. Э дада, ҳамма ҳикматлар ўша китобларда,

— Бу Ленин деганинг ким бўлди? Уям аравакашларга бошчилик қилганиларданми?

— Эшитмаганимисиз?

— Кимдан эшитаман, Риштонга бормасам.

— Большевиклар фирқасини ўша тузган. Жамики китобларини хорижда қувғинда юрган пайтларида ёзган.

— Пайғамбаримизга ўхшаб қувғинга учраган экан-да?

— Ҳозир ҳам қувғинда юрибди, дада.

— Ҳимм,— деб соқолларини силаб бир оз жим турди мулла Мусо бобо,— оқ пошшони йиқитамиз дегни?

Бузрукхўжа чорданасини бузиб чўкка тушиб олди:

— Албатта йиқитамиз!

— Қўшинни қаердан оласизлар?

— Жамики йўқсиллар бирлашсак, енгилмас қўшин бўламиз.

— Тўпу замбаракни-чи, оқ пошшонинг ўзидаи қарзга олиб турасизларми?

— Ташвишланманг, дада, унинг ҳам бир иложини қиласиз. Гап бирлашишда. Бирлашсак худо хоҳласа ҳаммасига эришамиз. Ииқилобга бошчилик қилаётган Ленин жамики фирқа аъзоларига одамларни бирлаштириш учун ишни иқтисодий талаблар қўйишдан бошлиглар деб ўргатяпти.

Мулла Мусо бобо күёвнинг фикри-мулоҳазаларига аввалига хийла қизиқиб қулоқ солаётганди. Энди унинг тақдирига ачиниб, қўрқа бошлади. Бордию пошшоникка қарши бўлган бу гаплар бошқа жойда оғзидаи чиқиб кетса

нимада бўлади, қамалади, албатта, қамалади! Хўш, ундан кейин яккаю ёлғиз қизимнинг тақдири нимада бўлади! «Танлаган куёвимни қарай!» деган фикр ўтди мулла Мусо бобонинг бошидан... Уйланиш учун пул ишлаб юрибди деса, бу куёв бола шунаقا одам боласининг ақли етмайдиган ишлар билан машғул бўлиб юрган экан-да. Лекин ким билади дейсиз, бу Ленин деганлари ҳам худоёрлақаган бир кимса бўлса ажаб эмас. Модомики, дунёнинг ярминга амри фармон бериб турган оқ пошшо билан олишаётган экан, демак, бир ҳикмати бор экан-да. Модомики, унинг хорижда туриб айтган гапи шу олис Туркистонгача етиб, Риштондаги аравакашларнинг ҳам дилига қутқу солган экан, демак у ҳам бир аллома экан-да! Демак, Бузрукхўжа унинг орқасидан эргашиб чакки иш қилмабди-да! «Йўқ, нимада бўлганда ҳам шу болани куёвликка танлаб яхши иш қилганман», — ўйларига якун ясай бошлади мулла Мусо бобо.

— Ишқилиб, ўғлим, ўзингга эҳтиёт бўлгин. Худо кўрсатмасин қамалиб қолгудай бўлсанг ота-онанг кўтаролмайди. Ундан кейин... ҳалигидаи... бизга ҳам яхши бўлмайди. Энди тур, кун исиб қолмасдан озгина ишлайлик. Кетмонни ҳам роса соғингандирсан?

— Соғинганман.

Уша куни ногаҳон қўлга тушиб қолган куёв меҳрибон қайнотаси ёнида намозгар пайтгача кетмон урди. Қўллари қабариб елкасини кўтаролмай қолди. «Яна учратолмадим уни,— алам билан ўйларди у,— омади йўқ йигит эканман ўзи. Нимани ихтиёр қилсан тескариси бўлади-я!»

Пандигоннинг ғамгин оқшомлари

II қисм

I

АСКИЯ БҮЛГАН ОҚШОМ

Бузрукхўжа ҳали қайнотаси билан суҳбатлашганда, ён-ма-ён турив кетмон чопаётганда ҳамма нарсага умид ва ишонч билан қарайдиган бир вазиятда эди. Хайрлашиб йўлга тушаркан: «Ҳалимани кўролмадим-а, ўзи омадсиз йигитман-да!» деб ўйлади. Шу ўй сабаб бўлди-ю, руҳиятидаги кечаги мискинлик, ўзига ҳам, бошқаларга ишонмаслик, ёруғ дунёнинг ҳамма хайрли ишларидан қўл силташга ўхшаш тушкун бир кайфият яна қўзғалиб кела бошлади. Пандигонга кириши билан катта ариқда чўмилаётган болалар уни ҳар томондан қуршаб олишиб, бирни олиб бирни қўйишиб, кеча оқшом пайтида Абдураҳмонбой уларниңг рўзғор анжомларини олиб кетганини, дадаси билан акасининг қўл-оёқларини боғлашганини ва осмонга қаратиб иккни марта ўқ ҳам отилганини айтиб беришди.

Бузрукхўжа кеча етиб келганимда бунақа ишлар бўлмасмиди, деб ўйлади, яна ўзини айблай бошлади. Бўшашган кўйин уйларига кириб борди. Дадаси айвонда ўтириб Мақсад қори ташлаб кетган бузоқчага нўхта тикаётганди, ўғлини кўрди-ю, негадир ўриидан қўзғалмади. Бузрукхўжа салом бериб унинг олдига жадал бораётганди, ичкаридан онаси югуриб чиқди. Бўйнига осилиб юзу кўзларидан ўпаркан: «Хайрият, хайрият», дея такрорлар, қувончдан бўлса керак, кўзлари ёшланиб борар эди. Эшон ота ўғлига қўлини истамайгина узатди... Кеча эрталаб ўғлим бошқачароқ эди. Худди аскарии жангга олиб кираётган навкарбошидек кўнгли баланд, руҳи тетик эди, энди бўлса сувга тушган товуқдек шалпайиб туривди, бир кунда ҳаммаёқ остин-устун бўлиб кетибди-я, деган фикр ўтди Эшон отанинг бошидан. Сўнг ўғлига юзланиб:

— Қани ўтири-чи! — деб ёнидан жой кўрсатди.

Бузрукхўжа ўтираётуб тортишиброқ сўради:

— Дада, типчликми?

— Ҳа энди, кўргилик экан-да, ўғлим,— деб қўйди Эшон ота, — бир жиҳатдан бой жанобларини ҳам айблаб бўлмайди. Қарзимиз бор, тўлашимиз ҳам даркор эди-да,

Олиб чиқиб кетган нарсаларига ачинаётганим йўқ, молу дунё бебақо дейдилар. Менга алам қиulgани қўлимни орқага боғлагани бўлди. Тўғри, камбағал яшадим. Лекин йингит бўлиб гапимни бировга бермагандим. Ҳа, майли, күйнма, ҳаммаси жойинга тушиб кетади... Хўш, Риштонда нима гап?

- Омад бизга боқмади, дада.
- Ноиб билан олишиб бўлмайди, демабмидим.
- Хон-эшон ҳазратлари битай деб турган ишнинг белига тепди.
- Уни хон-кофири дейишади.
- Кофиридан ҳам баттар экан, дада. Йўқсилларнинг ёкими олиш ўринга ноиб жаноблари тарафига ўтиб, хожаси белгилаган ҳақдан ортигини даъво қилмоқ кофирининг иши, деб орамизга иифоқ солиб қўйди.
- Муштлашиш ҳам бўлган эмиш деб эшитдим.
- Бўлди, дада.
- Сени калтаклашмадими ишқилиб?
- Эл қатори... бизам бенасиб қолмадик.
- Аянгга айтма. Суягинг бутун қолган бўлса бўпти. Бу сенга сабоқ бўлсин, ўғлим, қайтага калтак есанг тезроқ пишасан. Мавлоно Саъдий тўқайга ўт қўйишдан олдин, шер чиқиб қолиши ҳам мумкин, қочадиган жойнингни белгилаб қўй деган эканлар... Хўш, энди нима қилмоқчисан?
- Билмадим.
- Кўпроқ пул олиб келдингми?
- Икки ойлик маошим қолиб кетдп.
- Аянгга кўп пул олиб келдим дегин, хўпми?
- Хўп, дада.
- Кечакида Риштонда Абдураҳмонбой ҳам бормиди? — сўради яна Эшон ота.
- Номард бир арава тош олиб борибди-я! — деб қўйди Бузрукхўжа.
- Худога шукур қил, ўғлим, бир арава ўқ олиб борганди нима қилардинг.

Отинбиби ая дастурхон ёзиб топган-тутганини келтириб қўя бошлади. Ҳар гал уйга кириб чиққанда, ўғлининг кўзини шамғалат қилиб, эрига «Уришманг!» дея ишора қиласар, ичкарига кириши билан тағин дадаси аччиқ-тиззиқ гап айтиб ўғилгинамининг дилини оғритаётган бўлмасин деб, дарров орқасига қайтиб чиқар эди. Охири бўлмади. ёнларига ўтириб олди. Кечакида Риштонда олиб кетган нарсаларининг кўпи Бузрукхўжанинг сарсон-саргардон юриб топиб келган пулига харид қилингани, шикоҳ тўйларига аталган. Уғилгинам шуни эшитиб қолмасин дея онанинг

күнгли алағда эди. Хайрият, дадаси бу ҳақда гап очмади.

Сұхбат мавзуйи тоғын Риштондан Құқонга күчар, тоғын Құқондаги катта бойлару ноңб жанобларининг қилмишлари ҳақида гап очишар эди.

— Менга қара, Бузрук,— деди бир маҳал Әшон ота нимадир эсига тушгандаек жонланиб,— бу Шакархоннинг хулқи-ахлоқи қанақа ўзи?

— Қанақа ахлоқи?

— Ҳалиғи, хүш... нима десам әкан, күп хотинлими демокчиман.

— Дада, ноңбнинг бошқа ҳокимлардан фарқи шуки, хотин олниб хотин қўйишини ёқтирумайди. Лекин...

— Хўш, нима лекиви бор?

— Лекин, дада, умуман яхши одаммас.

— Очиқроқ айтавер.

— Очиғи шуки, дада, у етим қизлар саройини ўзига ҳарам қилиб олган, дейишади.

— Шунақа дегин?

— Лекин, дада, кўзим билан қўрганим йўқ. Ноңб жаноблари ҳам бирорга кўрсатиб иш қиласидиган хилидан эмас.

— Аяси, ўчақ бошида мунича ўралашдинг? Гулнора қизимнинг мактубини олиб чиқ, Бузрук ўқисин.

Мактуб қайта ўқилгач учовлари ҳам жим қолишиди. Демак, ноңб жаноблари жиянларига кўз тиккан, бу аниқ. Уни зудлик билан етимхонадан олмоқлари даркор. Лекин ноңб кўнармикан, кўнмайди! Унда судлашишга тўғри келади, бу музофотдаги қозиларнинг ҳукмини ноңб жаноблари сариқ ҷақага ҳам олмайди-ку, демак, судлашишнинг ҳожати йўқ. Бордию Қўқондаги рус тўраларигами, миро-вой судларгами мурожаат қилса-чи. Бари бир пул керак, бир халта пул керак!

— Үғлим, Гулнора сенинг ҳам жияшининг, ҳам синглинг бўлади,— хўрсинди Әшон ота,— сен уни қутқаришининг керак. Ҳар қалай дунё кезиб юрибсан, ўрислардан ошнола-ринг кўп. Зора, улар ҳам ўртага тушса.

— Мулла Маҳмуд ўқидими бу мактубни? — сўради Бузрукхўжа.

Отинбиби ая бир чеккада мунғайибгина ўтиради. Савол ўзига қаратилганини сезиб:

— Үнга ҳам шунақа мактублар келаётган эмиш,— деб қўйди,— ҷақириб чиқайми?

— Майлингиз,— ўйга толиб деди Бузрукхўжа.

Мулла Маҳмуд иккى оёғи шол бўлиб қолган дадасини орқасига опичлаб чиқди. Қотмадац келган, боши сапча қо-вундек чўзиқ ва шунинг учун ҳам танасига бўйни хийла

узун кўринадиган бу йигитнинг сўзлаганда кўзи юмилиб, очилиб турадиган одати бор эди. Қизларникидек узун киприкларини пирпиратиб Бузрукхўжадан ҳол-аҳвол сўрай бошлади. Аммо Эшон ота бетоқатроқ эди. Шунинг учун ҳам қаллифингни қутқариш маслаҳатини қилайлик деб, меҳмонининг гапини бўлиб қўйди. Мулла Маҳмуд хўрсишиб бошини эгиб олди.

Намозшомгача ҳам бир маслаҳатга келолмадилар. Бузрукхўжа ноибнинг номини эшиши билан кечаги еган калтагию, шармандаларча қувилгани эсига тушиб, одам боласига ҳамиша худди мазах қилаётгандек айёrona боқадиган ноибга яна бир бор рўбарў бўлишини ўйлаб юраги увишиб кетди. Тўпланганилар эса бу ишни фақат Бузруккина поёнига етказа олади деб ишонгандаридан масъулиятни ўз зиммаларига олишни истамас эдилар.

Бир қарорга келолмадилар. Суҳбат охирига бориб хийла маъюсланиб қолган Мулла Маҳмуд дадасини опичлаб чиқиб кетгач, Бузрукхўжа даладан кеч қайтган акаси Сулаймонхўжа билан бирпасда ғижиллашиб қолди. Сулаймонхўжа укасининг дарбадар юришини хушламайди. Агар сен ҳам ёнимга тушиб кетмон чопганингда ерни кўпроқ олиб дехқончиликни каттароқ қилган бўлардик, қарздан ҳам эртароқ қутулардик, деб ҳисоблайди. Укасини фозилу дониш бўлгани учун ҳурмат қилса-да, дарбадарлигини ҳеч кечиролмайди. Кетмондан қочиб юрибди дейди. Бузрукхўжа меҳнатдан бошқасини билмайдиган, қобил-мўмин акасининг фикрларига ҳеч қўшилмайди, бойлардан ерни қанча кўп олсанг қарзга ҳам шунча кўп ботасан, тамомвассалом деб туриб олади.

Ака-ука ғижиллашиб олишгач, Бузрукхўжа яна бетоқат бўла бошлади, дунё-дунёси қоронғилашиб уйга сиғмай қолди. Ўртоқларим билан кўришсам, зоро андак ёзилсан деган ўй билан Отиниби аянинг: «Бир кунгина олдимда ўтиргни», дея ёлворишига ҳам қарамай гузарга чиқиб кетди.

Ўйрат Пандигон Саккиз Пандигоннинг қоқ ўртасига жойлашган, гузари бошқа гузарларга қараганда гавжумроқ. Ўзига яраша боққолчилиги, ёима-ён тушган икки нонвойхонаси бор. Чегачилик, қассобхона, ямоқчилик сингари дўконлар гоҳо эл ётаргача ишлаб туради. Чойхонада одам кўп экан. Тенг-тенгни билан давра қуриб, сўриларни тўлдириб ўтиришибди. Гарчи ҳали атрофга қоронғи тушмаган бўлса-да, уч-тўрт жойга қирқинчи фонар ёқиб қўйиншибди. Ўртадаги катта ҳовузга, атрофга салқини урсин деб лиммо-лим сув тўлдиришган, тепадаги толларга бир-би-

рига тәраф қилиб икки бедана илингани экан, басма-басга сайраб туришибди.

Мулла Маҳмуд шу ерда экан. Шошилниб ўринидан туриб Бузрукхұжаны ёңига олди-ю, бармоғини лабига теккизиб «жим ўтири», дея ишора ҳам қилиб қўйди. Даврада асқия бошланай деб турган экан, Ҳасанбой билан Ҳусанбой овозимизни бошқалар ҳам эшитсии деб бир-бирларидан узок туриб олишган.

— Ака! — деб чақирди баланд овоз билан Ҳусанбой.

— Лаббай ука? — ўшанга тенг овоз билан жавоб қайтарди Ҳасанбой.

— Бир кулишиб олайлик дейсанми?

— Ҳа, бир кулишиб олайлик, юраклар зардобга тўлиб кетди.

— Бўлмаса, бир-бирамизга лақаб қўйиб олсак.

— Э, укагинам, бир-бирамизга лақаб қўйиб нима қилярдик. Мен ўша эски калман, сен ўша эски шилпиқсан-да.

— Ака, бўлмаса пайровни нимадан оламиз?

— Э, укагинам, пайров ахтариб бозорга борармидинг. Катта акам нони бўлганиларидан буён бозорда ҳеч нарса топилмайдиган бўлиб кетган.

— Акажон, унақа дема. Худога шукр, бозорда кафандан билан тобут сероб дейишяпти... Қе, қўй, тортишиб ўтирамайлик. Ундан кўра бедана бўлиб бир сайраб берамиз.

— Яхши укам, сендан бедана чиқмайди. Ҳар қанча боқсам ҳам, барни бир, орқамдан: «Шапкўр, шапкўр» деб сайрайсан.

— Ака, очигини айтсам, сендан ҳам яхши бедана чиқмайди. Қачон ёнингга борсам бошимга қараб: «Сип-силиқ, сип-силиқ», деб сайрайсан.

— Ука!

— Лаббай ўзимнинг акам?

— Берган чигирткаларим ёқмай қолдими дейман, ёнингга бордим дегунча: «Шилпиқ, шилпиқ», деб камситасан.

— Ҳой чиройли акам?

— Лаббай?

— Мени унақа камситма. Бошингни пашша талаган куни ҳамиша ёрдамга бориб: «Таталанг, таталанг!» деб маслаҳат бериб тураман-ку.

— Ҳой маслаҳатчи укам?

— Лаббай?

— Барни бир сен дўст бўлмайсан.

— Нега ундей дейсан, ака?

— Ана у куни кўзим оғриб ёши оқиб турган бўлишига

қарамай дон берай деб олдингга борсам күзимга бақрайиб туриб: «Сувхўрак, сувхўрак» деб сайдадинг-а!

— Ҳой, кўнгли тўлмаган акам?

— Лаббай?

— Ҳар қалай мен сенга тан бераман. Қиш пайтида дон берганинг эсингдами?

— Эсимдан чиқибди?

— Ўша куни мен хурсанд бўлганимдан бошингга қараб туриб: «Яхмалак, яхмалак», деб мақтаган эдим-ку!

— Ҳой, мени мақтаган укам?

— Лаббай акажон?

— Менга энди, ванглашша берма, хўпми?

— Нега ундаи дейсан ака?

— Тилимга ёмон таъсир қиляпти. Сени кўрдим дегунча: «Юмуқ, юмуқ», деб сайдайдиган бўлиб қолдим.

— Ҳой, тили чучук акам?

— Лаббай?

— Кейинги пайтида икковимизнинг ҳам тилимизга бир бало бўлганга ўхшайди.

— Худо сақласин, укам.

— Сени кўрдим дегунча менинг ҳам тилим тутилади-ю! «Шўртепа, шўртепа», деб туравераман.

— Ҳой, касалга чалинган укам?

— Лаббай, аскиячи акам?

— Бу йил қишилагани совуқ томонларга бордингми дейман?

— Нега ундаи дейсан?

— Иккови кўзинги ҳам совуққа олдириб келибсан-ку!

— Ҳой, синчков акам?

— Лаббай, гапдон укам?

— Сен ҳам қишини ўша ёқларда ўтказганга ўхшайсан.

— Қаёдан билдинг?

— Келаётганингда бошингда бир метр оппоқ қор билан келдинг-ку!

Чойхонада кулги авжига чиқиб борар, қандингни ур Ҳасанбой, бўш келмайсан Ҳусан бола, деган қийқириқлар узоқ-узоқлардан ҳам эшитилиб турарди. Турмуш икир-чикирларидан, рўзгор мاشаққатларидан, кунлинг иссирида қилинган бугунги оғир меҳнатдан ҳориб-чарчаб келган бу одамлар, қандай бўлмасин, озгини кулиб олишни, шу кулги асносида бир нафас бўлса ҳам ўзлигини унтишини истарди, Пандигонда кулгидан ўзга ҳордиқ йўқ. Ака-укалар гоҳо қўғирчоқ ўйинлар ҳам кўрсатишади. Лекин ўйинда кўлгидан кўра ҳаракат кўп бўлганидан, кўлги ва унинг

заяқынан ғұрғаниб қолған пандигонлилар ака-укаларни күп-роқ пайровга чорлашарди.

Бузрукхұја ҳам анчадан буён бунақа берилиб кулмаланди. Елқасидан тегирмон тошдек босиб турған ташвишлари чекинди-ю, озгина бўлса ҳам дили ёришгандек бўлди.

Ҳасанбой баланд овоз билан гапира бошлади:

— Ҳа, азизлар, мана шу тирранча укам баҳона бўлиб оз-моз кулишиб олдик. Шилпиқ деганим билан у шилпиқ бўлиб қолғани йўқ, қаранглар кўзлари бирам чиройли. Кал дегани билан мен ҳам кал бўлиб қолғаним йўқ, қаранглар, бошим тўла соч. Лекин баҳонада кулишиб олганимиз қолди. Бир донишманд шаҳарга табиб келгандан кўра қизиқчи келтани маъқул деган экан. Негаки, табиб одамларнинг томирини ушлаб, дилига қулоқ солиб минг хил касалини эсига солиб кетаркан. Қизиқчи бўлса кишиларни куладириб, касалини ҳам эсидан чиқариб ғаму ғуссадан фориғ этиб кетаркан. Энди мана, гап павбати сизларга. Бузрукхұја ўртоғим келган, кўп юртларни кезиб юрибди. Зеро дунёда бўлаётган воқеалардан сўзлаб берса...

Бузрукхұжанинг номи тилга олинниши билан давраларда пичир-пичир бошланди. Кеча Риштонда бўлиб ўтган воқеалар бу ерга хунук овоза бўлиб келган, бир хиллар Бузрукхұја қамоққа олинганмиш деб, бир хиллари уни Сибирь қилишармиш деб, яна бирлари Хон эшон ҳазратлари уни кофир деб эълон қилған эмиш деб эшитган, Сибирь қилинмаган тақдирда ҳам, борингки, кофир бўлмаганда ҳам, ҳар қалай бу йигит ноиб жанобларидек қудратли ҳокимга қарши чиқди, Хон эшон ҳазратларидек Пири муршид билан тиккама-тикка олишди. Ўтирганларнинг аксарияти ноиб билан, Абдураҳмонбойнинг хизматкору чоракорлари. Ўшаларнинг муруввати билан ризқу рўзини тергилаб еб юрган кишилар. Бузрукхұја билан бу оқшом суҳбат қурғанлари Шакархоннинг қулоғига етиб борса бормии, э, худо, ўшемон кундан ўзинг асра!

— Тур кетдик,— деди дашт маҳаллалик мўйсафи бир киши,— тағин Риштондаги балойи оғат бизнинг ҳам бoshимиизга ёғилмасин.

Чойхўрлар юзларига фотиҳа тортиб бирин-кетин жўнаб, чойхона бўшаб қолди. Ака-укалар билан Мұлла Маҳмуд: «Бу қанақаси бўлди?» дегандек бир-бирларига қараб олишди. «Ё раббий, наҳотки одамлар мени ўз қишлоғимда ҳам яккалаг қўйишиша,— алам билан ўйлади Бузрукхұја,— ахир мен уларга ёмонликни раво кўрганим йўқ эди-ку, мен уларнинг манфаатини ҳимоя қиласман деб яхшигини ишлаб турған ўрнимдан қувилиб келдим-ку!».

II

АРМОН БУВА БИЛАН ФОЙИБОНА СУҲБАТ

Бузрукхўжа қайтса, аяси айвонга ўзининг шундоққина сингинасига жой солиб қўйган экан. Ҳаво димлигиданми, ёки руҳидаги бетоқатликданми назаридан ҳамон ҳовлига сифмагандек эди. Кўрпа тўшагини олиб томга чиқаётганди, ой ёруғида чарх йигирниб ўтирган Отинбиби ая:

— Болагинам-ей, бир кечагина ёнимда ётсанг бўлмайдими,— дея армон қилган бўлди.

— Аяжон, энди ҳар куни ёнингизда ётаман,— деб қўйди Бузрукхўжа.

— Вой, тилгинангга новвот-ей, рост айтяпсанми?

— Рост айтяпман.

— Худоё умринг узоқ бўлсин, ўғлим. Майли, томга чиқсанг чиқа қол, қайтага ўша ер салқинроқ. Фақат олдин бир-икки челак сув сепиб ол, тағин газанда ўрмаламасин. Худоё сенинг ҳам бахтинг очилиб жуфти ҳалолинг билан бир ёстиққа бош қўйганингни тезроқ кўрай... Сен чиқавер, челакни ўзим узатарман. Вой тентагим-ей, энди ростанам кетмайсанми?

— Кетмайман ая.

— Ая деган тилларингдан ўргилай, бирам соғинганманки!

Бузрукхўжа аяси айтгандек қилиб томга аввал ўрин солди-да, кетидан атрофига шалаббо қилиб сув урди. Ўзи тўшаган ўришга ҳузур қилиб ёнбошлаб олди. Оймома ҳам анча кўтарилиб қопти. У бугун шундай яқиндан чиқибдики, худди югуриб бориб ушласа бўладигандек. Ой дараҳтлар устидан узоқлашиб осмонга кўтарилган сари доз-дараҳтларнинг соялари қисқариб атроф чарогоналашиб бормоқда. Худди осмондан оппоқ нур қуюлаётгандек, нурлар дараҳтларнинг учига, гиёҳларнинг баргига кўз илғамас арғимчоқ тортиб ўйнаётгандек. Ҳу наридаги азим теракларнинг ойга бетгай кумуш япроқлари аллақандай ялтираб қарсак ча-лаётгандек, шундоққина томнинг остида пастаккина бир дараҳт шохида чах-чахлаб булбул сайраяпти. Ой чиқиши билан у ошиқ бўлган ғунча жамол кўрсатганди, эҳтимол васл қувончига мушарраф бўлгани учун шу оїдни кечада, тўлқин-тўлқин бўлиб кўкдан қуюлиб келаётган кумуш нурларга мадҳу сано айттаётгандир, эҳтимол, ғунча ичига беринган гўзалликка ошиқу беқарор бўлган бу қушча ўша гўзаллик шаънига қўшиқлар битаётгандир. Эҳтимол, ғун-

чанинг очиини шайтанни ҳеч қачон күра олмагани учун қалби тұла армандир, армандарини күйга солиб куйлаётгандир.

Шариф бобо ўрикзори тарафдан йигитларниң гурунги, ахән-ахәнда шарақлаб кулаётгани эшитилиб турнди. Гузардан кетиб қолган ёш-яланылар афтидан ўша ерга түп-ланишганга ўхшайды. Қимдир дутор черта бошлади. «Ким бүлди экан? — ўздан сүради Бузрукхұжа, — Набиженми-кан, наҳотки шунақсанғи уста бўлиб кетган бўлса...», бами-соли қимдир дутор ичига беркиниб олиб мунгли овоз билан йиғлаётганга ўхшайды, қимдир «оллоҳ, оллоҳ, ишқ аро бундай балолар бор экан», дея хониш ҳам қилиб қўяяпти... Дутор торларидан узилиб чиқаётган мунг дараҳтларниң ой нурида ажиб йилтираб турган баргларига, ер бағирлаб ўсган гиёҳларниң нозик япроқларига оҳиста-оҳиста урилиб, зарраларга бўлина-бўлина борлиққа сингиб кетяпти. Осмондан қўйилаётган оқ ҳарир нурлар, шу нурлардек юмшоқ, латиф ва айни замонда хазин ҳам мискин оҳанглар билан қоришиб атрофга аллақандай илоҳий, ҳеч англағ бўлмайдиган спрли қиёға бераётгандек. Дов-дараҳтлардан тортиб гиёҳларгача күйга қўшилиб енгил чайқалаётгандек, күйга қўшилиб тўлқин-тўлқин бўлиб оқаётгандек. Терак устида ой қотиб қолди, ҳансираб ётган замин ҳам нағас олмай қўйди. Булбул чарақлаб саїрайди. Куй авжига чиқиб боради.

— Оллоҳ-оллоҳ ишқ аро бундай балолар бор экан! — дея хониш қилиб қўяди куй тинглаётган йигитлардан бири.

— Энди «Наво»ни қалиб берасан!

— Чал дўстим, юракларин сел қилиб оқизмагунича қўй-майсан!

Куй ўзгарди. Кўкини осмондан, дараҳтлар олачалпак сояташлаб турған ўрикзор тарафда, ху наридаги экинзорлар томонда ҳамон оппоқ нурлар чайқалиб тўлқин уради. Тўлқин эмас юраклардаги аламлар, диллардаги ишқ ситамлари кўйга омухта бўлиб оҳиста-оҳиста учәётгандек, қимдир тиззасини қучиб йиглаётгандек, қимдир фарзандини бағрига босиб чайқала-чайқала алла айтәётгандек, севишиганлар хилват боғ этагида учрашиб бир-бирларига роздил айтәётгандек. Куй одам қиёғасига кириб оламдаг барча дарду ғуссанни, барча шодлигу масрурликни ўз бағрига жо қилиб, гоҳ йиғлаб, гоҳ қаҳ-қаҳ отиб кулаётгандек. Куй сеҳрига маҳлиё бўлиб ой ҳам бир жойда туриб қолгандек... Айтишларича худойи таоло одам боласини лойдан яратган экан. Одамии ясаб офтобга қўйиб облон қуритибдию, унга қандай жон киритсам экан дея ўйлапиб қе-

либди. Шунда малонкаларидан бири қўлига чолғу олиб «Наво»ни чала бошлабди. Одамга жон кирибди. Қулоғига:

— Сен одамсан!

— Сен кўйдан яралгансан!

— Сен нурдан яралгансан! — деган овоз эшитилибди.

Афсонани эслаб ўтирган Бузрукхўжанинг уйқу элитиб кўз олдини оқиш туманлик қоплаб келарди. Бу туманлик шундай кенг, шундай поёниз эдики, Бузрукхўжа бора-бора унга сингиб, ўтга томган томчидек йўқ бўлиб кетди... Шу пайт Хўжа бобо мозори тарафдан қуш деса қушга, одам деса одамга ўхшамайдиган, нурлардан тўқилган оппоқ чойшабга ўралган бир мавжудот учиб кела бошлади. Аста-секин пасайиб томининг чеккасига қўнди-да, елкасидаги чойшабни олиб ташлагандек бўлди. Бузрукхўжанинг қаршиисида оқ симобий салла ўраган, оқ сурпдан яктақ иштон кийган, оппоқ соқоли кўксига тушган нуроний бир чол пайдо бўлди-ю, битта-битта босиб яқинлашиб кела бошлади. Йингитнинг назарида у инсон эмас, ойдан узилган бир парчадек эди. Йўқ, ойнинг парчаси эмас, ой нурларидан йиғилгану, аммо қўл билан ушлаб бўлмайдиган бир рўёдек эди.

Бузрукхўжа вужудида тўсатдан бошланган қўрқув ҳиссиинг зўрлигидан нафас ололмай қолди.

— Дада, дадаммисиз? — деди инҳоят тили аранг айланниб.

— Йўқ, ўғлим, мен даданг эмасман,— жавоб берди Рӯё.

— Арвоҳмисиз?

— Йўқ, арвоҳ ҳам эмасман.

— Хўжан Хизрмисиз?

— Йўқ, ўғлим мен Хўжан Хизр ҳам эмасман.

— Мен қўрқаяпман,— борлиғидан тер қуёилиб борарди Бузрукхўжанинг.

— Қўрқма ўғлим, мен Армон бобонг бўламан. Бу дунёдан ўксиб ўтган пандигонликларининг руҳи, армони бўламан. Бечора ҳамқишлоқларимнинг шўр қисмати бўламан. Мулкдору, ҳокимларнинг калтагидан боши ёрилган йўқ-силларнинг кўз ёшидан, суюклисига етиша олмаган ошиқларнинг нолай афлонидан, фарзандларидан жудо бўлган оналарнинг фарёдидан, бир умр овқатга тўймай рамахтажон бўлиб ўсган гўдакларнинг кўз ёшидан, сув дея сув бошида сўйилган, ер дея тириклайни ер остига кирган дечқонларнинг ширин орзусидан жамланган Руҳман. Мен оғир қашотларини оҳиста силкитиб Пандигон устидан учиб юрган ғамгии қўшиқман. Менга тикилиб қарайсан, лекин

бари бир күролмаяпсан. Чунки мен ҳам борман, ҳам йүкман. Мени күрмоқчи бўлсанг, қалбингга қулоқ сол, мен қалбингдаман. Мени эшитяпсанми?

— Ҳа, эшитяпман.

Демак, мен қалбингда бор эканман. Иншоолло, уни ҳеч қачон тарк этмайман. Риштондан нега қочиб келдинг?

— Қочганим йўқ.

— Үғлим, тан ол, сен қочиб келдинг. Ноиб билан шердек олишиш ўрнига бор кет деса жимгина жанггоҳни ташлаб чиқиб кетдинг.

— Ахир унинг тарафига миршаблар, навкарлар бор эди?

— Сенинг тарафингда ҳалқ бор эди, армонли дунё бор эди!

— Ҳалқ бизга эргашмади-ку?

— Ухлаб ётган одам ўйғоқлар ортидан эргашмайди.

— Демак, ҳалқ уйқудами?

— Faflatda ётибди у.

— Нима қил дейсиз бобо?

— Ўйғот уларни! «Сен бу дунёга эшшакдек ишлаш учун келмадинг, сен онангдан хўрлик, зорликлар кўриш учун туғилмадинг, кўзингни оч. Сен паҳлавонсан, баҳодирсан ва демак ҳақ-ҳуқуқингни ҳимоя қилишга ҳам қодирсан», деб тушунтири!

— Тушунтира олмасам-чи?

— Бугун тушунтира олмасанг, эртага албатта тушунтирасан... Томга ухлагани чиқибмидинг, ўғлим?

— Ҳа, ҳовли дим экан.

— Демак, жонингнинг ҳузурини кўзлаб чиқибсан-да.

— Шундай, бобо.

— Нафсонияти ҳақоратланган даданг боғда юм-юм йиғлаб ўтирибди, ачинмайсанми? Қизлик иффати тўқилай деб турган қариндошинг Гулнора тузоқقا тушган қушчадек типирчилаб ётибди, раҳминг келмайдими?

— Ахир...

— Жим тур. Ҳу, ўриқзорлар ортида икки чоракор сув талашиб бир-бирининг бошини ёраяпти. Сен қўшиқ тинглаб ётаверасанми. Риштонда олти ой ишлаб олти пулсиз уйга қайтган Мақсад қори уйқуси қочиб эртага болаларимга нима пишириб берсам экан деб ўй сураяпти, сенга бари бир экан-да?

— Ахир, бобо!

— Жим тур, деяпман. Мен армошман, армонли қалбга беркингган мунгли овозман. Қалбингга беркиниб олганман. Энди сенга тинчлик бермайдман, чақалоқ бўлиб йиғлай

маш, полвон бўлиб наъра тортаман, сени жангларга етак-
лайман. Ўзингдан кеча оласанми?

— Кеча оламан.

— Омад сенга ёр бўлсин, хайр...

Бузрукхўжа уйғониб кетди. На шаклу, на вужуди бўл-
ган ойнинг оппоқ нурларидан, пасту балаанд куй оҳангла-
ридангина иборатдек туолган Рӯё энди йўқ эди. Бузрук-
хўжа ўриндан туриб кетди. Тушими, ўнгими англай олмасди.
Туш деса, уни аниқ кўрди, гаплашди. Ўнгим деса қар-
шисида ҳеч ким йўқ. Вужудида қўрқув қўзғалди.

— Дада! — дея бенхтиёр чақириб юборди.

Усмонхўжа ота боғда экан, дараҳтлар орасидан овози
келди:

— Нима дейсан?

— Уйғоқмисиз?

— Уйғоқман.

— Томга чиқдингизми?

— Чиққаним йўқ.

Бузрукхўжа томда ортиқ қолгиси келмай кўрна-тўша-
гини йиғиштириб, пастга туша бошлади. Аяси ҳамон чарх
йигириб ўтирибди:

— Нега тушдинг? — шошилиб сўради ўғлидан.

— Ённингизда ётсам майлимми?

— Вой тентагим-эй; кел, кела қол. Уйқунг келмадими?

— Сиз билан ётгим келиб қолди. Ая, мен эрталаб Маҳ-
муд билан Риштонга боришга қарор қилдим. Гулнорани
қутқариб келаман!

— Тилгинанигдан ўргилай, паҳлавоним, яхши ўйлабсан.
Дадаңг шўрлик мактубни ўқигандан буён ўз ёғига ўзи қов-
рилиб юрибди. Ухла энди қўзим, юзингни елпиб қўяйми?

III

ЕТИМ ҚИЗНИНГ БАҲОСИ МИНГ СҮМ

Бомдод намозидан сўнг Бузрукхўжа билан мулла Маҳ-
муд Риштон сафарига отланиши. Мулла Маҳмуд даштга
эккан эрталиги арпасини ўриб, яичиб, пуллаш учун уч қоп
дон ҳозирлаган экан. Бузрукхўжа икки кажава саватни
тўлдириб оқ ўрик терди. Ҳаммасини мулла Маҳмудининг
энзакаравасинга юклаб олиши. Катта кўк эшак гарчи тор-
тиб бораётган юки оғир бўлса ҳам, боқувда ётиб аравани
соғиниган отдек, бошини силкита-силкита жадал юриб бо-
рар, ўртоқлар эса негадир жим кетишар эди.

Мулла Маҳмуд хийла билимдон йигит. Қўйонда тўқ-

қиз йил таҳсил кўриб қайтди. Зеҳни ўткир, ҳофизаси зўр. Қозонда, Бокуда, Тошкентда чоп этиладиган газета-журнallарни бу музофотда фақат шу йигитгина олиб туради. Шу қиши ичи бирмунча фурсат мактабдорлик ҳам қилди. Аммо Хон эшон ҳазратлари, негадир, мактабни бекиттириб қўйдилар.

Жўраларнинг иккови ҳам ишққа мубтало бўлган, иккovi ҳам маъшуқасини ўйлаб боряпти. Шу ҳақда гапиргилари, гап асносида қалбдаги оташ ҳовурни ташқарига чиқаргилари бор. Лекин гапиролмайдилар. Дилда ишқу, тилда бошқа мавзу. Хаёлда маъшуқаю, кўз ўнгларида эшакарава.

— Менга қара, Бузрук,— деди ниҳоят мулла Маҳмуд.

— Гапиравер,— деб қўйди Бузрукхўжа ҳам.

— Демак, эшон ҳазратлари маъруза айтиб аравакашларга хиёнат қилибди-да?

— Ҳа, хоннлик қилди у.

— Оғзида илми бўлса ҳам, товба қилдим деб гапираю, аслида мараз одам у. Қуръон ўқигани билан ҳамма ҳам мусулмон бўлавермас экан. Менинг қийналиб очган мактабимни ҳам ётириб қўйди. Усулу жадидни кўргани кўзим йўқ, дейди. Мен жадид усулида сабоқ бермоқчи эдим.

— Усули жадидга, ўртоқ, мен яхши тушунмайман.

— Оббо Бузруг-ей, наҳотки тушунмасаңг? Ахир сен дунё кезиб юрган йигитсан-ку. Билмасанг билиб қўй. Биз ҳам сиз большевикларга ўхшаб янгилик тарафдоримиз. Жаҳолат ботқогидан тезроқ қутилиш ниятидамиз. Сизларнинг Үрусиядা, Германияда пирларинг бўлганидек бизнинг ҳам Тошкентда, Бокуда катта-катта пирларимиз бор. Фарқимиз шундаки, сиз большевиклар инқилоб дейсизлар, биз бўлсак ислоҳ деймиз. Аслида иккови ҳам одамларга яхшилик қилмоқ демакдир. Мана бир мисол, жадидлар алифбомиздаги зеру забар ўрнига уч янги ҳарф ислоҳ қилдилар. Илгари алҳамду дейиш учун апаламзаал, хевамзахал, долпечу, деб ўқирдик. Энди бўлса «алҳамду» деймиз қўямиз. Хўш, бунинг нимаси ёмон?

— Мен ёмон дейтганим йўқ.

— Нега бўлмаса Хон эшон менинг бошимга таёқ ўхтабил келади?

— Қайдам.

— Биз жадидлар мактабларда фақат диний илмлар эмас, дунёвий илмлар ҳам ўқитилсин, жуғрофия ўқийлик, тарих ўқийлик деймиз! Бу ҳам Хон эшон ҳазратларига ёқмабди. Мана сен, Бузрук, эл ўртасида катта бўлган йигитсан, Ихчам кийинган овруполикларни кўрганда ҳава-

синг келганми, келган албатта. Мусулмон бўлганимиз учун рўдапо бўлиб юришимиз шартми. Худо дилимизда бўлса бас-да. Салла ўрамаганим, малла чопон киймаганим учун Хон эшон мени кофир деб гап тарқатди. Қани, сен холис туриб айт-чи, қайси биримиз кофир эканмиз.

— Очигини айтсан хафа бўлмайсанми?

— Хафа бўлмайман.

— Икковинг ҳам кофирсан.

Мулла Маҳмуд юришдан тўхтаб ёнбошига ўгирилди:

— Нима лединг?

— Хон эшон каттароқ кофир, сен кичикроқ кофирсан.

Чунки икковинг ҳам халқин озодликка олиб чиқиш ҳақида ўйламайсан. Халқ эркин бўлса салла ўрайдими, иштон қиядими ўзи ҳал қилиб олаверади. Муҳими — эркинлик.

— Бу гапни сен айтяпсанми?

— Йўқ, Ленин айтган!

Мулла Маҳмуд жўрасига хунук бир қараш қилди-да, ютиниб тап-туп қадам ташлаганча юриб кетди. Яна жим бўлиб қолдилар. «Юраги тоза оқ кўнгил дўстимни кофир деб чакки айтдим,— ўзидан ранжий бошлади Бузрукхўжа, — ётиғи билан тушунтиришим керак эди. Тушунтиришга эса ожизман. Билимим уникидан пастроқ. Қани энди шу пайтда Муртазин бўлсаю, боплаб тушунтирса...»

— Маҳмуд,— худди ёлворгандек бир оҳангда мурожаат қилди Бузрукхўжа,— нега жим қолдинг, нималарни ўйлаяпсан?

— Мен кофир бўлсан, мусулмон қанақа бўлар экан деб ўйлаяпман.

Жўралар гоҳ қизғин баҳсга берниб, гоҳ аразлашиб Риштону дилкушога етиб борганинни ҳам сезмай қолдилар. Бозор ўнгидан келди. Мулла Маҳмуднинг арпасини пудини етти тангадан баҳолаб кўтарасига пуллаб юборишиди. Бузрукхўжанинг оқ ўриги ҳам яхши пул бўлди. Узга юртларда ҳали ўрик пишмаганиданми, ёки попушта маҳалига тўғри келиб қолгани учунни бир тарози қўйгандаёқ тутатиб юборишиди.

«Қирғизгузар»да пашмак, ҳолваю нишолда билан попушта қилиб олгач, Ширкатнинг ҳисоб-китоб индорасига бориб Бузрукхўжа икки ойлик маошини ундириди.

— Энди маҳкамага борамиз,— пайсалга солмай пулни бергани учун Бузрукхўжа ўзида йўқ курсанд эди,— худо хоҳласа, бугун ҳамма ишимиз ўнгидан келадиганга ўхшайди.

Эрталабки юмуш эндиғина бошлангани учун маҳкама қабулхонасида навбат кутаётганлар кўп экан. Навкарбоши

Зоҳир калла ҳам негадир шу ерда ўтирибди. Ғалаённи бостириш асносида Бузрукхўжанинг бошига бир-икки қамчи урган бўлса ҳам бугун, негадир, у билан эски қадрдонлардек кўнглини яқин олиб сўрашди. Араз-туразни қўй, мирзолигингга қайт, деб маслаҳат ҳам берди. Не юмуш билан келганларни суринтириб билгач, қалин-қуюқ қошлирини алланечук чимириб турди-да: «Ноиб жаноблари қизни қўлдан чиқармасов», деб қўйди.

— Мирза,— деб чақирди сўнг,— булар менинг дўстларим бўлади, ичкарига бенавбат киритиб юбор.

Шакархон жўраларни гўё ораларида ҳеч гап ўтмаганинек жуда самимий кутиб отди. Урнидан туриб икки қўлинни баробар узатиб сўрашди. Юмшоққина кўрпачага ўтиришга таклиф қилди.

— Хатосини тушуниб тавба қилган йигитларнинг бошини силайман,— деди негадир кулимсираб,— сизларни большавойлар йўлдан урган эди. Хўш, Эшон отанинг ўғли, қаҷон ишга тушасиз?

Бузрукхўжа ноибиннинг тилёғламалигини, қалби тўлағазаб тўла туриб атايлаб ширинсуханлик қилаётганини сезиб турарди. Номига бўлса ҳам сизнинг табаррук даргоҳингизда бўлиш мен учун шараф, дегиси келдию, лекин айттолмади.

— Йўқ, жаноблари,— деди ихтиёридан ташқари кескин билғ овоз билан,— биз бошқа иш билан келдик.

— Хўш? — яна ҳам латиф бир оҳангда сўради ноиб.

— Бу йигит Мулла Маҳмуд бўлади. Пандигонда усулижадид мактабини ҳам очган эди, эшигандирсиз?

— Бўлди, бўлди, эсладим,— ноиб қувончли бир нарсани хаёлига келтирди шекилли жонланиб кетди,— эрта баҳорда Эшон ҳазратлари билан қирпичноқ бўлишгани эсимда. Хўш ўғлим, сиз ўшанда нега менинг ҳузуримга арз билан келмадингиз? Аслида мен ҳам усули-жадид тарафдориман. Лекин ҳар бир ҳаракат маъмурият ихтиёри билан юз бермоғи даркор. Сиз мактаб очмоқ учун мендан изн олганмидингиз?

— Йўқ,— деб қўйди Мулла Маҳмуд елкасини қисиб.

— Шунинг учун ҳам биз мактабингизга ривож бермадик. Хўш, яна очмоқчимисиз?

— Очмоқчиман!

— Баракалло,— оҳиста қарсак чалиб қўйди ноиб,— хўш, не ёрдам керак?

Ҳалидан буён уялиб, тортиниб ўтирган Мулла Маҳмуднинг қувончи ошиб, пирпириб турган кўзларида ўт чақнай бошлади. Мактаб мавзуида тўйиб-тўйиб гаплашгиси

бор унинг. Аммо Бузрукхўжа ноибнинг қалбида нималар борлигини, мактаб очиш баҳонасида Мулла Маҳмудни аста-секин ўз тузогига илинтириб, ўғлим-ўғлим дея эркалаб патларини битта қўймай юлиб олиши ҳам мумкинлигини сезиб турарди.

— Жаноблари рухсат берсангиз,— дея мурожаат қилиди Бузрукхўжа. Сўзлашга изи олгач, давом этди,— биз бутунлай бошқа бир иш билан келғанмиз. Аслида бизнинг ўрнимизга менинг дадам билан Мулла Маҳмуднинг дадаси келишлари керак эди. Аммо икковлари ҳам бетоброқ. Етимхонангизда тарбия кўраётган Гулнорани олиб кетгани келдик. Қиз менга жиян, Маҳмудга қаллиқ бўлади. Дадам бутун ваколатни менга бердилар. Мана, ўша жаноблари томонидан берилган васиқа хати, етимлар ихтиёр қилган куни ўз уйларида ёки боқишиниг уддасидан чиқкан қариндошлари ихтиёрига қайтиши мумкин деб битган экансиз.

Шакархонининг яккам-дуккам оқ оралаган қуюқ қошлиари ўртасида туғунча бўртиб чиқди. Юзи, лабларидаги ҳалиги ясама табассум ўрнини қаҳрли бир ифода эгаллади, лаблари қимтиниб, кўзлари қисилиб кела бошлади. «Мен ўстирган гулни сен ҳидламоқчи экансан-да, калланг ликилламай ўлгур,— фикридан ўтди ноибнинг,— иштаҳаңг чакки эмас-ку! Йўқ, бу гулни мен тарбия қилдим, демак, аввал ўзим тўйиб-тўйиб ҳидлаб олмоғим керак...»

— Менинг қизимга совчи бўлиб келибсизлар-да? — неғадир паст бир овозда деди ноиб.

Мулла Маҳмуд уялди шекилли бошини эгиб олди. Бузрукхўжа жавоб қайтарди:

— Йўқ, уни олиб кетмоқчимиз.

— Бордию, йўқ десам-чи?

— Унда рухсатингизсиз олиб кетамиз.

— Қизнинг марҳум отаси вафотидан олдин қулоғидан қарзга ботган эди, уни мен тўлаганман. Дадангиз айтмадиларми?

— Айтдилар.

— Кўмиш харажатларини ҳам бўйнимга олган эдим. Бундан ҳам ҳазратимнинг хабарлари бордир. Жияннингиз бўлмиш ўша Гулнора қизни икки сағир укаси билан беш йилдан буён едириб-ичириб, тарбиялаб келяпман. Булар учун кетган харажатни йилига юз сўмдан ҳисоблагандা ҳам беш юз бўлади! Олдинги қарзлари билан қўшиб жамласак минг сўм дегани бу. Хўш, куёв бола, бу пулни тўлашга қурбингиз келадими?

Мулла Маҳмуднинг бисотида пулласа бўладиган бор-

йўғи бир эшак араваси бор холос. Минг сўм бешта отнинг нули! Ялт этиб жўрасига қаради. Бузрукхўжа ноибнинг қизга шундэй баҳо қўйиншини аввалдан сезиб ўзича раддия тайёрлаб турганди. Ўч етимни беш йил давомида терисини шилиб олгудек қилиб ишлатиб келяпти, агар уларнинг меҳнатига йилига юз сўмдан тўлаганингизда ҳам биз эмас, сизнинг ўзингиз қарздорсиз демоқчи эди. Шу фикрни эндиғина баён қилаётганди, ноиб бир қалқидиу, қўлини узун чўзиб:

— Қани, кафолат хатимни берсинлар-чи! — деди.

Хатни қўлига олгач, тўрт буклаб майда бўлакчаларга бўлди-да, ёнида турган кумуш туфдонга ташлади:

— Йўқол, икковинг ҳам.

Мулла Маҳмуд сакраб ўрнидан туриб кетди, Бузрукхўжа қўзгалмади.

— Даф бўл деяпман!

— Жиянимни олиб кетишими керак,— негадир шу ҳолатга ҳеч мос келмайдиган босиқлик билан деди Бузрукхўжа. Сўнг аста ўрнидан тура бошлади,— гап шу, ноиб жаноблари, яхшиликча рухсат беринг.

— Миршаб чақираман ҳозир!

— Миршабингдан қўрқмайман энди. Чақирсанг ўзинг шарманда бўласан. Етим қизларнинг иффатини тўкиб юрганингни бутун элга ошкор қиласан.

Икковлари юзма-юз келиб қолишганди. Ғазабдан ўзини йўқотгудек бир аҳволга тушган Бузрукхўжа ўзидан ҳам қаттиқроқ ғазабланиб ва шунинг учун ҳам миршабни чақиришини пақкос унугиб даҳанаки жангни ғалабагача олиб боришга тиришаётгани ноиб жанобларининг ёқасидан бўғиб олиш учун икки қўлини баробар кўтариб келаётган эди, шу пайт маҳкаманинг залворли эшиги овозсиз очилиб остоида Мирзача кўринди:

— Ноиб жаноблари, Қўқондан чопар келди!

Шакархон ўзига келгандек бўлди. Оғзининг ҳовури билан қамоққа тиқиб қўйинши мумкин бўлган йигитчалар билан адн-бади айтишаётгани учун ўзидан-ўзи уялиб кетди. Мирзача тутқазган номани тикка турганча ўқидио, индамасдан ташқарига чиқа бошлади. Остонага етганди Мирзачага ўғирилиб, Темирбекка айт, дея буюрди, бу икки галаёнини Риштондан чиқариб юборсин. Навкарбошига тайинла, қизлар етимхонасига қўшимча қоровул қўйсин.

Жўралар миршаб келишини кутиб ўтирасдан маҳкамадан чиқиб кетдилар. Эрталабки қувончдан, ўзларига бўлган ишончдан асар ҳам қолмади. Мулла Маҳмуд дунё кўргани жўрасига катта умид боғлаганди, энди у кўзига ожиз,

нотавон кўрина бошлади. Қарвонсаройдан эшакаравани олиб чиққач, Гулноранинг етим укаларини кўргани боришиди. Тугунда егулик олиб келишганди. Етимларга бериб, худо хоҳласа тез кунда уларни бу ердан олиб кетажакларини айтишиди. Гулноранинг ҳол-аҳволини сўраган бўлишдию, худди аразлаб қолгандек жимгина йўлга тушишиди.

Мулла Маҳмуд эшакка миниб олган, Бузрукхўжа аравада, жим кетяптилар.

— Маҳмуд,— жўрасини гапга солмоқчи бўлди Бузрукхўжа,— нега энди қовоғингни айрон халтадек осилтириб олдинг? Уёқ-буёқдан гапириб кетсанг-чи. Муртазини деган инқилобчи ўртоғим бор деган эдим, эсингдами? Ўша йигит чинакам авлиё экан.

— Менга деса пайғамбар бўлмайдими! — эшагига қамчи урди Мулла Маҳмуд.

— Ўша ўртоғим совуқни совуқ, иссиқни иссиқ кесади, зўрликни зўрлик билан тугатиш мумкин дер эди, ҳозир ўйлаб қарасам ҳақ гапни айтган экан. Ёлвориш билан бу ҳокимлардан ҳеч нарсани ундириб бўлмайди.

Мулла Маҳмуд гап суюклиси Гулнорага бориб тақалиши мумкинлигини сезиб хиёл юмшади, ўзича жилмайиб қўйди. Эшакка қинғир ўтириб юзини жўрасига бурди:

— Уезд ҳокимига арз қилиб борсак-чи.

Бузрукхўжа қўл силтади:

— Қарға қарғанинг кўзини чўқимайди. Биз халқни оёққа турғизамиз. Бунинг учун аввало Пандигонда инқилоб қўмитасини тузмоғимиз даркор. Кейин попбиниг бурнини ерга ишқаймиз, албатта ишқаймиз!

Бузрукхўжа жаҳл билан араванинг шотисига шундай муштладики, назарида муштидаи олов чиқиб кетгандек бўлди.

Ўша куни кечаси Мулла Маҳмуднинг ташқи ҳовлинида пандигонли ўн тўрт йўқсил тўпланишиди. Инқилоб қўмитаси тузиш маслаҳати бўлди. Уч йигит иккиланиб қолди: бири деҳқончилигимни йиғиштириб олай, кейин бир гап бўлар деди, иккинчиси дадам билан бир маслаҳатлашиб олмоқчиман деган гапни айтди, учинчиси кўзим хирароқ, отијима бўлса ҳеч нарсага ярамайман деб баҳона қилди. Ўн бир кишидан иборат қўмита тузилиб Мақсад Қори, Мулла Маҳмуд, Мадумар карнайчи, ака-ука Ҳасанбой билан Ҳусанбой, дашт маҳаллалик Сотоводи, яқинида мардинкорликдан иккى оёғини совуққа олдириб қўлтиқ-тәқ билан қайтган Ақбарали сингари аламзадалар қўмитаси аъзо бўлганлари ҳақида қасамсёд қилишди.

Бузрукхўжа орзуси осонгина рўёбга чиқаётганидан ўзида йўқ хурсанд эди. Айниқса, юртда эътибори баланд бўлган Сотоводдининг буларга қўшилиши беҳад севинтириб юборганди.

— Энг аввал,— ҳаяжонини босиш учун қошларини кериб бир оз жим қолди Бузрукхўжа,— энг аввал Қўқон инқилоб қўмитаси билан боғланиб олишимиз керак.

— Бир,— деб қўйди қизиқчи Ҳусанбой.

— Кейин инқилобга онд китоблар келтириб биргалашиб мутолаҳ қилишимиз керак, ҳали кўп нарсани билмаймиз.

— Икки,— деди яна Ҳусанбой.

— Пўқсиллар ўртасида зулм ва ҳақсизликка қарши тарғиботни кучайтиргомимиз даркор.

— Уч!

— Ердамга муҳтоҷ бўлган бева-бечораларга кўмак ўюштириб турамиз.

— Тўрт!

— Қўмитага янги аъзоларни тортиш учун Ҳаммамиз ҳаракат қилмоғимиз даркор.

— Беш!

Ҳисоб ўн бирга боргандага қизиқчи Ҳасанбой мажлис раисига мурожаат қилди:

— Бузрук, қўмита дафтарига ўн иккинчи юмушни ҳам ёзиб қўй. Қўмита тезроқ мени уйлантириб қўйсин, бўлмаса дайдиб бошқа юртларга кетиб қоламан.

Кулиша-кулиша қўмитанинг эртага қиладиган юмушни ҳам белгилаб олишди: кечқурун гузарда ака-укалар қўғирчоқ ўйни кўрсатишади, кетидан Бузрукхўжа маъруза айтади.

IV

ГУЛНОРАНИНГ ҮФИРЛАНИШИ

Зокир калла тенгқурларига қарагандага хийла ҳушёр, ернинг остида илон қимиirlаса сезадиган зийрак бир йигит. Йигирма учга кирди. Шу қисқа умрининг йигирма йили бешафқат ҳаётининг изтироблари билан олишувда ўтди. Отаси йўлтўсар ўгри эди, отишувда ўлдириб, сувга ташлаб юборишиди. Уч ёшга тўлганда ўгай отаси онасини сўйиб қўйди. Царбадарлиги бошланди. Узи қўрс, худо урган дарражада қайсар ҳам эди. Ноиб жанобларининг етимхонасига келгунча етти бойнинг дастёри бўлди, еттови ҳам ҳайдаб юборди. Етимхонада беш йилча тарбия кўрди. Шу беш йил Зокир калланинг ғалваси билан ўтди. Охири бўл-

мади, яна ҳайдалди. Овози дўриллаб, мўйловлари сабза бўлиб йигит нуқси уриб қолган эди. Кучли, мушукдек ажир ҳам эди. Ўғирлик йўлига кириб кетди. Ноибнинг ўзини қийрата бошлади. Отхонасидан олти отини ҳайдаб кетди, қўш от қўшиладиган коляскасини ўғирлаб Қўқонга олиб бориб пуллади. Ноиб уни ушлаб келтириш учун икки бора навкар юборди. Икковини ҳам ўлдириб, бошини ноибнинг маҳкамасидаги қозиқقا илиб кетди. Шакархон энди ўзидан қўрқа бошлади. Бир амаллаб ушлаб Сибир қилдиргиси ҳам бор эди, уддасидан чиқолмади. Ниҳоят, ярашиш йўлини ахтара бошлади. Ясатиғлиқ от, бошидан оёқ сарпо жўнатди. «Ўғлим эдинг, яна бағримга қайт, навкарбоши лавозимини ол, юртимни қароқчилардан тозала», деб нома жўнатди...

Мана, уч йилдирки Зокир калла навкарбоши. Ўзидан бошқа барча ўғриларни тугатди ҳисоб. Сўх йўлида йўловчиларни қийратаётган Жалол қароқчини тутиб келиб бозордаги одамлардан баланд овоз билан сўради:

- Бу ким?
- Жалол қароқчи,— дейишиди бозорчилар.
- Сизларга озор берганми?
- Йўлдан ўтганларнинг ҳаммасини талайди у!
- Демак, гуноҳкор экан-да?
- Гуноҳкор! — гувиллаб деди оломон,— жазосини худо берсин.

— Жазосини ўзим бераман! — навкарбоши алдаб қўлга туширган ҳамкасбини кўпчилик олдида сўйди. Бошини кесиб, хуржунга солди-да, отига қамчи уриб бозор жойдан чиқиб кетди. Унинг ўз режаси бор. «Туғилганимдан буён на худодан, на бандасидан шафқат кўрдим. Энди на уни-сига, на буни сига яхшилик қиласман. Бу дунёнинг ҳузур-ҳаловати ҳам, роҳат фароғати ҳам бойларники, ҳокимларники. Бойлик тўплаб ҳокимликни сотиб оламан, унгача ҳеч кимга шафқат йўқ!» деб ўйлади.

Қароқчилик қилиб йиқкан пулларига Қўргонча қишлоғидан ўп танобча мулк сотиб олган. Ичкари-ташқарили қўргон қурдиряпти. Битай деб қолди. Етимхонадаги Гулнорани кўз остига олиб юрибди. Ишқи тушганига бир йилча бўлиб қолди. Уч-тўрт бор учрашдилар ҳам. Ҳазил-мутойиба гаплар ҳам айтди. Қиз жавоб қайтармади, бошини эгиб жим турди. Сукут — аломати ризо дейдилар. Демак, у рози...

Эрталаб Зокир калла Бузрукхўжани маҳкама олдида кўриб қолди. Ўртоғи билан Гулнорани олиб кетгани келишибди, қиз мулла Маҳмудга фотиҳали эмиси! «Мен тур-

ганда сенга йўл бўлсин, лақашиқилдоқ,— деб зимдан хўм-райиб қўйди мулла Маҳмудга,— бўйнингни ликиллатмай ўлгур, тенгингга осилсанг бўлмайдими. Лекин ноиб ҳам кўз тпккан унга, кўрамиз кимга насиб қиласр экан! «Иигитларнинг ноиб билан тиккама-тикка олишаётгандарини, ҳузуридан дарғазаб чиққанларини кузатиб турди. Етимхонага боргандарини ҳам кўрди. «Қизга учрашмадилар, учрашишни менга қолдирдилар чоғи», деб ўйладио, Зокир калла шу кечадан қолдирмай Гулнорани ўғирлаб кетиш учун режа туза бошлади. Етимхонага икки-уч бор бориб келди. Дуч келган бола унга эгилиб салом бераверди. Ниҳоят лаби дўрдоқ бир боладан:

— Мени танийсанми? — деб сўради.

Бола елка қисди:

— Йўқ.

— Мен мулла Маҳмуд аканг бўламан-ку?

Боланинг елкалари яна қисилди.

— Сенга бир юмуш айтсан бажарасанми? — энгашиб сўради навкарбоши.

— Аввал айтинг-чи.

— Бажарсанг бир танга пул бераман. Ма, аввал пулни бериб қўяй бўлмаса. Бунга-чи, ука бир этак ҳолва беради. Қизлар хонасидаги Гулнорани танийсанми?

— Иккита укаси борми?

— Ҳа, ўша, хат бераман, опашга бериб чиқасан. Мулла Маҳмуд акам берди дегин, хўпми?

Гулнора бир неча кундан бўён тоби келишмаганидан бўз тўқишига чиқмаётганди. Мадори йўқ эди. Ёлғиз ўтириб чарх йигираётганди. Мулла Маҳмуднинг номини эшишиб болага қўшилиб кўчага югурди. Эрталабдан бўён кутаётганди унн, соғинганди. Бир учрашиб кетмаса, ҳечам ке-чирмайман деб ўтирганди. Йўқ, мулла Маҳмуд кетиб бўпти. Нарироқда уч отлиқ турибди. Қайтага яхши бўпти, — икковлари учрашганини отлиқлар кўришса қиз маломатга қоларди. Уйга кириб хатни ўқимоқчи бўлди-ю, ҳаяжони зўридан кафти терлаб қофоз намланиб қопти. Мулла Маҳмуднинг хатини кўп ўқиган, яхши танийди. Буниси бошқа-чароқ, хунукроқ. Кўчада тикка туриб шошилиб ёзганга ўхшайди. Ҳа, ҳа, бечора шошган, ошиққан!

«Гулнорахон!

Калбим боғида очилган гулим, қоронги кўнглимда пар-пираб ёнган чироғимсиз. Сизни бу ғамхонадан олиб кетмоқ учун қариндошингиз Бузрукхўжа билан келиб эдик. Ноиб жаноблари рухсат бермадилар. Сизни бошқа кишига узатиш кияти борга ўхшайди. Олиб кетаман. Эл стар пай-

тида бое орқали ўтиб, толкўча бошига боринг. Сизни якка отлиқ кутади. Бу менман. Гап-сұзсиз орқамга мингашиңг. Худо хоҳласа, саодатли күнлар яқин.

Кулингиз мулла Маҳмуддирман».

«Муллакам авваллари мени сенлардилар, энди эса сизлаб битибдилар. Демак, менга күнгил қўйғанлари ростга ўхшайди. Рост!— ёш қуйилиб кела бошлади қизнинг кўзларидан.— Рост бўлгани учун ҳам таҳсилни чала ташлаб қайтдилар. Рост бўлгани учун ҳам уйимизни супуриб-сириб ота-онамнинг чироғини ёқиб ўтирибдилар. Мен ҳам сизни дейман! Эсимни танибманки, сизнинг хаёлишгиз билан яшайман. Дилим соғинчдан ўртанади. Менга атаб битган шеърларингизни ёд оламан, ўзингиз билан сўзлашгандек бўламан».

Қиз қалбида қўзғалган ҳис-туйғулар тўфонида йўқ бўлиб кетгандек, ўзини ҳам унугандек эди. Худди телбадек шошилиб ўрнидан тураг, шошилиб яна ўтираг, мактубни кўксига босар, қайта-қайта ўқир эди. Хотираю тасавурлари ҳам айқаш-уйқаш бўлиб кетаётганди. Гоҳ қалбидаги қат-қат армонлари қизлик ҳаваслари билан қўшилиб, кўксини кўйдирар, гоҳ келажак ҳақидаги ширин орзулари кўз ўнгида ҳақиқатга айланиб дилини чароғон қилиб юборар эди. «Кетаман, албатта сиз билан кетаман,— пи chirларди унинг лаблари,— худо хоҳласа тўйимиз ҳам бўлади. Сизга вафодор хотин бўламан. Чўрингиз бўламан! Тош келса кемириб, сув келса симириб рўзгор қийинчиликларидан сизни эҳтиёт қиласман. Сиз худо хоҳласа мактаб очасиз. Мен чарх йигириб, дўлпи тикиб сизга қарашиб турман. Рўзфоримизни тиклаб олгач етим укаларимни олиб кетамиз. Сиз уларга ота, мен она бўлиб бошларини силаймиз. Шўринг қурғурлар ҳалигача ҳеч кимдан ширин сўз эшиштга эмас, ширин сўзлар айтиб эркалаймиз... Байрамлар яқинлашганда сизларга атаб чиройли дўппилар, шоҳи белбоғлар тикиб, оқ ювиб, оқ тараб сизларни сайдрга кузатиб қоламан. Сизлар менга атаб қийиқни тўлдириб ҳар хил ширинликлар олиб келасизлар. Мен сизни остоша остида кутиб бўйниигизга осиламан. Сиз: «Гулім, сенга ҳолва олиб келдим, Гулім, Гулім, сенга шоҳи дурра олиб келдим», деб эркалайсан. Мен қиз бўлиб отамнинг эркалашларини, онамнинг суюшларини кўрмадим. Қалбим меҳрга чаңқоқ бўлиб ўсдим. Сизнинг меҳрининг зорман, мени эркалайсан. Худо хоҳласа фарзандлар ҳам кўрамиз. Қиз кўрсак отини Ҳуринисо қўяйлик, токи мендек қафасга

түшмасин, Ҳурн парилардек әркни бўлсин. Мулла ака, сиғ менинг орзуимсиз, армонимсиз...»

Гулнора бир маҳал қаршисида бирор турганини кўриб қолди: сутга чайқаб олгандек оппоқ юзли, тўлишган яноқлари анор донасилик қип-қизил, қора қошлиарини аллақандай чимириб, шахло кўзларидага ўт ёниб турган нозик қоматли бир қиз рўпарасида юм-юм йиғлаб турибди. «Бу ким бўлди?— қўрқиб кетди Гулнора,— наҳотки ўзим бўлсан! Ахир мен ичкарида ўтирган эдим-ку, тошойна олдинга қандай чиқиб қолдим экан. Йиғлаб турганимни, қўлимдаги мактубни битта-яримтаси кўриб қолган бўлса-я, вої шўрим!»

Гулнора шоша-пиша қўз ёшларини артиб ўзини ичкарига олди. Лекин бари бир инма қилинишини билмасди. Кеч кира бошлади. Даладан, қўшни ҳовлидаги дўконда бўз тўқиган қизлар қайтишиб толга қўнган чумчуқдек ҳовлини чағир-чуғир қоплаб кетди. «Ўзимни қўлга олишим керак,— ўйлади қиз,— ўзимни ҳеч нарса билмаганга солишим зарур. Тобим яна келишмай қолди деб барвақтроқ ётаман. Ўзимни кўрсатмаслик учун бошимни ўраб оламан. Чорвоқ эшикни беркитиб қўйишса-я! Йўқ, беркитишмайди, ёзда ҳамиша очиқ туради. Билиб қолишса-чи, орқамиздан қувлашса-чи? Вой худойим-ей, мен етимчани ўзинг паноҳингда асра! Бир амаллаб Панднгонга бориб олсак бас. Опкоқдадам, Отинбиби аямлар ўртага тушишади, беришмайди, ҳечам беришмайди...»

Хонани холи топиб сандиқчасини очди. Бўй қизларга биттадан сандиқча берилади. Бири онасидан ёдгор қолган тақиначоғини, бири ноиб жанобларидан олган совғасини ўша ерда сақлайди. Сандиқчасида устки кийимлари, Мулла Маҳмудга атаб тиккан уч-тўрт попукли рўмолчаси, укаларимга деб тика бошлаган чамандагул дўппилар бор эди, олиб тугунчага тугди. Кўрпага бурканиб ётиб олди.

Жория ая сопол товоқда қайноққина шўрва олиб кирди. Серпнёзгина экан, лекин, барн бир ичолмади. «Ундей дема қизим, иссиқ-иссиқ иссанг тезроқ дармонга кирансан,— дейди Жория ая. Кейин пешонасига қўлини қўйиб кўради, дарров тортиб олади,— вой шўрим, иситманг баланд-ку! Қаёқдан тағин ёпиша қолди, туппа-тузук бўлиб қолувдинг-ку! Ноиб жаноблари бугун келмоқчилар, эрталаб тайинлаб кетганлар. Тур қизим ич, қайноқ-қайноқ ҳўпла, терлайсан... Кўнгиллари учун олдиларида бир нафас ўтирсанг бас, ўғини ўзим тушунираман. У кишининг диллни раңжитиши ярамайди. Кўнгилларини хушласанг, дил-

барим, бахтли бўласаи, тилло тақинчоқлар, шоҳио кимхоб
кййнмлар... ич, қизим, ича қол!

Қиздан садо чиқмайди. Қоп-қора кўзлари мўлтиллайди, ёш қуйлади. Жориянинг жаҳли чиқади, ер тепиниб чиқиб кетади. Ташқаридан қизлар чилдирма чалиб ўйин бошлашган. Кимдир ашула айтяпти. Дугоналари келиб Гулнорани ҳам қисташди. Йўқ, турага ҳоли келмайди, ўзлари ҳам кўриб туришибди. «Қари қиз бўлиб уйда ўтиравер», дейишиб қиқирлашиб кула-кула яна чиқиб кетишди... Ноиб жаноблари ростдан ҳам бугун келиб қолса-я,— ўйларини тўхтата олмайди Гулнора. Вой худоийм, унда нима қиласади? Бордию ҳозироқ боққа чиқиб беркиниб олса-чи? Йўқ билиб қолишади... Ноиб келмас. Худо хоҳласа келмайди, келмайди! Тезроқ ётар пайти бўла қолсайди, ордона қолгур вақт ҳам шунча секин ўтмаса! Худди бир жойда тўхтаб қолгандек, тўхтаб алвастиникидек хунук афтини тиржайтириб масхара қилаётгандек, йўқол!

Ташқаридан қўнғироқ чалинди, демак, ётиш учун фармон берилди. Бирин-кетин хоналарда чироқлар ўчди, овозлар ҳам пасая бошлади. Ҳамхоналаригина ўйғоқ. Бирам меҳрибон бўлиб қолишдики бу кун, тавба! Бири чойшабни кўтариб қўл-оёғини уқалаган, бири пешонасига латта ҳўллаб босган, керак эмас, йўқ, йўқ! Бас қилларинг! «Ётинглар эпди!» жеркиб берди Гулнора.

Ез куни узоқ бўлади. Қизлар кун бўйи ишлашган, чарчашибди. Тезгина уйқуга кетишди. Ҳовли ҳам жим-жит бўлиб қолди. Даричадан кўм-кўк осмон кўриниади. Ой чиқиб келаётганга ўхшайди, юлдузлар хира тортиб боряпти. Кўчадан кимдир от чоптириб ўтди. Мулла Маҳмуд бу, ҳа, ҳа, худди ўша! Туриш керак, вақт бўлди, бўлди! Қиз ётганича пайпасланиб ёстиғи остига беркитган тугунчани олиб бағрига босди-ю, аста ўрнидан турди. Оёқларида дармон йўқ, ўзи ҳам йўқдек. «Хайр дугонахонлар,— шивирлади Гулнора,— яхши қолинглар. Мен, худо хоҳласа бахтимни топдим. Сизларга ҳам шундай саодатли онлар насиб бўлсин, омин!» Хайрият, чорбоққа чиқиладиган эшик беркитилмаган экан. Аммо ўрикзор худди кундуздек ёру. Ой бунча чараклаб чиқмаса бугун. Эҳтимол, бу яхшиликка-дир. Кимдир стим қизим йўлниг ойдин бўлсин деб дуо қилаётгандир.

Боғ этагида наҳра бор эди. Гулнора ўша ердан ўтдин, тор кўча бошига кўз ташлади. Отнинг қораси кўринди. «Келибди!!» От етаклаган йигит қиз томон жадал юра бошлади. Бетига чачвон парчасидан ниқоб тутиб олибди. «Мулла ака!» энтикиб кетди Гулнора. Йигит бармоғини

лабига босиб «жим» дегандек ишора қилдию, сапчиб отига миши. Хиёл энгашиб қизнинг икки қўлтиғидан даст кўтариб олди. Тор кўча тугагунча от йўртиб борди. Катта кўчага чиққач, юки оғир бўлишига қарамай, шамолдек учиб кетди. Йигит ўнг қўли билан қизнинг белидан қучиб бағрига босиб олган, икковлари олд томон хиёл энгашиб олганлар. Гап-сўз йўқ, мавриди ҳам эмас. Тезроқ олислаб кетсалар бўлди. Тезроқ чопсанг-чи тулпор, уч, қанот боғлаб уч... қизнинг иситма зўридан терлаб кетган тани шамол уриб совий бошлади. Бужудида қалтироққа ўхшаш бир нарса турди. Йигит томон ўгирилиб бўйнидан қучгиси келиб қолди. Ниқоби йўқ эди унинг!

— Войдод! — чаён чаққандек қичқириб юборди Гулнора.

— Додлама, гўзалим!

— Вой худойим!!!

Гулнора бургут чангалига тушган қуён боладек ожиз типирчилай бошлади. Қайди, чангак уни баттарроқ қисиб келляпти.

— Мен Зокирбек бўламан, танидинг-а, танидинг! Энди меникисан. Сени суюман, жонимдан ортиқ суюман. Сенга атаб мулк сотиб олдим, қўрғон қурдиряпман. Ҳаммаси сенга! Сени ҳеч кимга бермайман. Ўша муллавачангни ҳам, ноинингни ҳам чавоқлаб ташлайман.

— Кўйвор!

— Додлама, бу даштда овозингни ҳеч ким эшилтмайди.

— Худо, художон! — қиз шундай қаттиқ қичқирдики, назарида кўксида нимадир узилиб кетгандек бўлди. Узилган бўлса ҳам ажаб эмас. Боши бир томонга оғиб, сочлали оғнинг ёлига қўшилиб шамолда пирпирай бошлади. Улиб қолган бўлса-я, деган ўй ўтди йигитнинг бошидан. Қалбининг аллақаернида шафқатга ўхшаш бир ҳис қўзғалгандек бўлди. Узимдек етимча эди, етимчага увол бўлдими-а, деб сўради ўзидан. Отининг бошини тортаётган эди қархисида нари борса беиш-олти метр нарида булутдек баланд қора от мингаи, елкасига қора чакмон ташлаган, бoshига қора салла ўраган, эчкиникидек сийрак соқоли ҳам қоп-қора, сақичдек қора юзи чўзиқдан келган, бурун ўрнига мўридек қоп-қора бир нарса кўриниб турган, иккиташи оғзидан чиқиб ияги томон осилиб тушган бир маҳлуқ тикилиб турганини кўриб қалби музлао қолгандек бўлди. Аммо унинг қалбига қўрқув begona эди. Дарҳол ўзини қўлга олиб ёнилан тўпионча суғурди;

— Кимсан, оғаман!

— Ҳе-ҳе-ҳе! — мазаң қилаётгандек бир овоз эшилди.
Йигит тепкини босди, пистон чақилмади.

— Ҳе-ҳе-ҳе!

— Қимсан? — йигитнинг қийқириғи кимсасиз даштни қоллаб кетди. Тошдан-тошга урилиб акси садо берди — гүё бир неча киши бир дам қичқирғандек бўлди.

— Мен иблис бобонгман.

— Иблис?

— Ҳа, ҳа, иблис бобонг бўламан. Бу дунёда яшаб ўтган ўзинг каби тошмехр, бешафқат, яхшилик нималигини билмайдиган ёвуз одамларнинг руҳиман. Қўрқма ўғлим, меҳр билан бошингни силайман. Қалбингда қат-қат армонларинг бор. Ўшаларни рўёбга чиқаришингда сенга ҳамиша раҳнамо бўламан... Яхшилик дунёсига ўт қўй, одамларни қўйдек бўғизла, еб турган ионини тортиб ол. Шунда сен роҳат қиласан, қалбинг қувончларга тўлади. Бўлмаса, ўзгалар роҳат қиласан! Ўзгаларнинг роҳат-фароғатини кўриб чидай оласаними?

— Йўқ, ҳеч қачон!

— Баракалла, ўғлим, демак мен қалбингда бормац. Тўппончангни қинига солиб қўй. Бари бир ўз қалбингга ўзинг ўқ отолмайсан.

Зокир калла тўппончасини филофига солиб, бошини кўтарган эди, қизиқ, энди қаршисида ҳеч кимни кўрмади. Қоропғи тун шарпасими, қалбидаги қўрқувми — нима эди у? Аниқ кўрди-ку, гаплашди-ку? «Кўзимга инсу жинслар кўринди шекилли,— фикридан ўтди иавкарбошининг,— ленин қўрқаётганим йўқ, дадилман». Беҳуш ётган қизининг бошини кўтариб юзига бир-икки тарсаки урган эди, Гулиора ҳушига бутунлай келмаган бўлса ҳам, кўзларини яrim очиб йигитга маъносиз тикилди. Зокир калла уни бағрига маҳкам босди-да, отига кетма-кет қамчи урди.

V

ЭШОН ОТА МАМНУН

Эшон ота сўнгги купларда бўлиб ўтаётган аллои-дал-ровли воқеалар туфайли камгапроқ бўлиб қолди. Оила аъзолари билан деярли сўзлашмайди. Аҳён-аҳёнда: «Бидари, ё бевафо дунё», деб бир хўрснади-да, иш жим бўла ди. Уйга киради, кўчага чиқади. Аллақандай бир кубани хиргойи қилиб, ўзига-ўзи алла айтиб ухлаттани чақалоқдек, ўзиин овунтиргац бўлади. Қеча Бузрукхўжа Риштондан по-

хуш хабар олиб келгач, тундлиги яна ошди. «Ноиб васиқани йиртиб ташладими, минг сүм тўлайсан дедими, жим туравердингми, ёқасидан олиб дариҷадан улоқтирмадингми!» — деб бир шовқин солдию, афтидан ўзининг овозидан ўзи уялди шекилли, шу заҳотиёқ «э дариф» дея алам билан бошини чайқадио, жим бўлди, қайтиб гапирмади. Кечга яқин яна асаби бузилиб Мақсад қори берган бузоқчани Бузрукхўжага етаклатиб: «Ҳозироқ, олиб чиқиб бер, ўзи қай аҳволдаю, менга мурувват қиласи-я», деб турниб олди.

Тонг пайтида икки ўғлининг оёғидан тортиб уйғотиб «Бургага аччиқ қилиб кўрпани куйдириш ярамайди,— деди.— Абдураҳмонбой олган бўлса ҳақини олди. Лекин еримда ишламайсан дегани йўқ. Жўхори чопиқча тушамиз». Нонуштани ҳам далада қилишди. Эрталабки салқинда иш унумли бўлади деб бир-бирларига гап қўшгани ҳам вақтни қизғаниб жон-жаҳдлари билан кетмон ура бошладилар. Бу йил бой ўн танобча ер берган. Инсоф билан айтганда ерлари ёмон эмас. Тоши кам, тупроғи юмшоқ, унумдор ҳам, энг муҳими, отанг мираб бўлгунча еринг сувнинг бошида бўлсин деганиларидек, бу гал ерлар сув бошидан теккан. Буғдој яхши бўлди. Олти таноб ердан ўн икки ғарам ўришди. Ҳар ғарамки теппасига чиқсанг Үммат бува кўринади. Буғдојпоянинг бир қисмига оқ жўхорининг бачкисидан кўчат қилишган. Бугун-эрта у ҳам етилиб беради. Қолган қисмига кечки сабзию, тўйга яраша шоли экишмоқчи. Шошини керак. Шолининг муддати ўтиб қолиши мумкин. Эртаниги шолини айни вақтида ўтоқдан чиқариб олишган. Қўчати текис, яшнаб туриди. Беш-ўн қоп қий ташланса борми... Йўқ, бу йил ҳосил яхши, илоё кўз тегмасин!

Ота-болалар ёнма-ён туриб кетмон уришяпти. Гап-сўз йўқ. Фақат Эшон отагина сўзсиз қўшиқ айтяпти. Ким билади бу куйни у салкам эллик йилдан буён хиргойи қилаётгандир. Хиргойи ҳақида ажиб бир латифаси ҳам бор Пандигонли муллавачча шу хиргойини айтиб шайтоннинг елкасига миниб маккатиллога бориб келган эмиш... Ким билади Эшон ота ҳам шайтон сифат одамлардан чеккаи азиятини унутиш учун хиргойи қилаётгандир. Сулаймон хўжа гарчи бир эгат ортиқ олган бўлса ҳам анча олдин лаб кетган. Бўйи укасиникидан пастроқ, аммо кўкрагги полвонларникидек кенг, чорпахил йигит. Билаклари йўғон кетмон урганда кўкрак ҳам елкаларидаги мушаклари худди қадоқ тошдек ўйноқлаб кетади. Кучли ва яна чапдас ҳам. Қўлидаги кетмон худди сувоқчининг андавасидек ен

гил ўйнайди. Кетмон бамисоли ўзи ишластгандек, ўзи бўғиздан ерга ботиб, қоп-қора тупроқни ҳам ўзи афдараётгандек.

Эшон ота кетмон чопганда, одатда шошмайди. Бир меъёрда уради. Кетмон чопмоқ олмоқ-солмоқ деб хисоблайди, бошини ҳам кўтармайди. Кетмон, эгат, хиргойи бошқа ҳаммаси унутилиб кетади. Шу пайтда унинг қалби тўла ғурур. Икки паҳлавои ўғли ёнида кетмон ураётганидан, худога шукур, мана жўхори чопиқни ҳам бошлаб юборганиларидан мамиун. Бузрукхўжасининг бошини икки қилиб олса, жияниш қутқариб келса, қўша-қўша тўйлар қилса қандай соз бўларди-я! «Минг сўм-а, шунча пулни қаердан топса бўларкан? — деб сўрайди ўзидан,— йўқ, жуда кўпку, бу! Битта новвос ўттиз сўм турса, демак, ўттиз учта новвосининг пули экан-да, бай-бай-бай! Мулла Маҳмуд бунча пулни тополмайди, мен ҳам тополмайман. Лекин мулла бола куёв бўлганда соз бўларди-да, илми бор, қўйдек ювош, мусичадек беозор ҳам. Э аттанг, э дарие...»

Сулаймонхўжа элламини чиқарип белидаги бўз қийини счиб бўйни ва юзларидаги маржон-маржон терни артагарта дадасига яқинлашди:

— Бирпас дам олиниг, қолганини ўзим чопиб қўярман.

Эшон ота хиргойинин тўхтатиб, кетмон дастасига кўксини қўйди:

— Чарчаганим йўқ.

— Хўп денг, дада.

— Укангга қарааш. Қара, қора терга ботиб кетибди.

Бузрукхўжа чиндан ҳам чарчаб қолган, дам олиш учун баҳона ахтаряпти. Икки-уч йилдан бўёш дарбадар юриб, кетмон чопмай қўйганидан, қўли чиқиб қолган экан. Бунинг устига анови куни қайнотасиникида ору номус кучлилик қилиб қаттиқ ишлаганди. Қўллари қабариб кетган, дастани яхши ушлай олмайди. Шу сабабли кетмон ҳам мўлжалга тушмай, кўпинча поянинг томирини чопиб қўяяпти. Ниҳолларни ўлдириб қўяётгани учун ҳам баттар жаҳли чиқади. «Акам шошилиб ишлайяпти,— жаҳл билан ўйлайди.— Шу ураётган кетмонидан иккитаси бойгаю, биттаси ўзига. Бой бўлса ҳозир қаердадир машшат қилиб ётибди. Хўши, шу адолатданми. Наҳотки буни худо кўрмайтган бўлса? Йўқ, кўради, билади. Била туриб бойининг ёнини олади. Демак, худо ҳам ўшалар томонига ўтиб кетган экан-да... Муртазини билан тезроқ учрашиб қўмита тузганимизни унга билдириб қўйишим керак... Бирин карнайчи, иккитаси масхарабоз, устимииздан кулса-я! Йўқ, булар юрт кезиб юрган йигитлар, оқ-қорага ақли стиб қолган, донда қолдириш-

майды. Энг муҳими бирлашиш, бирликни тарғиб қилиш керак...»

Сулаймонхўжа дадаси билан укасининг ўртасига тушиб икковларига ҳам ёрдамлаша бошлади. «Дадам-ку, кек сайиб қолган, Бузрукка нима жин урди экан?» деб ўйлади:

— Бузрук!

— Нима дейсан? — негадир зардали бир оҳангда жавоб қайтарди укаси.

— Кафтингга ҳадеб туфлайберма, қабариб кетади.

— Бундан ортиқ қабармас.

— Қабариб чиқдими, чошгоҳ бўлмасдан-а, қани кўрсат-чи? — Сулаймонхўжа ишдан қочиш учун баҳона ахтараётган бўлса керак деб ўйлаб, атайлаб укасининг кафтини қўлига олиб кўра бошлади. Кафтлари қабариб, бармоқла-ри янги ўралган пилладек дўмбоқ-дўмбоқ бўлиб кетибди.

— Ие, дарров-а? — деди ҳайрон бўлиб.

— Анови куни ҳам кетмон чопувдим.

— Ноибникида миrzалик қилнб юрибди десам, кетмон чопаётган экансан-да?

— Қайнотамниги ўтувдим.

— Мусо бобомникигами, ўёқда нима қилиб юрибсан?

— Үзим, шундай.

— Тушунарли. Мулла бобом сенга ўхшаган такасал-тандарининг таъзирини беради. Лекин боллабди! Бай-бай-бай, шу аҳволда кетмон чопаяпман дегин. Бор, қумғонга ўт қала, чойлашадиган маҳал ҳам бўп қолди. Элламни ўзим чиқариб қўяман.

Бузрукхўжа кўнмади. Кекса дадаси ер чопса-ю, у салқинда чўп-хас териб чой қайнатиб ўтиrsa, ахир у бола эмас йигит-ку. Акаси бўлса уни ҳамон бола ҳисоблайди. Йўқ йигитлигини унга бир кўрсатиб қўйинши керак! Орият оғриқ ҳиссидан устун кела бошлади, вужудига қаёқдандири куч ҳам қуилиб, келаётгандек эди. Кетмон енгилу, ер юми шоқроқ бўлиб қолди. «Йўқ, мен энди бола эмасман,—тишларини ғижирлатиб ўйлайди Бузрукхўжа,— оғриқча чидайман, чидайман!» Сулаймонхўжа кафтидаги мадда олгани қадоги билан кетмон ураётган укасига ачина бошлайди. «Қайсар, худо урган даражада қайсар,— деб ўйлайди,— бўлмаса бориб чой қайнатса ҳам бўларди. Узига эп кўрмади шекилли-да, лекин эп кўрмагани ҳам маъқул бўлди. Ҳар бир киши ўз ўршини билиши керак. Ҳеч омад юриши маяпти, тавба қилдим қайси ишга қўл урса кетидан биғалва чиқади-я. Унгаям осонмас, нима қилсан ёрдамини тегар экан?»

— Дада,— деб орқасига ўгирилди Сулаймонхўжа.
Эшон ота бошини кўтармайди:

— Гапиравер.

— Бузрукни энди ҳеч ёққа жўнатмаймиз.

— Кошки эди.

— Мен кечадан буён бир режани ўйлаяпман.

Эшон ота чопишдан тўхтаб кўксини кетмоннинг дастасига қўйди:

— Айт-чи.

— Шолини экиб бўлишимиз билан Бузрукнинг тўйини бошлаб юборамиз. Қўрқманг, уёғини ўзим тинчитаман. Абдураҳмонбойдан энди умид йўқ. Дўрмонга бориб Паталаҳовнинг Ишбошисига учрашаман.

— Жуҳудбойгами?

— Хийла инсофли дейишияпти. Бошқа судхўрларга ўхшаб икки баробарига эмас, бор-йўғи юзига йигирма сўмдан сўрар экан. Бориб уч-тўрт юз сўм олиб келаман. Буғдойни гаровга қўямиз.

Эшон ота индамайди. Жимгина ишига машғул бўлади. Сулаймонхўжа «Ганим дадамга маъқул бўлмади шекилли, буғдойнинг ўрнига ҳовлини гаровга қўямиз десам бўларкан», деб ўйлайди-ю, бурилиб яна ишга тушиб кетади.

— Энди, ўғлим,— муштига йўталиб олади Эшон ота,— гапинги мулоҳаза қилиб кўрсан маъқулга ўхшайди. Қўзимнинг нури, белимнинг қуввати кетиб боряпти... Катта ўғил укасига отадек бир ган.

Ота-боланинг тўй хусусидаги маслаҳатлари ора-чора бўлса ҳам Бузрукхўжанинг қулоғига чалиниб туради. Гапнима билан тугашини бетоқат кута бошлайди. Шу пайт қишлоқ тарафдан бузоқ етаклаб Мақсад қори чиқиб кела бошлади. Суҳбат тўхтади. Ҳаммалари Қорига юзлаштишди.

— Эшон ота, бузоқни нега чиқариб юбордингиз? — сўради Мақсад қори.

Эшон ота бошини чайқаб енгил кулди:

— Қиёмат куни қўшишнингдан деган эканлар. Мурувватинги учун мингдан-минг раҳмат қўшни. Мендан қайтмаса, ишишоолло, яратгандан қайтади. Ўзинг жўжабирдек жон, қўл учиди тирикчилик қилиб турган бир фақир бўлсангу қандай қилиб бу мурувватинги қабул қиласман. Йўқ, қўшини, мени қийнама, қўлимдан келса сенга ёрдам беришим керак.

— Вақтида ёрдамишгиз ҳам теккан.

— Қўй у гапларини, қўшини. Бузоқ сенини. Боқиб бср десанг, майли, кузгача боқиб берай.

Мақсуд қори худди ҳимоя ахтаргандек уёқ-буёғига бир қараб олдию, ютинди:

— Бор гап шуми?

— Шу.

— Энди бўлмаса гапни мендан эшитинг. Бузрук, шу ердамисан?

— Шу ердаман.

— Пўлда йигирма сўм берганинг эсингдами?

— Эснамда.

— Эшон ота, ўғлингизнинг овозини эшитдингиз-а? Демак, бу бузоқча ўғлингизнинг пулига келган, у сизники. Агар Эшон бола пулимни бер деса, майли ҳозироқ санаб бераман. Лекин бузоқни инят қилиб олувдим. Абдураҳмонбой етаклаб кетган наввосингизнинг ўрнини босар девдим. Хўш, эшон бола, нега жим турибсан. Пулингни берайми, ёки бузоқчани оласанми? Қара, оёқларининг йўғонлигини, ажойиб ҳўқиз чиқади ундан, гапир!

— Дада, бузоқни олиб қолайлик,— деб қўйди Бузрукхўжа.

— Ҳа, баракалла, эшон бола, гап деган бундоқ бўпти,— ўзинда йўқ хурсанд бўлиб деди Мақсуд қори.— Эшон ота, энди гапиниг буёгини эшитпинг. Мана бу кетмон, кўриб турибсиз занглаб ётибди. Сабаби — чопадиган ерим йўқ. Эрталаб ҳовлиларининг кириб Отинбиби аямдан Эшон отам қанилар десам, ўғилларини ёнинг олиб жўхори чопиқ қилгани кетишди дедилар. Бир ҳашар қилишиб юборишай, деб келдим-да, хафа эмасмисиз?

— Оббо қўшни-ей, нега хафа бўлар эканман?

— Бунинг устига, Эшон ота, суҳбатингизни ҳам ўлардек соғинганиман, бир мириқай дедим. Эртага яна дарбарликка кетяпман.

— Олисгами? — шошилиб сўради Эшон ота.

— Йўқ, шу ўзимизнинг Дўрмончага. Паталаховнинг соўн заводига гўлах бўлиб ишга кирадиган бўлдим. Катта хўжайнининг ўзлари билан гаплашдим. Яхши одам экан. Ойинга ўттиз сўмдан бераман, яна ўзингга ўҳшаган яхши йигитлардан беш-ўнта топиб келгин дейди. Бир ойлик маошимин олдиндан бериб қўйди-я, мард жуҳуд экан! Олдинги гўлахлар совун пиширадиган қозондан чиққан бадбўй ҳидга чидай олмай кетиб қолишган эмиш. Вой ишёқмаслар-ей, мўмай пул бергандан кейин бурнингни кесиб ташлаб бўлса ҳам ишлайвермайсанларми?.. Хўш, ишбoshi Сулаймонхўжа, элламнинг бошидан тушиб келайми ёки шу қаторларни аввал охирига етказиб оламизми?

— Аввал етказиб олайлик,— деб қўйди Сулаймонхўжа,

Тўрт киши ёнбош бўлиб кетмон ура бошладилар. Кетмоналар обжувознинг сопидек бир меъёрда кўтарилиб тушиб туради.

- Чап-чуп.
- Чап-чуп...

VI

ШАКАРХОН ГУЛНОРАНИ НИКОҲИГА ОЛМОҚЧИ

Ноиб Кўқондан хурсанд қайтяпти. Шукроналар бўлсинким, режалаган ишларининг ҳаммаси кўнгилдагидек бўлди. Кенгаш яхши ўтди. Бутун музофотнинг катта мулкдорлари, бўлис ҳокимлари, мишлоҳона нозирлари, қўрғонлардаги катта-кичик қўшинларнинг қўмондонлари, қозиу қози калонлар... Эҳ-ҳе кимлар келмади дейсиз бу кенгашга! Ана шу сендан мен катта деб бир-бирини оёқ уни билан кўрсатиб мой суртилган мўйловини бураб, погонини ялтиратиб, зарбоп чопонию симобий салласини кўз-кўзлаб турган аъёнлар ўртасида уезд ҳокими Мединский жаноблари Шакархон ноибни икки бора тилга олди. Олиқ-солиқлар ўз вақтида тўланиб император аъло ҳазратларининг хазинасига наф келтираётгани ва ўтган ҳафта Риштонидилкушода бошланган галаённи тинч-тотувлик билан бостиргани сабабли ноибга раҳматлар айтди. Кетидан Туркистон ўлкаси генерал губернатори Кропаткин олий ҳазратларининг уезд аъёнларига ёзган маҳсус номаси ўқиб эшиттирилди: большевиклар кучайиб бораётган эмиш, маъмурият уларни таг-томири билан юлиб ташлаши, дин пешволари ғайри дин деб эълон қилмоқлари, авом уларни тошбўрон этмоғи даркор экан. Адолатпарвар оқ пошто тахти-давлатига кўз тиккан ҳар бир кўз ўйиб олинмоғи, тескари сўзлаган тил борки, кесиб ташланмоғи, қарши кўтарилган қўл синдирилмоғи зарур экан...

Ана шундай дарғазаб ўтган бир кенгашда Шакархон ноиб мақталди, ишлари мақбул топилди. Лекин ноиб фақат шунинг учунгина мамнун қайтаётгани йўқ. Унинг кўнглига таскин берадиган, дилини чоғ қиласидиган бошқа ишлар ҳам бўлиб ўтди. Кенгаш нақ ярим тунга бориб тарқалди. Шакархон Риштонга қайтса ҳам бўларди. Аммо Ширкатнинг Кўқондаги катта конторасига учрашиб навбатдаги юмушларни қандай ҳал қиласиди маслаҳатлашиб олиш ниятида Кўқонда тунаб қолди. Қолгани яхши бўлган экан. Ҳорижий мамлакатлардан яна юз минг пуд пахтага,

қырқ минг пуд бүгдойга, етти минг пуд жуига, ўн олти минг пуд майизга ва яна қанчадан-қаинча маҳсулотларга қўшимча сўров келибди. Бу сўровнинг аввалгилаидан яхши томони шунда эдикни, харидорлар маҳсулотни Қўқондан то юртларигача етказиб олиш учун кетадиган йўл харатларини ўз зиммаларига олишибди ва бундан ҳам яхши томони Хитой бапкига пулларни аллақачон ўтказиб ҳам қўйишибди. Бир имзо чекса бас, лак-лак пуллар ноибининг иктиёрига ўтади.

Ризолигини айтиб имзо чеккач, бу пулларга тегмади-ю, хизматчиликни ҳайрон қолдириб Рус башкасидаги омонатининг деярли ҳаммасини олди. Заргарлик растасига жўнади. «Замон чирсиллаб турибди, буни Мединский тўра ҳам қайд қилди. Узимиз ҳам сув бетида қалқиган хасдек омонат турганга ўхшаймиз,— деб ўйлади ноиб,— бир довул турса ҳаммасини учирив кетадиганга ўхшайди. Модомики, шунга ақлим етиб, қалбим сезиб турган экан, нега энди лак-лак қоғоз пулларни банкада сақлар эканман? Олтин олиб қўйганим маъқул, қора кунда қоғоз эмас, тилло даркор бўлади». Растандаги энг бой дўкон ҳинд ва эрон савдогарларига қарашли. ...Шакархон магазиндаги олтин буюмларниң деярли ҳаммасини қоғоз пулга алмаштириб олди.

Кўш от қўшилган коляскада кўзларини ярим юмган кўйи чайқалиб-чайқалиб бораркан, ноиб гоҳо уйқу босиб келаётган кўзларини катта очиб атрофга суқ билан тикилиб қолади. Даشت томондаги бүгдойларни ўриб бир-биридан баланд ғарамлар уюб қўйишибди. Йўлининг ўнг томонига кетгунча ғўза экилган. Ҳув наридаги қирларда пода-пода қўйлар ўтлаб юрибди. «Ҳаммасини ўзим сотиб оламан,— тўлқинланиб кетади Шакархон,— ҳар пудига икки-уч тангадан ортиқ тўласам, тамом, Паталахов синди деяверинг! Тавба, бойлиги менининг ярмича келмайди-ю, чиранишини қаранг! Боз устига мен арбобман ҳам. Сени ҳар боб билан уриб қўйишни мумкин... Лекин заргарлик дўконини кўтарасига сотиб олганим кўп улуғ иш бўлдида. Худо ўзи мени ҳушёр қилиб яратган. Кузда ёрадиган ёменирини баҳордаёқ сезаман. Худо хоҳласа, бу гал ҳам янглишмадим. Мана кўраман, эртагаёқ пул ғўза пўчоқдек беқадр бўлиб қолади. Олтиннинг қадри эса ошгандан ошиб бораверади. Хориждаги харидорлар ҳали олинмаган маҳсулотга пулин бекорга эртароқ жўннатишмаган. Демак, эртага пул беқадру, маҳсулот қадрли бўлади. Уларнинг ҳар экати остида ана шундай яширин иият бор. Буни, худога шукур, мен пайқаб қолдим»,

Миршабхона нозири Темирбек беш навкари билан хожасини қўрнқлаб боряпти. Савлат тўкиб салобат билан кетишяпти. Ҳам хожасини ногаҳоний хавфдан эҳтиёт сақлади, ҳам у жанобнинг сафарига улуғворлик, салоҳият бахш этади. Шакархон шунчаки бир Ширкат эгаси ёки мулкдоргина эмас, балки Оқ пошто аъло ҳазратларининг гоят мўътабар бир ноиби ҳам эканлигини йўловчилик кўриб қўйишилари керак. Отлар маҳсус ясатилган, навкарлар, бошдан-оёқ янги сарполар кийиб олишган. Чанг кўтарилиши мумкин бўлган жойларда хожаларининг коляскасини олдинга ўтказиб юборишади. Одамлар гавжум гузарларда пўшт-пўштлашиб йўл очадилар,— коляскада Шакархон эмас, бамисоли Фарғонанинг пошшоси кетаётгандек.

Шакархон гоҳ ўзича кулимсираб, ва демакки, ширин, қалбни эркаловчи хаёлларга берилиб, гоҳ ўтқир кўзларини бир нуқтага тикканча, қуюқ қошларини алланечук чимириб, ва демакки, фикру мулоҳазаларга берилиб боряпти. Ҳарид қилган дуру гавҳару, тилло тақинчоқларни хаёлидан ўтказа туриб, тўсатдан мудроқ фикри ҳиндлар ясаган бозвонга тўхтади. У гоят нафис ва таърифлаб бўлмайдиган даражада гўзал ишланган. Кўз ўрнига қўйилган ҳар биттаси жўхори донасилик келадиган олти қора ёқут тунда ҳам, кундузда ҳам бир хил ёниб атрофни нурлантириб турди. Тилло шокилалар ҳам гоят мўъжаз, нозик ўрнатилган. Ҳар шокила кўзига тариқ донасилик кўм-кўк фирузалар қўйилган. Ҳалиги ёқутлардан таралаётган қора-қизил нурлар фирзуза юзида синиб минг турда товланиб бозвон юзида, атрофида нурлар чаманини яратиб камалакдек товланиб турди. Ноиб хаёлан бу бозвонни, негадир Гулноранинг оппоқ сийнасига қўйиб кўзларини қисган кўни томоша қила бошлади. Аллақандай бир ёқимли ўй бошиндан чақин чақиб ўтди-ю, юраги ҳаприқиб кетгаидек бўлди. «Уч хотинлик, тўрт хотинлик ҳокимлардан менинг қаерим кам,— деб сўради ўзидан,— лак-лак бойлигим бўлса. Худога шукур, обрў эътиборим баланд, сиҳат-саломатлигимдан шикоятим ҳам йўқ. Ҳўш, нега энди бир умр етим қизлар билан ҳуфиёна дилкашлиқ қилиб ўтар эканман? Гулнорани никоҳимга оламан, иншоолло, қарорим қозғаний! Пошшо ойим бўлса вайсаб-вайсаб тинчиб қолади. Етар ўша қўтирил эчкини ўттиз беш йил қучоқлаганим! Катта бувимдек қариб қолибдию, яна қизчалардек нозу карашмалар қилишига ўлайми. Худоки сенга гўзаллик ато қилмабди, бўйнингга бир пуд тақинчоқ оссанг ҳам, бари бир, ўша-ўша қўтирил эчкисан-да!.. Отангнинг яккаю ёлизи Эдинг, Сандиқ

тұла тиллолар бегона бүлмасын деб ўзимдан катта бўлсанг ҳам сенга уйланган эдим. Бойлигиннга бойлик қўшдим, ҳоҳласанг энди ажратиб бераман уларни. Лекин уйланаман. Гулнорани никоҳимга оламан. Зора, худофарзанд ҳам ато қиласа...» Тўйин шу ҳафтанинг охирига ётказаман...».

— Жалолхон! — деб чақирди ноиб. Коляска ҳайдаб бораётган йигит афтидан, у ҳам хаёлларга бериллиб бораётган экан, чўчиб тушди. Шошилиб овоз келган томонга ўгирилар экан:

— Лаббай, дада? — деб қўйди.

— Отларга қамчи босинг,— тўлқинланиб кетди ноиб,— учиринг уларни!

Риштони дилкүшога кеч пешин маҳали кириб бордилар. Шакархон бетоқат эди. Гарчи маҳкамада ҳам, ширкат конторасида ҳам талайгина тифиз ишлари бўлса ҳам тўхтамай тўғри уйига ўтиб кетди. Харид қилган тақинчоқларни хазинасига жойлаб шошилиб орқасига қайтди. Қизни тезроқ кўргиси бор, келтирган ноёб совғасини кўксига бошқа бўй қизларнинг кўксини куйдириб ўз қўли билан тақиб қўймоқчи. «Риштон музофотининг бир йиллик божу хирожига тенг бойлик бу!» дей қулоғига аста шивирлаб қўйсам дейди... Кейин тўй тайёргарлигига киришмоғи кепрак.

Жория Солиябону ноиб жанобларини дарвозахонада кўрибоқ қўл-оёғи бўшашиб кетди. Вужудида совуқ қалтироқ тургандек бўлди. Лекин, таомил ҳозирги ҳолатидан устунроқ эди, турган жойида эгилиб салом берди-да, битта-битта босиб хожасининг истиқболига қараб юрди:

— Ассалому алайкум, бегим.

— Ваалайкум,— бош силкаб қўйди ноиб.

— Буюрсинлар бегим, жойни қаерга ҳозирлай, айвонами, ёки хосхонагами?

— Шошилиб турибман.

— Ундей демасинлар, бегим,— Жория қошу кўзларини алланечук сузиб худди аразлаган қизчалардек бир оҳангда гапирди.

— Бўй қизлар қаерда? — айвон томон бора туриб сўради ноиб,— Гулнорани чақириб чиқ.

— Бегим! — шундай деб Солиябону кўз ёши ҳам шундоққина тўпланиб турган эками, чинакамига йиғлаб юборди. Дуррасининг учи билан ёшлиарини арта-арта ўпкаси тўлган чақалоқдек узоқ пиқиллади.

— Жинни бўлдингми? — ўшқириб берди ноиб.

— Бегим?

— Гапир!

— Гулнора кечаси йўқ бўлиб қолди!

— Нима?!

— Оқшом ўрнида эди, ётаётгандарида подадан қайтган қўзини санагандек ҳаммасини санаб чиқувдим, эрталаб қарасам... ўрнида йўқ. Бонгинг этагида, девор бузилган жойдан бир пой кавушини топиб олдик.

— Қочибдими?

— Билмадим.

— Эҳтимол, ўғирлаб кетишгандир?

— Билмадим, бегим.

— Сен нимани биласан ўзи, қўшмачи!

— Унда деманг, бегим. Бундай хизматни ўзларидан бошқа ҳеч кимга қилган эмасман.

— Тилингни суғуриб оламан ҳозир!

Шакархон ҳозир ўлжасини олдириб қўйган шердек қутуриб кетган, жаҳл устида Жориянинг тилини суғуриб олиши ҳам ҳеч гап эмас эди. Лекин, хайрнатки, Жория уч тўрт одим нарида ва бунинг устига шум хабарни етказган тили ҳам оғзига маҳкам беркитилган эди. Тил жойида қолди. Ноиб аста-секин жаҳлдан туша бошлади. Жориянинг ортидан эргашиб аввал Гулноранинг ётоқхонасини, сўнг боққа чиқиб деворнинг наҳра бўлган жойини кўздан кечирди.

— Навқарбошига арз қилмадингми? — яна тутаقا бошлади ноиб.

— Эрталаб айтганман.

— Хўш?

— Ҳеч кимга овоза қилмай туринг деди.

— Хўш?

— Үзимча ахтармаган жойим қолмади.

— Қўшмачи! — ноиб ер тепиниб қўйди. Бошига ногаҳоний мушт тушгандек гаранг, фикрлари ҳам тумтарақай, бир-бирига қовушмас эди. Қиз қочган бўлини ҳам, олиб қочилган бўлиши ҳам мумкин. Лекин ким олиб қочди экан, ким қочирди экан? Бир кишининг иши эмас бу, кўплашиб бажаришган...

Кечга яқин ноиб ниҳоят бир қарорга келгандай бўлди. Навкарбоши Зокирбекнинг айтишича куни кеча пандигонлик икки йигит (отларини билмас экан) ноиб жанобларининг маҳкамасидан дарғазаб бўлиб чиқиб «қизимизни яхшиликча бермасанг, унда яширинча олиб қочиб кетамиз», деган эмиш ва яна навкарбошининг тунги пойлоқчиликка чиққан йигитлари етимхонада атрофида шубҳали отлиқларни ҳам кўрган эмиш. «Демак, ўларига якун ясай бошлади Шакархон,— Гулнорани ўша мен билан жанжаллашган йигитлар олиб қочган. Ҳозироқ уларни ҳисбса олдира-

ман ва бутун Пандигонни көв-көв қилдириб Гулнорани төптираман, топилмагунча қўймайман... Ёки кечгача сабр қилсаммикан, эҳтимол ўзи кетгандир, ўзи кетган бўлса қайтиб келиб ҳам қолар, яхшиси сабр қилай...»

VII

ПОЛВОН ҚАЧАЛ САРГУЗАШТЛАРИ

Кеч намозгар пайти. Қуёш ботсамми, ботмасамми, деб турган бир палла. Кунбўйи қора терга ботиб ишлаган Пандигон деҳқонлари чарчаган оёқларини мадорсиз судраб аста-секин даладан қайтишади. Бирори елкасига қоп орқалаган, бошқаси эшагига миниб олдига ўт ҳам босиб олган. Кўчани чанг-тўзонга тўлдириб хўп мириқиб ўтлаб олган қўй-қўзилар ҳам қайтмоқда. Елини ёрилай деб сутга тўлган сигирлар кенг далада ўйноқлаб оёғини ёзиб олган новвосчаларни ортидан эргаштириб, уйига яқинлашган сари, бузоқчасини огоҳлантириб қўйиш ниятидами, қисқа-қисқа маърашиб, булар ҳам яйловдан қайтишмоқда.

Кунбўйи ҳувиллаб ётган қишлоқ кўчалари жонланиб кетди. Уйрат Пандигон чойхонаспда Мадумар карнайчи супага чиқиб олиб тоҳ үнгга, тоҳ чапга юзланиб карнай чалмоқда. Гузарда бўладиган катта-кичик йиғинлар кўпинча карнай чалиш билан бошланади. Карнай овозининг оҳангига қараб ўйин-кулги бўладими ёки оломон иштирокида маъмуриятнинг бирор кенгаши ўтадими, одамлар дарров билиб олишади. Аҳолининг кўп ёки оз тўпланиши анашу карнай садоларига ҳам боғлиқ бўлади.

Шом лайтига бориб чойхонадаги сўрилар тирбанд бўлди. Чойхўрлар ўз мавқеи ҳам ёшига қараб давра қура бошладилар: бир сўрида кексалар бўлса, бошқасида ёшлар; бирида бою судхўрлар бўлса, бошқасида йўқсилу батраклар. Давраларда босинки сухбатлар боряпти:

- Қўқонга бордим дедингми?
- Үрик олиб борувдим, йўлда уриниб қолган экан.
- Сотолмадингми?
- Ариққа ағдариб қайтдим.
- Э, аттант!
- Нима муносабат билан карнай чалишяпти экан?
- Мардикордан қайтган Акбарали бор-ку?
- Хўш?
- Уша совуқ урган оёғини кўрсатиб маъруза айтмоқда эмиш.

- Совуқ урган оёғини кўрсатиш учун карнай чалиш шартмикан!
- Эшилдингми?
- Нимани?
- Эшон отанинг ўғиллари бор эди-ку, Бузрукхўжа-чи, ўша Шакархон ноиб билан тиккама-тикка олишибди!
- Йўғ-е!
- Аравакашларни ҳаққини берсанг бердинг, бўлмаса қўргонингга ўт қўйман дебди.
- Ё навзамбилло!
- Большовойларнинг каттаси билан ўртоқ экан, хат ёзишиб турармиш.
- Йўғ-е!
- Худо урсин агар. Ўз қулоғим билан эшилдим. Агар золимларга қарши уруш бошласанг керагича қўшин бераман дебди.
- Қурол-чи, қуролдан ёрдам бермасмикан?
- Ўрусиянинг қурол ясадиган заводи Гирмоннинг қўлига ўтиб кетган.
- Ростданми?
- Худо урсин агар, ўз қулоғим билан эшилдим.
- Менга қара, сен Бузрук билан яқинроқмисан?
- Яқинман.
- Гапингга кирадими?
- Худо урсин агар, киради.
- Кирса айтиб қўй, қўшинни большовойлардан олмай ўзимиздан йигсиш, хўпми?
- Хўп.
- Фақат миљтиқни ўшалардан олсин.
- Нега?
- Уларнинг миљтиғи бешотар. Бизники сиздан ўқ ейдиган расво миљтиқлар, тушундингми?
- Тушундим.
- Айтасанми?
- Айтаман.
- Қани, бир қасам ичиб қўй-чи, бўлмаса.
- Айтмасам, худо урсин.
- Баракалла ота ўғли, худо хоҳласа сендан ажойиб қасамхўр чиқади, чойдан қуй энди.
- Ҳасан-Хусанлар давра айланаш бошлашди. Афтидан то одамлар тўпланиб олгунча қизиқчилик қилин бу ердагиларни овунтириб туришмоқчи шекилли, эгниларига қуроқдан яктак иштон, бошларига оқ бўздан халта кийиб, юзларига аллақандай бўёқлар суртиб олишган. Гоҳ у даврага, гоҳ бу даврага яқинлашиб хазил-мутойиба сўз-

лар айтишади, күтарилиган кулгига жўр бўлиб тиззалари-га шапалаб қўйишиди.

Пандигоннинг жони-дили бўлиб қолган бу йигитларни оталари Умрзоқ қассоб оламдан ўтиб кетган, оналари ҳаёт, Полвон ая деб аташади уни. Полвон ая бўй қизлик маҳалида ота юрти қирғиз элатига бориб манман деган полвонлар билан курашга ҳам тушган дейишади. Ким биллади, бу гаплар остида оз бўлса-да, ҳақиқат бордир. Ҳозир ҳам ёши элликларга бориб қолган бўлишига қарамай тўртта йигитни саранжомлаб қўядиган вожоҳати бор. Қарқунокдан булбул чиқибди, деганларидаи авлод-аждоҳи давраларда кураш тушиб ўтган Полвон аяннинг ўғиллари масхарабозликни танлашди. Одамларнинг айтишича масхарабозликнинг ўзи буларни танлаган эмиш. Она қорнидан йиғлаб эмас қиқирлаб кулиб тушишган экан. Ўн йиллардан буён юрт айланниб юришибди. Иккови ҳам эсли-хушли. Замонанинг зайдини бошқалардан кўра ҳам чуқурроқ ҳис қилишиди. Халқ бошига тушган баҳтсизликни, адолатсизликни, ҳар одимда кўришар, халқни кулдирсанак баҳтсизлигини бир пафас бўлса ҳам унутади-ку, деб ўйлашиб бир-биридан қизиқ латифалар тўқишиди, ичак узилди аскиялар айтиб каттаю кичикни бир хилда кулдиршишиди. Қўғирчоқ ўйнатиб (ака-укаларнинг ҳар хил қиёфадаги йигирмадан ортиқ қўғирчоқлари ҳам бор) «Полвон Качал» саргузаштларига оид томошалар кўрсатиб гарчи Пандигон элининг дил ярасини бутунлай тузата олмасалар-да, ҳар қалай, унга малҳам қўйгандек бўлишади.

Бузрукхўжа инқилоб қўмитасини туздигу, лекин бири карнайчи, иккитаси масхарабоз, шуям қўмита бўлдию деб кеча пинҳона афсусланганда ноҳақ эди. Чунки ака-укалар эрк, озодлик, инқилоб деган сўзларни Бузрукхўжадан ҳам олдинроқ эшишишган, ўзлари англабми, англамайми инқилобга хизмат қилишни ҳам ундан аввалроқ бошлаб юборишиган.

Ҳасан-Ҳусанлар кўрсатаётган томошанинг бир манзараси тугади шекилли:

— Офарин!

— Бўш келма, Ҳасан!

— Баракалла, Полвон аямнинг эркатойлари!

— Худо хоҳласа тўйимиши ўзлариниг гуллатасанлар! — деган олқишлиар, каттаю кичикнинг дил сўзлари ҳар томондан ёғила бошлади. Томоша қанча узоқ чўзилса чойхоначига шунча яхши. Чой кўп ичилади, демак, чақаси ҳам мўл бўлади. Эҳтимол шувинг учундир, эҳтимол Ҳа-

сан-Хусаплар кўрсатаётган томошалар қалбини эркала-
гани учундири чўлоқ чойхоначи катта гардиш лаганда тақ-
симча тузиб устига кийимликлар ҳам қўйиб томоша кўр-
сатилаётган чодирнинг ортига олиб ўтиб кетди.

Ака-укалар кўринмасди. Атрофи бўз билан уралган
«томушахона» тепасида яна икки қўғирчоқнинг боши
кўринди. Кўринди-ю, шу заҳотиёқ худди сувга чўккандек
йўқ бўлди. «Томушахона»дан сурнайда ижро этилаётган
«Дучова паррон» куйи эшитила бошлади. Томушабинлар
яна жим бўлиб ҳаммалари нигоҳларини ўша томонга
ташлашди... Қорни катта, соқоли узун, белида бешта бел-
боғ, бошида парчаси калтагина салла, юзи ошқовоқдек
дум-думалоқ, бақалоги айронхалтадек осилган, кўзлари
хўмрайган судхўр бой чиқиб ўйинга туша бошлади. Калта
қўллари билан ғалати-ғалати ҳаракатлар қиласди. Гоҳ
эгилиб таъзим қиласди, гоҳо ёғоч ютгандек кеккайиб туриб
қолади. «Дучова паррон» куйи аста-секин пасайиб бора-
бора тўхтади.

СУДХУР — Бакара-букур, бако-бако, бакара-букур,
Бако-бако, бако-бак, рав-рав-рав!

КОРФАРМОН — Э-ҳе, о, бу бакара-букур, дакара-
дукур нима деяпсиз?

СУДХУР — Тушунмадингизми?

КОРФАРМОН — Тушунмадим.

СУДХУР — Қабоб қиляпман.

КОРФАРМОН — Қабоб?

СУДХУР — Ҳа.

КОРФАРМОН — Э, жўра сиз ҳундими?

СУДХУР — Ҳунди.

КОРФАРМОН — Судхўр бойнинг ўғлимисиз?

СУДХУР — Ҳо.

КОРФАРМОН — О хоғар! Қаердан келдингиз,
жўра?

СУДХУР — Қобулдан.

КОРФАРМОН — Кўп бажо келдингизми?

СУДХУР — (ўйнаб) Бакаро-бако бако-бак.

Бакаро-бако, бако-бак.

КОРФАРМОН — Бу ерда нима қилиб юрибсиз?

СУДХУР — Полвон Қачални ахтариб юрибман.

КОРФАРМОН — Унда нима ишингиш бор?

СУДХУР — У мендан қочиб юрибди.

КОРФАРМОН — Нимага сиздан қочади?

СУДХУР — Мандан қарзга пул олган. Шуни бер-
масдан қочиб юрибди.

КОРФАРМОН — Қанча пулингиз бор?

СУДХУР — Уч юз эллик бир ярим сўм. Уни топиб олсам пулнимин берса берди, бермаса ўлдираман!

КОРФАРМОН — О жўра, сен ёмон одам экансан, ўлдираман демагин (*судхўрнинг бошига бир уради*).

СУДХУР — (бошини ушлаб) Вой-вой-вой! Вой босшим ёрнлди.

КОРФАРМОН — Э, туҳмат қиласанми? Бошинг жоийда, елкангда, қон чиқмабди, шишмабди. Иби, нимага мунча дод дейсан. Ўлдираман деганингга аччиғим чиқди, бошингни бир силаб қўйдим. Сен Полвонни ўлдирсанг пулни ким беради?

СУДХУР — Рост дейсиз. Бобожон, қарзимни сиз олиб боринг.

КОРФАРМОН — О, мен сенга кафилми?

СУДХУР — Полвондан қарзимни ундириб берсангиз, бисёр пул бераман.

КОРФАРМОН — Бисёр?

СУДХУР — Ҳо!

КОРФАРМОН — Юз сўм берасанми?

СУДХУР — Бир сўм бераман.

КОРФАРМОН — Э, ўл-е!

СУДХУР — Ҳўп, яна етти чалпак ҳам қўшиб бераман.

КОРФАРМОН — Э, чалпагингни ўзинг е!

СУДХУР — Бўлмайдими?

КОРФАРМОН — Бўлмайди.

СУДХУР — Бўлмаса йигирма беш сўм пул бераман, яхши зиёфат қиласан.

КОРФАРМОН — Йигирма беш сўм пул берасиз, яхши зиёфат қиласиз. Бо, мени алдамагин.

СУДХУР — Алдамайман.

КОРМАРМОН — Алдамасанг (*чодирнинг четини кўрсатиб*) мана бу ерда ўтириб тургин.

СУДХУР — Мана бу ердами? (*чодирнинг ўргасига ўтироқчи бўлади*)

КОРФАРМОН — (*Чодирнинг четига ишора қилиб*) Мана бу ерда. Ҳой, Полвон Қачал, овозадор!

ПОЛВОН — (*уйқудан чўчиб уйғониб*) Ҳо, ҳо, ҳо, нима бўлди, нима бўлди, ким ўлди?

КОРФАРМОН — Э, ҳовлиқма-е, ҳеч ким ўлган эмас. Гап бошқа.

ПОЛВОН — Нима гап?

КОРФАРМОН — О, бир лўттибоз жўранг бор экан.

ПОЛВОН — Бор, бор, бор!

КОРФАРМОН — Шу жўранг уч юз эллик сўм пулм бор. Шуни берсин, ўз юртимга кетаман дейди.

ПОЛВОН — Кимда пули бор экан?

КОРФАРМОН — Кимда бўларди, сенда.

ПОЛВОН — Менда?

КОРФАРМОН — Ха.

ПОЛВОН — Бобо, ўша жўрамни менга кўрсатиб қўйинг.

КОРФАРМОН — Нима қиласан, кўрсатсан?

ПОЛВОН — Ё нари қиласан, ё бери қиласан.

КОРФАРМОН — Ё нари қиласиз, ё бери қиласиз.

Шунчалик жонингизга тегдими?

ПОЛВОН — Жонимга тегди.

КОРФАРМОН — Қарз олгандан кейин бергин-да, ахир!

ПОЛВОН — О, мунча пул менда қайда бўлсин? Тўйга деб юз сўм пул олгандим, юз сўм туғиб-туғиб уч юз эллик бўлибди.

Мен мунча пулни қаердан топаман. Э, кўрсатинг ўша бойваччани, бобо!

СУДХУР — (ўрнидан туриб яқинлашади) Қани, нима қиласиз? О, жўра, қарзни беринг-да, акун. Мен орқангизда юраманми ҳар куни? Қарзни тўламайсиз, яна дўқ қиласиз?

ПОЛВОН — Қарзни тўлаймий?

СУДХУР — Ҳа жўра.

ПОЛВОН — Мана сенга қарз (бир калла уради)
Мана сенга уч юз эллик сўм! Уч юз эллик сўм деганинг учун уч юз эллик калла урмасам Полвон отимни бошқа қўяман! Мана, мана! Бугун келасан, эрта келасан, мени тинч қўясанми йўқми? Киссамда бир чақам йўқ, қорним қуриллайди ўзимнинг, сенга пулни қаердан топаман. (Полвон судхўрни икки қўллаб савалаб кетади, ора-чира калла ҳам тушириб туради. Судхўр ҳам ўзини ўнглаб олиб Полвонни ура бошлайди. Икки ўртада жанг қизиб кетади. Корфармон сурнайди муштлашув оҳангига мослаб куй чалиб туради. Ниҳоят бир-бирини савалашиб, ҳолдан тоғиб, икки томонда сулайиб колишади. Полвон сапчиб ўрнидан туриб Судхўрни кўтармоқчи бўлади).

ПОЛВОН — Ие, бобо?

КОРФАРМОН — Нима дейсиз, Полвон?

ПОЛВОН — Жўрангиз омонатини топшириб қўйибди-ку!

КОРФАРМОН — Улибдими?

ПОЛВОН — Худо хоҳласа ўлибди.

КОРФАРМОН — Қайғурманг Полвон, мен лўтти-боз жўрамдан, сиз қарзингиздан қутулибсиз. Илойи овмин, ўлгани рост бўлсин, облоҳу акбар.

Қўғирчоқлар чодир ортига тушиб кетишди. Ўтирганлар афтидан, томошанинг давомини кутишар эди. Шунинг учун аввалига ҳаммалари жим туришди. Хиёл ўтмай чодир ортидан Ҳасанбой билан Ҳусанбойлар чиқиб келишгач, томоша тугаганига ишонч ҳосил қилишди шекилли, бирдан қарсак уриб юбордилар. Офаринлар ёғила бошлиди. Ака-укалар қўлларини кўксига қўйиб таъзим қила-қила давранинг ярмини айланаб чиқишиди. Давранинг ўртарофига боргандা Ҳасанбой қўлини кўтариб чувиллаб турган томошабинларга «Жим бўлинглар» дея ишора қилди. Сўнг баланд овоз билан:

— Мулла Маҳмуд! — деб чақирди.

Уз тенгқуру ҳамфирклари даврасида ўтириб томоша кўраётган мулла Маҳмуд шоша-пиша:

— Нима дейсан? — деб сўради.

— Мундай бир гапирсанг-чи!

Мулла Маҳмуд Ҳасанбой мени асқияга чорляяпти деб ўйлаб, пайровга мазаси йўқроқ эди, қўрқиб кетди. Ҳаяжонланганида ингичка ҳам узун бўйни шамолда қолган ниҳолдек силкиниб бошини тутолмасди. Ҳозир ҳам худди атайлаб қилгандек боши нари бориб бери кела бошлиди.

— Нимани гапираман? — деб сўради овози аранг чиқиб.

— Томоша маъқул бўлдими?

— Бўлди.

— Давомини кўришни хоҳлайсанми?

— Хоҳлайман жўра.

— Бўлмаса яна бир оз сабр қилиб тур. Полвон Қачал судхўрнинг мурдасини Ҳўжа Бува мозорига кўмгани кетди. Қайтиб келиши билан томошани яна бошлаб юборамиз. Үнгача ҳўп десанг, мана даврамизда ўзи ёш бўлса ҳам юз кишига бош бўладиган сиёҳи бор Бузрукхўжа ўтирибди. Ўтирган бўйра, юрган дарё дейдилар. Бузрукхўжа дарёдек тўлқин отиб дунёни кезиб юрибди. Бу гапни ўтган сафар ҳам айтувдим. Айтишим билан жуфтакни ростлаб қолувдинг. Рост гапдан, ҳақиқатдан қўрқасанми, йигитмисан ўзи?

— Йигитман! — деб қўйди мулла Маҳмуд бир қўзғалиб.

— Йигит бўлсаиғ, йигитча, сұхбатдан қочма. Ке, биргалашиб фотиҳа ўқиймиз, ҳой яхшилар, сизлар ҳам қўлингизни кўтаринг. Кимда ким оқилу донишмандларнинг сұхбатини ташлаб қочса, чол моховниш хотини бўлсин, облоҳу акбар!

Чойхўрлар ҳам беихтиёр:

— Оллоҳу акбар!— дейя юзларига фотиҳа тортиб юборишли.

VIII

«ҚҰЛЛАРИГА ҚИШАН УРИЛСИН»

Бузрукхўжа чойхонанинг кўчага яқин тарафида, ўзи тузган қўмита аъзолари Мақсуд қори, Мадумар карнайчи, Сотволди, Акбарали мардикорлар даврасида томошага маҳлиё бўлган кўйи бугунги йигинга мос томошага танлагани учун ака-укалардан хурсанд бўлиб ўтирганди. Келишиб олганларидек сўзга аввал Акбарали мардикор чиқиши, бирга кетган йигитлар қандай балоларга гирифтор бўлиб, қашчадан-қашчаси совуқда ўлиб кетганини гапириб берниши керак эди. Унинг сўзи таъсирироқ чиқиши, тўпланганлар қалбидаги маъмурларга нафрат қўзгаси ҳам мумкин эди. Аммо Ҳасанбой режани ўзгартириб юборди. Утирганлар кетиб қолмасин дейя қесам ҳам ичириб олди у.

Бузрукхўжа шошилиб жўрасига юзланди.

-- Сен ганирганинг маъқул,— деди Акбарали мардикор,— мен биласан-ку, гапга нўноқман.

Бузрукхўжанинг номи тилга олиниши билан давраларда яна иичир-кучир бошланди. Сўнгги кунларда эл орасида қанот қоқиб учиб юрган мишишлар уни Риштонда бўлиб ўтган галаёнининг қаҳрамонига айлантириб қўйган, қудратли Шакархондек бир киши билан тиккама-тикка олишган бу йигит энди уларнинг паздида Алпомишдек бўлиб кўриниётганди. Юқорида, иккни сўри бирлаштирилиб атлас кўрпачалар тўшалиб ҳозирланган ўринда, қўшфонус ёргугида Пандигон аъёнлари ўтирганди, қўзгалишиб, бир-бирлари билан кўз уриштириб олишиди. Мулла Зариф мингбоши Абдураҳмонбояни секин туртаркан:

— Ҳушёр бўлинг, бузогини қайтариб олмасин тагин,— деб ҳазиллашган бўлди. Бой жаноблари ҳам ҳазилга ҳазил билан жавоб қайтарди:

— Бузогини қайтариб олса, мен ҳам сендан чакмонимни қайтариб оламан.

— Ҳамқишлоқлар! — шундай деб Бузрукхўжа, нега-дир, бошидан дўпписини олиб кафтига қоқди-да, яна кийб олди, — энди, хўш, ораларингда дадам тенги мўйса-фидлар ҳам ўтиришибди. Бу оғзидан сути кетмаган гўдак бизга нимани ҳам айтарди деб ўйлашлари мумкин. Агар шундай деб ўйлашса тўғри қилишади. (Йўқ, бошқачароқ гапириш керакмиди, деб ўйлаб қолди Бузруккўжа). ...Аслида мана бу Акбарали сўзласа яхши бўларди. Тоби келишмай тургани учун сўз навбатини менга берди (Тавба, нега мен довдираб қолдим, ўзимни қўлга олишим керак, бўлмаса шарманда бўламан)... Тўғри, мен ҳам пошшолик хизматига кириб унча-мунча юртларни айланиб юрибман. Биз дўппидеккина Пандигонга қамалиб олиб дунёдан бехабар қолиб кетган эканмиз. Дунё денгиздек чайқалиб турибди. Йўқсиллару аламзадалар бир тараф, давлат-мандлару ҳокимлар бир тараф. Ҳақ-хуқуқ талашиб бир-бирларнинг ёқасидан мана бундай қилиб сиқиб олишган. Қайси бирни ҳақ бўлса, худо хоҳласа ўша енгади...

Мулла Зариф мингбоши ёнида ўтирганларга қараганда иззат-нафси баланд ва яна хийла жирракироқ ҳам эди. Ҳали Бузрукхўжанинг номини эшитгандаёқ вужудила қалтироқ турганди.

— Елғон! — деб андак бўлмаса ўрнидан туриб кета-эди. Абдураҳмонбой тиззасидан босиб «сабр қил» деб шивирлади.

— Елғон бўлса мендан сўнг жаноблари сўзга чиқиб хатоимни тузатарлар,— ҳурмату тавозе билан деди Бузрукхўжа,— лекин биз пандигонлилар ўз аҳволимиз ҳақида ҳеч ўйлаб кўрдикми, хўш, биз киммиз ўзи? Биримиз Абдураҳмонбойникида чоракор, биримиз Салимбойваччаникода қарол, биримиз Маҳсимча баққолдан қарз устига қарз олавериб адойи тамом бўлган бандалармиз. Ҳаммамиз ҳам ҳокимлар ҳафтада чиқариб турган солиқларни тўлашга қурби келмай, солиқ эвазига ўзини сотиб юрган қулбаччалармиз, ё нотўгрими? Наҳотки, худойи таоло шўринг қургур пандигонлиларни ана шундай тақдир билан яратган бўлса...

— У, коғир, тилингни тий! — деди ўрнидан тураётуб мингбоши,— ҳозир бориб оғзи-бурнингни қонга тўлғизаман.

Мулла Зариф ўрнидан туришга турдию, аммо сўридан тушишга юраги дов бермади. Ўтирганлар маърузани жон қулоги билан тинглашяпти. Боз устига кўпчилиги Усмонхўжа отанинг қариндош-уруглари, ёки қариндошим деб

фаҳрланиб юрган йўқсиллар. Худо кўрсатмасин муштлашиш бошлангудек бўлса мингбошини тўрт навкарига қўшиб сўрининг остига тиқиб қўйиншлари мумкин. Йўқ, мингбоши уни калтакламоқчи эмас, шунчаки дўку пўписа қилиб қўймоқчи. Бу шунинг учун ҳам зарурки, ёнгинасида қовоқларини солинтирганча, катта қорнини чатаноги орасига тушириб бир арава бўлиб ўтирган Абдураҳмонбой, номигагина дўконча очиб баққолчилик қилиб ўтирадиган, аслида саккиз Пандигоннинг энг катта судхўри бўлган Маҳсимча кейинчалик унга таъна қилишлари, «э, ўша сендақанги мингбошидан ўргилдик-э», дейишлари ва ундан ҳам хунуги лавозимдан олиб ташлашлари мумкин.

Мингбошининг: «Оғзи-бурнингни қонга тўлғизаман», дегани айтадиган гапини режага сололмай хит бўлиб турган Бузрукхўжанинг ғазабини қўзгади, оёқ-қўли қалтираб кетди. Мингбошига кескин ўгирилиб:

— Пандигонда оғзи-бурни қонга тўлмаган, битта мен қолувдим,— деб қўйди.

Худди шу пайтда чойхонанинг кўчага беткай томонида ўтирган чойхўрлар гур этиб ўринларидан туриб кетишиди. Бузрукхўжа нима бўлди экан деб ўша ёқقا ўгирилган эди — Хон эшон ҳазратларига кўзи тушиб қолди. Қўлларни кўксинда, гоҳ ўғга, гоҳ чапга салом бериб аъёнлар ўтирган сўри томон жадал келмоқда эди. Юртда обрўлари баланд эди у кишининг. Қўшалоқ сўрида ўтирган мўътабар кишилар ҳам ўринларидан туриб, таъзим қилишиб юқоридан жой кўрсатишиди. То ўтириб олгунларигача қўл қовуштириб туришиди. Хон эшон ҳазратларининг нимадандир қаттиқ жаҳли чиққан кўринади. Ё кимдандир калтак еб келдилар, ё кимнидир калтакламоқчилик бир алпозда турибди. Юпқа лаблари қимтинган, кўзлари бежо, фотиҳани ҳам қисқа ўқидилар. Салласини олиб тақир бошини рўмолча билан сурниб артди-да, яна ўз ўрнига қўндириб, атрофга олазарак кўз ташлади. Чой узатишган эди, қайноқлигидан бехабар, ҳўплаб қўйиб оғизлари қаттиқ куйди шекилли, пуфлаб ташлади:

— Э, бетовфиқлар!

Бузрукхўжа тургандан туриб қолди. Маърузани давом эттиришни ҳам, қайтиб ўрнига ўтиришни ҳам билмас эди. Қайтиб ўрнига ўтиrsa, кўп нарса айтмоқчи эди, айттолмай қолади. Энг ёмони қўмитанинг биринчи йиғини самарасиз тугаган бўлади. Маърузасини давом эттиrsa, ҳозир ҳамма диққат-эътибори эшон ҳазратларида — қулоқ солмасликлари ҳам мумкин. Ҳеч ким эшитмаган маъруза ўз эга-

сини шарманда қилади... Йўқ, қандай бўлганда ҳам у бугун ғолиб чиқиши керак, бўлмаса қўмитанинг иши таққа тўхтайди. «Яна бир калтак есам ерман, фикридан ўтди Бузрукхўжанинг,— ҳақиқат деб ўлганлар бор-ку! Гапира-вераман».

— Пирим,— дея баланд овоз билан мурожаат қилди.

Хон-эшон ҳазратлари овоз чиққан томонга ўгирилдилару, жавоб қайтармай нима дейсан дегандек жим туравердилар.

— Агар рухсат берсангиз...

— Хўш, нимага рухсат берар эканман? Ҳой, менга қара, сен анови Усмонхўжанинг ўғли бўлмагин тағин?

— Ӯшаман.

— Риштонда сен гапирғанмидинг?

— Ҳа гапирудим.

— Калтак ҳам евдинг шекилли?

— Еганман. Агар пирим рухсат берсалар маъruzamни тутатиб олсан девдим.

— Хўш, нимани гапирмоқчисан ўзи, охир замоннинг боласи?— ҳамон жаҳли тарқамаганлигидан жеркиб-жеркиб деди пиру муршид,— ё дадангга ўҳшаб сен ҳам до нишманллик даъво қилмоқчимисан?

— Дадам ҳеч қачон донишмандлик даъво қилган эмаслар. Ҳикматни кўп айтадилар, шу боис одамлар у кишини донишманд деб атайдилар. (Пири муршидни мақташим керак, бўлмаса йўл бермайди, деган фикр ўтди Бузрукхўжанинг бошидан)Аслида юртимизнинг донишманди ўзингиз бўласиз, пирим! Бу ерда ўтирган қаро кўзларни ҳақ йўлида, ҳақиқат йўлида ўзингиз тарбиялаган-сиз. Шу ҳақиқат хусусида тортишиб қолдик. Мулкдорлар ҳақиқати бору, йўқсиллар ҳақиқати бор, иккови тортишиб қолганда ҳамиша бойлар ҳақиқати устун келяпти. Бунинг боиси нимада, шу хусусда баҳслашаётган эдик... Гапим ҳам эсимдан чиқиб қолди... Эсимга келгунча, пирим, рухсат берсангиз ҳамқишлоқларимга бир топишмоқли ҳикмат айтсан. Жумбоқни ечгунларича зора, гапимни топиб олсан... Қайси бир қишлоқда ўтакетган камбағал бир одам бор экан. Очарчилик пайти, егани ҳеч нарса қолмай болалари сулайиб қолибди. Охири тегирмончидан бир кафт ун сўраб келиб қотирма пиширтирибди. Қотирма пишай деганда қўшниси кириб келиб ўзини камбағалнинг ёғи остига ташлаб, жон қўшни болаларимни сақлаб қол, очликдан ўляпти, деб йиғлабди. Камбағал раҳмидил ва яна олижаноб ҳам экан. «Менинг болаларим сулайиб ко-лишдию, лекин ўлаётгани йўқ. Уники бўлса ўлим олдиц

экан, қутқариш керак», деб ўйлаб түрттов қотирмани ҳам қўшнисига берибди. Аммо қўшниси ўзи айтганчалик бе-чораҳол эмас экан. Егани нони, қора кунга атаб сақлаб қўйған бугдойлари бор экан. Қамбағалдан ундириб чиқ-қан қотирмани сандиққа солаётган экан, унинг ҳамма ҳа-ракатларини кузатиб турган бир ўғри бостириб кириб елкасига пичоқ уриб ўлдирибди-да, қотирмани олиб чи-қиб кетиб мазза қилиб еб олибди...

Хўш, ҳурматли ҳамқишлоқларим қани айтинг-чи, суд қилиш керак бўлса кимни суд қиласми? Одам ўлдиргани учун ўғриними, бироннинг оғзидан нонини тортиб олган баҳил бойними ёки раҳмидил ҳам олижаноб бўлгани учун болаларини оч қолдирган камбағалними? Жазо битта, ўша жазони кимга беришимиз керак?

Бузрукхўжа бир дақиқагина тўхтаб атрофга кўз ташлаб олди. Чойхўрлар нигоҳида рағбат, айтавер, сени тушишиб турибмиз дегандек бир ишора борлигини сезиб ву-жудида кучли бир далда, руҳий қўзғалиш бошланиб ке-лаётганини ҳис қилди. Баланд овоз билан қаттиқ-қаттиқ гапира бошлади:

— Абдураҳмонбой жаноблари ўтирибдилар, бу киши яқинда бизнинг рўзгоримизда нимаики бўлса ҳаммасини тортиб олдилар. Шу ҳақда гап очсан аламидан гапиряпти дерсизлар. Яхшиси бу кишини тинч қўяйлик. Ана, ҳў, чеккадаги сўрида Рустам бобом ёнбошлаб ётибдилар, ўтиргани ҳоллари келмагани учун ётиб олганлар. Кунбўйи далада эдилар. Үғиллари билан лойга ботиб кўксини тиззасига қадаб шоли ўтадилар. Кузатиб турдим, на тушликка чиқиши, на пешинликка, саратон иссиғинда ёниб кетишиди. Шу алпозда етиштирилган ҳосилнинг тўртдан бири ўзларига-ю, қолгани Қўқонда ялло қилиб юрган Салимбойнинг омборинг тўклилади. Кошки эди ўша тўртдан бир ҳосил Рустам бобонинг ўзларида қолса. Сув пули тўлайдилар, имомга, сартарошга, тун қоровулига кафсан берадилар. Мингбошининг солиги, ўтгай йилдан қолган боқиманда... охири Рустам бобомга нима қолади? Қўполроқ бўлса ҳам очиғини айтай. Шолининг походи билан хўпмайдага қўшилган ҳўқизларининг тезаги қолади.

Ҳамқишлоқлар одам боласи бу дунёга кимларнингдир сандигини тўлдириш учун келган эмас, одам одамдек яшаши керак. Ӯрисиянинг сиз билан менга ўхшаш батраклари ўз ҳақларини даъво қилиб чиқишяпти, кўп нарсага әришдилар ҳам. Хилват қишлоқда яшаб ҳаммасидан бехабар қоляпмиз. Йўқ, бизнинг ҳам белнимизни дол қилиб

яшаганимиз етар. Биз ҳам энди бошилизни баланд күтариб мен ҳам инсонман, менда ҳам ғуур бор, деб рўйност зйтмоғимиз даркор, айтишимиз керак ҳам. Инқилоб қўмитасини тузиб елкамизга миниб олган, энг сўнгги ноҳимизгача оғзимиздан тортиб олаётган мулкдору маъмурларга ўз талабимизни айтишимиз керак. Биринчи талабимиз шуки, бу йил ер эгаларига ҳосилнинг фақат ярмини берамиз, учдан бир, тўртдан бир деган гаплар йўқ энди. Иккинчи талабимиз шуки, сув пулининг эллик фоизини бермаймиз. Учинчи талабимиз...

Бузрукхўжа қўмитанинг учинчи талабини айтиб улгурмади. Сўридан сакраб тушган Мулла Зариф унинг юзига қамчи тортиб юборди. Бузрукхўжа ўзини ўнглаб қамчини юлиб олиш учун чоғланаётган пайтда ҳеч ким кутмаган ва етти ухлаб тушига ҳам кирмаган бир воқеа юз бердикни, ҳамма ҳангуманг бўлиб қолди. Чойхона ҳовлисига тўрт томондан сўриларни оралаб отлиқлар кириб кела бошлади. Суворийлар ердан чиқдими, осмондан тушдими ҳеч ким лайқамай қолди. Бир хиллар жинми, алвастими булар деб кўкрагига туфлаб шошилиб калима ўгирнишди. Бир хил ўзини йўқотмаганлар бошим бир фалокатга қолмасин деб чой ҳақини ҳам тўламай, кавушини пойма-пой кийиб жўнаб қолди.

Отлиқлардан иккиси чойхона ҳовлисицинг қоқ ўртасигача кириб бориб жўжахўроздек бир-бирига хезланиб турган Бузрукхўжа билан мингбошининг қархисига тўхташди. Бири — навкарбоши Зокир калла, бошқаси миршабхона нозпри Темирбек эди. Темирбек, гарчи, Бузрукхўжани таниб турган бўлса ҳам совуқ ва ёқимсиз бир овоз билан:

— Бузрукхўжа Усмонхўжа ўғли сен бўласанми? — деб сўради.

— Менман, — орқасига тисарилиб деди йигит.

— Мулла Маҳмуд Мулла қори ўғли борми шу ерда? — яна сўради миршаб хона нозири.

Мулла Маҳмуд сўридан сурилиб тушдию лекин тили калимага келмай жим тураверди.

— Мулла Маҳмуд сенмисан?

— Менман, тинчликми?

Темурбек ўйноқлаб турган отининг жиловини тортиб, оёқларини кумуш узангига тираб, эгардан хиёл кўтарилиди-да, овозияга яна ҳам расмийроқ, яна ҳам ваҳшатлироқ бир оҳанг бериб дона-дона қилиб гапира бошлади:

— Император аъло ҳазратлари номидан икковларингиз ҳибсга олиндингиз. Қўлларига кишан урилсин!

«ҰЛСАМ ОНАМ ДЕБ ЙИҒЛАГИН»

Беҳуш ётган Гулнора аста-секин ўзига келаётганди. Күзини очиб атрофдаги нарсаларга шуурсиз тикилганча жим ётибди. Бора-бора фикрида тиниқлик сезиб, күз ўнгидеги туманлық чекиниб нарсаларда ранг, шакл пайдо бўла бошлади. Вассаю тўсинлари тутундан қорайиб кетган уйда ётган экан. Уйнинг чор атрофи гўристондек чуқур токчалар, токчаларда эски лаган, жўмраги синган чойнаклар, кўп тутилганидан ранги ўчиб кетган катта-кичик пиёлалар кўзга ташланади. Ёнма-ён турган қорни катта мис қумғон, жўмраги баланд офтобага қаердандир нур тушаётган бўлса керак, уй қоронгироқ эмасми, ўша бурчак шамчироқ ёққандек ёришиб турибди. «Кимнинг уйи экан, қаерга олиб келди экан мени,— ўйлай бошлади қиз,— остимга янгигина кўрпа тўشاшибди, ким тўшади экан? Хайрият, ит харом тумшуғини менга теккизмабди, хайрият! Худойим, азиз авлиёлар мени эҳтиёт қилишибди, беҳушлигимда булғаб қўйса бормиди,вой худойим!».

Гулнора ўнг томонга ағдарилиб юзини дарча томонга бурди. Нур дарча ёриқларидан кираётган экан. Анча тиккадан тушяпти. Демак, кун кўтарилиб қолибди. Ҳовлида товуқ қаққақлаётганга ўхшайди. Қимдир чарх йигиряпти шекилли, фир-фир овоз ҳам келяпти.

Қизнинг тургиси келди. Тураётib бош томонда турган тугунчасига кўзи тушиб қолди. Ечиб титкилаб кўрди: ичиға нимаики туккан бўлса ҳаммаси жойида, тегишимабди. Гулноранинг ич-ичидан бир хўрсиниш келиб вужудини қалтиратиб юборгандай бўлди. Тугунчани бағрига босиб йиглашга тушди. Иғи туфайлими, шуурсиз бир ҳолатга тушиб ўй-тасаввурларипи бошқаролмай қолди. Аяси, дадаси, укалари бирин-кетин ўёқ-буёққа чопқиллаб ўта бошлашди. Ӯлим тўшагида ётган аяси кўз олдида узоқ туриб қолди. Томогига гарғара келиб қолган, сўнгги нағасини оляпти...

— Ке, Гулнур, кела қол,— дейди бемор,— ёнимга ўтири, мен кетаяпман.

— Аяжон!

— Мендан рози бўл.

— Аяжоним!

— Қасалманд дадаиг қаровсиз қолмасин.

— Кетманг аяжоним!

— Укаларингга меҳрибон бўл, хўпми? Ҳамиша бағ-

рингда олиб юр. Ювиб-тараб оппоқ кийинтиргин. Гуллим, бөзи эрамим, сенга қийин бўлади. Дадангга қара, ука-
ларингни ўкситма. Мендан розимисан, розиман де!

— Аяжоним, меҳрибоним!

Гулнора чинқирганча ўрнидан туриб кетди. Овози таш-
қарига ҳам эштилди шекилли, чарх йигириб ўтирган
кампир, эшикнинг қулфини очиб ҳовлиқиб кириб келди.
Қизни ўрнида кўрмагач, атрофга аланглай бошлади. Гул-
нора бир бурчакда тугунчасини бағрига босганча, шамол-
да қолган япроқдек титраб туради.

— Хайрнат, ўзингга келибсан,— деди кампир,— нақ
юрагимни ёра ёздинг-а! Нега тик турибсан, ўтири қизим,
ке, ўзим ётқизиб қўяй.

Чуваккина, оппоқ оқарган сийрак сочининг учига кафт-
дек ялпоқ тош осиб олган, бели буқчайиб ияги нақ ерга
етай деб қолган бу кампир Гулнорага худди эртаклардаги
ялмоғиздек бўлиб кўринди, қўрқиб кетди:

— Яқинимга келманг!

— Вой, она қизим, мени ўз онангдек бил. Бир нарса
бўлиб қолмасин деб туни билан бошингда ўтириб чиқ-
дим-а. Мен бўлмасам ана у оғзи қон бўри сени қону қуш-
га булғаб кетарди, қўймадим. Вой, шўрим, иситмаси ба-
ланд, ҳушига келсин, нафсингни кейин қондирасан деб
оёгига ёпишиб олдим. Мендан қўрқма, қизим. Худо хоҳ-
ласа сени қутқараман. Бомдод намози пайтида руҳимдан
ўтди. Авлиёлар: «Бахтсиз қизни қутқар. Қутқарсанг, ҳам-
ма гуноҳинг ювилади», деб қулогимга шивирлагандек
бўлди. Қўзимни очсан, ҳеч ким йўқ, руҳимдан ўтиби. Ке қизим, жойингга ёт, бекувватсан. Сенга атаб серпиеz
қилиб қайноқ шўрва пиширдим.

Кампир худди эмаклагандек бир аҳволда ташқарига
чиқиб кетди. Гулнора қайтиб ўрнига ўтириди. Кампирни
ўйлади. Нега бундай деётганига тушунмади. Бир хаёли
ҳозир эшик очиқ турган пайтда ташқарига чиқиб қочмоқ-
чи ҳам бўлди. Лекин қаерда ўтирибди, қаёққа қочади,
бильмайди. Эҳтимол, навкарбоши ҳовлидадир. Ҳовлида
бўлса, бир сакраб тутиб олади-ку! Йўқ, ҳозир қочиб бўл-
майди. Лекин қочади, албатта қочади!

— Ўтирибсанми, бахтсиз қизим?— жавраб кириб кела
бошлади кампир,— мана шўрвангни ҳам олиб келдим.
Гўшти йўқ, деб кулмагин, тухум чақиб юборганиман. Таш-
қарига чиққинг йўқми? Бўлмаса, ўраниб ол, терлайсан.
Зора касалинг тарқаса. Вой шўрим, кечаси билан алаҳ-
лаб чиқдинг-а. Мана, мана бу чопонни елкангга ташлаб
ол, йўқ дема! Аиа энди, худо хоҳласа, терлайсан. Қай-

иоқ-қайноқ ҳўпла. Сен ичиб тургин, мен товуғимни катағига киритиб келай, жўжа очувди боласини қийғир илиб кетяпти. Кечаям иккитаси йўқ бўлиб қолди. Вой худойим-еј, одам боласининг кушандаси бор десам, паррандага ҳам кушанда яратиб қўйибди-я!

Гулнора кеча эрталабдан буён туз тотмаган, ҳаяжонининг зўридан томоғидан ҳеч нарса ўтмаганди. Очиқиб қолган экан. Бунинг устига пиёва шўрва қизалоқлик пайтларини эслатиб юборди... Аяжони ҳаёт, дадаси сопла-соғ эди. Қорнида оласи бор, шоҳи йўқ — тўқол сигирлари бўлгучи эди. Ҳар баҳорда туғиб берар, ёзи билан мана шунаقا пиёва шўрва қилишар, айниқса, дадаси хуш кўрарди уни. Икки марта куйдириб ичиб, охирида кўксани кенг очиб, бошини баланд кўтариб, оҳ-оҳ-оҳ аяси, шўрва эмас асал бўлти, асал деб қўярди... Адажони эса энди йўқ!

— Дадажоним! — Гулнорага яна йиги келди. Йиғлай-йиғлай шўрвани ҳам ичиб бўлди. Негадир шу пайтда мулла Маҳмуд акасидан келган мактубларни ўқигиси келиб қолди. Тугунчани энди ечаман деб турганди, яна кампирнинг овози эшитилди:

— Биратўла чой ҳам қайнатиб келдим, мурч солиб қайнатдим. Вой худойим-еј, бирам терлабсанки, ёт, дарров ёт. Устингга тўшак ташлайман. Йўқ дема, жон қизим. Мана янгигина тўшагим бор, ўлимлигимга деб тикиб қўйганман, ётдингми... Вой, бирам чиройли экансанки, юзингга энди боқишим, суф-суф кўз тегмасин. Гўзаллар кўпинча бахтсиз бўлиб қолишади. Суф-суф, илойим сенинг бахting очилсин!

Кампир ҳеч сўзлашдан тўхтамасди. Сўзлай-сўзлай Гулнорага мурчли чой ичирди. Бош томонига ўтириб пичирлаб, аллақандай дуоларни ўқиди-да, юзинга фотиҳа тортиди. Қизга унинг ҳар бир сўзи қалбакидек, замирига ёмон ният беркингандек туюла бошлаган, шу фикр мнясини ҳеч тарк этмас «жавраб-жавраб бўриси келгунча мени овунтироқчи», деб ўйлар эди.

— Мана шунаقا гаплар, қизим,— яна гапга тушди кампир,— аслида бу баттол менга набира бўлади. Яккаю ёлғиз қизимдан қолган зурёд. Лекин уни ёмон кўраман, отасига ўҳшайди. Отаси қонхўр, қароқчи эди. Яккаю ёлғиз қизимни шунаقا урадники, мениям аямасди. Белимни ўша майиб қилиб қўйган. Худоё гўрнингда тўғиз қонгурнинг жазосини ўзи берди. Йўл тўсгани чиққандада ўлдириб, ўлигиши итга едиришди. Зокир етимча бўлса отасидан ҳам ошиб тушди. Тўрт ёшигача бағримда олиб юрдим,

нақ адойи тамом қилдл. Бир қарасам товуғим йүқ бўлиб қолади, бир қарасам сандигимдаги тақинчоқларим гум бўлади. Қўй, ўғирлик қилма деб балон азимга қолдим. Ўлдираман деб болта олиб югурса бўладими! Олти яшар бола-я! Ҳў, отангга ўхшаб оғзингдан қонинг келгур, ҳайдаб юбордим... Ухлаяпсанми қизим, уйғоқмисан?.. Үлиб кетгандир деб юрсам, ёмонга ўлим, яхшига юрим йўқ деганларидек, ўлмаган экан. Икки-уч йил бўлди, тағин келиб олди. Финг десанг бўғаман дейди. Оғзингдан қонинг келгур, ўғри мушукка ўхшаб нуқул кечаси юради. Қопқоп ўғирлик молларни ташлаб кетади. Бир кун қарасанг уй тўлиб кетган, бир кун қарасанг яна бўм-бўш бўлиб қолган. Худоё гўринг тўла илон билан чаён бўлгур, қанчадан-қанча жувонларни қон қақшатди. Қанчадан-қанча қизларни чумчуқдек чирқиллатиб ифратини тўқди...

Шу йил баҳорда яна биттасини ўлдириди. Шунга ҳеч чидолмаяпман. «Аяжон, мени қутқаринг», деб қанча ёлборувди-я! Уч кунлик келинчак экан, ўғирлаб келиб ўн кун хотин қилди. Кечасию кундузи ҳеч ёққа чиқмай бағрига босиб ётди. Кейин олиб бориб ташлаган экан, қиз шўрлик исподга чидолмай ўзини сувга ташлаб ўлдирибди... Үйғоқмисан?

Гулнора уйғоқ эди. Вужуди ваҳима ичида қолганди. Ваҳиманинг зўриданми, кампирнинг сўзларида самимият, раҳмдиллик шундоққина уфуриб турганиданми, энди унга ишона бошлади. Ҳали: «Шум кампир, шумалоқ кампир», деб пинҳона бўлса ҳам ҳақоратлагани учун ўзидан уялгандек бўлди. Кўрпа остидан қўлини чиқариб кампирнинг кўсовдек қоп-қора, тарашадек қаттиқ қўлини кафтлари орасига олиб бошини қўйди.

- Қайси қишлоқдансан? — сўради кампир.
- Уйратдан.
- Вой, қўшни қишлоқдан экансан-ку, кимнинг қизисан?
- Дадамлар бандалик қилганлар.
- Вой, шўрим, онанг-чи, эҳтимол онангни танирман?
- У киши ҳам оламдан ўтганлар!
- Қўй қизим, хўрсина. Худо хоҳласа, ҳаммаси яхши бўлади. Бу қонхўр бўрига қаёқдан ҳам йўлиқа қолдинг?
- Етимхонада эдим.
- Ноиб жанобларининг етимхонасида ми?
- Ҳа.
- Вой оппогим, вой баҳтсиз қизим, йиғлама! Азиз авлиёларнинг хотинлари ҳам етим бўлган. Кейин баҳтли бўлиб кетишган, сен ҳам худо хоҳласа баҳт юлдузингни

топиб оласаи. Менга қара, қизим, бу ноиб, жанобларни сағираларни тиzzасыга ўтқизиб олиб дилхушлик қиласармуш, шу ростми?

— Рост.

— Вой шўрим, ҳомиладор бўлиб қолганлари ҳам бордир?

— Бор.

— Вой худойим, охир замон бўлмай кетсин-еъ, эркак зоти ҳаммаси шунаقا экан-да! Нега буларни ер ютмайди?

— Қайдам.

— Йишқилиб сенинг гулингни ҳидлаб қўймаганмиди?

— Йўқ.

— Мен онангман, қизим, очиқ айтавер, уялма.

— Харамларига таклиф қилишганда мен касал эдим.

— Кирмадингми?

— Кирмадим.

Икки дил аста-секин бир-бирига пайванд бўлиб бормоқда эди. Қизнинг ҳам қулфи дили очилиб кетди. Босидан ўтганларини ҳаммасини сўзлаб бергиси келиб қолди. Мулла Маҳмуд акаси ҳақида ҳам гапириб, тугунчадаги мактубларини ҳам олиб кўрсатди...

Қочиш ҳақида режа туза бошладилар. Қизнинг ноиб жанобларининг етимхонасига қайтгиси йўқ. Икки дунёда ҳам бормайди энди. Қариндошлари бўлмиш Усмонхўжа отанинг уйнга бориш ҳам хавфли, ноиб жаноблари қайтариб олиб кетади. Мулла Маҳмуд акасиникига борса, эл-юрт уят қилади. Кейин суюклисини қиз ўғирлаганликда айблаб, худо кўрсатмасин, қамаб қўйиншлари ҳам мумкин. Қизга бирдан бир пушти паноҳ ҳозирча пиру муршид Ҳон эшон ҳазратлари бўлишлари мумкин. Аввало Эшон ҳазратлари покизаю покдомон бир киши. Қолаберса бу музофотда ноибга фақат шу киши бас кела оладилар. Кейин пиру муршидинг кўп хайрли ишларни ҳам овоза бўлиб кетган: тегирмончи қизини етмиш уч ёшли чолга берайтганда, қиз қочиб бориб пири муршидиникидан паноҳ тонгган.

— Қани, тур энди қизим, — ўзи ҳам ўриидан тура бошлади кампир,— кечгача қайтиб келишим керак. Ҳали айтдим-ку, у бўри кечаси келади. Кундузи келиб қолса-я! Э худойим, фалокатдан ўзинг асраргин. Қаёққа кетувдинг деса, қизни боққа ёзилтиргани олиб чиқувдим, кўкрагимга бир уриб қочиб қолди, орқасидан қувлаб бориб даштда сулайиб қолдим, дейман! Э парвардигор, мен ёлғончини ўзинг кечир!

Гулнора обек-құлнини әзіб келиш учун ҳовлиға чиқаётганди, останадан ўтиши билан оғи остидан ер кетиб, атроф гир айланғандек бўлди. Бир сония чамаси ўзини сезмай қолди. Хайрият, йиқилмади, деворни ушлаб қолди. Тик туриб атрофни кузата бошлади. Каталакдеккина ҳовли экан, иккى-уч уй, охирида нураб ётган чўзиқ айвон, бор йўғи шу.

Бош айланиши, кўзининг тиниши ўтиб оёқларига дармон қўйилшиб келәтганини сезгач, аста-секин боғ томонга ўта бошлади. Лекин боққа чиққақ, қалбидаги ваҳима яна қўзгалди. Икки танобча келадиган майдон атрофига бир маҳаллар пастаккина девор урилган экан. Девордан ҳар жой, ҳар жойда түяниңг ўркачилик нишона қолибди холос. Қари ўрикларнинг шохлари сувсизликдан қурйи бошлаган. Боғнинг ташқариси эса поёнисиз дашт, чаңгалзор. Атрофда на бир қўққайган уй ва на бир туп дараҳт кўрниади. «Худди қароқчилар тунайдиган манзилга ўхшайди-я!» деб ўйлади-ю, Гулнора дарров орқасига қайтди. Қалбидаги қўрқув ҳисси кучайиб борарди. Назарида ҳозиргина кўрган манзараларида ҳам, қампирнинг хатти-ҳаракатларида, ҳеч адo бўлмайдиган сўзларида ҳам кишининг юрагини ваҳимага тўлдирадиган аллақандай сеҳр беркингандек эди.

— Бувижон, рухсат берсангиз, ўзим кетаверсам,— деди шошилиб қиз.

— Қаёққа кетасан, бахтсиз қизим?

— Үзингиз пиру муршидникига борамиз дедингиз-ку!

— Вой чирогим, якка борсанг у киши қабул қилмайдилар. Мен қўл берганман, пиrim бўладилар. Ҳар йили еттита товуқ бир халта магиз элтиб бераман. Магизни яхши кўрадилар, белларига қувват бўлармиш. Ма, паранжини ёпин! Вой-бўй, бирам ярашдик, худди ёш келинчакларга ўхшаб қолдинг-а. Үзиям пошшоларга келин бўладиган ҳусну латофатинг бор экан-да. Суф-суф-суф. Қўзим тегмасин! Қани кетдик, тез юр. Илойи овмин, азиз авлиёлар қўллаб сен етимчанинг ҳам баҳтиңг очилсин! Ҳой тўхта, оғилхонада қўйим бор, бўйнидан арқонини ечиб қўяй, тагин мен келгунча бўғилиб қолмасин. Үлсам худойимга сўйишар деб боқаман-да, кейин эрмак ҳам бўлади. Хў жонивор, нега маърамайсан, ё қорниңг тўқми? Ана бўлди! Вой-вой, товугимнинг катагига илон кириб олибди-ку, жўжамни еб қўяди-я! Сен қизим, илондан қўрқасанми?

— Қўрқаман, бувижон!

— Унда сал нарироқ тур, косов билан туртсам чиқиб

кетади. Ҳу дангаса, сичқон тутиб есанг бўлмайдими. Яна тианни чиқариб раҳмимни келтиради-я. Жўжанинг гўшти юмшоқда-а? Тегма уларга, пиримга атаб боқяпман! Қани, қизим кетдик энди. Қўрқдингми? Вой тентагим-ей, илон одамнинг дўсти-ку. Сен тегмасанг, улар ҳеч қачон тегмайди. Кечалари қўйнимга кириб ётишади. Мени инсу жинсдан ўшалар эҳтиёт қилишади. Илондан қўрқиб бу ерга ҳар хил одамлар ҳам келавермайди. Яйилмада якаю ёлғиз жияним бор, фақат ўшагина келиб туради. Улиб қолган бўлса, бехабар қолмайлик деб, кунора хабар олиб туради. Олиб кетаман дейди, кўнмайман. Ахир, бу ўрикзорда, мана бу гувалаларда чолгинамнинг қўли бор-а, излари шундоққина кўриниб турибди-я! Қандоқ қилиб уни ташлаб кетаман. Чолгинамнинг арвоҳи ёлғиз қолади-ку? Кечалари мени кўргани келса, тополмай ўксинмайдими. Йўқ, кетмайман.

Қизгинам, бир маҳаллар бу ер обод эди, гуркираб ётарди. Утган-кетганилар дам олиб чолгинамни дуо қилишарди. Мана энди ҳаммаси қуриди-қолди. Юр тезроқ, қизим. Эзмалик қилиб миянгни қоқиб қўлингга бергандирман? Нима қилай, ойда-йилда бир марта одам кўраман. Кўрсам мана шунаقا сергап бўлниб қолмаман. Вой, муңча атрофга аланглайсан, тезроқ юр деяпман. Тағин анови бўри орқамиздан келиб қолмасии... Лекин бопладик, тўғрими қизим. Бу кеча у мени бўғиб қонимни ичса ҳам ажаб эмас. Ҳа, албатта ўлдиради мени! Лекин, чолгинамнинг кулбасида ўлсам армон қилмайман, ўзням жуда согинидим. Тезроқ олдига борсам дейман. Ўлганимни эшишсанг келиб йиглагни, хўпми?

- Хўп,— деб қўяди Гулнора.
- Нима деб йиглайсан?
- Билмадим.
- Онажоним деб йиглагни.
- Хўп.

Ҳалиги ўзинг кўрган тую сандиқда анча дока йигиб қўйганман. Шулардан биттасини белинигга bogлаб ол. Орқамдан йиглаб қолиб ўлигимни гуллатадиган якаю ёлғиз қизим бор эди, пешонамга сиғмади. Энди сен менга қиз бўлдинг. Йиглайсан-а?

- Йиглайман.
- Тобутимда қулоқ солиб ётаман-а. Йигламасанг армонда кетаман. Тириклигимда кўрган зорлигим устига ўлигим ҳам хор бўлмасии. Йиглайсан-а?
- Йиглайман, тўйиб-тўйиб йиглайман.

Гаплаша-гаплаша чангалзор ичига кириб борардилар.

ҚОЗИҚҚА БОГЛАНГАН БЕМОРЛАР

«Күргонча» деб аталадиган бу күримсизгина қишлоқда аҳолиси зичроқ яшайдиган биргина күча бор. Жазирама даштдан то Үйрат Пандигонгача аччиқ-ичакдек чүзилиб боради бу күча. Пўлнинг ўртароғидаги бир-бирига қарама-қарши тушган баланд дарвозали қўргонлар пири муршидга қарашли. Кун чиқар тарафдаги қўргонда пирнинг ўзи истиқомат қилади. Қибла томондаги, атрофи етти пахсали девор билан ўралган баланд қўргонда эса инсу жинслар зарар етказган хасталар даволанади. Хон Эшон ҳазратлари хасталарни мана шу ерда қабул қилади, ўқиди, куф-суфлаб дам солади, оғирроқларини олиб ҳам қолади ва демакки, инсу жинслар билан бўладиган жанг мана шу баланд қўргон ичида кечади.

«Шум кампир» ёлғон сўзламаган экан, пири муршид икки ожизани яхши кутиб олди. Навбатлари етгунча қабулхонада узоқ ўтириб қолганларини ҳисобга олмагандা, жуда самимий, жуда очиқкўнгиллик билан қаршилаб кампирдан қандай яшаётганилиги ҳақида сўраб, агар ёлғизликдан қийналётган бўлса, бу ерга келиб яшashi ҳам мумкинлигини эслатди. Гулнора қизнинг аччиқ қисмати ҳәқидаги ҳикояни тинглаётib:

— Бай-бай-бай! — деб оғир саллали бошини узоқ чайкади, сўнг кўзларини юмган кўйи узоқ сукутга кетдилар. Ўчовлари ҳам жим қолишиди. Қиз хўрсинар, кампир овозсиз йиглар, пири муршид тасбеҳ ўгирад эди. Бир маҳал кўзларини катта-катта очиб, Гулнорага бир тикилиб олди-ю, паст овоз билан гапира бошлади.

— Бу ожизани менинг ҳимоямга олиб келиб яхши қишибсиз, демакки азиҳ авлиёлар кўнглингизга солгани ростди. Худойи таалло одам зотини улуғ яратган. Аларга инсу жинслар ҳамла қиласидими, қалбига шайтону лайнин макон қурган ёвуз бандаси ҳамла қиласидими, бари бир, аларни ҳимоя этмоқ яратгани эгам ва пири нусратларим олдидаги бурчимдир. Кампиршонинг кўнгиллари тўқ бўлсин. Бу қизимни охир замонининг баднафс бўриларига талатиб қўймасман, ва иншоолло, шарии йўл билан ўз қариношларига топширурман. Мендан ҳимоя сўраб келган бандаси, худо хоҳласа, ҳимоясиз қолмагай. Илтимос шуки, бу ҳаракатимиз ҳозирча пинҳон тутилгай. Маълум фурсат қизимнинг исмини ҳам ўзгартириб турурмиз. Исминг нима эди?

Оппоқ паранжига бурканиб ўтирган Гулноранинг пи-
чирлаган овози яхши эшишилмади. Хон Эшон ҳазратлари
ўнг қулогини ҳовучига олиб, қиз томон хиёл эгилдилар:

— Қаттиқроқ айт!

— Гулнора!

— Кўп яхши исм экан. Лекин уни ўзгартириб, Гулсим-
биби қўянимиз ва яна пандигонли ҳам эмассан, Ўшдан кел-
гансан. Қани, Ўшдан келганман деб айт-чи?

— Ўшдан келганман, Пирим,— тақрорлади Гулнора.

— Энди кампиршо, ўзларига ҳам рухсат. Тезроқ, кул-
баларига стиб олсцинлар. Илойи овмин, ҳар бандай мўмин-
нинг имонини басаломат қиласин!

Кампир иккиланиброқ ўрнидан турди. Қизга синиқ бир
назар ташлаб бошидан паранжисини ола бошлади. Пи-
римдан қочма, у энди сенга ота бўлди, деди-да, худди
кимгадир аччиқ қилгандек, жадал юриб чиқиб кетди.

Хонага яна жимлик чўқди. Гулнора пастдаккина, зах
ва даричаси ёпиқ бўлгани учун хийла қоронги қабулхо-
нанинг бир чеккасида увода тўшак устида, бошини ҳам
қилганча ҳатто нафас чиқаргани ҳам қўрқаётгандек жим
қотиб туради. Пирп муршид бўлса гўё қизни паққос уну-
тиб юборгандек эди. Оғир саллали бошини қорни устига
солинтириб тасбеҳ ўгирап, фикр сурар, фикрлари ҳам
худди тасбеҳ доналаридек дум-думалоқ эдими, ҳеч тутқич
бермасди. «Бай-бай-бай, ҳусни латофатни қаранг, бехишт
қизларидек, ҳуру ғилмонлардек. Ҳай, нурдан йўғрилган-
ми бу ожизанинг вужуди!— деб ўйларди,— Йўқ, бу ҳусн
унга бахт келтирмайди, бахтсиз бўлади. Не-не беклар
ўртасида талашу, хунрезликларга сабабчи бўлади бу ҳусн.
Коинки бу бекларда на инсоф, на диёнат бўлса. Биттаси
Шакархонми, ғалаён кўтаргандарни инсофга чақириб бе-
расиз деб, каминани Риштону дилкушога алдаб олиб бор-
ган экан-да. Динидан қайтганларни йўлга солинг, дини
исломиятга пушти паноҳ бўлган оқ пошшо ҳазратларига
қарши бўлган аробакашларга панду насиҳат қилинг деб,
менга маъруза айттириб, кетини муштлашишга улаб юбо-
ришини режалаб қўйган экан-да? Бандай мўнишларни кал-
таклашга гўё мен фатво бердим. Ўзларин эса бир чеккада
оппоқ бўлиб турдилар... Тўнғизниң ёнини ялаган экан-ку,
бу ноиб... Мана бу қиз-чи! Ахир, ўз қизининг эди-ку, қиз-
ликка олдим деб кафолат қоғозига бармоқ босувдинг-ку!
Ўз қизининг иффатини тўқмоқчи бўлган кишини мусулмон
деб бўладими! Йўқ, сен кофирсан! Бу гўзал хилқатни сен
кофирга ҳам, қонхўр навкарбошингга ҳам бермаймиз.
Йўқ, унинг чақалоқлигига даёқ фотиҳа қилинган йигити

бор, фотиҳа — мухри худо!.. Лекин гўзал, беҳад сулув экан, сүф-сүф, кўз тегмасин».

Пир у муршид шошилиб бошини кўтардию, бирон гал сўраб қолмасмиканлар дея мунғайибгина қараб турган қизга боқиб, худди кўзига қуёш тушиб қамаштиргандек, нағоҳини олиб қочди.

- Исминг нима эди қизим?
- Гулсинбиби,— оҳиста деди Гулнора.
- Кимга бешик кетти эдинг?
- Мулла Маҳмуд акамларга.
- Қайси Мулла Маҳмуд?
- Ўйратдаги.

— А?!— Хон Эшон ҳазратлари бир сапчиб тушди. Тасбеҳнинг навбатдаги донаси бармоқлари орасида қотиб қолди. «У фирд кофир-ку,— ғазабли фикр ўта бошлади бошидан,— қуфона мактаб очиб болаларни кофир қилиб қўйишига оз қолувди-ку! Масжидга салла ўрнига қалпоқ кийиб борса ҳам бўлаверади деб ваъз айтди, мактабда дини-исломият ўрнига илми куфурни ўргатаман деб мен билан ёқалашган эди-ку!.. Лекин фотиҳа — мухри худо. Уни ҳеч ким бузолмайди...»

Ташқари олатасир бўлиб кетди: кимдир югуриб ўтди, кимдир додлади. Отнинг кишинағани, бир йўла бир неча аёлнинг ваҳима ичидивой-войлагани эшитилди. Қабулхона эшиги шарақлаб очилиб, остонаяда ёши элликларга борган, жундор кўкраги паҳлавонларни кидек кенг, ғўлабир, серсоқол бир киши кўринди:

— Пирим, Бойқўзи қозигини юлиб кетди!— деди-ю, қандай шитоб билан кирган бўлса, яна шундай тезлик билан кўздан йўқ бўлди...

Пири муршиднинг умри руҳий хасталар орасида ўтиб боряпти. Тузалганлари ҳам бор, ўлганлари ундан кўп. Ўлганларини худо ўзига азиз қилган бўлади, тузалиб кетганлари ҳазратнинг дуолари туфайли яратганинг марҳаматига мустажаб бўлган бўлади. Ундай бўлганда ҳам, бундай бўлганда ҳам ҳазратнинг обрўларига обрў қўшади. Нияти — бойлик ортириш эмас, очқаб қолаётган болачаси ҳам йўқ. Пирлари ҳузурларида бўлганида, ўсмирлик палласидаёқ бичиб қўйишиган. Дунёдан тоқ ўтиб боряпти, нимаики қилса худо йўлига дейди. Инсу жинслар, деву алвастилар худонинг лаънатига учраган кўз илғамас маҳлуқотдирлар, деб ўйлади, лаънатга учраганлари учун ўчини бандаларидан олишади. Кимки худони унутса қалбига ана шу шайтони лайнинлар ин қуради, бундайларга инсу жинслар тез зарар етказади, девлар ҳушла-

рини олиб қўяди. «Демак,— ҳукм чиқаради пиру муршид,— худони унуганларни динга қайтармоқ ва уларни инсу жинслар таъсиридан қутқармоқ менинг ҳақтаолло олдиаги бурчимдир...»

Пишу муршид Бойқўзи қозигини юлиб кетганини эшишиб сакраб ўрнидан турди-ю, кавушини оёққа илиб, ичкарига, оғир хасталар даволанаётган бўлимга қараб югурди. Бойқўзи чиндан ҳам қозигини юлиб, бўйнидаги занжирини шалдиратиб хаста аёллар хонасига кирниб олибди. Ўзи ҳам паҳлавон йигит, қомати девларникнек. Хаста бир аёлни қучиб кўксидан тишлаб турибди. Гоҳ бошини кўтариб оёғи билан худди жангари отлардек ерни тараб кишиайди, овози боқувда ётган отникидек гулдураб чиқади. Аёл бўлса гарчи кўксидан қон оқаётган бўлса-да, қийқириб куляпти. Бошқа хасталар жимгина кузатиб турнишибди. Эшон ҳазратлари югуриб бориб йигитнинг бўйнидан занжирни тортқилай бошлади, қайда, девқоматли йигит аёлнинг вужудига ёпишиб кетгандек, занжирни ташлаб йигитнинг кўксидан туртилаб кўрди. Йўқ, яна бўлмади!

— Бойқўзи, бўтам, бу менман, пириңгман!

Йигит оёғи билан ер тараб, яна кишинади. Ҳаммаёқни гулдураган овозга тўлдириб юборди. Худди шу аснода пишу муршид икки қўлларини баробар узатиб йигитнинг томоғидан маҳкам сиқиб олдилар:

— Пириңгман, менга қара, ана кўзларингда сариқ девлар сояси кўринияпти, ҳозир даф қиласман! Кўзимга қара, ё гаффор, ё саттор куф-суф! Ана чекиндилар, даф бўлдилар, куф-суф!

Девқоматли йигит худди улоқчи отек оғзидан кўпик сачратиб катта кўзларини хунук ўйнатиб, аста-секин орқага чекина бошлади. Ҳон эшон қўллари билаи аллақандай ҳаракатлар қилиб таъқиб эта бошладилар:

— Ё гаффор, ё саттор, куф-суф!

Бамисоли мўъжиза юз бергандек бўлди. Йигит орқаси билан деворга суюнганча ҳаракатсиз кўзларини бир нуқтага тикиб сувратдек қотиб қолди. Ҳазратлари занжирни ердан олиб, етаклаган эди, орқасидан жимгина эргашди. То айвондаги катта устунга бойлаб қўйигуларича ҳам йигитнинг қотиб қолган кўзларида жон асорати сезилмади.

— Утир!— буюорди пири муршид.

Йигит шошилиб чордана қурди.

— Кўзингга девлар кўринидими?

Жавоб бўлмади, йигит ухлаб қолгандек эди.

— Қани калима ўғир-чи. Ло илоҳа иллоблоҳу де, айт!

Бойкүзи аста-секин жонлана бошлади. Аввалига ёш боладек хұрспниб турди-да, сұнг шундай кучли овоз билан йиғладыки, айвон бұғотидаги чумчуктар гуриллаб учиб кетиши... Бойкүзи Абдураҳмонбайнинг отбоқари эди. Отхонада шу касалга қалиниб қолди. Құл-оғини боғлаб бу ерга көлтирганларича қанчадан-қанча кишиларни ғажиб ташлади у. «Ҳаливери йиғиси тұхтамайды зиди,— фикридан ўтқазды Эшон ҳазратлары, аёллар хонасига қараб юрар эканлар,— ишқилицелі күннинг иссиғида ҳаммасини тишлигі яра қилиб қўймаган бўлсин-да!

Аёллар хонасининг эшиги ҳовлиниң ўртасида ётибди. Бойкүзи кўчириб ташлаган бўлса керак, хайрнат хасталар чиқиб кетишмабди. Биттаси хонанинг қоқ ўртасида, зах ерда чўзилиб ётибди. Иккитаси бошқа бир аёлни ўртага олиб, соchlарини ёзиб бит ахтаряпти. Худди бит топиб уни ўлдираётгандек тирноқларини бир-бирига уриштириб қирсиллатиб қўйишаپти. Ҳаммалари ҳам бошяланг, соchlари тўзғиган. Худди кечалари болаларнинг тушига кириб чиқадиган алвости қиёфасига кириб олганлар. Бойкүзи тишлигаган аёл хонанинг ўртасида тик турибди. Узун бўз кўйлагининг кўкрак томони йиртилган, йиртилган жойидан қон оқяпти. Қўлида дўппидеккина чилдирма, гардиш ичига тикилиб алланарсани ахтараётганга ўхшайди, бутун хаёли ўша ерда. Эшон ҳазратларига кўзи тушиши билан, негадир, жуда баҳтли, жуда қувноқ аёлларга хос жарангли овоз билан хандон отиб кулиб юборди, тиззаларига уриб, эгилиб-эгилиб кула бошлади. Кейин тўсатдан чилдирмани боши узра кўтарди-да, қалиб ўйинга туша кетди.

— Дўмбоққина ўғлим бор,
Дилбаргина қизим бор.
Дўмбоқ ўғлим қайдасан?
Дилбар қизим, қайдасан?
Қоч ўғлим, сел келди!
Қоч қизим, сел келди!

Аёл жонхолатда ўзини ўйнинг бурчагига урди. Лойдан ясалиб, башанггина кийинтириб ҳам қўйилган иккى қўғирчоқни олиб бағрига босди-да, хонани гир айланиб қоча бошлади:

— Қоч, ўғлим, сел келди!
Қоч, қизим, сел келди!..

Бева эди у. Бир амаллаб рўзгор тебратиб, бир ўғилу бир қизни катта қилаётганди. Сойда ўтин териб юришганды, бехосдан катта сел келиб қолиб икковиниям олиб кетди. На ўлиги топилди, на тириги. Аёл уч йилдан буён бағ-

рига қўғирчоқларни босиб, югуриб юрибди. «Бу кеча уни ўқийман, тоиг отгунча ўқийман. Худо хоҳласа инсу жинслари даф бўлай деб қолди. Кузга бориб руҳи бутунлай покланади!» Шундай деб эшон ҳазратлари ташқарига чиқа бошлади. Бошқа хасталарни ҳам бир кўздан ўтказиб қўйиш ниятида Бойқўзи боғланган тарафга қараб кетди.

Гулнора қиз эса ўтиргандан ўтириб қолди. Ҳали тортишибми, хона деворларига кўз ташламаганди. Боқсанг қалбингга ваҳима қўйиладиган нарсалар осилган экан: эшакнинг тақаси, отнинг бир тутам ёли, дастаси синган жуволдиз, чинни косанинг синигидан ясалган аллақандай шакл, эчкинингми, қўйнингми бош суюги, шода-шода кўзмунчоқлар, ипга тизилган қалампир дастаси... ҳар бири алоҳида осилган. Лекин бирлашиб аллақандай сеҳрли, аллақандай ваҳимали бир манзара кашф қилар, бу манзара ичида шайтонлар ўйинга тушаётгандек, парилар малла сочини ёйиб ўтиргандек бир тасаввур ҳосил бўларди. Ҳонанинг тўрт тарафида, деворларга яқин бир жойда ажиналар ўйнаб тургандек, беҳи дарахтнинг қоп-қора томиридан бош бармоқдеккина қилиб ясалган ажиначаларнинг қўл-оёқлари узун, олайган кўзлари иргиб чиққан, ликонглаб сакраб туришибди. «Қўрқяпман,вой худойим қўрқиб кетијман,— шивирлади Гулнора,— ажина ҳа, чинакам ажина! Вой шўрим, кирганимда булар йўқ эди-ку! Ҳаммаёқни қоплаб кетишиди энди,вой, оёқларимдан дармон кетяпти...»

Хон эшон ҳазратлари жавраб кириб кела бошлади:

— Бетовфиқлар, худони унуганлар. Шунинг учун ҳам қалбларига инсу жинслар макон қурган буларнинг Суф-суф, даф бўлиниг!

Гулнора шоша-ниша ҳазратнинг юзларига боқди: шифтда ўйинга тушаётган шайтончалар энди у кишининг кўзлари ичига жо бўлгандек, қорачиглари ичида ликонглаб ҳайнчак учишаётгандек. «Пиримнинг кўзларида ажина бор экан,— юраги ортига тортиб кетди қизнинг,— қўрқаман, қочаман, бугуноқ қочиб кетаман бу ердан!»

Хон эшон ҳазратлари қизга мўмингина назар ташладио: (бари бир кўзларида ажина бор эди) «Куйинма қизим, худо хоҳласа, неки орзуинг бўлса ҳаммасига етказурман», деб қўйди. Сўнг хизматкор аёлни чақириб: «Ўшдан келган бу қизимни ўз ҳонангга олиб ётар-туарнидаи, еярничаридан хабардор бўлиб тур», деб қўчанинг нариги юзидаги қўрғонга ўтказиб юборди.

ҚҰЛЛАР МУШТГА ТУГИЛДИ

Абдураҳмонбойнинг кенжә ва шунинг учун ҳам суюкли бұлған ўн саккиз ёшлы хотини Манзурахонимга атаб яқиндагина солинган бу иморат мевалари шифил ҳосилга кирган катта боғнинг ўртасыда эди. Бу оқшом шу ерга йиғилиши. Катта сүрига юмшоққина қилиб ҳозирланган ўринларда түрт азамат ёнбошлаб ётишибди. Биқинларига қўйилган пар ёстиқлар юмшоқлигидан чиканаклари остида йўқ бўлиб кетай дейди. Тошфонуслар парпираб ёниб бутун боғни чароғон қилиб турибди. Дастурхон тўкин, ноз-неъматлар мўллигидан бир-бирининг устига қалашиб кетган. Хизматкорлар олти ойлик қўзичоқни сўйиб ширбозн тайёрлашган. Мис тоғорадаги қимизни тез-тез янгилашиб келяптилар. Лекин на еганлари татийди, на ичгандар. Оқшом гузарда бўлиб ўтган ҳангома ҳаммаларининг дилига гулу солиб кетди. Ичаётган қимизлари, тишкаётган этлари бамисоли кўнгилларидаги ғашликни ўт олдириб, устидан мой қуяётгандек,— қорин тўйган билан ғашлик тарқамас экан... Бу гаплар ноиб жанобларининг қулогига бориб етмайдими, етади! Абдураҳмонбой, Мулла Зариф мингбоши, Кенжә элликбоши, Маҳсимча боққоллар гузарда большовойларга сотилган Бузрукхўжа Усмонхўжа ўғлининг поишшоликка қарши маърузасини тинглаб ўтиришган экан, эҳтимолки маърузани ўзлари ташкил қылган бўлса, деб айтишмайдими, бирига ўнни қўшиб айтишади. Тўрттовларининг ҳам қизиб турган бошидан худди ана шундай нохуш фикрлар ўтарди. Э худо, э парварлигор, ноибининг қаҳридан ўзинг асрал Нега ҳам унга йўл қўйиб беришди, маъруза бошланиши билан кўкрагидан итариб қишлоқнинг чеккасига чиқариб қўйишлари ҳам мумкин эди-ку! Ғафлат босибди, ҳа, ғафлат! Мингбоши билан элликбошини лавозимидан олиб, бой жанобларининг белини пояни буккандек букиб қўядилар эди. Маҳсимча баққол жанобларига эса эди кун йўқ: Ширкат уюшмасига қўшган сармоясини куйдига чиқариб қўяқолади. Вой худойим, баққол жанобларини сармоясидан бенасиб қилгунча жонини олиб қўя қолсанг яхши эмасмиди! Ҳасан билан Ҳусан судхўрларни калла уриб ўлдиришга чақирди-я!.. Лаблар чапиллар, миялар тинмай ишлар, юракдаги ваҳима эса кучайиб борар эди.

Нақдгина бўлиб қолган балодан қутулиш учун ҳар хил режаларни ўртага ташлашяпти. Лекин ҳеч бири мақбул

эмас. Абдураҳмонбой бетоқатроқ. Сұхбатни тезроқ якунлаб, тезроқ ёш хотинининг қўйнига киришга ошиқади.

— Менга қара, ўша ахборотномани қачон ёзмоқчисан? — сўради мингбошидан.

— Ҳозир ёзиш керак,— шошилиб деди Мулла Зариф.

— Ҳозир? — бойнинг қуюқ қошлиари норози чимирилди.

— Ҳа, ҳозир. Токи ноңб жаноблари ўринларидан тургунча уни етказиб борайлик.

— Тезроқ ёз бўлмаса,— уҳ тортди бой жаноблари,— тобим келишмайроқ турибди, ётиб дам олмоқчиман.

Мулла Зариф чаққон йигит, хату саводи ҳам бинойи-дек, ҳийла тажрибали ҳам. Йўки пиёладан қимиз ичиб улгурмасларидан ахборотномани ёзиб тугатди. Тош фоуслардан бирини яқинроқ келтириб ўқий бошлади:

«Риштони дилкушо музофотининг ҳокиму меҳрибони, барча фуқаронинг пушти паноҳию ҳалоскори, дин исломиятнинг ҳимоячисиу ривожбардори, камбағалпарвару етимпарвар, тадбиркору үддабурро ва яна барчамизга тарбият бериб камолот осмонига кўтарган Шакархон ноңб жанобларига. Ушбуни арз қилгувчи менким Пандигон да-ҳасининг ҳокисор мингбошиси Мулла Зариф Мулла Асқар ўглидирман. Бу оқшом Уйрат Пандигон гузарида бўлиб ўтмиш кўнгилсизлик туфайли бошимиз ҳам, қалбимиз тўла ғуссадир. Жаноблари олдида гуноҳи азимга ботганимизни ҳам арз қиласурмиз. Авомни йўлдан уриб, большавойлар тарафига ағдармоқчи бўлган, мулкдору ҳокимларни ва демакким, оқ пошишо ҳазрати олийларини ҳам тийиб, жиловлаб қўймоқ керак деб, инқилобий ояtlар ўқиб маъруза айттаётган инқилобчи Бузрукхўжа Усмонхўжа ўғлиниг фитнаи гаразидан хабар топгач биз дарҳол гузарга етиб бориб бузғунчиларни қуршовга олиш тадоригини кўра бошладик ва шу аснода ҳалоскоримиз пушти паноҳимизнинг мишиблари бирла навкарбошилари ҳозир бўлиб инқилобчиларни биздан олдинроқ ҳибсга олдилар. Мулла Маҳмуд дини исломият душмани — жадиддир. Бузрукхўжа тахту иқболимиз, ороми осойишталигимиз душмани — большавойдир. Аларни Сибирь қилдиримогингизни Пандигон фуқароси номидан сўраб қоладурмиз. Далили исботи — айтган маърузасидир. Маъруза баёни маҳсус қогозга битилиб ва юрт азёнлари Кенжса элликбоши жаноблари, Абдураҳмонбой жаноблари, Маҳсимча баққол жаноблари бармоқ босиб жанобларига маҳсус етказурмиз ва фуқаро осойишталигини тикламоқ, ва фитнакорларни жазоламоқ, ва мингбатъд бундай кўнгилсизликларга йўл қўймаслик умединда бир талаӣ чоралар белгилаганимизни жанобла-

рига маңлайы киладырылған. Чүнөнчіким, болышовой Бұзруқхананың нағары бұзруқвори Абдурахманбой жонобларинан мұлқида чоракордир. Жамыки ер ҳам зироатлари үндін тортыб олиніб очлық жазосига маңкум қилинадырлар. Аразли томошалар күрсатып фуқаро қалбига құтқы солған құғырчоқбозлар Ҳасан билан Ҳусан Үмрзек қассоб ұғылларидан құғырчоғы томоша ашёлари тортыб оларын, әқиб юборлоқни маслағат күрдик. Большовой Бұзруқхұја фитнали маңруза айтганда жисми ҳам қалби билан у тарафда туриб ҳай баракаллачилик қылған Мақсұд қори, Мулла Сотоволди, Мадумар карнайчи, Рустам батрап. Зулфиқор үспириларга қирқ тангадан жарима солишини режалағады.

Худоे бахтилизга ҳамиша омон бұлгайсиз, облоху
акбар! Бармоқ босдым камина қулингиз Мулла
Зарифдирман».

Мингбоши нома үқишини тұтатыб бой жанобларига қаради. Абдурахманбой кучли қимиз таъсирида кайфи ошиб, үлгілан әш хотинини бағрига олиб әркалаб ва үзича:

— Ҳұқыз хұпда семирар,
От бойловда семирар,
Қүй яйловда семирар,
Гүшт пичоқда семирар,
Қызы құчоқда семирар,

— деб бир маңаллар әд олған шеърини пичирлаб үқиб үтирганидан ахборотномани деярли эшиптади. Шундай бўлса ҳам:

— Маъқул,— дея бир қўзғалиб қўйди,— ҳозироқ Риштонга жўна. Ноибнинг дарвозахоналари олдида пойлаб тур. Бомдод намозига чиқаётгандаридан қўлларига тутқаз. Бўлмаса ҳаммамиз хароб бўламиз. Энди қўзғалайлик... Мен жиндак чўзилмасам бўлмайди, иситмам бор. Омин, облоху акбар!

Бошқалари ҳам юзларига юмшоқ фотиҳа тортынди.

Худди шу пайтда аъёнлар юзларига фотиҳа тортыб, кимдандир ўч олмоқчидек қўлларини мушт қилиб ўринларидан туралған бир дақиқада, түлин ой Пандигон осмонини кундуздек ёритиб, оппоқ нурлар тўкаётган, борлардаги булбуллар ишқ куйида маст бўлиб, чақчақлашиб олами кўшиққа тўлдириб турган шу сеҳрли бир паллада, қишлоқнинг нариги чеккасида бошқа бир маслағат ҳам бўлмоқда эди. Кечагина туғилиб, бугун жон таслим қилай деб турган ицқилоб қўмитасининг аъзолари Зулфи-

қорниңг ўрикзорига тұплапишиб маслаңат устига масла-
жат қурмоқда әдилар. Оқшомги ногаҳоний зарба ҳамма-
ларини довдиратиб қўйганидан ҳеч биридан дурустроқ
бир маслаҗат чиқмаётгандек эди. Ораларида ёши улуги,
қолаверса қўмита раисининг муовини Мақсуд қори ҳисоб-
ланади. Бора-бора сұхбат жилови унинг қўлига ўта
бошлади.

— Хўш, деб ёнида ўтирган ўспирининг тиззасига бир
уриб қўйди,— ёш бўлсанг ҳам балодаккина ақлинг бор.
Айт-чи, ҳалиги жумбоқ масалдаги уч кишидан қай бирини
суд қилиш керак? Бузрукхўжа аканг гапини поёнига ет-
казолмай қолди. Уни биз етказмоғимиз даркор, тўғрими?

— Тўғри,— деб қўйди Зулфиқор.

— Хўш, учовидан қай бирини суд қилишимиз керак?
— Билмадим.

— Ана шунаقا, укам, зарур маҳалда ҳаммамиз ҳам
ҳеч нарса билмайдиганга чиқиб қоламиз. Билмасанг би-
либ қўй, омборига дону дунларини беркитиб, йўқсилининг
энг сўнгги бурдасини тортиб олиш учун ёлғон гапирган
бойни суд қилиш керак.

— У ўлди-ку!

— Аввал тирилтириб, кейин суд қиласми-да, яна ўлим-
га ҳукм қиласми. Тушундингми?

— Тушундим.

— Хўш, бу гапни ким айтди?

— Сиз.

— Иўқ, бу гапни Бузруквой айтмоқчи эди, айттолмай
қолди. Абдураҳмонбойлар, Маҳсимча баққоллар гўдакла-
римизнинг оғзидағи сўнгги бурдани тортиб олмаяптилар-
ми, олишяпти! Хўш, чайнаб турган ионимизни олдиримас-
лик учун нима қиласми керак? Бирлашиш керак, бил-
дингми? Хўш, бу гапни ким айтди?

— Бузрук акам айтган.

— Иўқ, буни Ленин айтган. Жамики батраклар, қа-
роллар, мардикорлар бирлашсии, деди. Бирлашиш нима
эканлигини биласаними?

— Биламан.

— Иўқ билмайсан... Бир одамнинг тўртта ноаҳил ўғли
бўлган экан. Ноаҳил бўлганлари учун бегона кишилардан
калтак егани-еган экан. Отаси тўртта таёқ келтирибди-да,
биттадан олиб тиззаларинигга уриб синдиринглар-чи, деб-
ди. Синдириб ташлашибди. Оталари яна тўрт таёқ келти-
риб ҳаммасини бир қилиб боғлабди-да, энди синдиринг-
лар-чи, дебди. Синдиришолмабди. Ана шундан сўнг ака-
лар-чи, дебди.

укалар бирлашиб кетишган экан. Тушундингми, мулла Зулфиқор?

— Тушундим, амаки.

— Хўш, бу гапни ким айтди?

— Ленин айтган.

— Йўқ, буни мен айтяпман. Ҳа, укаларим, Пандигон йўқсилларини бирлаштириш учун Бузрукхўжа фотиҳа бериб кетди. Биз уни охирига етказишимиз зарур. Ҳасан бола, кечаси қаллиқ ўйнаганимисан дейман, мунча мудрайсан?

— Мудраганим йўқ, сукут қиляпман.

— Қаши бошингни кўтариб менга очиғини айт-чи, Бузрукхўжа қамоқдан келгунча мен раисманми?

— Раиссиз!

— Бўлмаса, укаларим, топшириқ бундай. Эртадан бошлаб Бузрукни қутқаришга уринамиз. Қўлимиздан келмаса Қўқонга бориб большевиклар қўмитасига хабар қиласмиз. Уша ерда ўртоқлари кўп унинг, қутқаришади. Ундан кейин қўмитани кучайтириш учун ҳар биримиз учтадан аъзо топамиз, ишонарли жўраларимизни тарғиб қиласмиз. Агар, хўб бўлса, қани муштларингни муштиминг устига қўйинглар-чи. Ҳой, карнайчи, мунча имилладинг, бўла қол. Буёғи ўзи тоңг отай деб қолди, ҳа баракалла! Хўш, Зулфиқор муштларимиз бирлашиб гурзидек бўлдими?

— Бўлди.

— Абдураҳмонбойнинг бошига урсак, ўладими?

— Худо хоҳласа, тил тортмай ўлади.

— Пандигон йўқсилларини ҳам ана шундай мушт қилиб бирлаштирамиз... Тоңг отай деб қолди. Энди тарқалайлик. Зулфиқор, раҳматли даданг кўп яхши одам эди. Қўли очиқ, сахийликда унга тенг келадигани йўқ эди. Қовунн пишса олдини менга берарди! Ҳандалагинг банджийда бўлганга ўҳшайди, қара, ҳиди ҳаммаёқни тутиб кетяпти. Тўрттагина узиб чиқ. Мана бу уйқусираб турган акаларинг бир ҳузур қилишсин. Япгилик-да, савоби да-дашгга тегади.

Зулфиқор ҳандалагини бозорга мўлжаллаб ўтирган эди. Шунинг учун:

— Ўрикка тўйдиларинг-ку! — деб қўйди.

— Э, қўйсанг-чи ука, — қўл силтаб ўрнидан туриб кетди Мадумар карнайчи, — ўригинги офтоб урган экан, ичимни тундиратиб юборяпти.

Зулфиқор чор-ночор ўрнидан туриб тўртта банджийда ҳандалак олиб чиқди. Ҳандалакни ся туриб жўралар раҳ-

матли Ҳамроқул бобони яна эслашди. Гўринг тўла нур бўлгур ўртоқларидан ҳеч нарсасини аямас, қовун сайилига келганинни обдон тўйғизиб, яна иккитадан бериб ҳам юборар экан. Зулфиқор дадасининг номини эшитгач, қўйғли бузилниб меҳри товландию, кетма-кет кириб этак-этак хандалак үзиб чиқа бошлади.

XII

СУРОҚНИ НОИБНИНГ ЎЗИ ОЛИБ БОРМОҚЧИ

Кеча оқшом уларни банди қилиб олиб кетишган. Ўша заҳогиёқ сўдоққа тутмоқ мумкин эди, лекин қиз ўзи қочиб кетган бўлса, бу кеча қайтиб келар деган пинҳона бир умид бор эди, келмади. Ноиб туни билан ухлаёлмади. Ҳар гал мана шундай дилгир бўлган пайтларида қизлар етимхонааснга бориб маншатга берилса, дарди ёзилиб, дили чароғон қайтарди. Еди, ичди, гўзалларни тиззасига ўтказиб ўйнади — йўқ бу гал дилгирлиги ҳеч тарқамади. Гулнора қизнинг маъсум боқишилари, ийманибина чой узатишлари, совға олаётганидаги тортинибми, ийманнибми, чиройли бошини ибо билан ерга эгиб туришлари... гул эди, нақ тонгда очилган атиргулнинг ўзгинаси эди!

Ноибнинг ичи бағри ёниб кетяпти. Шу атиргулдан ажralиб қолгани учунгина эмас, йўқ бошқа бир боиси ҳам бор, бу куйинишининг. Шакархондек қудратли ноибнинг хасмига кўз олайтиришга кимнинг ҳадди сиёди экан, унинг мулкига бостириб киришга, ва демак, шаънни оёқ ости қилишга қайси зот юрак ютди экан! Фақат қиз ўғирлангани йўқ, ноибнинг иззат-нафси ҳам ўғирланди, мана шунинг учун ҳам ёниб кетяпти у. Эрталаб мулла Зариф мингбоши ташлаб кетган ахборотномани қайта-қайта ўқиб чиққақ қаршисида яна Бузрукхўжа намоён бўлди. «Ўша қилган бу ишни,— дея қўлидаги қофозни ғижимлай бошлади Шакархон,— қизни ўғирлаб кетиб ҳимояга муҳтоҷлик сезган йўқсилларни оёққа турғизмоқчи бўлган. Қўлга тушдинг, худо хоҳласа, Сибирга кетасан энди. Умрбод кетасан! Суякларинг музлар остида қолиб кетади. Ноибга қарши кўтарилиган қўл синдирилиши керак, ёмон боқкан кўз ўйиб олиниши керак. Ўйиб оламан кўзларингни!»

Ҳокимликда жорній әтилған тартибга күра жиноятчи деб ҳибсега олинған шахсні аввал миршабхонада тергов қилишар, жинояты борлығы аниқланса, шу жинояттнинг катта-кичиклигига қараб жиноятчини жавобгарликка тортымоқ учун ё қозиллікка, ё уезддаги мировой судьяларга ўтказишарди. Бундайларга, одатда Шакархон аралашмасди. Бу гал ўзи тергов қымбаттың ихтиёр қылдию, бошини кескін күтарып саволга маҳтал бўлиб турган навкарбошинга юзланди:

— Демак, қизни шу иккови ўғирлаган дейсанми?

— Худди шундай, жаноблари! — ўнг қўлини кўксига қўйди Зокир калла, — айтдим, яна айтаман, ўша куни маҳкамангиздан чиқиб кета туриб яхшиликча бермасанг ёмонликча олиб кетамиз дёётганларини ўз қулоғим билан эшигтганман. Яна ўша оқшом соқчиларим икки шубҳали отлиқни етимхона атрофига кўрганлар.

— Бор, олиб кел буёққа!

— Икковларини ҳамми?

— Аввал Бузрукни олиб кел. Қалласи лиқиллаган муллаваччадан ҳеч нарса чиқмайди. Бузрук бошчилик қилган бу ишга.

Бузрукхўжа қўли орқасига қилиниб кишан урилган ҳолда кеча оқшомдан бўён зах ҳам қоронғи хонада ётар экан, шу маърузам туфайли ҳибсга олдилар, демак, гузардаги йиғилишга фақат бизгина эмас, улар ҳам тайёр гарлик кўришган экан-да. Ким сотди экан бизни? Мени сиёсий жиноятчига чиқариб Қўқонга жўнатсалар ҳам ажаб эмас, деб ўйлаётганди. Ноининг маҳкамасига кириб юзма-юз бўлгунча ҳам шу фикрда эди.

Шакархон аичагача унинг юзига қарамади, дуркун-дуркун қўзғалиб келаётган ғазабини боса олмаётганлиги шундоққина кўриниб турарди. Мумкин қадар юмшоқ гапириб, ўғлим-ўғлим дея ўз томонига ағдаришга, қалбини юмшатиб олгач, ана ундан кейингина гап очиб, ҳам майли, бўлари бўпти, ўзим ҳам бугун-эрта аравада жўнатиб юборман, деб турувдим. Энди тўйини қачон қиласиз деб сўрашни режалай бошлади. Шу қарорга келгач, бошини кўтарып Бузрукхўжа билан нигоҳлари дуч келдию, йигиттнинг кўзидаги ўтдан вужуди яна куйиб кетгандек бўлди... — Гапир! — деди чақалоқникидек кичкина мушти билан остидаги кўрпачани уриб, — қизни қаерга беркитдинг?

— Гапиигизга тушунмаялман? — деб қўйди Бузрукхўжа.

— У, анқов бўп қоптилар-да?

— Жаноблари, очиқроқ гапирсалар,

— Энди құшмачилик қилмоқчи бўпсанда-а? — Ноиб сакраб туриб Бузрукхўжа томон битта-битта босиб кела бошлади, — кунинг қиз ўғирлаб сотишга қопти-да, пасткаш! Елбориб пул сўровдинг, бермовдим, алам қипти-да. Гулиора қаерда?

— Сизнинг етимхонангизда-ку, у.

— Сен уни аввалги кун кечаси ўғирлагансан!

— Ўғирлагансан?!?

— Ҳа, муттаҳам, сен ўғирлагансан, уни!

Бузрукхўжа бир дақиқагина довдираб турди. Хонадаги ҳамма нарса айқаш-уйқаш бўлиб кетгандек, кўз остини туман коплаб кела бошлади. Туҳматга чидай олмасди у. Энтикиб кетди.

— Гапир, нега жим қолдинг!

Хайрият, довдираши ўтиб кетгандек бўлди. Фикри ёришиб кела бошлади. «Узлари атайлаб беркитишган,— деган фикр барқ уриб ўтди бошидан,— мени бадном қилишмоқчи. Чақчайиб турган бу кўзларда ёвузлик, бор, фитна бор!».

— Мен ўғирлабманми? — бақириб юборди Бузрукхўжа.

— Ҳа, сен ўғирлагансан! — шундай деб олдида қиличини ўйнатиб турган навкарбоши Бузрукхўжа томон кела бошлади.— Кечаси отга ўнгариб қочгансан. Муллавачча отингни орқангдан қамчилаб борган.

— Ёлғон!

— Кўрганлар бор.

— Олиб кел ўшаларни, юзлаштири.

— Тонасанми номард! — оғзидан кўпик сачратиб қичқирди Зокир калла.

— Узинг номардсан. Эҳтимол қизни ўзинг ўғирлагандирсан!

— Чопиб ташлайман ҳозир!

— Риштонда энг катта ўғри сенинг ўзингсан!

— Мана сенга қиз ўғриси, мана! — навкарбоши Бузрукхўжанинг юзларига қамчи тортиб юборди. Яна қўлини баланд кўтараётганди, ноиб «бас!» дея қичқирди. Учловлари тик турганиларича, қисқа-қисқа нафас олиб бир-бirlарига хўмрайиб қолишиди. Нигоҳлари қаҳрли, бир-бираини тириклайин еб қўйгудек бир алфозда эдилар. Ноиб қайтиб ўрнига ўтиреди:

— Демак, бўйнингга олмайсанми, ўғри?

Жавоб қайтмади.

— Бари бир, тан олишга мажбур қиласман!

Бузрукхўжа тишларипи ғижирлатиб чуқур энтикид. Иўқ, шима десанг ҳам ўринсиз бу ерда, фикридан ўтди

унинг, ҳаммасини олдиндан тайёрлаб қўйишган. Ноиб қўли билан олиб чиқ дея ишора қилиб қўйдию, асабини босиш учун бўлса керак, бармоқларини сиқиб қисирлата бошлади. Мулла Маҳмуд киргандага у ўзини хийла тутиб олган, жимжалоғимга тенг қелмайдиган йигитга ҳам жаҳл қилавераманни дея ўзини юпатиб ҳам ўтирган эди.

— Э, мулла йигит, сени ҳам қўлингга кишан урдиларми? — дея меҳрибон бир оҳангда сўради ноиб. Мулла Маҳмуд унинг қувлик қилаётганигидан бехабар, худди дадасига арз қилган ёш боладек ўпкаланиб:

— Қаранг бу золимларни! — деб қўйди.

— Ечиб ташла,— нега бундай қилдинг дегандек бир оҳангда деди ноиб. Мулла Маҳмуднинг қўли кишандан бўшагач яна қўшимча қилди,— бу йигитнинг қўлига ҳеч қачон кишан урманглар. Хўш, мулла, тўйни қачон қиласмиз?

— Қайси тўйни? — шошилиб сўради Мулла Маҳмуд.

— Ахир сен ўғлим, Гулнора қизим, сен унинг қаллиғи бўласан-ку. Эсингдан чиқдими, олиб кетмоқчи бўлиб келувдиларинг-ку?

— Ие, ҳа... — ғалати бир оҳангда деди мулла Маҳмуд.

— Хўш, тўйни қачон қиласмиз?

— Энди бу сизга боғлиқ, жаноблари қачон десангиз бошлайверамиз. Ахир сиз унга ота бўласиз-ку, отанинг рухсатисиз тўй бўладими?

— Баракалла, ўғлим, эсли йигит экансан. Худо хоҳласа, ўзим теппасида туриб катта тўй қилиб бераман,— Шакархон қувлик беркинган кўзларини қисиб бир дақиқа жим қолди, — лекин андак гўрлик қилибсизларда. Ҳа майли, бўлар иш бўпти. Ҳозир қасрда турибди?

— Қимни сўраяпсиз?

— Гулнора қизимни айтяпман.

— У сизнинг етимхонангизда-ку?

— Қўй энди бунаقا гапларни. Бугундан эътиборан биз ота-боламиз. Очиқчасига гаплашайлик, тўйни қачон қиласмиз?

— Қачон десангиз.

— Гулнора қаерда?

— Айтдим-ку, етимхонада деб.

— Бузрукхўжа бўлса бошқа гапни айтди.

— Уртогим нима деди?

— Мулла Маҳмуд иккимиз Гулнорани ўғирлаб кетинига мажбур бўлдик. Бермайман деганингизга шундай қил-

дик. Энди бўлар иш бўлса бўлди, бизни кечиринг, тавба қилдик деди-ку?

Мулла Маҳмуд ёқасини ушлаб секин ўрнидан тура бошлади:

— Ё тавба, Бузрук айтдими шу гапларни?

— Мана, навкарбоши гувоҳ.

— Қачон ўғирлабмиз, ўзи?

— Аввалги куни кечаси деяпти ўртоғинг.

— Ё тавба... аввалги куни кечаси бизникида эдикку.

Ҳеч ёқа чиққанимиз йўқ, улфатлар тўпланишиб ўтирган эдик.

— Улфатлар дедингми?

— Ҳа.

— Нега тўпланган эдиларинг?

— Қўмита тузмоқчи эдик.

— Қўмита?— ноиб жаноблари навкарбоши билан зимидан кўз уриштириб олди,— қанақа қўмита?

— Инқилоб қўмитаси.

— Ҳмм, жуда яхши қилибсизлар. Ўзи ҳамма жойда шунаقا қўмиталар тузилляпти. Бири ошкор, бири яширик ишлаб турибди... Раисликка кимни сайладиларинг?

— Кимни бўларди, шу сизга ёлғон гапириб чиқиб кетган Бузрукни-да.

— Аъзолари-чи?

— А?.. Аъзолари?— Мулла Маҳмуд ғоят маҳфий тутилиши керак бўлган сирни кетма-кет ошкор қилиб қўяётганини тўсатдан сезиб қолди. У Гулноранинг ўғирланганини эшигдандаёқ довдираб қолганди. Кўз ўнгидаги қизнинг суратию, фикри хаёллари қаёқдалигини ўзи ҳам сезмасди. Узига келгач, ишни расво қилдим деб ўйлади, оғзи ни яrim очганча анграйиб қолди.

— Нега жим қолдинг, гапир ўғлим?

— А?

— Аъзоликка кимлар сайланди деяпман?

— Нимага?

— Қўмитага, кимлар аъзо бўлди деяпман?

— Билмайман.

— Ҳозир айтаётувдинг-ку?

— Энди билмайман...

— Биласан, ўйлаб кўр, ўғлим.

— Нимани?

— Гулнора қаерда?

— Етимхонангизда.

— Уни ўғирлаб кетибсизлар-ку?

— Жаноблари мен, мен ўзимни ёмон сезяпмас. Хүшим ўзимда эмасдек.

— Зокир, ўзига келтириб қўй муллаваччани! — шундай деб Шакархон шошилиб ташқаринга чиқиб кетди. Навкарбоши «ҳушига келтириб қўйиш» қанақа бўлишини яхши биларди. Мулла Маҳмуднинг ёқасидан сиқиб туриб юзига уч-тўрт тарсаки туширди. Иигит чиндан ҳам ўзига келгандек бўлди. Кўзлари чарақлаб очилиб кетди. Кулимсираб орқасига қайтган иоиб иягини ушлаб турган Мулла Маҳмуднинг қаршиисига тўхтади:

— Хўш куёв бола, қиз қаерда?

— Қасам ич десангиз, қасам ичаман. Лекин Гулнорани биз ўғирлаганимиз йўқ.

— Қани, қасам ич!

— Худо урсин!

— Яна.

— Қуръони шариф урсин!

— Яна.

— Ноң урсин!

Ноңб ҳузур қилиб қасам ичаётган Мулла Маҳмуднинг ёқасидан сиқиб ўзига тортди-да, худди жиркангандек яна нари итариб ташлади.

— Икковини ҳам қопга сол, иқрор бўлгунча қопнинг оғзини счма,— деб буюрди навкарбошисига.

XIII

«ИИГИТМИСАН, ИИҒЛАМА»

Хўл қопга солиб қамчи билан бир неча бор савалашди. Бир неча бор ўzlаридан кетиб қолишиди. Қун ҳисобини ҳам йўқотиб қўйишган. Уч кун бўлдими, бир ҳафта бўлдими, билишмайди. Ноңб ҳам навкарбоши ҳам кўринмай қолди. Темирбек сўраяпти. Қиз қаерда, айтасан, Инқилоб қўмитасига кимлар аъзо бўлган, айтасан. Савол шу, жавоб ҳам бир хил — билмаймиз. Қейин яна шу ерга, зиндонхонага олиб тушиб тўрт соқчи бирдан ёпишиб қопга солишгач, жимлик чўгади. Тўрттовлариницг тап-тап қадам ташлаб зинадан юқорига кўтарилаётгани эшитилиб туради. Кимдир шошилиб тушиб келади. Ураётган ким бўлди экан, зарби қаттиқ, яна бир хил, Демак, ҳар куни

бир киши урятти уларни, ким бўлди экан у? Вужудлар караҳт бўла бошлайди. Оғриқ сезилмай қолади. Уйқуми аллами, нимадир ором бера бошлайди. Кўзларининг олд қоронғилашади-ю, шу қоронғуллик ичида ўзлари ҳам йў бўлиб кетишади...

Бузрукхўжа аста-секин ўзинга кела бошлади. Кўзин очиб анчагача лоқайд ётди. Зах ерда ёнма-ён чўзилишга экан. Мулла Маҳмуд ухляяти шекилли, бир меъёрда на фас оляпти. Отхона томондаги туйнукдан ёруғ тушиб турибди. Демак, кун чиқибди. Отларнинг кишнагани, дупури баралла эшитиляпти. Демак, ҳали уларни араваг қўшмаптилар... «Қамоқхонаси бор деб юрсам, зинданхонаси ҳам бор экан-да,— ўйлади Бузрукхўжа,— оббо ноиб ей, эҳтимол бунақа зиндандан бир нечадир, катта отхона нинг ости қат-қат зиндандир... Яна кимлар бор экан?..»

— Бузрук хў, хўжам,— чақирди Мулла Маҳмуд.

— Нима дейсан,— жўраси томон ўгирилди Бузрукхўжа.

— Ўйғоқмисан?

— Ҳа.

— Бир ажойиб туш кўрибман, ўртоқ.

— Айт-чи.

— Тўхта, таҳорат қилиб олай.

— Сув йўқ-ку, кечаси ичиб қўйганман.

Мулла Маҳмуд кулимсиради.

— Нима бало, ичингга шоли экканмисан, ҳеч қолмадими?

— Бир қултумгина бўлса керак. Тушингни айтавер.

— Вой, шунақа бир тушки, дўстим, қани энди ўнгимда бўлса! Гулиора билан тўйимиз бўлаётган эмиш. Келин тушти қилиб олиб кетаётганмишмиз. Орқада ясатилган аравалар, энг ўртасида соябонига қип-қизил баҳмаллар ёнилиб, кумуш қўнғироқчалар осилиб безатилган аравада Гулиора келяпти. Сен билан мен олдинда оқ от минни бораётган эмишмиз. Ҳар отларки булатга сапчиди! Босимда олтин жиға, устимда шаҳзодалар киядиган зарбот тўн, Мадумар карнайчи шогирдлари билан кумуш карнача лишаётган эмиш...

Мулла Маҳмуд хўрсиниб жим бўлди.

— Хўш, кейин нима бўлди?— қизиқиб қолди Бузрукхўжа.

Мулла Маҳмуд яна хўрсинди.

— Отдан йиқилиб тушдим. Үрнимдан туриб қарасам от ҳам, Гулиора тушгаш ясоғлиқ арава ҳам йўқ... Унростдан ҳам ўзлари беркитишдимикан-а?

— Ноибнинг қўлидан ҳар иш келади,— деб қўйди Бузрукхўжа,— мақсади бизни бадном қилиш. Йўқ жиноятни бўйнимизга қўйиб Сибирга бадарға қиладиу, Гулнора қочиб кетган экан, қайтиб келди деб яна безрайиб туралеради.

Мулла Маҳмуд бошини алам билан чайқади:

— Демак ёмон туш кўрибман-да?

— Унчалик эмас,— дўстининг кўнглини кўтарган бўлди Бузрукхўжа,— энг муҳими тушингнинг бошланиши яхши. Оқ отга минисбсанми, демак муродингга етасан. Гулноринг билан қовушасан. Ўзим куёвжўранг бўламан. Еру кўкини гумбурлатиб карнай чалдирамиз... Лекин оқ от топишнинг иложи йўқ. Хўп десанг, Мадумар карнайчилинг оқ эшшагига минидириб бораман.

Бузрукхўжа кулди, қотиб-қотиб кулди. Шу баҳона бўлиб ўринидан турди-да, кўзани келтириб жўрасига узатди:

— Ма, озгина ичиб ол.

— Ие, суви тўла экан-ку?

— Атайдаб бермадим. Таҳоратга ишлатиб қўйсанг, кечгача нимани ичамиз. Хўп, гап бундай, тушинг яхши. Уни ҳақиқатга айлантириш учун ҳаракат қилиш керак, қочамиз!

— Яна бошладингми шу гапни?

— Уч хил режа тузиб қўйдим. Қулоқ сол. Нега юзингни ўгириб олдинг?

— Мен қочмайман.

— Ҳў ёруғ тушаётган тўйнукчани кўряпсанми? Ӯшанинг атрофини кесиб катталаштирса бўлади. Теппаси отхона, кечаси отлар боғланганда қиласмиш бу ишини. Нима билан кесамиз дейсанми? Кўзани синдириб сополдан аппа ясаймиз.

Мулла Маҳмуд афтини ғалати бужмайтириди:

Сопол билан ёғочни кесиб бўлармикан?

— Бўлади, илгари кесиб кўрганман. Ё мен сенинг еланнинг чиқиб арралайман, ё сен менинг бошимга чиқасан.

— Бир арава келасан-ку, мен сени қандай кўтараман?

— Бошқа режа ҳам бор. Ҳў, зинанинг теппасидаги қонқоқни кўраяпсанми? Ӯшанинг ошиқ-моширини қўчирса бўларкан. Фақат бунинг учун бир парча темир керак... Учинчи бир режанинг ҳам ўйлаб қўйдим. Буниси ҳаммасидан ҳам осону лекин қалтироқ. Биласанки ёзилгани ик-

көвимизни тенгдан олиб чиқиши майды. Аввал мен чиқиши ҳожатхонанинг устидаги омонатгина турган шохларни олиб ташлаб қочишига жой ҳозирлайман. Сүнг навбат сенга келади. Сен ўрнимдан туролмайман, замбил олиб келинг деб хархаша қиласан. Шунда мен сени елкамда күтариб чиқишига розилик бераман. Ҳожатхонадан ўёғи ионбнинг бедаҳонаси, у ерда кўп бўлганман.

— Бу режаларнинг ҳаммаси ҳам яхши. Лекин мен қочмайман. Қочсак, айни бўйнимизга олган бўламиз. Гуноҳи бор эканки, жазодан қочибди, дейншади. Ундан кейин, жўра, сен ҳам менинг гапимга қулоқ сол. Ноиб жаиси ноблари сен ўйлаганчалик абллаҳ одам эмас. Менга мактаб ҳам очиб бермоқчи бўлиб турувди.

— Сен ундан ҳали ҳам марҳамат кутаяпсанми?

— Хўш, ҳаммага қилган марҳаматини нега энди менга қилмас экан?

— Кўзингни оч, Маҳмуд, иккимизни Сибирга сургуни қилиш учун тайёргарлик қилишяпти. Бекорга қизни бернишишгани йўқ. Бекорга пандигонли бойваччаларга тухматдан иборат хатни ёздирмаганилар. Аъёнлар бармоқ босганинг хатни сенга ўқиб беришмадими?

— Ўқиб бериши.

— Хўш, ўша гапларнинг ҳаммаси рост дейсанми?

— Рост бўлмаса ҳам, ҳар қалай, ҳокимларга қарши маъруза айтдинг-ку, ахир!

— Маҳмуд, шуни билиб қўйки, қурбонликка қўй сўйи моқчи бўлганларида қўчқорнинг ориқ-семизини танлатиши ўтиришмайди. Номига қўчкор бўлса бас! Юртда кўтарилиб келаётган ғалаёнларни бостириш учун сен билан мен уларга жуда зарурмиз ҳозир. Қочамиз, гашшу!

— Бузрук, очиғини айтайми?

— Айт.

— Бугундан бошлаб йўлимиз бошқа.

— Нима?!

— Мана, сен большевиксан. Сенга қўшилиб нима обротидим, қўмитангга аъзо бўлиб нима наф кўрдим? Оқибати, мана қамоққа тушиб ўтирибман. Ўртоғимсан, шунинг учун очиғини айтаяпман. Гулнорани севаман, беҳам севаман. Ёрдаминг тегармикан деб сенга ёндашган эдим. Сиз большевиклар умуман хато қиляпсизлар. Оқ пошшони тахтидан ағдариб бўлармикан, ҳокимларни қириб туғатиб бўлармикан? Йўқ, зўрликни тарғиб қилгандан кўроламларни маърифатли қилиш йўлини ахтариш керак

Маърифат дилларни мунаввар қиласи, зулм дарахтини қуритиб, яхшиликка ривож беради! Гап шу, ўртоқ, йўлимиз бошқа! Уёфини суриштирсанг мен сендан кўпроқ ўқиганман. Кўпроқ биламан ҳам. Қочсанг ўзинг қочавер. Қўлимдан келганча ёрдамлашиб юбораман.

— Маҳмуд!

— Гап шу, жўра мен ноиб жанобларидан ёмонлик кўрмадим. Гулнора топилса, худо ҳоҳласа, ўзлари менга ни-коҳлаб берадилар.

— Овсар экансан!

— Ким овсар эканлигини вақт кўрсатади.

— Қароринг қатъийми?

— Қатъий! — ютиниб ёнидаги кўзачага қўл узата бошлади мулла Маҳмуд.

Бузрукхўжа тик турганча туриб қолди. Ҳаёлидан минг хил ўйлар ўтар, лекин, ҳеч бирини тутиб ололмасди. Фақат қулоғига ютоқкан жўрасининг қулт-қулт сув ичаётгани эшитилиб турарди, холос. Қайтиб ўрнига борди-да, увадаси чиқиб кетган намхуш тўшакка ёнбошлаб олди. Тусатдан танида яна оғриқ бошлангандек бўлди. Қон томирлари лўқиллаб борлиғи куйиб кела бошлади. Сув иди. Жўрасига бир оз хўмрайиб турди-да, тескари ўгирилиб олди. «Битта бу эмас, аравакашлар ҳам ғалаённи охирига етказа олмадилар-ку, демак, ҳаммалари ҳам аждарҳо комида! Дин, жаҳолат, золимлар зулми сеҳрлаб қўйган уларни. Узлигини англамайдиган, бу дунёга нима учун келдим, деб сўрамайдиган қилиб қўйган. Ғафлат қоронисида ҳаммалари кўр бўлиб қолган!»

— Мулла Маҳмуд! — Бузрукхўжа жўраси томон ўгирилди, — ие, йиғлаяпсанми?

— Тегма, — кўз ёшлирини қонга бўялган кўйлагининг енги билан артиб деди Мулла Маҳмуд, — ўпкам тўлиб кетяпти. Севардим, жондан ортиқ севардим уни. Аясини, дадасини, укаларини, ҳовлиларидаги қари тутларигача ҳаммаларини севардим. Болалигимданоқ қалбимга кирган эди бу ишқ. Онаси касал ётганда табиблардан дори келтирдим, дадаси вафот этганда ўғлингизман деб қабрига тупроқ тортгандим. Укаларини бағримга боссам тани жоним ийраб кетарди.

— Маҳмуд!

— Жим тур.

— Иигитмисан ўзи, йигит бўлсанг, йиғлама, уят бўлади! Ма, сувдан ичиб ол. Айтдим-ку, тирик бўлсам иккенингни хўрлатиб қўймайман. Бу хўрлик фақат сеники

эмас, бутун Фарғонанинг хўрлиги бу. Хўрликларни тугатмагунча қўллар муштдан ёзилмайди энди. Ма ич, ич деяпман!

Мулла Маҳмуд бўйини чўзиб яна қултиллатиб сувича бошлади.

Бўронли кечалар

III қисм

I

ҚАНОТЛИ МИШМИШЛАР

Пандигонда ҳаёт түхтамайди. Гоҳ қувончли, гоҳ ғамтии түлқин уриб фуқаро қалбига гоҳ шодлик, гоҳ ғусса ташлаб ўтади.

Тонг отади, қуёш чиқади. Эркаклар далага ошиқади, болалар мол ҳайдайди, аёллар тушликка уннайди. Кеч киради, ой чиқади. Эркаклар чойхонага жўнайди, болалар кампир бувиси ёнига ётиб эртак тинглайди. Оналар бешик қўлтиқлаб алла айтади:

— Суюклигим, полвоним, алла,
Дилимдаги армоним, алла.
Истиқболи порлогим, алла,
Ширингинам, тойлогим, алла.

Ҳаёт түхтамайди. Қайсиdir боғнинг хилват бурчагида севишганлар бир-бирининг бағрига кириб рози дил айтишади. Қимнингдири уйида варанглаб карнай янграйди. Қимдир ўлади, қимдир туғилади. Абдураҳмонбой бойлигимга бойлик қўшсам дейди. Маҳсимча баққол пулимни қандай кўпайтирсам бўларкин деб бош қотиради. Уйрат Пандигон гузари гоҳ гавжум бўлиб, худди сайлгоҳдек бўлиб қолади. Гоҳ худди эгаси кўчич кетган ҳовлидек хувиллаб, катта гузарда чўлоқ чойхоначининг якка ўзи қолади.

Баъзан чойхўрлар даврасида қанотли мишишлар учиб, насту балацд шивир-шивирларга сабаб бўлади:

- Эшитдингми?
- Нимани?
- Оқ пошшони тахтдан ағдаришибди.
- Ким ағдараради?!
- Ленин деган аллома.
- Аллома?
- Ҳа.
- Э, анови Бузрукхўжа айтиб юрган большовийларнинг каттаси ўша бўлмасин тагни! Айтдим-а, бу болада бир гап бор, деб.
- Э қўшини, бўёғи яна чатоқ бўлиоди,

- Хўш?
 - Ўша Ленин деган алломага хиёнат қилишибди.
 - Ким хиёнат қилади?
 - Каримски деган ўртоғи бор экан. Ўша пошшоликни қайтариб олиб, яна бойларга берибди.
 - Э, аттанг,— тиззасига уриб қўяди сұхбатдошлардан бири,— Ленин индамабдими?
 - Қўшин йифишни ўриниbosарларига топшириб ўзи замбарак олиб келиш учун Гирмонияга кетибди.
 - Оҳ, ўша замбаракдан биттасини бизга жўнатармиди, а?
 - Жўнатса нима қиласдинг?
 - Абдураҳмонбойнинг нақ қорнидан отардим-да.
 - Битта ўқ билан ўлмасов!
- Бошқа бир куни, чойхонанинг бошқа бир бурчагида яна босинки сұхбат бошланади. Даврадагилар бутун вужудларини қулоққа айлантириб, нафасларини ичига ютиб жим турадилар.
- Қани, бой буво, суюнчини чиқараверсинглар.
 - Суюнчисига текин чой ичасан. Хўш, нима гап?
 - Тўхтанг, дафтаримни очиб олай, ҳаммасини ёзиб келганман.
 - Яна ваҳимали гапми?
 - Иўқ, худо хоҳласа бу гал хушхабар. Қўқонимизда биз ҳам пошшолик тузиб олдик.
 - А?
 - «Шўрои ислом», «Уломо» қўмиталари бирлашиб «Қўқон мухторияти» деган пошшолик туздилар. Мустафо Чўқаев тахтга ўтирди. Меҳди Чанишев деган генерал жамики қўшинларга қўмондан бўлди. Анвар қори тижорат нозирни, Ҳамид Муҳаммад ўғли адлия нозирни этиб тайинландилар.
 - Ҳамид чатоқ қип-қизил ўғри эди-ку?
 - Шунинг учун ҳам адлия нозирни бўлдилар-да.
 - Хайрият, коғирлардан қутулибмиз.
 - Чойхоначи, хўч чўлоқ, бери кел! Ҳозир бориб бир қўй топиб кел, сўйдир. Тонг отгунча чойхўрларга зиёфат бер!
 - Хўп бўлади, бой буво!
 - Мадумар карнайчига одам юбор. Ака-ука қизиқчиларни топтириб келиб, ўйинга тушир. Тонг отгунча базм қиламиз. У чопар бола, ма, сенга беш танга, хотинингга попукли рўмол олиб бер.
- Ўша оқшом Мадумар карнайчи келиб Паандигонни босига кўтариб карнай чалдими, йўқми, ака-ука қўғирчоқ-

бозлару қизиқчилар дүкон Қуриб ўйин күрсатдиларми — йўқми, буниси якка худога маълум. Эҳтимол, Мадумар карнайчи тўрт шогирдини ёнига олиб, томоғини мис қумғонинг қорнидек шишириб, карнай чалиб еру қўкни зарбали оҳангларга тўлдиргандир. Эҳтимол, ака-укалар гоҳ қизиқчиллик қилиб, гоҳ ичак узилди аскиялар айтиб тўпланганларни хушнуд қилишгандир. Ундоқ бўлганда ҳам, бундоқ бўлганда ҳам Пандигоннинг феълидан ташқари эмас. Аммо эртасига бошқа бир даврада яна бир суҳбат давом этарди:

- Тўппа-тўғри Қўқондан келдингми?
- Ҳа дедим-ку.
- Қани, бўл тезроқ.
- Тўхта, бир пиёла чой ичиб олай.
- Пиёда келдингми?
- Пиёда келмай, нима. «Қўқон мухторияти» саман тоїчоғини менга миндириб юборармиди! Гап бундай, оғайнилар, Петербургдан тўппа-тўғри аллома Лениннинг олдидан унинг мувонини Бабушкин келибди.
- Ҷемак, большовийларнинг катта бувиси келиди-да?
- Нега ундан дейсан, овсар?
- Ахир ўзинг айтдинг-ку, бабушкаси деб.
- Бабушка эмас, Ба-буш-кин, унинг исми шунаقا, билдингми?
- Шундай демайсанми?
- Бабушкин мард, ҳам тадбиркор экан. Якка ўзи Урдага кириб қозоқ аскарларни большевиклар томонига ўтказибди.
- Бир ўзи-я?!
- Бир ўзи!
- Замбараклар нима бўлибди?
- Замбараклар ҳам большевиклар қўлига ўтибди. «Шўрон ислом» лашкарларини ўқча тутиш учун зўғотасини мойлашайтган эмиш.
- Менга қара, билдингми, Эргаш қўрбоши кимнинг томонини олаётган экан?
- Узини хон деб эълон қилибди у.
- Гапингга қараганда, ўртоқ ҳозир Қўқонда учта пошшолик бор экан-да?
- Ҷугун-эрта қирғин бошланадиганга ўхшайди.
- Бузрукхўжани кўрмадингми?
- Бабушкиннинг идорасида ишлатётган эмиш.
- Узини кўрдингми ахир?
- Йўқ, эшитдим...
- Суҳбат охирига етмай қолади. Кўча тарафдан варанг

лаб ўқ овозлари эшитилади. Отларнинг кишинагани, одамларнинг ваҳима ичида додлагани қулоққа чалинади. «Зоқир қўрбошининг йигитлари», бақириб юборади чойхўрлардан бири. Бошқаси сапчиб туриб ўртадаги чироқни ўчиради. Ким ўзини эшикка урган, ким даричадан сакраган, кимдир сўри остига кириб устига тўшак тортган...

Ташқарида эса чинакам шамол — тўполон бошланади. Худди оч бўридек увиллаб, дарахтларнинг ялангоч навдасига, томларнинг бўғотига урилиб, ҳуштақлар чалиб оламини ваҳимага тўлдириб бўрон кўтарилиб кела бошлияди.

Зимистон кўчаларга ҳеч ким чиқмай қўяди. Зулмат салтанатнинг якка ҳокими Иблис чакалакзордан чиқиб, эснаб, керишади. Чойхона олдидаги якка чинор ёнига келиб:

— Ҳи-ҳи-ҳи,

— Ҳе, ҳе-ҳе.

— Ҳаҳ-ҳаҳ-ҳаҳ! — деб қора соқолларини силкитиб кула бошлияди. Даشت кўчадан тушиб келаётган Армон бобо чинор тагига етгана елкасидаги оғир хуржинни ерга қўяди:

— Нега куляпсан Иблис?

— У, Армон чол, сен яна тирилдингми? — сўрайди Иблис.

— Мен ҳеч қачон ўлган эмасман.

— Кеча сени қабрга тиққан эдим-ку?

— Мен тирикларнинг қалбида яшайман, демак ҳеч қачон ўлмайман.

— Бугун ўласан, Армон чол.

— Иўқ, Иблис. Бу кечада белимда қувват, тапимда ғайрат сезяпман. Худо хоҳласа сени гўрга тиқаман. Қара, бўрон турди, унинг қудратли тўлқинлари ер юзидағи барча ёвузликни, барча разиллигу, барча қабоҳатни учирив кетади. Сен беркинадиган қоронғи бурчак қолмайди, ўласан!

— Ҳе, ҳе, ҳе!

— Қулма, Иблис.

— Ҳаҳ-ҳаҳ-ҳаҳ!

— Кет бу ердан. Утган-кетганилар хунук афтинги кўриб қўрқади.

— Мен қоронғилик салтанатнинг якка ҳукмдориман, ўзинг кет.

— Ҳозир бошингни ёраман!

— Армон чол, ке аввалги сафаргандек курашга тушамиз. Ким сиғилса, ўша кетади.

— Чалиб йиқитасан, Иблис.

— Чалмайман, Армон чол.

— Қасам ич бўлмаса.

— Барча шайтону иблислар ҳаққига қасам ичаман.

— Бошладик бўлмаса! — Армон бобо бу кеча ўзинги бошқача сезяпти. Белида қувват, билагида куч, қалбидағайрат жўш уриб тургандек. Икковлари бир-бирларининг белини маҳкам сиқиб оладилар.

Иблис шамотининг увиллашига ўхашаш бир өвоз билан қўшиқ айтаяпти:

— Мен Иблисман, Иблисман,

Рангиз, нурсиз беизман.

Қора қалблар маконим,

Евузларга чин дўстман.

Армон бобо ҳам қўшиқ бошлаб юборади:

— Мен Армонман, Армонман,

Қалблардаги фиғонман.

Армонлилар бирлашса,

Ҳеч енгилмас полвонман.

II

ЧИРОҚЛАР ТОНГ ОТГУНЧА УЧМАДИ

Кечаги тадбир бугун эскириб қолаётгандек туюлади. Шу сабабли Шакархон кенгаш устига кенгаш чақиряпти. Энг муҳими ҳокимликни сақлаб қолиш. Бойликини эҳтиёти сақлаш. Тангри таоло инояти билан берилган ушбу салтнатда йўқсилларининг бош кўтаришига йўл қўймаслик. Урусияда, Тошкентда, Қўқонда рўй берадиган воқеалар силсиласи Риштон ҳокимлигини ҳам силкитиб-силкитиб ташляяпти. Аммо унинг биноси, гарчи тез-тез дарз кетиб турган бўлса ҳам, ҳали қулагани йўқ. Шакархон тирик экан, худо хоҳласа, қуламайди ҳам.

Бу оқшом янагаш чақирилган. Даҳа мингбошилари элликбошилар, қозиу қозикалонлар иштирок этишяпти. Маҳкаманинг фақат мажлислар кунидагина очиладига танобий хонаси зарбоп тўнли, симобий саллалиларга лиш тўлган. Олти жойига қирқинчи фонар осилган. Хона кун дуздек чарофон. Юзларидаги асабийлик, кўзларидаги пинхоний ташвиш шундоққина кўриниб турибди. Қисқаги на маърузадан сўнг Шакархон поиб қўлидаги мактубин ўзиб, боши узра баланд кўтарди:

— Қўқон мухториятидан! — деди-да, ўтирганларга биј

бир назар ташлаб чиқа бошлади,— аввал ўқиб сўнгра тадбир белгиласак, маъқулми?

— Маъқул!— саллали бошлар бирдан эгилди.

Шакархон кичкина жуссасига ярашмайдиган йўғон овоз билан ўқий бошлади:

«Мусулмонобод Кўқон музофотининг барча шаҳар ва бўлис ҳокимлари, миришабхона нозирлари ва барча қозиу қозикалонларига! Тангри таолонинг инояти бирла Шўрои ислом — Кўқон мухторияти барпо этилганлиги барчангизга муборак бўлгай. Дини имонимиз таянчи мусулмон ҳукуматини ғайри динлардан эҳтиёт сақламоқ мусулмон бандасининг обло таоло олдидағи бурчи — масъулидир. Хиёнат туфайли Кўқон Ўрдаси кофирлар қўлига ўтди. Уни қайтариб олмоқ учун ҳар бир шаҳар ва бўлис ҳокими ўз иигитлари билан дарҳол этиб келмоғи шартдир.

Ба яна фармон берурмиз:

Жойларда маҳфий иш кўраётган ва хусусан большевиклар тарафида бўлган жамики қўмиталар ер билан яксон қилиб ташлансан. Облоҳу акбар.

Мустафо ЧУҚАЕВ,

«Туркистон мухторияти» бош нозирининг мувовини».

Мактубни ўқиб бўлгач, ноиб жаноблари ўтирганларга яна бир-бир назар ташлади: ҳаммаси сукутда, саллали бошлар нақ тиззагача эгилиб тушган.

— Миршабхона нозири Темирбек!— кескин бпр овозда деди ноиб,— номани эшиздингизми?

— Эшиздим, жаноблари.

— Хўш, қандай тадбир кўряпсиз?

— Большавойлар номидан тарғиб олиб бораётганларни аниқладим. Эллик уч нафар экан.

— Ҳаммасини қамоққа олинг.

— Қуллуқ, жаноблари.

— Музофотда нечта инқилоб қўмитаси иш кўряпти?

— Еттита.

— Қачон тугатасиз?

— Тўрт миршаб билан уларни тугата олмаймаи шекилли.

— Сабаб?

— Бемаза қовунпинг уруғи кўп деганлариdek, кун саёнин кўпайиб боряптилар.

— Зокирбек!— деярли қичқириб юборди Шакархон ноиб.

Зокирбек дик этиб ўриндан турди:

— Йавозимингиз ўзгарганини биласизми?

— Биламан, жаноблари. Мен Риштон музофотининг бош қўрбошини бўламан.

— Нега менинг миршабларимга ёрдам бермаяпсиз? Уч миршаб аввалги куни Пандигондан калтак еб қайтдилар. Хабарингиз борми?

— Рухсат берсангиз, эртагаёқ Пандигоннинг кулини кўкка совураман.

— Пандигоннинг кулини кўкка совурманг. Қўмитани тутатинг. Бузрукхўжани тириклайн тутиб келинг.

— Хўп бўлади, жаноблари!

Шакархон иониб тобеларига бирма-бир топшириқ бериб, силкиниб турган салтанат иморатини мустаҳкамлаш учун тадбирлар кўраётган бир паллада, ёмғир шивалаб, совуқ шамол эсиб турган шу қоронги куз оқшомида салтанатнинг яна бир устунини мен кўтариб турибман дея ўзиға қаттиқ ишонган Хон Эшон ҳазратлари ҳам бедор эди.

Хаво тобора совуб бораётгани учун хасталар совуқ қотиб қолмасин дея бир хилларига пахталик кийим-бош улашди. Бир хилларига увадаси қалироқ кўрпа берди. Етмаганларини худо ўзи эҳтиёт қилсин деб, чин юракдан дуо қилди. Ҳар галгидек хуфтон намозини уйда, якка ўзи ўқиб юзинга фотиҳа тортгач, бошини солинтирганча сукутга кетди. «Худоё бандай мўминларининг дини имонини басаломат қилгин,— шивирлай бошлади лаблари,— бандасининг қалбидан имон кетса, бундай қалбга инсу жинслар ин қуурлар. Бири жинни, бири овсар, бирининг хаёли паришон бўлиб қолурки, қайтадан аларнинг ёдига худони солмоқ мушкул бўлур. Фарғонада ғайри динлар кўпайиб боряпти. Диидан озган большовойлар ҳар одимда учрайди. Буларни дин йўлига қайтармоқ даркор. Қайтмаганларга, пирим тўғри айтадилар, ғазовот эълон қилмоқ керак, ғазоват!!»

Хон Эшон ҳазратлари худди фикрларини бирор эшитиб қолаётгандек, бошларини кўтариб атрофга аланг-жаланг кўз ташлаб олдилар. Ҳеч ким йўқ, милтиллаб ёнаётган шам ёруғида якка ўтирибдилар. Намозгар пайтида Кўқондан чопар келиб нома ташлаб кетганди. Үқигандилар. Яна кўнгиллари ўқимоққа мойил бўлиб қолди. Шам томон сурилиб, хиёл әнгашиб олдилар.

«Дини — исломиятнинг пушти паноҳи, Фарғона мусулмонларининг пири комили, пандигонли Хон эшон ҳазратларига!»

Бад аз калом шүни маңлум құлмоқни ҳақ таоло күнгілимизга солибдурким, аввало «Шүрои ислом»ни ҳам лашкар, ҳам аслаха, ҳам озықа, ҳам ақча бирла тағын әтмоқ ҳар бир мусулмон үчүн фарзи қиёматдир. Аммо Исломият салтанатига большовойлар таҳдид солмоқдалар, әл ўртасига лак-лак тарғиботчилар жұнатыб мусулмонларни диндан қайтариши пайыза тушиштап алған оятын өд олдирмоқдаларким, бу гүнохи азимни ғақат қон билан юмюқ даркордир. Жанобларининг әл ўрта сида нұфузлары баланд, обрұлары бағоятдир. Мурилларни разавотта, имони басаломатларни ұуриятта құзғамоқ пайтидур. Зоро, Мұхаммад алайхимсаломнинг яшил байроқларини баланд күттарсанғиз, диндан чиққанларни жазолаб ҳазрат Али Шери худодек коғирларга қирон солсанғиз.

Аввалин номага жавоб бўлмади. Икковига баробар жавоб қутурмиз:

Илоё омин, «Шүрои ислом» рақибларига
қирон келсин, илоё омин, коғирлар ер
билин яксон бўлсин. Худо ҳақ, расул барҳақ.
Бармоқ босдим — Наим Құдрат эшон».

Хон Эшон ҳазратлари номани ўқиб бўлгач, ўпид яна тавоғ қилдилар. Кўзлари чақнаб юзларни ёрншиб кетгандек бўлди. Қалбларида қувонч, ифтихор туйгулари мавж ура бошлади. Наим Құдрат эшондек буюк бир ҳазрат муборак қўллари билан нома битадилару, қувонмай бўладими! «Лекин газоватга ҳали эртароқ,— кўнглидан ўтди пири муршиндинг,— ҳурриятин бошламоқ пайтидир. Бузрукхўжани, Мулла Маҳмудин, мардикордан қайтган чўлоқ коғирини сазоин қилдиурмен...»

— Мулла Қобул! — деб овоз берди Эшон ҳазратлари.

— Лаббай,— деган овоз эшитилди эшик орқасидан.

— Бери келинг.

Остонада елкаси кенг, серсоқол Мулла Қобул кўринди.

— Емғир қаттиқ ёғаётирми? Хасталар совуқ қотиб қолмасмикиилар?

— Баъзи хоналарга танча қурсаммп деб турибман, пирим.

— Яхши ўйлабсиз, Мулла Қобул. Сизга топшириқ бундай: ёмғир пасайиши билан қишлоқлар оралаб юринг, муриди ихлоスマндларимиздан эллик нафарини бу ерга чорланг. Бамдод шамозигача етиб келсилар. Эртага, худо тохласа, ҳуррият бошлаймиз.

Хон Эшон ҳазратлэри савобли ишга чөгланиб: «Иншоолло, иншоолло», дея соқолларини силаб-силаб қүйётгән чоқда, Уйрат Пандигон инқилоб қўмитаси идорасида ҳали маслаҳат поёнига етмаган, демак, ҳали чироқ ҳам ўчмаганди.

Аъзолар бирин-кетин йиғила бошладилар. Бузрукхўжа, Сотоволди чоракор, Мақсуд қори, Рустам бобо, Ҳасанбой билан Ҳусанбой, Мадумар карнайчи, Зулфиқор... борингки, ташқаридаги иккى соқчини ҳам қўшиб ҳисоблаганда ўп бир киши бирин-кетин намхуш кигизга чордана қурдилар.

Зулфиқор алоқачи эди. Қўқон большевиклар қўмитаси, беркиниб юриб атрофдаги қишлоқларда таргибот олиб бораётган Бузрукхўжа ва ниҳоят, мана шу ним қоронғи хонага жамланганларни бир-бирига боғлаб, бирининг гапни иккнинчисига етказиб юрган қора кўз, қора қош бу йигитча ҳозир ҳаммалари учун ғоят муҳим хабар келтирган.

Бузрукхўжа гарчи қўмита раисига муовин бўлса ҳам мажлисни кўпинча ўзи бошқаради. Бу гал ҳам гапни биринчи бўлиб ўзи бошлади:

— Хўш, Мулла Зулфиқор, қани, бир бошдан гапир-чи.

Пойгароқда чордана қурган йигитча шошилиб ўрнидан тураркан қиз болаларникидек узун киприкларини ўйнатиб:

— Ҳаммасиними?— деб сўради.

— Ҳаммасинни.

— Тонг пайтидаёқ Дегризлик гузарига етиб олган эдим. Чорсуга бир амаллаб бордиму, лекин уёғига ўтиб бўлмади. «Фиштқўприк»дан буёғи қўрбошилар қўлида экан. Сал қолди отимни олдириб қўйишимга. Терак мозор гузари орқали вокзалга от қўйдим. Отимни бир танишимникда қолдирдим-да, Розенбах кўчасини ахтариб кетдим— инқилоб қўмитаси Хитойбойнинг ҳовлисида экан. Соқчилар шунаقا кўпки, дарвозасига яқинлашиб бўлмайди. Биттасини нари суриб ўтмоқчи бўлувдим:

— Чего?— деб кўкрагимдан итарди. Мен ҳам:

— Чего?— дедим. Соқчи:

— Пошол!— деган эди, мен ҳам:

— Пошол!— дедим. Соқчи милтиғини ўқталаётган эди, хайрият, шу пайтда Рустам бобомга ўхшатиб ихчамгина салла ўраган бир йигит ичкаридан чиқиб қолиб: «Нима гап», деб сўради. Мен Пандигон қўмитасидан мактуб келтирдим дедим. Саллали йигит мактубни олиб ичкари кириб кетди. Милтиқли соқчи:

— Вот так, — деди. Мен ҳам: — Вот так, — дедим. Шу пайт ичкаридан бир ўрис чиқиб:

— За мной,— деди. Мен ҳам:

— За мной, — деб орқасидан эргашдим. Энг ичкаридағи хонага бошлади. Уйнинг тўрида бошига соябони узун шапка кийган, калтагина соқолинни мусулмон ғиштдек тўртбурчак қилиб тарашлатиб олган, ўрмалаб кетаётган қўнгиздек кичкинагина мўйловли бир ўрис ўтирган экан. Тўсатдан ўзбекчалаб «Пандигон қайси бўлисга қарайди?» деб сўраб қолса бўладими!

— Риштон бўлисига,— дедим шоша-пиша.

— Деҳқонларнинг кайфияти қалай?— яна сўради ўрис.

— Яхши,— дедим мен.

— Мана бу мактубни қўмитага топширасан,— деди ўрис. Мактубни олиб чўнтағимга солаётган эдим, шу пайт варзинглаб милтиқ овози эштилиб қолди. Уйнинг тўрт томони ойна экан, часир-чусир қилиб сина бошлади. Ҳалиги мени бошлаб кирган ўрис «Беги!» деди. Мен ҳам «беги!» дедим-да, кўчага қараб югурдим... Хайрият, отим яхши дам олган экан. Миндиму, Мингтут орқали буёқقا чоптирдим.

Мақсад қори ҳикоя тинглаб, қўлидаги носқовоғини си-лаб-сийпалаб жим ўтиради. Зулфиқор гапини тугатиши билан:

— Демак, Қўқонда аҳвол чатоқ экан-да?— деб сўради.

— Война бўляпти!— деб қўйди Зулфиқор.

Мақсад қори яна жим бўлиб носқовоғини силай бошлади. Бузрукхўжа Қўқондан келган мактубни ҳалидан буён икки бора ўқиди. Қўмита раисига ҳам ўқиб берди. Лекин чордана қуриб, гоҳ ҳаяжонланиб, гоҳ сукутга кетиб ўтирганлар ҳали уни эшитмаган, эшитганларидан ке-йин бамаслаҳат бир қарорга келишлари керак. Бузрукхўжа чироқни яқинроққа қўйишларини сўради-да, негадир паст, жуда ҳам паст овози билан ўқий бошлади.

ГОЯТ МАХФИЙ

«Жойларда ташкил бўлаётган камбағал ва Инқилоб қўмиталарининг раислари, жамики аъзоларига!

Петербургда Инқилоб ғалаба қозонди. Шўролар ҳу-кумати Владимир Ильич Ленин бошчилигидаги большевиклар қўлига ўтди. Алмо чет элдан мадад олаётган оқ гвардиячи унсурлар инқилоб самараларини йўққа чиқариш учун жойларда қўзгалонлар ўюштирмоқда, фикна-

лар ташкил қилмоқда. «Құқон мұхторияти» ва эсерлар билан бирлашиб олған «Уломо» ташкилоти ҳам ана шу фитнаниң давомидир.

Инқилоб номидан буюраман:

а) Жойлардаги Камбагаллар құмитаси зудлик билан Инқилоб құмитасига айлантирилсін әртүрлі инқилоб беради-
ган барча ұкуққы, имтиеъзлардан тұлық фойдалансин.

б) Инқилоб құмиталари қошида күнгилли дружина-
лар ташкил этилсін әртүрлі ошиғиң қуроллантирилсін!

Құқон Инқилоб құмитасининг ҳәети хавф остида. Шу-
ни ҳисобға олиб яна буюраман:

Ташкил бўлған дружиналарнинг бир қисми қуроллан-
ган ҳолда зудлик билан Құқон Инқилоб құмитаси ихтиё-
рига жўнатилсін.

Бизнинг шишимиз ҳақ.

Биз енгамиз. Е. А. БАБУШКИН,

«Құқон Инқилоб құмитасининг раиси».

Бузрукхўжа хат ўқишини тугатиб жим қолди. Ўзи ал-
лақачон бир қарорга келган, қилиниши керак бўлган ре-
жаларни ҳам фикридан ўтказиб қўйган. Шундай бўлса
ҳам жўраларидан фикр эшитмоқчи. Мақсад қори, номи
раис бўлгани учун, ҳадеб носқовоқ ўйнаб жим ўтираве-
ришини эп кўрмади шекилли:

— Лекин бир жиҳатдан Инқилоб құмитаси деганлари
ҳам маъқул бўлти,— дея гап бошлади,— ҳадеб «камба-
гал», «камбагал» деяверса ҳам одамнинг руҳи тушиб ке-
тар экан. Инқилоб деган сўзнинг салобати ҳам бошқача-
роқ. Нима дединг, Мадумар?

Мадумар карнайчи бир қўзғалиб олди-ю, мийигида
кулиб:

— Мен бошқа нарсани ўйлаб ўтирибман,— деди.

— Нимани ўйлаяпсан?

— Бабушким аскар сўрапти. Агар карнайчи сўраган-
да ўзим борардим.

— Карнайчи сўрайдиган пайтлар ҳам келиб қолар.

Суҳбатнинг давоми асқияга қараб кетаётганилигини
Бузрукхўжа сезиб турарди. Агар яна бир дақиқа кутса,
кейин уларни тонг отгунча тұхтатиб бўлмайди. Ҳамюрт-
ларининг феълнини яхши билганидан суҳбат жиловини яна
қўлига олиб:

— Рустам бобо,— дея ҳалидан буён түрда раиснинг
әнида ўтириб бармоқлари билан соқолини оҳиста-оҳиста
тараётганды.— Ҳаш, нима қилдик, отряд жўнатамизми?

— Дараҳтнинг танағасига болта урса шохи силкинади,—

шошмасдан деди чол,— танимиз кетса биз шохчалар ҳам дарров қурнймиз. Танани ҳимоя қилиш керак, ўзинг борасан!

— Менми?

— Ҳа, мерган йигитлардан тўрт-бештасини олиб, дарров жўна.

— Бор-йўғи бешта милтиқ бор,— гапга аралашди Мақсуд қори,— Бузрукхўжа уларни олиб кетса, мен қўмитани босмачилардан қандай ҳимоя қиласман?

— Кўрқма, сен ҳам қуруқ қолаётганинг йўқ. Иккита қилич, ўн тўртта ойболта бор,— Рустам бобо маслаҳат сўраганлари учун ўзини дадил сезиб, сўраб янглишмаганларини исботлаш мақсадида кетма-кет ақлли гаплар айта бошлади,— ундан кейин, Қори мана худога шукур, қўмитамизининг саккиз Пандигонда саксонта аъзоси бор. Демак, саксон пашаҳа кўтарган йигит ҳам ҳимоянгда турибди. Мерганларга Бузрук бош бўлиб боргани яхши. Бошқаси борса довдираб қолади. Лекин милтиқ отаётганида бисемилло деб отинглар. Негаки, бебисмилло ишнинг хосияти бўлмайди.

Кўпчиликнинг фикри бир жойдан чиқди. Бени қуролли йигитга бош бўлиб Бузрукхўжа шу кечаси Кўқонга жўнайдиган бўлди. Қўқонга бориши керак бўлган икки йигит ташқаридан пойлоқчиликда эди, қолганларига одам юборишиди. Бир чой дамлам фурсат ўтар-ўтмас ҳаммалари жамул жам бўлнишди. Кутилмагандан хонада кулги кўтарилиб қолди. Жўралар бир-бирларини имлаб Рустам бобонинг катта ўғлини кўрсатишар, уига боқсан киши ҳам шерикларига қўшилиб хаҳолаб кулиб юборар, хона ичи қувноқ қаҳқаҳага тўлиб борар эди. Рустам бобонинг катта ўғли дадаси ҳам кулаётганини кўриб, мендан олдин қизиқроқ бир гап бўлган бўлса керак, қўшилмаслик одобисизлик бўлади-ку, деб охири у ҳам қаҳқаҳага қўшилиб кетди. Худди от кишиагандек қилиб гулдураб кула бошлади. Кула-кула нима сабабдандир пастга энгашган эди, оёғига кўзи тушдни, сувни қуриган тегирмондек тўсатдан жим бўлиб қолди. Қоронгида янглишиб хотинининг атлас иштонини кийиб келгап экан, жўралари ана шунга кулишаётган эканлар. Энгашганча ташқарига югуриб чиқиб кетди.

Мадумар карнайчи орқасидан қичқириб қолди:

— Она қизим, ўсма сиқадиган пиёлангни ҳам олиб чиқ. Қошлиарингни чиройли қилиб безаб қўяман. Эргаш қўрбошининг йигитларини бир куйдирасан!

III

АИРИЛИҚДА ҲЕЧ БАНДАСИ БАХТЛИ БҮЛМАЙДИ

Ҳалимахон Усмонхўжа ота хонадонига ойдек келин бўлиб тушди. Отинбиби аянинг айтишича хонадон худди қуёш чиққандек чароғон бўлиб кетди. Эшон ота уни «кутлуғ қадам» дея сужа бошлади. Тўй тараддусини кўраётганида Бузрукхўжа қамоқхонадан қутулиб чиқди. Тўйдан сал кун ўтгач Инқилоб бўлиб гузарда карнай чалинди. Бир парчагина бўлса ҳам Сулаймонхўжага ер тегди. Катта келинлари қўчқордек ўғил туғиб берди. Абдураҳмонбой қарзингкинг ярмини кечдим деб рўзгор анжомларини ташлаб кетди. Эшон ота буларнинг ҳаммаси шу келинимнинг пойи қадами туфайли бўляпти деб ҳисоблаб, уни қўйгани жой тополмайди, еру кўкка ишонмайди.

Отинбиби ая келини саранжом-саришталигина бўлгани учун бир ой ўтар-ўтмас қозон-товоқни унга топшириб қўйди. Ҳалимахон хатли-саводли эди. Гоҳ мавлоно Навоийнинг, гоҳ Ҳофиз Шерозийнинг баёзларидан ўқиб хонадонниг тунини чароғон қилиб турарди. Зиёда ая келинимнинг қиёфасида ўзининг ёшлиги такрорланганини кўриб қувончи ичига сиғмасди. Узлари Эшон ота билан саодатли умр кечирганларидек, суюкли ўғли Бузруккинаси ҳам шу қора қош, қора кўз, дилбар келини билан баҳтли умр кечиришларига ишонганидан, уни ўзгача бир меҳр билан суяр, тўю маъракаларга бирга олиб юрар, «келиним мулло Мусо халифанинг қизлари бўлади» деб мақтанар, фахрланар эди. Ҳалимахон ҳам бу хонадонга тушганидан хурсанд. Меҳрибон қайна бувиси, донишманд қайнотаси, дилбаргина овсини, ердан ўсиб чиққандек ердан бошқасини эркаламайдиган камгап қайнин оғаси борлигидан мамнун эди. Лекин баҳт тугал бўлса татиркан. Баҳтлиман деб айтишинг учун сенга баҳт берган севикли кишингнинг қайноқ нафасини туюб ҳам туришинг керак экан. Фақат ўша билангниа баҳтли бўлишингни, фақат ўша учунгина бу дунёда яшаб турганингни била туриб, у ёнингда бўлмаса, баҳтинг ҳам татимас экан. Ажабо баҳтли эканлигини фақат ўзинг ҳис қилсангу, сени баҳтиёр қилаётган кимсага сездира олмасанг, лаззати бўлмас экан...

Тўй ҳам яширинча ўтгандек бўлди. Ушандан буён суюклиси онда-сонда бир кўриниади холос. Худди тушнада кўргандек бўлади уни. Шакархон ноибининг хуфиялари сезиб қолмасин деб, гоҳо ҳафталааб келмайди. Инқилобдан

сүнг эса япа ҳам ишлари күпайиб кетгандек бўлди. Муртазин деган ошноси билан топишиб олиб гоҳ Ултармага, гоҳ Кўқонга, гоҳ ундан ҳам нарига ўтиб кетишади. Қишлоқларга варақа тарқатишармиш, таргибот қилишармиш. Демак, у унни эмас, Инқилобга тегишли, варақаларга тегишли у!.. Қизлик маҳалида янги тушган келинларни куёвлари қўғирчоқдек ясатиб, соябонли араваларга солиб сайлгоҳларга олиб борганини кўрса, эрга тегсам мен ҳам шунадай қилдирман, деб орзу қиласди. Дадаси, Мулло Мусо бобо катта деҳқон эди. Қунбўйи даладан бери келмасди. Онаси Ўриниби ая тушлик олиб бораарди. Йикковлари марзага ўтириб олиб мириқиб сухбатлашар, дадаси овқатинг хўп ширин бўлибди-да, деб мақтаса, аяснинг юзлари нурланиб кетар эди. Бир чеккада тўп тош ўйнаб ўтирган қизалоқ Ҳалимахон эрга тегсам мен ҳам шунақа ширин-ширин таомлар пишириб келаман деб кўнглидан ўтказарди. Акаси Полвонбой келинойисини гоҳо Риштон бозорига олиб бориб дўкон айлантирас, ҳар хил тақинчоқлар олиб берар, қийиқ-қийиқ ширинликлар харид қилишарди. Адашиб қолмайин дея келинойисининг қўлидан ушлаб юрган қизалоқ: «Эрга тегсам мен ҳам ана шу дўконларга бошлаб келиб хоҳлаган нарсами олдираман. Иўқ деса келинойимга ўхшаб аразлаб туриб оламан», дея кўнглидан ўтказарди. Орзулари қат-қат эди унинг... У бўлса ҳозир қаерлардадир варақа тарқатиб юрибди.

Гоҳо Ҳалимахон эрининг бўйнига маҳкам осилиб олади:

- Энди ҳеч ёққа жўнатмайман.
- Ундей дема, Ҳалимам,— дейди эри суюб.
- Иўқ, иўқ, иўқ!
- Мен уйда ўтирсам, Инқилобга ким хизмат қиласди?
- Шунча хизмат қилганингиз ҳам етар.
- Ундей дема, Ҳалимам. Қуёш чиқишини орзу қилгандик, мана чиқди, энди унинг нурларини қоронги хонадолларга олиб кирайлик.
- Назаримда, кимдир сизни отиб қўяётгандек, ноиб жаюблари қайтадан қамоққа ташлаётгандек. Ёмон-ёмон тушилар кўраман, юрагим тўла ваҳима... Ўртоғингиз қанака одам ўзи? Ростиини айтсам, ўша кишидан хавотирдаман, кўзи галатироқ.
- Э Ҳалимам, сен уни билмас экансан. Инқилоб учун туғилган йигитлардан у, мард, жасур. Чинакам ленинчи большевик у. Иўқ, сен ундан хавфспирама. Аксинча, ўша-

нинг таабирлари туфайли мен омон юрибман. Бўлмаса Шакархон мени аллақачон яна қамаб қўйган бўларди...

Лекин қизиқ, шу Комил аканинг кўзида ғалати бир нигоҳ бор. Биринчи бор кўрган киши уни ё хоин, ё жосус деб ўйлади. Ана у куни Оқ ерда, чойхонада ўтирувдик. Эски ошналаримдан бири мени чеккага имлаб қулоғимга: «Шеригингдан эҳтиёт бўл, кўзи бежо, тутиб бермасин тағин», деди. Ҳа, унинг кўзи шунақароқ. Бир умр қувғинда юрган. Одамларга зимдан боқавериб, кўзи мана шунақа ўғри кўз бўлиб қолган. Лекин ўзи асл йигит. Қани энди мен ҳам ўшанақа бўла олсан.

— Лекин, бари бир энди сизни жўнатмаймиз.

— Йўқ, Ҳалима, энди бу йўлдан қайтишим қийин. Ленин Инқилоб қилишдан кўра уни сақлаб қолиш мушкулроқ деяпти.

— Унда мени ҳам ўзингиз билан олиб кетасиз.

— Паранжи ёпинтириб, а?

— Бўлмасам-чи.

— Демак, инқилобчи бўлмоқчиман дегин?

— Бўламан.

Бузрукхўжа кулади, хандон отиб кулади. Кулгусида аллақаидай ёқимли, эркаловчи бир оҳанг бор. Ҳона ичи шу оҳанглар билан лиммо-лим тўлиб кетади. Ҳалимахон уни узоқ кулишини истайди. Аммо у тўсатдан жим бўлиб, юзу кўзларига ўйчанлик қўнади. Шу заҳотиёқ бу ифода қувончгами, фуурогами ўхшаган бошқа бир ифода билан алмашади. Чўзиқдан келган буғдоиранг юзлари, мунчоқдек қол-қора кўzlари ёниб кетади:

— Чиндан ҳам ёрдамлашасанми?

— Ердамлашаман.

— Бўлмаса, Ҳалима, мана шу варақани кўпайтириш керак!

— Қўчириб ёзайми?

— Оқ қозогза ёзасан.

— Қанча қўчириш керак?

— Қанчага кучинг етса шунча. Сени, мени бутун Фарғонани озодликка олиб чиқиш йўллари кўрсатилган бу ерда. Лениннинг табаррук сўзлари бу. Қўчирасанми?

— Қўчираман...

Ташқарила от кишинагандек бўлади, кимдир кўча эшикни қоқа бошлайди. У югуриб чиқиб кетади. Қайсиdir қишлоқда қўмита биносига ўт қўйишган эмиш, бормаса бўлмас экан. Отга мингаштириб олиб кетишади. Уша кечадайтмайди. Эртасига ҳам, индинисига ҳам дараги бўлмай-

ди унинг. Варақани бошқа бирор олиб кетади, олиб кетгани тез-тез келиб туради...

Ташқариде шивалаб ёғяпти, шамол қўзғалиб қолди. Кеч куз бўлиб қолган бўлса ҳам, ҳали ичкарига киришган эмас. Катта айвоннинг олдини жўхори пояси билан қалин тўсиб шу ерга танча қуришган. Овснин чақалоғини олиб ичкари кириб кетди. Сулаймонхўжа, Зиёда ая, Эшон ота тўрттовлари шу ерда ўтириб Қўмита мажлисига чиқиб кетган Бузрукхўжани кутишапти. Суҳбат пасайнб бориб охири мудроқ зўр келдию, бошларини танчанинг қирғоғига қўйганча бирин-кетин уйқуга кета бошладилар. Қора чироқнинг пилиги тугаб қолди шекилли, у ҳам ўчиб қолди. «Ишқилиб ўша ердан бирор ёққа яна олиб кетишмасин-да!— мудроқ аралаш ўйлай бошлайди Ҳалимахон,— кийим-бошлари ҳам кир-чиргина эди, кундузи алмаштириб қўйсам бўлар экан-а...»

Қўча эшик шарақлаб очилди. Ўша, ҳа, ўшанинг ўзи! Фақат угина, дадаларига ўхшаб эшикнинг икки табақасини бараварига шарақлатиб очади. Ҳаммалари бирдан бошларига кўтаришди.

— Бузрукмисан?— сўради Эшон ота.

— Менман, дада,— қувноқ овоз келди ташқаридан.

Сулаймонхўжа ичкаридан фонус олиб чиқди. Қулғинисо қора чироқнинг пилигини янгилади. Қўш чироқ айвонни чароғон қилиб юборди. Ҳалимахон ҳам товоқни кўтариб ошни суза бошлади. Бузрукхўжа онасининг ёнига ўтира туриб ўзоқ бошига кўз ташлади:

— Ия, ҳалиям емадиларингми?

Эшон ота енгилгина кулди:

— Райси аъзамнинг келишларини кутяпмиз-да!

Сулаймонхўжа омборхонадан кўзача олиб чиқди.

— Сени бир меҳмон қиласай деб, асраб юрувдим.

— Мусалласми?— сўради Бузрукхўжа. Сўнг шошапиша қўшимча қилди,— дадамнинг олдида-я?

Аёллар бараварига Эшон отага қарашди. Хонадон бошлиғи мийигида кулиб қўйди:

— Менга ҳам берсаларинг индамайман.

— Вой ўлай,— деди гўшт тўғраётган Отинбиби ая, эрталаб намозга чиқасиз-а.

— Намозга халақит бермайдиган қилиб ишаман. Қуй, тўлдириброқ қуй.

Анор донасидек қип-қизил мусалласдан эркаклар со-пол косани тўлғизиб-тўлғизиб симириб олдилар.

— Лекин яхши стилибди,— лабини кафти билан арта туриб деди Бузрукхўжа,— ўзинг чиқардингми?

— Яна ичсанми?

— Қуй, бўлари бўлди энди. Дада, сиз-чи?

— Ичгим бору, аянгдан қўрқаман-да.

Босинқи кулги кўтарилиди. Ҳалимахон ҳалидан буён эрининг нигоҳини пойлаётган эди, дуч келгач, лабларини нозли буриб «сиз ҳам ичманг, ичсангиз нақ ўлдираман-а!» дегандек бир ишора қилиб қўйди.

Ака-укалар яна ичишди. Ошни жимгина ея бошладилар. Совуган, узоқ туриб қолганидан ланж ҳам бўлиб қолган экан. Ҳалимахон буни сезиб турарди, шундай бўлса ҳам Эшон ота уни мақташга тушди: «Паловмисан палов бўлибди-да, баракалла қизим! Кексайганингда сал юмшоқроғини хоҳлаб қоларкансан. Умрингдан барака топ...» Гаплашадиган гаплари, сўрайдиган сўроқлари кўп. Лекин ўша муҳим гапни бошлашга ҳеч бири ботина олмайди. Отинбиби ая соғинтириб келган ўғлидан кўзини узмас, нуқул унинг олдига гўшт суринб қўяр, катта-катта ол, деб имлар эди.

Дастурхонга фотиҳа ўқишиди. Эшон ота гап бошлади:

— Хўш, раиси аъзам, типчликми, Қўмитада узоқ қолиб кетдинг?

— Кўқондан мактуб келган экан,— шундай деб Бузрукхўжа, негадир, онасига қаради,— уруш бошланадиганга ўхшайди.

— Ҳойнаҳой, сени ҳам чақиришгандир?— йигламсирагандек бир оҳангда сўради Отинбиби ая.

Бузрукхўжа қовогини уоб олди:

— Чакиришмаганда ҳам боришим шарт эди.

Аёллар ваҳима ичиди бир-бирларига қараб туришарди. Отинбиби аянинг кўзларида ғилқиллаб ёш айланиб қолди. Ҳамма гап энди хонадон бошлиғида. Бор деса боради, борма деса қолиши ҳам мумкин. «Илоё борма десин-да, илоё рухсат бермасин-да», дея аёллар мўлтиллашиб туришибди.

— Аввало муштлашмаслик керак,— ўзига-ўзи гапиргандек деди Эшон ота,— муштлашгандаш кейин қаттиқроқ муштлашиш керак. Қачон жўнайсан?

— Ҳозир, ташқариди кутиб туришибди. Дада, оқ фотиҳа беринг. Мен турай.

Үелининг урушга кетаётганини эшишиб қайси онанинг багри эзилмайди. Зиёда ая ҳўнграб ўрнидан туриб кетди.

— Дада, фотиҳа қилинг деяпман, кутиб қолишди.

— Майли, кутишсин ўғлим. Биз ҳам сени соғинганмиз. Бир нафас ўтири, дийдорингга тўйиб олайлик. Урушга кетяпман дегин?

— Дада!

— Йўл олдидан сенга икки оғиз гап айтаман,— Эшон отанинг овози қалтираб чиқа бошлади. Қалбига фусса қуйилган эди унинг. Зиёда ая дилидаги қайғусини кўзёши билан чиқаради. Эшон ота ҳикмат айтади. Ҳикмат айтиб ҳам ўзини, ҳам ўзгаларни юпатади. Айтмаса бўлмайди, қалби қонга тўлади,— даданг сифатида икки оғизгина насиҳат қилмоқчиман, қулоқ сол, ўғлим. Жангга кетяпсан, билиб қўй. Душманнинг катта-кичиги бўлмайди. Ният қилса кичкина қушча ҳам қудратли бургутни маҳв этиши мумкин.

— Буни илгари айтгансиз, дада, менга фотиҳа беринг!

— Яна айтаман, ўтири. Фил йўлда бора туриб тўрғайнинг уйини босиб полапонларини янчиб ташлабди. Теппада парвоз қилаётган тўрғай чирқиллаб болалари учун ўч олиш пайига тушибди. Дўсти чумчуққа шу филнинг кўзларини ўйгин, деб ёлворибди. Чумчуқлар филнинг кўзини чўқиб кўр қилишибди. Фил кўр бўлса ҳам ҳар куни сув ичгани бораркан. Аламзада тўрғай қурбақа ёнига бориб жон дўстим шерикларингни олиб сувни бўлмаса ҳам ана шу жарда сайрагин, деб илтимос қилибди. Сув ичгани кетаётган фил қурбақаларнинг овозини эшитиб ўша томонга бурилибди ва жарга қулаб ўлибди... Унутма, ўғлим, ёвнинг катта-кичиги бўлмайди... Аянг билан биз ҳам мана қарид қолдик. Ешгина қаллиғини ҳам ҳар куни йўлингга интизор. Мўмингина аканг бор. Аҳволларидан тез-тез хабар олиб турсанг дейман-да... Ҳа майли, илоё ой бориб омои келгии, облоҳу акбар!

Хонадонда йиги кўтарилди. Йиғлай-йиғлай кўчагача кузатиб чиқдилар. Ҳеч бандаси айрилиқда ўзини баҳтли ҳисобламайди. Ҳалимахоннинг ҳам баҳти тугал эди.

IV

ҚЎМИТАНИНГ СОҒИН СИГИРИ

Дашт кўча даштга бориб қадалгунча тор кўчаларга бўлинниб-бўлинниб адо бўлади. Ана шу сингичкадек-сингичкадек келадиган тор кўчаларнинг бирида дўппидеккина ҳовлида Мақсад қори истиқомат қиласди. Ёши ўтиб қолганда уйланди. Ёши ўтган, қўли калта кишнга гулдеккина қиз тегармиди. Ўтириб қолган қизга уйланди. Хотинининг юзи

сепкилдор, бир оғзи оқсоқ ҳам эди. Табиат камситган Робия бибинн Мақсуд қори улуғлар, отини ҳам ўзгартириб Хонзода бегим деб атар эди. Хонзода бегим суюкли эрига еттиға фарзанд туғиб берди. Шуларни деб Қори ўзини ўтдан чўққа уради. Гоҳ худ, гоҳ беҳуд деганлариdek баъзин хонадонда мўл-кўлчилик бўлиб, «сен же, мен же» бўйлаб қолар, баъзан ойлаб қозон сувга ташлаб қўйилар эди. Йиқилоб Қўмитаси Мақсуд қорига ҳам икки таноб ёр, ўн тўрт туп ўрик берди. Рўзгорга барака кириб қўлди.

Мақсуд қори бомдод намозидан бугун эртароқ қайтди. Қайта туриб ионвойхонадан бир қийиқ иссиқ ион, бакқолдан бир ўрам пашмак ҳалво ҳам олиб келди. Фарзандлари ҳали ўринларидан турмаган, еттовлари бир ўринда, бир-бирининг пинжига, бири иккинчисининг қорига бош қўйиб пиш-пиш ухлашар эди. Хотини ўчоққа ўт ёқиб қумғон қўйибди.

— Вой-бўй, мунча тутаб кетибди! — деди Қори димоғи ачиб.

— Утии ҳўл, — деб қўйидп бешик қучоқлаб кичкинаси иш эмизаётган хотини, — мунча ҳаммаёғингиз лой, нима бало масжида пахсага лой тепдингизми?

— Кўча бирам лой бўлибдики, бай-бай, келгунча ковушим уч марта ботиб қолса-я.

Хотини эмизаётган қизалогини ечиб, йўргаклаб дадасига берди-да, ўзи кавуш-маҳсиларин ювишга тутинди. Иссиққина ионнинг ёқимли ҳиди димоқларига урилган болалар бирни-кетин туриб апил-тапил ювина бошладилар. Қори қизалогига пашмак билан ионни аралаш чайнаб, лабида босар, лекин таом ейишга ўрганмага чақалоқ луқмани тили билан итариб муштдеккина бошини чайқаб йиғлар эди. Нонуштага ўтиришди. Аялари катталарига биттадан, кичикларига яримтадан ион улашди. Пашмакни уқалаб ҳовучларига солиб берди.

— Ая, менга иондан иккита берасиз, — деб қўл узатди кичкина қизчаси.

— Вой дилбарим, иккитасини нима қиласан? — деб қизчасининг буринин учини бармоғи билан босиб қўйди Хонзода бегим.

— Биттасини эртага ейман.

Мақсуд қори иштаҳа билан ион чайнаб, пўриллатиб дое сув ҳўплаётган, очарчилик маҳалида шунақа юмшоқ ионку ширин пашмак келтирган дадаларига мамнун боқиб, нигоҳлари билан эркалаб қўяётган болаларига қараб «мен-ку топиб келаяпман-а, дея ўйлай бошлади, — отаси

йўқлар нима қилади? Буғдоини бугун тақсимлаб қўя қолай. Қишида худо яна бир йўлга бошлар... Бу қаҳатчилик қачон тугайди, а?» Мақсуд қори ионуштанинг тугашини кутмай ўрнидан турди:

— Болалар чойдан кейин мактабга боринглар, хўпми?

— Дада, менинг ковушим йўқ-ку? — сўради ўғилларидан бири.

— Аканг опичлаб кетади.

Хонзода бегим пичинг аралаш сўради:

— Ҳа, каллаийи саҳарлаб яна тағин қаёққа?

Ҳўл маҳсисини оёғига қиёналиб тортаётган Мақсуд қори кулди:

— Кўмита раисига ҳам шунаقا дағдаға қилармикандар!

— Белларида бўз белбогу, Раис эмишлар!

— Шошмай турсанг, бегойим, белимда шоҳи белбоғ, этнимда беқасам тўи, остимда гижинглаган отим ҳам бўлади...

Идорага келиши билан Зулфиқорни Қўмита аъзоларини йиғиб келишга жўнатди. Саккиз Пандигондан саккиз вакилу, Қўмитанинг аъзолари жамул жам бўлгунча нақ чошгоҳ бўлиб қолди. Қўмитанинг тайнинли изоми ҳам, қўлланмаси ҳам йўқ. Йўқсиллар манфаатига ниманки мостушса шуни бажариб кетишаверади. Учга бўлининди. Бир қисми ўлпон йиғишга, бошқаси қўқонлик Салимбой ташлаб қочган майдондаги қари ўрникларни кесишга жўнади. Мақсуд қори, Рустам бобо, Зулфиқор учовлари қишлоқ оралаб йўқсилларга қиличини ялангочлаб келаётган қишидан чиқиб олишлари учун нима даркорлигини аниқлаш топширилди.

Инқиlob Қўмитасининг ихтиёрида иккита сигир бор эди. Етаклаб учовлари йўлга тушишди. Сепоячи эри катта тошқинда сувга оқиб ўлган Офтоббиби беванинг ҳовлиси ёнида тўхташди.

Эшикни узоқ тақиллатишгач, шиҳоят ичкаридан аёл киши овоз берди:

— Кимсиз?

— Э, Суярқулининг беваси, эсон-омонимисан, бола-чақаларинг тинчми? — шошмасдан гапира бошлади Қори, — эшитгандирсан мен Қўмитанинг раисиман. Мана бу Рустам бобонг, мана бу Ҳамроқулини ўғли. Ҳаммамиз сендан аҳвол сўрагани келдик, қалай, тинчмисан?

— Худога шукур, — деб қўйди Офтоббиби.

— Мана, қиличини ялангочлаб қиши ҳам келиб қолди,

Бевасан, ул-бул нарса керакдир, дон-дунми, ўтин-чўпми?

— Кўмитанинг нарсаси ҳаром дейишяпти-ку?

— Э, Суярқулнинг беваси, қўй бу гапларни. Ҳаром бўлса бошимда саллаю, оғзимда илмим билан бу ишга қўл урармидим. Инқилоб душманлари айтган бу гапни. Инқилобни биласан-а? Билмайсанми? Билмасанг айтиб берай. Бу сенга ўхшаган бева-бечораларнинг мафтаатини кўзлаб қилинаётган бир иш. Худо хоҳласа камбағалнинг хонадонида чироқ ёнади энди. Айт, нима керак?

— Ҳеч нарса керак эмас.

— Ўтининг борми?

— Беш-тўрт қоп тезак йиғиб олганмиз.

— Э, Суярқулнинг беваси, тезак билан қаҳратон қишидан чиқиб бўлармикан? Зулфиқор, дафтарингга ёз «Суярқулнинг бевасига бир арава ўрик ўтин берилсин», ёздингми?

— Ездим,— деб қўйди Зулфиқор.

— Дону дундан қалайсан?

— Эл қатори кунимиз ўтиб турибди,— тортинибгина деди аёл.

— Бекор айтибсан,— жеркиб давом этди Кўмита раиси,— биламац, ҳеч вақойиниң йўқ. Зулфиқор, ёз «Суярқулнинг бевасига бир қоп жўхори ҳам берилсин», Ёздингми?

— Ездим.

— Суярқулнинг беваси айт-чи, жўжаларинг нечта?

— Еттита.

— Бай-бай-бай. Роса сиркалаб кетган экансан-да. Биламац, эринг яхши одам эди. Суярқул сепоячи деса ҳамма ўршидан туриб таъзим қиласарди. Сарқўрғоннинг қутирган сувини ўша бошқаарди. Улиги топилмади, а? Ҳамайли, куйинма, худо хоҳласа эринг шаҳид кетди... Энди сенга бир сигир ҳам берамиш. Соғишин биласанми? Зулфиқор, ёз «Суярқулнинг бевасига Кўмитанинг бир соғин сигири баҳоргача бериб турилсин». Ёздингми?

— Ездим.

— Э, ўртоғимнинг беваси, йиғлама дедим-ку. Нега ҳиқиллайсан! Утин эртага келади. Донга ҳозироқ одам жўнат.

— Ҳаммаси ҳаром буларнинг,— аёл четан эшикни тарсиллатиб ёпиб олди,— болаларимнинг ҳалқумини булғамайман.

Кўча эшик олдида узоқ туриб қолишиди. Бузоқчалар онасини эмишгэ интилиб бўйини чўзар, Рустам бобо билан Зулфиқор силтаб тортишар, бевадан эса дарақ эди.

— Жаҳолат бу! — деди Қўмита раиси ер тениниб,— ўзига эмас, болаларига ҳам жабр қиляпти бу.

Яна йўлга тушишди. Тўлғон кампирнинг ҳовлиси ёнида тўхташди. Кампирнинг бир йўла икки ўғли мардикорга кетган. Бирин ўзига чек тушгани учун, бошқаси пулга сотилиб кетган. Лекин мана уч йилдан ошиб қолдики, на каттасидан, на кичигидан дарак бор. Бир ойча олдин аза очиб, кўк кийишиди. Иккиси келин, бир ҳовли болага кампир бош бўлиб ўтирибди.

— Ҳа, чўлоқ ойимнинг эри, нима қилиб юрибсан? — деб сўради ичкарпдан ҳассасини дўқиллатиб чиқкан Тўлғон кампир.

— Чўлоқнинг эри бўлсам ҳам, худога шукур, Қўмита га раисман, буви! — деб қўйди Мақсад қори.

— Ҳў, ўша Қўмитанг билан қўшмозор бўлгур! — Тўлғон кампир ҳассаси билан остонаяга бир урди.

— Нега қарғайсиз, буви?

— Икки ўғлимни едиларинг-ку, кўзингни ҳакка чўқигурлар.

— Ўғилларингизни мингбошилар еган.

— Ҳамманг бир гўрсан.

— Ундан деманг, буви. Биз йўқсиллар тарафдоримиз. Қўмитамизга мана Рустам бобо, мана Зулфиқор ўғлингиз аъзо бўлишган. Худо хоҳласа ўғилларингиз келиб қолишса, уларни ҳам қанотимизга оламиз. Чакки аза очибсиз.

— Тирик деб ўйлайсанми?

— Тирик, худо хоҳласа келиб қолишади.

— Худоё айтганинг бўлсин. Ҳа, майли, менга қара, Қори сен туппа-тузук одам эдинг-ку?

— Нима қилибман, буви?

— Қўмитанинг шолисини сотиб чўлоқ хотинингга ойбалдоқ олиб берган эмишсан?

— Ким айтди бу гапни?

— Қори, менга очиғини айт, Қўмита одамлари кундузи туппа-тузук юармишлар-да, кечаси ит бўлиб вовуллашармиш, шу ростми?

Олдини Рустам бобо, кетидан Мақсад қори билан Зулфиқор ҳам кулишди. Қори кула-кула бу гапларни Абдураҳмонбой билан мингбошининг одамлари тарқатишган, аслида ўзларни ит бўлиб кетишди, биз Қўмита номидан бева-бечораларга ёрдам бериб юрибмиз. Сизнинг эшигингизга ҳам шу ниятда келувдик, керак бўлмаса майли, орқамизга қайтганимиз бўлсин, деган гапни айтишди. Чиндан ҳам орқаларига бурилиб кетишаётган эди Тўлғон кампир эшикни қия очди:

— Ҳой, Қори, мунча жирраки бўлмасанг? Чўлоқ хотинингни ювиб-тараб ойдеккина қилиб гўшангага ўзим олиб кирудим, эсингдан чиқдими? Қайт буёқقا. Қанақа ёрдам бермоқчисан ўзи?

— Нима керак бўлса, ҳаммасини.

— Кейин миннат қилиб юрмайсанми? Миннат қилмасанг келинларимга иккита чарх олиб бергин. Ўзимники парраги синиб таноб ташлайдиган бўлиб қолди. Олиб беррасанми?

— Олиб берамиз, буви,— негадир ўзида йўқ хурсанд бўлиб кетди Қўмита раиси,— Зулфиқор, ёз «Тўлғон кампирнинг келинларига иккита чарх, олтита йиг олиб берилсан». Буви, мана бу сигирлардан биттасини сизга ташлаб кетамиз. Қаранг, елини тирсиллаб турибди. Набира-ларингизга соғиб берасиз.

— Шарифбой ташлаб кетган сигирми?— Тўлғон кампир эшикни каттароқ очиб ўйноқлаб турган бузоқчалар билан думини силкитиб пашшасини қўраётган сигирларга бир назар ташлаб олди,— қўй Қори, қариганимда гуноҳга ботирма мени.

— Нега улдай дейсиз, буви?

— Бирордан тортиб олинган нарса ҳаром. Яхши одамлар айтишяпти бу гапларни. Қўй Қори, ҳаром ейишга ўргатма бизни. Агар Қўмитангда пешона тери билан топилган маблағ бўлса набираларимга пойабзал олдириб бер, кўчага чиқолмай ўтиришибди.

— Буви ўзингизга ҳам ул-бул нарса керакдир?

— Ўзимдан ташвишланма, кафандигимни олиб қўйганиман.

Мақсад қори кампир хийла юмшаб қолгани учун хурсанд эди. Суҳбатнинг охирини ҳазил билан якунламоқчи бўлди:

— Буви, ўзингизга эр ҳам топиб берайми?

Тўлғон кампир ҳазилни тушуниб кулди:

— Вой худо олгур, Қўмитангда эр ҳам борми ҳали?

— Ўйлантириб қўй деб тўртта чолдан ариза тушган.

— Биттаси, хойнаҳой Дўстмат сўфидандир?

— Ушандан буви.

— Об-бо қориси тушмагур-ей, совчи бўлиб келдим десанг, тилинг узилиб тушармиди. Уйга таклиф қилардим... Ўзим совчи устига совчи қўявериб жонимга тегяпти. Масжиднинг хонақосида ётавериб мотор босиб кетганимиш. Ҳой, Рустамбой нега жим турибсиз, эл-юрт кулмасмикан?

Рустам бобо ҳалидан буён суҳбатга аралашиш учун

баҳона тополмаганидан хит бўлиб турганди. Кўзини айёрона қисиб, узун соқолини силкитиб бир кулиб олга:

— Эркаги бор уйнинг париштаси улуғ бўлади, буви!— деб қўйди.

— Ҳа, майли,— деди Тўлғон кампир негадир хўрси-ниб,— ҳеч бўлмаса ўтин-чўпга яраб турар. Мен рози. Ке-ча совчиларга йўқ девдим. Қоридек илмдор, Рустамбой-дек ҳурматли одамни ўртага қўйибди нима ҳам дердим. Айт, банинга дока рўмол ҳам қўйсин.

Кўмита раиси айтиб турди, мирзоси дафтарига қўйида-ги сўзларни қайд қилиб олди: «Тўлғон кампирга тан маҳ-рам сифатида Дўстмат сўфининг ризолиги сўралсан. Ро-зи бўлгач Мақсуд қори никоҳ ўқиб, иккови беванинг бо-ши бир-бирига қовуштирилсан».

Кечгача қишлоқ айланишди. Унисига у, бунисига бу керак эди албатта. Бирори тортиниброқ рози бўлди, бош-қаси тарсиллатиб эшигини ёпиб олди. Қўмитанинг соғин сигирларини ҳеч ким олмади. Зўрлик билан тортиб олинган сигирларнинг сути ҳам, эти ҳам ҳаром деб туриб олишди.

Сигирларни етаклаб дарғазаб бир кайфиятда Қўмита-га қайтишарди.

— Рустам буво,— деб чақирди Мақсуд қори,— сиз сигир соғишини биласизми?

— Сигир соғиш ҳам гап бўлибдими?— деб қўйди бо-бо,— ёшлигимда чучвара ҳам тугардим.

— Бўлмаса ўзимиз соғиб ичаверамиз.

Қўмитага қайтишгач, диллари баттар сиёҳ бўлди. Улпон йиққани борган Акбарали мардикор бошлиқ йигит-ларни Чибирғон Пандигонда тутиб олиб роса дўппосла-шибди. Акбаралининг юзига қоракуя суртиб эшакка тес-кари миндириб жўнатишибди.

V

«УР БАДБАХТНИ!» ДЕР ЭДИ ХОН ЭШОН

Қўмита идорасида ўтирган Мақсуд қори билан Рустам бобо бир қулоқ пояни ихчам боғлаб орқасига кўтар-гацча юргурилаб келаётган Зулфиқорни очиқ дарича ор-қали кўриб қолдилар. Зулфиқор остонаяга яқинлашгач, елкасидаги пояни ағдарди-да:

— Даشتда эдим!— деди нафаси қисилиб.— Поя ўраёт-гандим, бир маҳал қарасам Эшон ҳазратларининг қўргон-лари атрофига тумонат одам йиғила бошлади.

— Бугун жума, муридлари келгандир,— деб қўйди
Рустам бобо.

— Йўқ, отлиқ қўрбошилар ҳам бор!

— Қўрбошилар! — ўрнидан туриб кетди Мақсуд Қори
Рустам бобо икковлари бир-бирларига тикилиб қолишди.
Нигоҳларда қўрқув, ташвиш бор эди. Ҳа, бир гап борга
ўхшайди. Ишқилиб Бузрукхўжа мерган йигитлари билан
Қўқондан қайтгуича фалокат юз бермасин-да. Милтиқизи
бу ғалони қандай даф қилиншади! «Қўмита аъзоларини
йигиш керак», деган фикр ўтди икковларининг ҳам бо
шидан.

— Зулфиқор, тез бўл, болам, аъзоларни йиғ!

Бир чой дамлам фурсат ўтар-ўтмас бир неча кундан
буён тўйма-тўй юриб, ҳозир кундузи бўлишига қарамай
уйларida донг қотиб ухлаб ётган Ҳасанбой билан Ҳусан-
бой, Мадумар карнайчилар эснашиб, лоқайд кириб кела
бошладилар. Энг охирида Сотволди батрак келди. Қўми-
танинг иккى қиличи бор эди. Бири шунда, тақиб келиб-
ди. Зулфиқор бошқа фаолларни ҳам тезроқ етказиб келиш
учун эндигина остона ҳатлаган эди, шу пайт Даشت кўча
тарафдан юзлаб кишиларнинг вахшату даҳшат билан ту-
шиб келаётганини кўриб қолдилар. Олдинда отлиқлар ке-
лишяпти. Абдураҳмонбою, мулла Зариф мингбошию ўғил-
лари булуутдек баланд отларга миниб ўртароқда келаётган
пир муршидини худди қочиб бораётган асаларилар гала-
си пошшосини ўртага олиб учгандек ҳар томондан қур-
шовга олишган. Пиру муршид, одатдагидек катта кўн-
шакларига миниб олган, жиловда икки садоқатли мурид
келияпти. Икковларининг ҳам бошида саватдек салла, ҳа-
во совуқ бўлишига қарамай, ялангоёқ бўлиб олганлар
Энсон ҳазратларининг ўнг томонларида човкар от мингай
бир йигит дини исломиятнинг дастасининг учига яrim ої
шакли қўндирилган кўк байроғини баланд кўтариб олган
Орқаларида кўксига патронтош, елкасига милтиқ осгани
йигирма чоғли басавлат қўрбошилар, уларнинг кетигиг
пиёда келаётган оломон уланиб олган. Бирининг қўлида
таёқ, бошқасида паншаха, садрга тушаётгандек чайқа-
лишиб, гоҳ саллали, гоҳ салласиз бошларини тебрати-
шиб:

— Е Ҳасан!

— Е Ҳусан!

— Е олло! — деб қичқириб келишяпти.

Гўё отлиғу пиёдаларнинг қалбию руҳи бирлашиб даҳ-
шила овозга айлангандек. Овоз Даشت кўчани қоплаб кел-
япти;

— Ҳуррият!

— Ҳуррият!

— Ҳуррият!

Зулфиқор томошага маҳлиә бўлиб бир шафасгина анграйиб турдию, сўнг ўзини ўнглаб ичкарига отилди. Қўмита аъзодлари ҳам довдираబ қолишганди. Эшигу даричалариш беркитишга аранг улгурдилар. Мақсад қори хона тўридаги сандиқни очиб чархланган болталарни улаша бошлади. Қўмита идорасини ҳар томондан қуршаб кела бошладилар. Қўрбошилар осмонга қаратиб варанглатиб ўқ отишди. Қасир-қусир овозлар Пандигон осмонини қоплаб кетгандек эди. Рустам бобо қиблага қараб чўкка тушдида, пичирлаб калима ўғира бошлади.

— Е Ҳасан!

— Е Ҳусан!

— Е олло! — деган қийқириқлар даричаю, эшиклар тирқишидан кириб турибди. Қўмита ҳовлисига гулдирамазон қилиб ўт ёқиб юборишди. Саллали, салласиз, бирин чориғ кийган, бирин ялангоёқ муридлар елкаларнига елкаларини тирашиб, шамолда қолган нозик ниҳоллардек чайқалишиб садр тушишни бошлаб юбордилар:

— Ҳуррият!

— Ҳуррият!

— Ҳуррият!

Уртадаги олов яна кучайди. Қўмитанинг томида бедаси бор эди, ўшани ҳам олиб тушиб ёқа бошладилар. Аланганинг қизил тиллари осмонга кўтарилиб садр тушётгандар қалбидаги ёввойи эҳтирос алансасига туташиб кетаётгандек:

— Коғирларга ўлим!

— Даҳрийларга ўлим!

Маҳкамани тошбўрон қила бошладилар. Ичкарида қолганлар нима қиларини билмай, худди тўсатдан аждарҳо комига дуч келиб қолган қуён боладек карахт бир аҳволда эдилар.

Тошбўрон тўхтади.

— Қори, эшикни оч! — Пири муршидининг овозлари келди ташқаридан.

Қамалдагилар бир-бирларига қараб олишди. Рустам бобо бош чайқади:

— Очма!

— Қўмитангни оч, бўлмаса ўт қўяминз! — яна ваҳшатли овоз эшитилди ташқаридан.

— Очма! — қатъий қилиб деди Рустам бобо.

Эшигу даричаларни болта билан уриб синдира бошладилар. Хиёл ўтмай униси ҳам, буниси ҳам хона ичига йиқиңлиб, кетидан аччиқ тутуну алана ёпирилиб кирдил. Иигирма чөөли құрбоши милтиғини түғрилаб турганинни күрган Мақсуд қори бақириб юборди:

— От отсанг, ота қол!

Пири муршиднинг фармонлари билан ҳаммаларини олиб чиқиб маҳкама деворига қатор турғизиб қўйишди.

— Устки кийимларни ечиб ўтга отинг! — яна фармон бердилар ҳазратлари, — ҳаром ҳаммаси, ҳаромлар куйиб кетсин.

Ичкаридан Қўмитанинг кигизу шолчаларини, чойнагу пиёлаларини чархланган болталарию ҳужжатлар сақла надиган ёғоч сандиқларигача олиб чиқиб ўтга отишди. Садр тушаётганлар ҳамон чайқалиб, оғизларидан кўпик саҷратиб:

— Ҳуррият,

— Ҳуррият! — деб қичқирмоқдалар. Лекин эшитаётгандар қалбига даҳшат solaётган бу сўз замирида қандай маъно борлигини, шу сўзларни айтиётгандар ҳам, от ўйннатиб турган суворийлар ҳам, Қўмита аъзолари ҳам ҳали тушуниб етмаган эдилар. Хон эшон ҳазратлари кофирлар имонсизлар деб камоли ғазаб ошганидан яккам-дуккам тишлигини ғижирлатиб муридлари кўмагида эшагидан туша бошлади. Тушиб, ваҳима ичида қотиб қолган Қўмита аъзоларига яқинлашаркан:

— Ўйинг куйгур кофирлар! — деб тепинди. Атрофдаги муридлар ҳам қўлларидаги таёқларни силкитиб:

— Кофирлар! — деб такрорлашди.

Эшон ҳазратлари Мақсуд қори қаршисига келиб:

— Ҳўш, кофирларнинг бошлиғи, — дея кўрсаткич бармоғи билан кўксига туртди, — нега ҳаммани диндан чиқар япсан, имонсиз, кофир!

— Кофир эмасман, — деб қўйди дағ-дағ қалтираб турган Мақсуд қори.

— Қўмита тузганинг ёлғонми?

— Рост, туздик.

— Большовойлар томонига ўтганинг ёлғонми?

— Тўғри, ўтганман.

— Кофирсан, бадбаҳт!

— Алҳамдулло, мусулмонман.

— Қўлинин боғланг! — қичқириб юборди Эшон ҳазратлари. Сўнг Сотоволди батракнинг қаршисига ўтиб унин ҳам кўксига бармоғи билан туртди. — Гапир бетофиқ. Үрусияга борувдинг, имонсиз бўлиб қайтибсан-да? Нега сал

ла ўрамайсан, нега Қўмитага аъзо бўлдинг! Буни ҳам қўлини боғланг, овозини ўчиринг! Хўш, Мадумар карнайчи, бўйингни теракдек қилиб сен ҳам шуларга шерик бўлиб юрибсанми?

— Бўлганман, тақсир.

— Қўмитага аъзомисан?

— Ҳа, тақсир, Қўмитанинг карнайчисиман.

— Ичига инсу жинслар макон қурган карнайингни ҳадеб варанглатиб ҷалаверасанми, кофир!

Мадумар карнайчи гап навбати келса отасини ҳам аямайдиган хилидан. Бошини берса берадики, лекин гапдан қолмайди. Ким билан гаплашмасин охирини ҳазилга буриш, ҳазилнамо жавоб қайтариш руҳи ҳам жисмига сингиб кетган. Ҳозир муридлар оч бўридек тикилиб ғажиб ташлаймиз деб турган бир пайтда ҳам ўзлигича қолди. Пирнинг саволини ҳазилга буриб, ҳазилнамо жавоб қайтара бошлади:

— Тақсир, карнай ҷалиш учун чиқарилган-да,— деб қўйди,— ўзларининг тўйларида ҳам ҷалиб берувдим-ку, индамовдилар-ку!

Карнайчининг менсимайгина жавоб қайтариши Пир муршиднинг бир ғазабига ўн ғазаб қўшди, тутикаиб кетди:

— Хўш, кофир, нега масжидга бормайсан?

— Иўлда таҳоратим кетиб қоляпти, тақсир.

— Куляпсанми, бетовфиқ?

— Йиғлайдиган гап айтмадилар шекилли.

Хон Эшон ҳазратлари ер тепинди:

— Агар соқолинг бўлганда юлиб олардим ҳозир!

Мадумар карнайчи кулиб икки қўлини баробар кўксига қўйди.

— Менини ўсгунча ўзлариникини юлиб тура қолсинлар.

Отлигу пиёда муридлар учун энг азиз ва мўътабар ҳисобланиб, дини имонларининг басаломат бўлишига кафил бўлиб турган Пир муршидга ҳазил гаплар айтилаётгани қайнаб турган ғазабларини тошириб юборгандек бўлди. Мадумар карнайчининг хиёл эгилиб турган боши ва туртиб чиққан яланғоч елкасига бир йўла иккни-уч гувала келиб тушди.

— Тўхтатинг!— қўлларини кўтариб хитоб қилди эшон ҳазратлари. Йўқ, бу бетофиқларни аламон қилмоққа ҳали эрта. Ҳар бири билан сұхбатлашиб, қалбида не зоҳирлигини билиб олмоқчилар. Зоро, ниятлари уларни калтаклаб ўлдирмоқ эмас, йўқ. Қалбларига инсу жинслар ин

Күрган бу чала коғирларни ғайри динлар йўлидан қайтариб олмоқчи. Шу боис кечадан буён югурб-елиб мурид тўплади. Абдураҳмонбою мингбошини отга миндириди. Отга миндири туртиб маҳв этмоққа эмас, жазоламоққа фотида берди.

— Ҳа, қариганда айниганди чол,— Пирим муршид, уятданми, ҳижолатданми бошини эгиб турган Рустам бобонинг соқолидан тортиб иягини кўтарди. — Сени нима жинурди?

— Жин урганий йўқ. Пирим,— деб қўйди Рустам бобо

— Қўмитга аъзо эмишсан-ку, ўғилларинг бояшвойларга аскар бўпти-ку, мулла Зариф мингбошининг ерини сен тортиб олдингми, ҳаромхўр?

— Қўмита берди, Пирим.

— Қўмита берса олаверар экансан-да! Қўлинин борланглар.

Хон эшон ҳазратларининг ғазаби гоҳ пасайиб, гоҳ кўтарилиб турарди. Ҳамма ҳаракатларимни худо йўлида, дин йўлида қиляпман, деб қаттиқ ишонганидан девор тағида қатор турган бу даҳриларга айтиётган ҳар бир сўзим фойдадан ҳоли эмас деб ҳисобларди ва яна ҳар бирининг гуноҳини кўпзилик олдида бўйнига қўйиш нияти ҳам йўқ эмас эди. Ака-ука қизиқчиларни қўғирчоқ ўйнатгани учун гуноҳга Сотганлигини исботлашга тушди. Қўғирчоқ вужуд экан, ҳар қандай вужуд яратувчисидан жон талаб қиласар экан, жон ато қилмоқ эса якка худонинг иши экан. Худонинг ишига аралашган бандаси бу дунёда коғир, у дунёда дўзахи бўлар экан.

Афтидан аввалдан кимларни жазоламоқни келишиб олган эканлар. Талабаларига сабоқ берадиган Мулла Маҳмуд билан Абдураҳмонбайдан олган ерида кунда кўчираётган Сулаймонхўжани ҳам оёгини ерга текизмай етказиб келишди. Пирим муршид Мулла Маҳмуднинг бошнадиги салласини тортиб олиб: «Сен коғирга салла ҳайф!» деб қичқирди. Сулаймонхўжани кўксидан итара-итара даврани бир айлантириб чиқиб:

— Коғир укангни қаёққа қочирдинг?— деб сўради.

Сулаймонхўжа жавоб қайтармади.

— Уканг Гандигон йўқсилларини йўлдан урди, бўйнингга оласаними?

— Йўқ!

— Олмайсанми?

— Йўқ.

— Бой жанобларининг ерини тортиб олибсан, ёлгоимми?

- Рост.
- Қайтариб берасанми?
- Иўқ.
- Бу харомхўрнииг ҳам қўлини боғланг.

Эшон ҳазратлари чинакамига куйиб-ёниб кетмоқда эди. Куйиб-ёниб кетаётганлари от ўйнатиб, гоҳ уёққа, гоҳ буёққа юриб турган Абдураҳмонбой билан мулла Зариф мингбошига хўп ёқиб тушмоқда эди. Бири беш-ўн таноб мулкидан, бошқаси ҳокимлигидан айрилган. Никкови ҳам аламзада эмасми, Қўмита аъзоларини тириклайн ютиш учун маврид кутишаётганди. Ҳурриятга фотиҳа бўлса биринчи тошни аввал ўзим отаман деб туришибди.

— Ҳозир барчангиз масжидга бориб жойнамоз устида қилмишингизга тавба қиласиз,— негадир жуда босиқ гапирдилар Эшон ҳазратлари,— тавба қиласизми?

Қўмита аъзоларидан садо чиқмади.

— Кофирларга қарши ғазовот эълон қиласман, сафиимизга қўшиласизларми?

Қўмита аъзолари паст-баланд хўрсиниб олишди.

— Гапиринг, кофирлар!

Иўқ, яна ҳеч биридан садо чиқмади. Жазаваси тутиб оғзидан кўпиклар сасратаётган Пири муршид икки қўлини баланд кўтариб:

— Ур кофириларни,— дея фатво берниб юборди,— даҳрийларни ур, ҳуррият бўлди, савоб бўлади, ур! Тонгла маҳшарда юзинг ёруғ бўлади, ур!

Кўз юмиб очгунча қўли орқасига боғланган бандилар тош-кесак бўрони остида қолдилар. Муридлар савобдан бенасиб қолмаслик учун, ҳеч бўлмаса бир муштгина уриб қолиш умидида ўртага интилишар:

— Ё Ҳасан!

— Е олло!— деб қичқиришар эди.

Ҳаммаларини чала ўлник қилиб лойга қоришириб ташлашди. Пири муршид ҳурриятни давом эттириш учун, эшагига минди-да, муридларини ортидан эргаштириб нариги қишлоққа ўтиб кетди.

VI

ЗОКИР ҚЎРБОШИ ҚИЛИЧ ЯЛАНГОЧЛАЙДИ

Қўқонда уч кечаю уч кундуз давом этган қарғиндан эсон-омон чиқиб олган ўттиз отлиқ, Мингтут даҳасидан ўтиб «Дўрмон» тарафга қараб қийғирдек учни боряпти.

Ер қаттиқ музлаган. Отларнинг туёғидан чиққан дупур узоқ-узоқларга кетади. Гоҳ музлаган шудгордан, гоҳ ким-сасиз кўчалардан елиб боришияпти. Суворийлар бошида Зокир қўрбоши кетяпти. «Оббо хотинчалиш ноиб-ей, жанг-гоҳда мени ташлаб қочди-я, оббо номард-ей!— дея бақувват тишларини ғижирлатиб-ғижирлатиб қўйди,— урушиши билмас экансан тўда олдида от ўйнатиб туришингга бало бормиди! Йўқ, сен урушга бормадинг, Қўқондаги хожаларингга мен сиз тарафингиздаман, кўриб қўйинг, деб думингни ликиллатгани бординг, кўппак! Қўрқоқ, хоин! Ишонган тофинг — Эргаш қўрбошининг оёғи осмондан келди. Энди ўзини ўнглай олмайди. Ҳа, ҳа, ўнглай олмайди. Ўзим қўрбоши бўламан. Амирулмуслимин мен ким Зокир қўрбошидурман...»

Суворийлар Риштон бўлиси тасарруфидаги ерларга қадам босиши билан сайҳон бир ерни танлаб Зокир қўрбоши отининг бошини тортди. Орқадагилар етиб келгунча ёнидаги жўраларининг афти ангорига бир-бир назар ташлай бошлади. «Қийғирлар була, қийғир!» Отлиқлар давра олишди. Зокир қўрбоши ўртага тушиб бир-икки айланивиб чиқди. Баланд от мингандан елкадор йигит олдида тўхтаб:

— Хўш, ўнбоши, бир қарорга келдингми?— деб сўради.

Ўнбоши шоҳи қийиқ билан ситиб боғланган бошини баланд кўтарди:

- Энди уришмайман.
- Уришасан!
- Гап битта, қўрбоши.
- Большовойлар кўзингни ўйиб олади.
- Ўйса ўяр.
- Йигитларинг-чи?
- Ўзларидан сўранг.

Зокир қўрбоши ўнбоши ёнида саф тортиб турган бошка йигитлардан ҳам бирма-бир сўраб чиқди. Ҳаммаси келишиб олишганга ўхшайди. Йўқ, энди уришмаймиз, дейишиди. Қўрбоши жаҳл билан ёнидан қиличини суғуриб ўнбоши томон отини ниқтаб борди:

- Чопиб ташлайман ҳозир!
- Ихтиёргинг, қўрбоши.
- Мен сенга от миндирган эдим, нонкўр.
- Ол, отинг керак бўлса, пиёда кетавераман.

Ўнбоши отдан тушаётганини кўриб йигитлари ҳам бирин-кетин ўзларини ерга олдилар. Ўнбоши елкасидан милитигини туширган эди, бошқалари ҳам олиб ерга қўйишиди.

— Шукурбек, бу хоинларга қандай жазо лойиқ? — сұрады құрбоши. Бошига сувсар телпак, әгнига банорас түн кийган йигит дарров жавоб қайтармади. Аввал отдан тушиб, бошини ҳам қилиб турған йигитларга, сүңг құрбоши-нинг үзиге тикиларкан:

— Құйиб юборинг,— деди амирона бир оқанғда,— қишлоқларига бориб сизнінгadolatli құрбоши эканли-гингизни авомга тушунтирындар, номингиз улуғланади.

«Менadolatliman, демак номим улуғланади», деган фикр үтди құрбошининг бошидан. Құлидаги қиличини шошмасдан қыннан сола бошлади:

— Бари бир, қоннинг құшылмади-я, тегирмончи, йүқол күзимдан!

Қуролини ташлаган йигитлар бошларини солинтирган-ча даврадан чиқиб кета бошлашди. Отлиқлар гоҳ бир-бирларига аламли нигоҳ ташлаб, гоҳ тушунмадик дегандек елкаларини қисиб, лабларини буриб жим туришарди. Ҳаммалари ҳам большевиклар құшинидан калтак еб көлаётган аламзадалар, урушишдан бош тортган бу йигитларнинг құлмиши уларнинг ярасига туз сепиб жазиллатиб юборғанди. Зокир ҳүшёр йигит. Йигитларидаги бу кайфиятни дарров пайқади. Аммо үнбоши Шукурбекнинг «Сизadolatlisiz» деган сүзи уннинг қалбини ғурурга тұлдириб, аламини ичига ютишга мажбур қилаётганди:

— Қайғир йигитларим,— баланд овоз билан гапира бошлади,— ҳар бириңиз тағли-жойлы, элда әထибор қозонган кишиларнинг фарзаңдисиз. Ялангоёқларни орамиздан ҳайдаб түғри қылдик. Қолғанларни үзим улуғлайман. Бириңизни понсад, бириңизни минбоши, бириңизни ноиб қилиб күтараман. Ҳар бириңизда данғиллама саройлар, құша-құша қайрилма қош хотинлар, беҳисоб батраклар бўлади. Бунинг учун жанг қилишимиз керак, қиласми?

— Қиласми,— бир овоздан дейишди жўралари.

— Большавойларни ер билан яксон қиласми?

— Яксон қиласми!

— Ҳокимликни қўлга олами?

— Албатта олами.

— Бўлмаса Риштонга қараб от солдирганимиз бўлсин, орқамдан, қайғирларим!

Тўхтанг, құрбоши жаноблари,— дея отини ниқтаб ўртага чиқди йигитлардан бири,— хоинларни нега қўйиб юбордингиз? Улар большавойларга сотилган. Хотамхон заводчининг саройида тунаған кунимиз ярим кечада олдиларига кимдир келиб кетди. Пичир-кучир бўлди. Мана

шу тағир күзим билан күриб, мана шу шалнаң қулоғым билан эшигін турдим.

— Жазолаш керак уларни! — бақирди бошқа бир отлиқ.

— Охиригача уришамиз деб қуръон ўқиб, қасамед қылғандилар, деди учинчи отлиқ, — қасамларни буздилар.

— Қасамхұрга ўлим!

— Хоңига ўлим!

Зокир құрбоши гоҳ ўнгга, гоҳ чапға ўғирилиб қарар, бу ҳәйқириқларни йигитлари айтаптими ёки ўзининг қалбидан отилиб чиқаяптими, билолмасди. Бенхтиәр қиличини суғурды-да:

— Орқамдан! — деде ҳайқирди.

Уч кун жаңғ қилиб қиличини бирон марта ҳам қинидан суғуришга улгурмаган, аммо бир суғурсам борми, ҳар қандай ёвни ҳам бурдалаб ташлайман деб ўзига қаттиқ ишонған бу аламзадаларга, интизор кутаётган отаонаси, күчада пойлаб ўтирган ўғыл-қыздлар олдига тезроқ етиб бориш умидида бири иккінчисини орқада қолдириб кетаётган йигитлар бамисоли бир эрмак бўлди. Гоҳ ўнгдан, гоҳ чапдан қилич солишиб, қочса олдидан тўсив чиқиб ҳаммаларини бурдалаб ташлаши.

— Энди Риштонга! — қопли қиличини ҳавода ўйнатиб фармон берди құрбоши, — қиличларни ялаб олинг, қон ялаган йигит мард бўлади.

«Қон ялаган мард йигитлар» кеч пешин маҳалида Риштонға от қўйиб кириб бордилар. Құрбоши йўл-йўлакай бирипчи галда бажариладиган юмушларни режалаб бераётганди. Ҳокимлик маҳкамасини қуршовга олишга фармон бериб, ўзи отидан сакраб тушиб, тўппончасини яланғочлаганча ичкарига қараб югурди. Мирзача ҳар галгидек ўрнидан туриб, одобли мирзоларга хос бир тавозе билан қаршиламоқ учун чоғланаётган эди, нақ биқинига тепки келиб тушди. Сўнг ўша бақувват оёқ бошқа бир зарб билан ноиб жаноблари ўтирадиган танобий хонанинг қўш қапотли эшигини шарақлатиб очиб юборди. Ҳозиргина пешин намозидан қайтиб совуқ қотган нозик оёқларини танчага тиқиб, тахта устига энгашган кўйи пималарнидир ёзиб ўтирган Шакархон шошилиб бошини кўтарди. Жадал кириб келаётган құрбошига: «Бу қанақа беадаблик», деда ўшқириб қўйди. Зокир пат гиламу, атлас қўрпаачалар устидан бориб ўнг қўли билан ноибнинг ёқасидан олиб турғаза бошлади. Шакархон ҳангуда маңг бўлиб қолганди. Бир сония фурсат ичидан хаёлидан бир-бирпга зид фикр-

лар қувалашиб ўтди. «Бу менинг навкарбошим эмас, йўқ бу ўша, лекин жинни бўлиб қолганга ўхшайди. Эҳтимол кўзимга вису жинс кўринаётгандир», дея ўйлаган Шакархонининг фикри шу ерга келганда бўлинди. Туриб ҳам улгурмаганди. Нақ қулоғининг тагига зарбли мушт келиб тушди:

— Аблаҳ, нега мени ташлаб қочдинг?

— Зокирмисан?!— бақириб юборди ноиб,— ҳо, ким бор?

Кўш даричалар шарақлаб очилиб, бир йўла бир неча милтиқиниг оғзи кўринди. Ноиб тўсатдан эси учгаңдек анграйиб турди-да:

— Зокирмисан?— деб сўради яна.

— Бўғаман ҳозир сени!— чиндан ҳам бақувват қўллари билан хожасининг томоғидан сиқа бошлади қўрбони,— ҳокимиятни топширасанми — йўқми?

— Кимга, нега? -

— Менга топширасан. Сен бўшсан, латтасан, ургочисан! Пул сапашдан бошқасига ярамайсан. Менга топшириб, бўлмаса, большавойлар олиб қўяди. Муҳрни бер!

— Илонни боқиб юрганга ўхшайман-ку!

— Муҳр деялман!

Навкарбоши куни-кечада ҳам отам, ҳам хожам бўласиз деб оғини ўниб юрган бир кишисини энди оёғи остига олиб тепкиламоқда эди. Тепкилай-тепкилай, ниҳоят ноибнинг муҳрини чўнтағидан олди-да, бир неча йиллик орзусига эришганлиги аломати сифатида уни тавоғ қилиди. Сўнг қабулхонада кўксини чапгаллаб мук тушиб ётган Мирзачани оёғидан судраб ичкари олиб кирди. Олиб кира туриб дарича ортида турган йигитларига «Ширкат контораси қуршовга олинесин, миршаб бошини тутиб келинглар, отхона дарвозасини беркитинг, битта ҳам от чиқарилмасин», деб бир неча фармони ҳам бериб қўйди. Сўнг Мирзачани пягидан тортиб ўтқизди-да, қўлидаги муҳрни кўзига яқинроқ келтириб сўради:

— Буни кўряпсанми?

Мирзача «ҳа» дея бош силкаб қўйди.

— Демак, мен ҳокиммац, билдингми? Энди менинг фармонимни бажарасан. Қофоз билан қалам келтир. Бажармайсанми, мана сенга, мана!

Мирзачанинг икки чаккасига кетма-кет тарсаки келиб тушди. Кейингиси қаттиқроқ тегди шекилли ўнг қулоғининг остидан тирсиллаб қон чиқиб кетди. Худди шу аснода бурчакда чўзилиб ётган ноиб қимнрлаб қолган эди. Навкарбони уни ҳам назаридан қочирмади. Судраб берин

роқ келтирди-да, түшакка ўраб устига ўтириб олди. Жон ҳаммага ҳам ширин. Ўлдириб қўйишидан қўрққан Мирзача, худо билади, бу куч қаёқдан пайдо бўлди экан, ўрнидан дадил туриб, қофоз билан қалам келтириди.

— Ёз! — буюрди қўрбоши,— менким, Риштон бўлисинг қўрбошин Зокирбек... йўқ, ўчир буни, бошқатдан ёз. Менким Зокирбек қўрбоши... йўқ, бунисиям ярамайди. Узинг ёз, тантанавор қилиб ёз. Риштон бўлисидаги барча мингбоши, элликбоши, қишлоқ аъёнлари менга тобе бўлсин. Бўйсунса жони омонда, бўлмаса моли талондаю, оёғи осмонда бўлади. Шундай деб ёз, бор, қабулхонада ёз. Ҳе қалтирамай ўл, бир шапатилик ҳолинг бор-ку, ғарч этик кийиб кўчада жилланглаб юришингга бало борми!

Ноибнинг устидан тушиб тўшакни кўтарди. Шакархон қорнини ерга бериб, икки муштини пешонаси остига болиншдек қўйганча аранг нафас олаётганди. Мирзачани турғизгандек қилиб унинг ҳам иягидан торта бошлади.

— Жаноблари, ўзлари менга таълим бериб айтган эдиллар-ку, ҳокимият илтимос билан эмас, зўрлик билан олинади деб, — қўрбоши ноибнинг теппасида тик туриб гапира бошлади, — мана зўрлик билан ҳокимликни олдим. Мана муҳр! Энди мен ҳокимман. Мен билан ишлайсизми?

— Аблаҳсан! — ютиниб қўйди Шакархон.

— Ишласангиз, ўзимга хазиначи қилиб оламан. Сизда пулу менда куч бор, бирлашиб большовойларни йўқ қиласми.

— Разилсан!

— Қани, жаноблари, Ширкат конторасидаги темир сандиқларнинг қалитини чўзиб қўйсинглар-чи. Биламан, у ерда пул кўп. Тиллолар ҳам бор. Биз уларга йигитларни отлантирамиз. Аффонистондан қурол келяпти, сотиб оламиз. Тез бўлсинглар. Қалитни берасанми, йўқми?

— Йўқол!

— Бер деяпман.

Ноиб аввалги тепкилашда анча бекувват бўлиб қолган экан. Бу гал икки-уч тепкига аранг чидади. Ҷеҳол йиқилиб тушди. Зинданхонадан қоп келтириб бошига кийгиздилар-у, бақувват йигитлардан бири худди ғўла қўлтиқлагандек қўлтиқлаб зинданхонага олиб тушиб кетди.

Миршабхона нозири Темирбекни ҳам оёғини ерга теккизмай етказиб келган эдилар. Хона деворига суянганча бўлаётган воқеаларни ваҳима ичидаги жимгина кузатиб турарди. Қўрбоши унинг ҳам ёқасидан тутиб бошига биринки туширди. Ҳокимлик қўлдан кетаётганини бу ерга қадам қўйгандаёқ сезганди у. Аммо ўз отасидек бўлиб

қолган ноиб жанобларининг томонини олишни ҳам, ёвуза-
на бир қудрат әгаси бўлган Зокир калла томонига ўтиш-
ни ҳам билмай иккиланиб турарди. Бошига келиб тушган
икки мушт сўнгги томоннинг қудратини яна бир бор таъ-
кидлагандек бўлди. Куч кимда бўлса, адолат ҳам, ҳақи-
қат ҳам ўша томонда деб ўргатарди ноиб жаноблари...

— Хўш, менга қўшиласанми? — пишқириб сўради қўр-
боши, — қўшилсанг юзбоши қилиб қўяман, бўлмаса ҳози-
роқ осаман, айт!

— Қўшиламан.

— Қасам ич.

— Қўшилмасам қаломулло урсин.

Навкарбоши «қон ялаган қийғир йигитларига» бош
бўлиб Риштон сари от суриб келаркан, кўп режаларни
амалга оширишни фикридан ўтказиб олган эди. Шулар-
дан биринчиси ҳокимликни қўлга олиш эди, олди. Қиз-
лар ҳам ўғил болалар ётоқхонасига бир йўла тўрт соқчи
юборди. Ўғил болалар улғайса, ўзига хонаки навкар қи-
либ олмоқчи. Қизалоқлар улғайса, худди Шакархонга ўх-
шаб навбати билан уларни бағрига босмоқчи. Соқчиларга
«эҳтиёт бўл,— деб тайинлади,— биронтаси қочгудек бўл-
са, бошингни кесаман».

Риштонда яширин инқилоб Қўмитаси борлигини билар-
ди. Уни тугатмагунча бу депарада якка ҳоким бўломмай-
ди. Модомики ҳокимликни қўлга олган экан, демак, унинг
асосий рақибини ҳам даф қилмоги даркор. Хайрият,
бўлажак юзбошиси Темирбекда уларнинг рўйхати бор
екан. Зокир калла Қўчқор отлиқ ўнбошисига рўйхатни
узатиб эрталабгача ҳаммасини қиличдан ўтказ деб тайин-
лади. Ташқарида қоронғи тушиб қолган эди. Маҳкама
атрофида бўлаётган олатасир ҳангомани кўрган ва буна-
қалардан юрак олдириб қолган Риштон фуқароси уй-уий-
га кириб, эшикни ичидан беркитиб олди. Риштон ваҳима-
ли қоронғилик қаърида йўқ бўлиб кетгандек эди. Мир-
зачага кетма-кет фармонлар ёэдириб чарчаган қўрбоши,
ниҳоят, қасам ичдириб унга ҳам жавоб берди-да, бир
чеккада мунғайибгина ўтирган Темирбекка юзланди:

— Демак, менга йигит бўлдинг, а?

— Бўлдим,— қўрқа-писа ўрнидан тура бошлади Тे-
мирбек.

— Бўлмаса, юзбоши, хотинингни менга бир кечага бе-
расан. Қош кўзи қол-қора, юзлари лўппигина, бадани оп-
поқина эди. Сойда чўмилаётганда кўрганман. Нега анг-
райиб қолдинг? Рост айтяпман, бир ҳафтадан буён хотин
зотини кўрганим йўқ, баданим куйиб кетяпти. Берасанми?

Хали бошига мушт еганды Темирбек бунчалик довдирамаганди. Күзларини ярим қисганча тек туриб қолди.

— Берасанми деяпман?

— РАЗИЛ ЭКИНСАН-КУ! — Темирбекнинг кўксидая аламли қичқириқ отилиб чиқди.

— Олиб келасаний ёки ўзим борайми?

— РАЗИЛ!

— Бермайсанми? Бермасанг зўрлаб олиб келаман,— Зокир калла икки қўли билаи бўлајак юзбошисининг томонидан бўғиб сиқа бошлади.

Темирбекнинг кўзлари олайиб, нафас олиши оғирлашиб бормоқда эди.

VII

«СЕНИ ХЎРЛАТИБ ҚҰЙМАЙМАН, ҚИЗИМ»

— Опа, опажон! — дея югуриб кириб келишди кўчада яхмалак ўйнаб юрган ака-укалэр. Гулнора хизматкор ая билан қозон болида уймалашиб кечки овқатга ҳозирлик кўраётганди. Укаларининг ҳовлиқишида бир ваҳима беркинганини сезиб ҳовлига отилди:

— Тинчликми?

— Опажон!

— Ҳой, навбати билан гапиринглар.

— Поччамни... ноиб поччамни қамабдилар.

— Ким, ким қамайди? Тушунтириб айтсанглар-чи!

Гулноранинг укалари ким қамаганини айтишмади, айтиши олмас ҳам эди. Аммо хиёл ўтмай дарвозахона олдида хизматкор бобо кўринди. Ҳоялиқкан, афтидан чопиб келганга ўхшайди, оғир-оғир нафас олипти. Чол дарвозахонани ичидан қулфлаб, таинба қўйди.

— Нима гап, опоқдала? — бетоқат сўради Гулнора келин.

— Ичкари кир қизим, охир замон бўлди! Куёвингни қамаб қўйишили. Уз ўғлим леб ишониб юрген кишиси қўлига кишин урибди-я. Ҳаммаёқда босмачи. Ширкатнинг миrzоларини калтаклашяпти энди. Ҳой кампир, ўтни ўчир. Бир кун овқат емасак ўлиб қолмасмиз. Милтиқни олиб чиқ, кошки у зормандани отишни билсам. Ҳойнаҳой будеңка ҳам келиб қолишар. Дарвозахона олдида турай, ичкари кир деяпман, келин. Чироқларни ўчиринглар. Э худойим, охир замон бошланди шекилли.

Хизматкор бобо милтиқни калтак қўлтиқлагандек қўл-

тиқлаб дарвозахона томон кетди. Гулнора келин қўрқиб кетган укаларини етаклаб энг ичкаридаги уйга, фақат эри билан икковлари киришгә ҳақли бўлган хонага кириб ичидан занжирлаб олди. Базиллаб турган танчага ўтиришиб, ташқарига қулоқ солганча жим қолиши...

Ноңга суюкли хотин бўлганига бир йилдан ошиб қолди. Ҳаммасига аввало ўзи, қолаверса Мулла Маҳмуд акаси сабаб бўлди. Уша сабаблар содир бўлмагандан, ким билади, севгилиси билан қовушиб муроду мақсадига етишган бўларниди. Қайси қиз ўн олти ёшида қадди букилган мўйсафиднинг қўйнига кириб ўзини баҳтли ҳисоблади, қайси қиз бўзлаб юрган севгилисининг кўз ёшларини кўра туриб ўзганинг қўчогида ором топади. Бахтсиз, оромсиз кунларни тасбех донасиликни ўргатаётган эдилар, яхши кийимбош, яхши таомлар ҳам тайёр эди. Тилларидан чакиллаб бол томарди. Аммо Гулнора ўзини эркин ҳис қилмасди, қафасдаги қуш мисол озодликка талпинарди... Қочишга қарор қилди. Қариндошлари бўлмиш Усмонхўжа отанинг уйига боролмасди. Ноң эшитгудек бўлса, бошларига бало ёғдиради. Анови оғзи қон бўри эшитса-чи, ҳай-ҳай, ҳаммаларини чавоқлаб ташлайди! Мулла Маҳмуд акаси билан қочиб кетса-чи, олис-олисларга, бегона элларга кетиб беъкинишса-чи. Кейин укаларини олиб кетишарди, ширингина рўзгор қуришарди... Уша кечаси, Мулла Маҳмуд акасининг уйига қочиб бораётганида, тун қоп-қора пардасини ёйиб бегона кўздан уни эҳтиёт қилиб турди. Мулла акасининг кўча эшигини узоқ тақиллатди. Ниҳоят, аввал чол кишининг томоқ қириб йўталгани кетидан суюклисининг «Ким у?» деган хуш овози эшитилди! Дарвозахонада бир-бирларининг багрига отилиб мўмиёдек эриб кетишганди ўшандай Э худо, э парвардигор, қани ўша саодатли дақиқалар, висол онларининг сархуш этувчи покиза ҳислари, шаффоф туйғулари яна бир бор тақрорланасайди! Бахтга чаңқоқ қалб ўша маст қилувчи тўлқин билан яна бир урсайди!..

Гулнора келин кўз ёшларини артиб дарича ёруғида ташқарига қўрқув ичидаги тикилиб ўтирган укаларини бошипи силади. Ҳизматкор ая кумуш чилопчин билан офтоба кўтариб кирди:

— Қўлингизни ювинг, бекам, ош тайёр.

Чархи лаганда буги кўтарилиб турган хушбўй палов келди. Тақсимчаларда кесилган анор, мурҷда ўлдирилган

оқ пиёз, қирғичдан ўтказилган турп ҳам қўйилди. Укала-ри очиқиб қолишган экан, ея бошладилар...

Гулнора келин ўйларини тўхтатолмасди. Кейин нима бўлувди, деб сўради ўзидан, ...ҳа кейин икковлари қўлтиқлашиб ичкарига киришди. Оғзи қон бўри суюклисини алдаб, ўғирлаганини эшитиб Мулла Маҳмуд акаси тутақиб кетди. Қўлларини мушт қилиб тирик бўлса ундан албатта ўч олажагини айтди. Лекин биргалашиб олис-олисларга қочиб кетиш ҳақидағи фикрга қўшилмади. Ноиб жаноблари уни ўзинга ўғил қилиб олмоқчи бўлганини, агар тўсатдан йўқ бўлиб қолган Гулнора топилса, уни албатта Мулла Маҳмудга никоҳлаб бермоқчи эканлигини қамоқдан қўйиб юбораётганида қайта-қайта айтган эди. Мулла Маҳмуд ноиб жанобларига ишонганди. Албатта, бегона элларда сарсон юриш қаёқдаю, эл қатори тўю томоша қилиб, карнай-сурнай чалдириб, ёр-ёрлар айтишиб ясантусан билан гўшангага кирган қаёқда! Бунинг устига Мулла Маҳмуд акаси тиз чўкиб ёлборар, иш яхшиликча битай деб турганда, шарманда бўлнб қочишининг не ҳожати бор деб илтижо қиласарди. Умид яхши нарса, умидсиз яшаб бўлармикан бу дунёда. Эрталаб Мулла Маҳмуд акасига қўшилиб етимхонага яна қайтиб борди. Ким ўғирлаганини айтишмади. Қочиб кетган экан, мана қайтиб келибди тамом, вассалом. О, ўша куни ноиб жанобларининг хурсанд бўлганлари, қизим-қизим дея кўксига босиб бошидан силаганлари!. Мулла Маҳмуд акасини, ўша содда, оқ кўнгил, бошларини ёқимли силкитиб кулиб боқадиган, мунҷоқдек қоп-қора кўзларида ҳамиша меҳру муҳаббат чироғи парпираб турадиган суюклисини қайтиб кўрмади. Пойлоқчи устига пойлоқчи қўйиб ичкарига беркитиб қўйдилар! Э худо, э парвардигори олам икки етимчага атаган яшашанақа ситамларинг бор эди!

Тўй бошланди. Айтишларича бунақа тантанани Риштон музофоти ҳеч қачон кўрмаган экан. Гўшангада Шакархонининг соқоли қиртишлаб олинган юзини кўриб Гулнора шайтонлаб қолаёзди. Қиз қалбида қуюн кўтарилган, бу қуюн дили гулзорини топтаб, суюклисига атаган гулиши ғижимлаб ташламоқда эди.. Мана энди келинчак ҳам бўлиб қолди у. Қўша-қўша олтин тақинчоқлар, қўша-қўша кимхобу атлас кўйлаклар, қўша-қўша хизматкору дастёрлар... Йўқ, ноиб жаноблари инсофисиз эмас эдилар. Бир эркакча меҳру муҳаббатлари ҳам бор эди. Катта хотинининг зуғумидан эҳтиёт қилдилар. Қўш хотин бир ҳовлида яшай олмаслигини билганларидан, мана уйларини ажратиб, данғиллама иморат қуриб бердилар. Укала-

рига ҳам мәхрлари ўзгача. Искобилдаги тузем мактабида үқитиб катта одам қылмоқчилар. Бекзодалардек ясатиб қўйғанлар: бошларида чақмоқи телпак, эгниларида баронас тўн, оёқларида ғарч қўйиб тикилган амиркон этикчалар. Пандигонга бориб келишига ҳам икки уч бор рухсат этиб, соябонли араваларга ўтқизиб, хизматкорлар қўшиб бердилар.. Аммо муҳаббат бамисоли қушга ўхшар экан. Қафасга тушгач, қафаси олтиндан бўлса ҳам, бари бир ўзи туғилган чангальзорни қўмсаркан, қачон бўлмасин ўша ёқларга бориб парвоз қилишни, ҳамжинслари билан чуғур-чуғур қилиб сайрашиб, рози дил айтишни истар экан... Гулноранинг қалбида ҳозир ўша муҳаббат қуши питирлаб қолганди. Лекин қаёққа учади, Мулла Маҳмуд акасиникигами? Йўқ, у ношуд, ландовур, ҳимоя қиломайди! Лекин нега энди ҳадеб у шўринг қурғурни айблай бериш керак экан, у алданди-ку, ахир! Ноиб жаноблари боплаб тузоққа туширдилар-ку, уни. Тузоқда туриб роса талпингандир, унга кўмаклашиш ўрнига наҳотки ҳадеб айблайберса. Йўқ, йўқ у бечорага ҳам қийин. Ўзини осмоқчи бўлибди, арқон узилиб кетгац, падарига минг лаънат бу дунёнинг, ўзингни осиб ўлдиришга ҳатто тузукроқ арқон ҳам топилмайди дебди бечора. Иғлаб-йиглаб юргандир ҳозир...

Ташқариде яккам-дуккам отилган ўқ овозлари эшитилди. Хизматкор ая ҳовлиққанча кириб келди. «Бекам, чироқни ўчиринг,— деди шивирлаб,— эшикни ичидан бер-китиб олинг дедим-ку,вой нега қулоқ солмайсиз». Чироқ ўчгач ҳаммаёқ зимиштон бўлиб қолди. Анову оғзи қон бўри келиб қолса-я! Ҳа, келади у! Ахир шум кампир, шумалоқ кампир у фақат кечаси юради, деган эди-ку. Ноиб жанобларини қамаган бўлса, демак келади. Вой худоим, укалари қаерда қолади эди? Бордию қочиб кетса-чи, қаёққа, кимниги боради? Шу алғов-далғовли кунларда ким ҳам бошпана берарди унга. Йўқ, оппоқ дадаси, Отинбиби аяси кўксидан итармайди. Қачон кўнглинг хоҳласа кела-вер дейишган.

- Қочамиз! — ўрнидан туриб кетди Гулнора.
- Қаёққа қочамиз, опа? — сўради катта укаси.
- Пандигонга, — шивирлади Гулнора.
- Нега қочамиз, опа? — сўради кичик укаси.
- Бўри келяпти, бўри!
- Эшик берк-ку, опа?

Йўқ, улар тушунишмайди, ҳеч нарсани тушунишмайди. Тахмон ортида яширип эшикча бор. Ноиб икковлариги-

на биллишади, холос. Уша ердан чиқиб кетса бўлади. Ке-тиши керак, тезроқ, тезроқ...

— Тур икковинг ҳам!

— Опа, қайтиб келамизми?

— Билмайман, тез бўлинглар.

Гулнора бир сидра кийимини олди. Ноиб жаноблари саодатли дақиқаларда ҳаяжондан энтикиб кўпгина тилла тақинчоқлар, дуру гавҳарлар ҳадя этганди. Ўзиники, ўзи-винг тани-вужудидек бўлиб қолганди улар.

Ташлаб кетгиси келмади.

Яширин эшикдан эсон-омон чиқиб олдилар. Қоронғи-лик ҳамма нарсани ютиб юборибди. Оlam фақат шу қо-ронғилик, зулматдангина иборатдек. Тиқ этган овоз йўқ. Онда-сонда қаердадир эшак ҳанграйди, от кишнайди. Жимлик, тубсиз жимлик чўқади яна. Риштон аҳли қо-ронғилик ичига эриб, йўқ бўлиб кетгандек.

— Опа, тўхтанг, қўлингизни ушлаб олай,— дейди ука-ларидан бири.

— Мен ҳам ушлайман,— дейди бошқаси ҳам.

— Қулоқларингни динг қилиб кетинглар,— шивирлай-ди оваларин,— шарпа сезсанглар, дарров ўзимизни панага оламиз, хўпми?

Гоҳ югуриб, гоҳ одимлаб боришади. Тезроқ, тезроқ деб қистайди Гулнора укаларини. Билмайди бу куч қаёдан пайдо бўлаётган экан, эҳтимол Зокир калланинг яна бир бор чангол солишидан қўрқаётганидандир, эҳтимол олтии қафасдан қутилмоқ имконияти тўсатдан туғилиб қолганидандир, эҳтимол қалбидаги муҳаббат кучи синган қашотларини ростлаб учишга ҳозирлангаётганидандир... Тезроқ, тезроқ деб қистайди яна укаларини.

Тун яримдан оққанда, Етти оғайли юлдузи қоқ тепла-га келган бир паллада Эшон отанинг қўш қанотли эшиги олдига етиб бордилар. Бошларини муздек тахтага бос-ганиларича учовлари ҳам бир нафасгина жим туришди.

— Ана келдик!— деди Гулнора ниҳоят бошини кўта-риб. Эшикни галма-галдан узоқ тақиллатишиди. Қаттиқ ухлаб қолишганга ўхшайди, жавоб бўлавермади. Гулиора, овоз беришса эшитмай қолмайлик дея, қулоғини эшик тирқишига босиб турарди. Бир маҳал жуда эҳтиётлик билан қўйилаётган қадам шарпаси эшитилгандек бўлди. Шарна эшикка яқинлашиб яна йўқолди.

— Олпоқ дада!— шивирлади Гулнора.

— Қимсан ўзи?— паст овоз эшитилди эшик орқасидан.

— Гулнора қизингизман!

Эшикнинг бир қаноти овозсиз очилди. Учовлари бир-

дан Эшон отанинг қучоғига отилдилар. Йиғлаб юборишди. Эшон ота хиёл әнгашган күйи тоҳ унисининг, тоҳ бунишининг бошини силар эди.

— Бемаҳалда йўлга чиқибсизлар-да?

— Қочиб келяпмиз, оппоқ дада.

— Қочиб!

— Ноиб поччамларни қамаб қўйишди,— худди арз қилгандек деди Гулноранинг укаларидан бири.— Навкар боши қамади. Кейин бизни олиб қочмоқчи бўлди. Кейин биз ундан олдинроқ қочлик. Кейин-чи, оппоқ дада, биз йўлла отлиқларни кўрлик, ариқнинг ичига беркиниб олдик.

Эшон ота эшикни ичидан беркитиб, танба тираб меҳмонларни орқасидан эргаштириди:

— Оббо қизим-сай, оббо жиянларим-сай, яхши бўпти, худо ҳақни яхши бўьти. Товба, э товба ҳозиргина тушимда оналаринги кўрувдима. Ҳовли супураётгани эмиш, э тауба! Ҳў Отин биби, тур Гулпора қизим келди, жиянларим келди!

Эшон ота ичкари кириб наипасланиб чироқ ёқди. Отин биби ая эсиай-эснай ўринидан тура бошлади. Эшон ота кўрпази олишгани танча устига ўтириб қучогнини кенг очди:

— Қани, тайлоқлар, бошқатдан кўришамиз. Вой-бўй, ростакам йигит бўи қопсизлар-ку, ал Йигит киши ҳам қўрқармисан?

— Қўрқдик,— баробар дейишди болалар.

— Қўрқмаиглар, ўша Зокир калла бу ерга келса нақ оғенини сандириб ташлайман. Ие, оппоқ қазим яна йиғлажапти-ку! Йиғлама, қизим, ўз уйингдасан, йиғлама! Энди сени хўрлатиб қўймайман. Сени хўрлаганларининг низ үттиз икки тишини қоқиб оламан-а.

VIII

«ҚАСОС ОЛЛАМАН!»

Шакархон ноибни зинидонга олиб тушаётib, хайрнят, бошидан қопни олишди. Олишдию, лекин кимдир орқасига шунақсанги бир зарб билан тендики, ноиб зинадан худди ғўладек думалаб кетди. Зинидон тубига етгач ҳолсизлик, ҳам қалбидаги аламиниг зўридан узоқ ётиб қолди. Кўксенин ерга бериб дармонсиз қўллари билан заҳ тунроқни асабий чанглаб, нешонасини муздек ерга боғсанча жим ётарди... Бўлаётгани воқсаларга тоҳ ишонар, тоҳ ишонғиси келмай, эҳтимол ҳазил қилаётгандирлар, деб

құяр, лекин шу билан бирга, Зокир құрбошининг ҳаракатларыда ҳазилға үхшаш аломат йұқлигини ҳам сезінб турарди. Тырсагига сүяниб ёнбошлаб олди. Атроф беҳад қоронғи эканлигини энді пайқади. Бу зиндонни у үттиз һилларча олдин құрдирғанди. Ұшандан буён ҳеч тушманини әслади. Кимларни ташламади бу ерга. Бир хиллари қочда, бир хиллари озод бўлди, ўлиб кетганлар ҳам беҳисоб эди албатта. «Лекин ҳаммаси ҳам қилмишига яраша адолат билан жазоланған эди,— алам билан үйлади ноиб,— мени-чи, мени нега қамади бу ерга? Етнімча, куни кеча құшніларингни товуғини ўғирлаб юрган бир бачча әдинг-ку! Бағримга олиб, бошингни силаб одам қилғаним учун айтган раҳматингми бу! Тагинг паст эди, бари бир, пастлигингча қолган экансан-да, қароқчининг боласи. Лекин қайтар дунё дейдилар. Менингки, яхшилигимни билмай, тузлуғимга тупуриб, бошимга қамчи урдингми, худо хоҳласа, сен ҳам кимдандир бошингга қамчи ейсан. Йўқ, сени худо хоҳласа, ўзим қамчилайман. Мени Шакархон поиб дейдилар, ҳокимликдан айрилғаним билан ҳали менинг лак-лак пулларим бор. Хумларда олтинларим, яйловда беҳисоб отларим бор. Йўқ, Зокир калла, худо хоҳласа сенинг хумдек бошингни ўзим пachaқлайман. Бу қора қилмишинг учун сендан қасос олмагунча қўймайман. Қалбимда қасос алангаси ёнапти, кўксимда қаҳрли туйғулар мавж ураётгандек — бу қасос! Алқасосу-миналҳақ дейдилар. Номард, сен большевиклардан ҳам ёвуэроқ экансанку! Ҳарқалай уларда оз бўлса-да, одамгарчилик бор эди. Лекин сенда на одамгарчилик, на инсоф, на диёнат бор экан. Йўқ, олдин сени йўқотаман, сўнгра большевиклар билан олишаман...»

Зиндонхона тепасидаги отхонадан отларнинг депсингани, бетоқат кишинағани ора-чора эшитилиб турарди. Араплаш овозлар кучайди. Кимдир шовқин сола бошлади, кимдир варанглатиб ўқ узди. Отларнинг туёқ товушни дарвозахонадан узоқлашиб кета бошлади. «Ҳайдаб чиқиб кетишди,— аламли үйлади ноиб!— Ҳаммасини ҳайдашди, эсизгина отлар, эсизгина учқур тулпорларим!» Шакархон ўрнидан туриб кетди. Қаёққа юриший, нима қилишини билмасди, яна ўтирди. Йўқ, буни у шундай қолдирмайди. Ҳалигача бирон рақибини жазосиз қолдирған эмас. Худо хоҳласа, Калла ҳам жазосини олади. Аввало бу ердан чиқиб олмоқ керак. Хўш, қандай қилиб чиқиб олса бўларкан? Наҳотки, ташқаридаги садоқатли хизматкорлар хожаларининг қамалганини эшиитмаган бўлсалар, эшиитгандир, чора ҳам ахтаришаётгандир. Зокир калланинг бу

одобсизлиги ҳойнаҳой Амирул-муслимин Эргаш қўрбоши жанобларининг қулоқларига ҳам бориб етар. Ана унда бу нонтекини юэсизлиги учун бўйини сапчадек узиб олса ажаб эмас. Ахир, ноиб Эргаш қўрбоши жанобларига йингирмата ясатиғлик от, йигирма милтиққа етадиган пул жўнатган. Иўқ, Эргаш қўрбоши Зокир калладек ноинсоф эмас... «Бордию, бу хабарлар Амирул-муслиминг бориб етмаса-чи,— ваҳимаси авж ола бошлади Шакархоннинг,— бордию, бу ҳаракатларни Зокир Эргаш қўрбошининг кўрсатмаси билан қилаётган бўлса-чи? Э, худойим, унда нима қиласман, йўл кўрсат, йўл кўрсатинг авлиёлар! Ўзим қурган зиндонга ўзимни қамаб ўтирасалар-а. Хўш, мен нима жиноят қилдим? Жиноятим шуки, илон боласини қўйнимга солиб боқдим, оғзимда сут бердим унга! Больщевиклар қамагандан бунчалик алам қиласди. Сабабки, улар рақибим эди. Аммо Зокир... Ундан ҳар нарсани кутиш мумкин, отиб ташласалар-а! Иўқ, отмас, унга менинг ўлигим эмас, олтинларим керак. Демак, ҳалибери отмайди. Бордию у билан ярашсам, шартини қабул қилиб, хазиначиси бўлиб олсан-чи? Ҳа-ҳа, худди шундай қиласман. Душманнинг ташида бўлгунча, ичиде бўл деганлар. Ичингдан нуратаман сен Каллани! Мени Шакархон дейдилар, рақибларимни ҳамиша қувлик билан енгганман. Сени ҳам худо хоҳласа, шу йўл билан яксон қиласман. Каллангни косовга илиб Риштон бозорини айлантирасам отимни бошқа қўяман...»

Шакархон пайпасланиб, зиннадан кўтарила бошлади. Зиндоннинг қопқоғига етгач тақиллатиб кўрди. Таниш соқчилардан бўлса, ҳойнаҳой ўз хожасининг тақдиринг ачиниб ўтиргандир. Ажаб эмаски чиқариб ҳам юборса. Иўқ, ташқаридан жавоб қайтмади. Ноиб яна тақиллатди.

— Ни-ни... нима дейсан?— маст кишининг овози эшитилди юқоридан.

- Мен ноибман!
- Ноиб бўлсанг ишма қилай, ашула айтиб берайми?
- Мен Шакархонман, эшитяпсанми?
- Кеча Шакархон эдинг, бугун бандисан, жим бўл!
- Зокирга айтадиган гапим бор.
- Қўрбоши жаноблари майшат қиляптилар, эшитдингми, майшат! Кеча Риштон сенинг ихтиёрингда эди, сен майшат қилувдинг. Бугун бизнинг тасарруфимизга ўтди, биз ўйнаб-куляпмиз. Еяпмиз, ичяпмиз, ичасанми, мусалласдан берайми, ноиб? Ҳа-ҳа-ҳа, йўқ бермайман, озгина қолди. Ўзим ичаман!. Xафа бўлманг, ноиб жаноблари, мен мастван, жуда мастван.

- Зокирга хабар бер деяпман.
- Маастман дедим-ку, ўрнимдан турсам, йиқилиб тушман.

— Кимсан ўзи?

— Кимсан? Менми, мен нарвонинг пастки поғонаси эдим... жаноблари эса юқори поғонаси эдилар... Фалакнинг гардиши билан жаноблари пастдаю, каминна юқорига чиқиб қолдим. Дунёнинг ишларини қаранг, ҳа-ҳа-ҳа! Жаноблари пастдаю, биз юқорида! Ичасизми, йўқ, зиндоннинг қопқоғини кўтартмайман. Очсам қўрбоши жаноблари мени отадилар... Мен, мен... мен...

Соқчи зиндон қопқоғига йиқилди шекилли, гурсилланган овоз эштилди. Ҳаммаёқ яна сув қуйгандек жимжит бўлиб қолди. «Энди нима қилдим-а? — аста-секин пайласланиб зиндон тубига қайта бошлади ноиб,— наҳотки дунё энди шу ювинидхўрларга қолса. Большовойлар бир бало эди, булар ўн бало бўлади-ку! Яхиси қутилиб чиқсам, жўнаб кетаман. Афғонгами, Қашқаргами кетганим бўлсин. Молу дунёни қоқ иккига бўламану, ярми Пошшойимниги эди, ўзига қайтараман. Қолгани ҳам суюклигим Гулнора иккимизга етади. Иккимиз жўнаб кетамиз. Зеро, худо менга ҳам фарзанд ато қилса, фарзанд ато қилса бутун бойлигим шу етим қизники... Йўқ, кетмайман. Зокирдан ўч олматунча Риштонни тарк этиш йўқ!»

Шакархон тоғ отгунча ухлай олмай ўй суреб чиқди. Икки ўт ўртасида қолганди. Үнгда Зокир, чапда большевиклар. Қайси бирига қарши курашишни, қайсисидан мадад сўрашни билмасди. Зиндоннинг қопқоғи очилиб, «чиқ, сени қўрбоши жаноблари йўқлаяпти», деган хириллоқ овоз эштилди. Оқшом мааст бўлиб алжиган қишининг овози эди бу. Ноиб шошилиб кўтарила бошлади. Соқчи мўйловдор, девдек улкан гавдали, бадбашара бир йигит экан. Шакархонни олдига солиб тезроқ юрсанг-чи, дей турта-турта маҳкамага олиб борди. Зокир қўрбоши қалини тўшалган кўриначалар устида ёнбошлаб ётган экан. Қўзғалиб чордана қурди. Кутимаганда нигоҳлари дуч келиб қолди. Иккозининг ҳам кўзида бир-бирини ёндириб юборгудек ўт бор эди. Қўрбоши қалин лабларини қимтиб томоқ қириб олди:

— Ноиб жаноблари... кеча сал қизишиб кетдим, узр. «Туни билан машшат қилганга ўхшайди,— фикридан ўтди ноибининг,— ҳаммаёқдан мусаллас билан ачиған пиёзининг ҳиди келяпти. Аёлларни ҳам олиб келганга ўхшайди. Биттасининг рўмоли қолиб кетибди... Нахс босмай ўл, бу маҳкамани мен қандай покиза сақлар эдим-а!»

- Нега индамайсиз, жаноблари?
- Нима дей? — қалтираб кетди Шакархон.
- Мен билан ишлашга розимисиз?
- Розиман.
- Рост айтпасизми? — қўрбоши сакраб ўридан турниб кетди.
 - Ҳеч қачон икки хил гапирган эмасман.
 - Демак, большевикларга қарши биргалашиб курамаиз, шундайми?
 - Шундай.
 - Ҳазиначим бўласизми?
 - Бўламан.
 - Бугун, чошгоҳ маҳалида келишилган жойга Афғонистондан милтиқ билан пулемёт келтиришади. Олтмиш хуржун ўқи ҳам бор. Олтин керак менга, топиб берасизми?
 - Топиб бераман.
 - Қачон беришингиз мумкин? Ноиб жаноблари, мени кечиринг, кеча қизишиб кетдим. Мана, ўзингизнинг маҳкамангиз, ўтинг буёқقا. Фақат менга тобе эканлигингиши упутмасангиз бас. Қандайки фармон берилса, менинг номимдан берилади. Упутмайсизми?
 - Упутмайман.
 - Олтинга тезроқ одам жўнатинг.
 - Узим бормасам бўлмайди.
 - Йигитларимдан қўшиб берайми?
 - Мен гувоҳсиз иш қиласман, биласан-ку? Бунинг устига олтишлар Риштонда эмас. Қаердалигини айтмаслигимни ҳам яхши биласан. Намозгар пайтида оласан уни. Янги ноиб, лавозиминг қутлуг бўлсин! Энди менга рухсат бер, уйимга борай. Туни билан ухламадим, яра-чақаларимга дори-дармон қилишим керак. Ёмон калтакладинг мени, қўрбоши! Лекин сендан хафа эмасман. Аслида ҳаммамиз ҳам апа шундай қаттиққўл, ҳам дадил бўлишиниз керак эди, бўлолмадик. Бўлганимизда большевиклар бунчалик кучайиб кетмасди. Омад сенга ёр бўлсин, ўғлим, энди мен борай.

Зокир калла қайта-қайта узр айтиб, бўлажак ҳазиначининг елкаларини силади, йигитларидан бирни чақириб, энг зўр отни эгарлаб келишга буюрди, бошқа бир йигитига эса сен Шакархон жанобларига тушу кун хизматда бўласан, тани-жонларини ҳам эҳтиёт қиласан, деб тайишлади. Шакархон, гарчи отга мишадиган ҳоли бўлмаса ҳам, негадир шу пайтда Риштонни отлиқ айлангиси келиб қолди. Ҳокимликдан тушириб, қамоқقا олишганли-

Ги кеча оқшомдаёқ овоза бўлиб кетганлигини яхши биларди. Овозалар ёлғон, шунчаки бир англашилмовчилик юз берганлигини фуқарога кўрсатиб қўйиш истаги туғилди. Орқасида савлат тўкиб келётган соқчиларни атайлаб кўз-кўзлаб борарди. Пухта ўйлаган режаси амалга оша бошлаганидан мамнун. Аммо, дарвозахона олдида дили яна вайрон бўлди. Қоровул бобо ярим тунда нўчада қаттиқ отишма бўлганини, отишмадан қўрқмадимикан, деб Гулнора ётган хонага кирса келин ҳам, укалари ҳам йўқ бўлиб қолганини йиғлай-йиғлай айтиб берди.

— Бу ҳақда ҳеч кимга айтмадингизми? — шошилиб сўради Шакархон.

— Кимга ҳам айттардим,— ўпкаси тўлиб деди Қоровул бобо,— сиз қамоқда бўлсангиз.

— Ҳең ким билмасин,— энтикиб кетди Шакархон,— ҳозирча ҳеч кимса билмагани маъқул.

«Бу Зокир калланинг иши, номард! — йиғламоқдан бери бўлиб ўйларди Шакархон,— Гулнорани бир бор ўғирлаган эдинг, билиб билмасликка олувдим, номард! Йўқ, хумдек каллангни ёғочга илиб, Риштонни айлантирмасам, бари бир, аламимдан чиқмайман!»

IX

ИШҚ ЯРАСИГА ДАВО ВАСЛДИР

Гулноранинг рўзгорини ташлаб Эшон ота хонадонига келиб қолиши қўни-қўшниларнинг майда-чуйда гапларига сабаб бўлди. Бирор: «Қизгина қочиб келибди. Ноиб бугун-эрта келиб, қишлоққа ўт қўярмиш», дер, бошқаси «шу замонда қўш хотини бошимга ураманми, деб ўзи талоқ қилганмиш» деган гапни айтар, учинчиси «Мулла Маҳмуднинг ишқида келганмиш, икковининг касофатига қолмасак гўрга эди», дея ваҳима ичиди шивирлар эди. Хайрият, миш-мишлар кўпам узоққа чўзилмади. Юртнинг бошида бундан кўра ҳам оғирроқ ташвишлар кўп эди, ана шуларга андарман бўлган қўшнилар сал кун ўтмай Гулнорани унугандек бўлишди.

Эшон отанинг хонадонида эса ташвиш кўпайганди. Жон ҳовучлаб яшаб турган бир пайтларида Гулноранинг келиб қолиши ҳаммаларини бир хилда ўйлантириб қўйди. Келинчакни беркитишини ҳам, очиқда қолдиришини ҳам билишмасди. Беркитишса, ноиб астойдил ахтарса, бари бир топиб олади. Очиқда қолдиришса, ҳозир нима кўп —

қутурган босмачи кўп, нима кўп қиз ўғриси кўп, ўғирлаб кетишлари мумкин. Ташвиш тортаётгандарини бир-бirlарига сездиришмас, Эшон ота уларни мамнуният билан кутиб олгани учун, бошқалар ҳам ўзларини мамнундек кўрсатишар эди.

Хуррият куни ҳамюртлари қатори Мулла Маҳмуд ҳам калтакланган. Яраси бошқаларнидан оғирроқ. Белидан юқориси томоғигача шишиб, иситмалаб ётиби. Қўшниларнинг айтишича, тоҳо ўзидан кетиб, алаҳлаётган эмиш. Гулнора унинг иситмалаб ётганини эрталаб эшитди. Эшитди-ю, бетоқат бўлиб қолди. Кириб кўргиси, ҳол-ахвол сўрагиси бор. Лекин, қандай қилиб киради. Эл-юрт кулмайдими. Нима бўлганда ҳам бирорнинг хотини у. Бошида эри бўла туриб, унинг рухсатисиз бўй йигитни кўргани кирса, ҳай-ҳай, урфу одат бор-а!. Бордю, яширинча кирса-чи, йўқ, Эшон ота, Отинбиби аяларнинг номи ёмон отлиқга чиқади. Эл оғзига элак тутиб бўладими. Атайлаб олиб келган эканлар, яширинча киритиб юборишли, юртга қасофати уради, дейишмайдими, дейишади! Чошгоҳ пайтига бориб ҳовли анча холи бўлиб қолди. Ташқари уйда Ҳалимахон билан Гулнора ёлғиз ўтиришарди. Ёзга тўла саватни сандал устига қўйиб, чигитини ажратиш билан машғул эдилар. Гулнора Мулла Маҳмуд ҳақида гап очмоқчи бўлар, аммо баҳона тополмасди.

— Опа, ҳуррият бўлган куни ҳам бормидингиз?— сўради Гулнора гапни узоқдан бошлаб.

— Бор эдим,—деб қўйди Ҳалимахон,— худди қпёмат қойим бўлди. Одамлар бир-бирини лойга қориб ташлаши-я!

— Үлганлари ҳам бўлгандир?

— Қипчоқ Пандигонда кимнидир ўлдиришибди...

Гулнора гапнинг давомини Мулла Маҳмуд акасига уламоқчи эди, эплай олмади. Суюклисини ўйлаши билан юзи лавлагидек қизариб, хўрсина-хўрсина жим бўйди. Унинг хўрсиниши Ҳалимахонга туртки бўлди, икковлари ўртасидаги ишқ можаросидан хабардор, икковларига ҳам бирдек ачиниб юради.

— Ҳалиям уни... унута олганингиз йўқми?— дея сескин сўраб қўйди Ҳалимахон.

Гулнора бошини кўтариб кулимсиради:

— Кимни айтяпсиз?

— Мулла акамнида.

Гулнора хўрсинди:

— Олажон, сиз менинг ўрнимда бўлганингизда нима қиласдингиз, унута олармидингиз?

Халимахон чиройли қошларини чимириб, оҳиста бош ғайқади:

— Шайх Саъдий бир байтларида «Ишқ яраси оғир бўлур, васл анга даво турур», деб битганлар... Бунинг устига ношиб ҳам бобопгиз тенги бир киши экан, сизга ачинаман. Лекин, қўлимдан нима ҳам келарди, фақат тасалли беришми? Тасалли эса, сингилжон, ишқ ўтини сўндирамайди, авж олдиради. Ноибникига қайтиб борасизми?

— Худо кўрсатмасин.

— Зўйлаб олиб кетсалар-чи?

— Чўнтағимда маргумуш бор,— йиглаб юборди Гулнора,— ичаману, ҳаммасидан қутуламан-қўяман. Тўйдим бу дунёдан.

— Қўйинг, ундай деманг.

— Йўқ, опажон, чиндан ҳам жонимга тегди. Тезроқ нариги дунёга бориб меҳрибон аяжониму шўрлик дадам билзи кўришсам, оёқларига бошимни қўйиб, юм-юм йиглаб, ҳасратларимни айтсан дейман.

— Вой уят бўлади-я.

— Опажон, бари бир кетаман. Тўйдим бу дунёдан.

— Бу гапингизни оппоқ дадам эшитиб қолсалар борми.

— Ў кишига ҳам тирик товон бўлдим.

— Гулнорахон, ҳаммамиз сизни бошимизга кўтаряпмиз, оппоқ дадам ўз қизларидан ҳам аъло кўрадилар-ку! Қани чўнтақларигизни кўрай-чи, рост айтган бўлсангиз нақ сочингизни юлиб оламан. Вой ўлмасам, вой шўрим, буни қаердан олдингиз?

— Кечако бокқолдан олдиридим,— ҳамон йигиси тўхтамасди Гулноранинг.

Халимахон шилдироқ қофозга ўралган маргумушни ўчоққа иргитди-да, Гулнорани бағрига олиб, бошию елкаларини майнин-майнин силай бошлади. Дашиб беришга ҳам, юпатишга ҳам ожиз эди шу пайтда. Лекин, унга, руҳи тушган, ўлим ёқасига бориб қолган қочоқ келинчакка кўнглини кўтарадиган, умидвор қиласидиган бирон гап айтгиси келарди.

— Туринг, Муллакамни кўриб чиқамиз,— деди ниҳоят,— аҳволи оғир эмиш.

Гулнора ҳиқиллашдаи тўхтади:

— Қўшнилар кулишмасмикан?

— Бог орқали, ҳеч кимга кўринмай кирамиз.

Гулнора жон-жон деб турган эди, эътиroz билдирамади. Апил-тапил кийинишиб, бошларига катта рўмолларини

ҳам ёлиб олишди. Ҷоғ өрқали чиқилса анча айланишга түғри келарди. Лекин, на чора, энг бехатар йўл шу бўлганидан кейин, нима ҳам қилишсиз. Гулнора Мулла Маҳмуддинг чорвогига қадам қўйинши билан қўл-оёғи бўшашиб, ўзини ғалати сеза бошлади. Қизалоқлигида бу боғда кўп бўларди. Ўрик терарди, шафтоли ерди. Ҳандалак, бодриинг олиб қочгаи пайтлари ҳам бўларди. Ҳозир эса боғ оппоқ қорга бурканиб, сирли мудраб ётибди. Мулла Маҳмуддинг ҳовлиси тўла талаба экан, бири қор кураяпти, бири куракдан қочгаи қорни катта супурги билан супураяпти, кимдир ўтиш ёради, кимдир уни қўлтиқлаб ичкарига ташийди. Мулла Маҳмуд шуларни усули жадидда ўқитаман деб калтак еди, шуларни деб, мана, беҳуш ётибди.

— Ичкарида ким бор? — сўради Ҳалимахон.

Талабалар бошига қора жун рўмол ёпган бу аёллар ҳовлида тўсатдан пайдо бўлиб қолганидан анграйиб қолишганди. Каттароги жавоб қайтарди:

— Муллакам, Мулла бобом...

Ҳалимахон Мулла Маҳмуддан ҳам, бир жойда ётиб қолган дадаси Мулла бободан ҳам қочмасди. Бузрукхўжа ўртоқларимнинг ҳеч биридан қочма деб тайинлаб қўйган. Ичкарига кира туриб бошидан рўмолини олди:

— Ассалому алайкум Мулла бобо!

— Э келинпошша, ке, қизим, ке! — Мулла бобо ўғлига ўҳшаб жуссаси кичкина бир киши эди. Узоқ ётиб қолганидан озиб-тўзиб кетган, соқоли ҳам ўсиб, эҳтимол шу туфайлидир, қизалоқлар ўйнайдиган соқолли қўғирчоқ-деккина бўлиб қолганди. Танчанинг дарича томонида ётган экан. Қўлига таяниб, ўрнидан тура бошлади. — Йўқ, юқорига чиқинглар, — деди энтикиб, — Ҳалимахон, тахмонда якандоз бор, ўзинг ол қизим. Ҳа, баракалла! Қани ўтиринглар-чи, илоё овмин, қадам етди, бало етмасин, ғарибларни йўқлаганларни яратганинг ўзи йўқласин, облоҳу акбар, заб чиқибсан-да, қизим, қалай, Сулаймонхўжа тузукми?

— Оёққа туриб қолдилар, — секингина деди Ҳалимахон.

— Э, хайрнат-еї, бу қизими танимай турибман?

— Қани, танишга ҳаракат қилинг-чи.

— Э, келиним-еї, хонларнинг қизидек башанг кийиниб олиби, қаёқдан ҳам танирдим. Шаҳардан келган меҳмон бўлса керак-да?

Гулнора бетини очмаганди. Танча четига қимтинибги-

ва ўтириб, уйнинг тўри томонида оёқларининг учини танчага тиққан кўйи ухлабми, ҳушидан кетибми ётган Мулла Маҳмудга рўмолининг очиқ жойидан ўғринча қараб-қараб олаётганди. Қизалоқлигида кўп кирарди бу уйга. Ўшадайтларда ҳам худди ҳозиргидек чуқур токчалар лиммолим китоб бўларди. Яна кўпайибди. Тахмонга, кўрпа ўрнига ҳам бетартиб китоб тахлаб қўйишибди. Ота-бона нинг ёнларида ҳам очиқ китоблар бор. Ўқиб ётишган бўлса керак. Мулла Маҳмуднинг узоқ дард тортганидан бўлса керак юзи кичрайиб, кафтдаккина бўлиб қолишибди. Кўзлари юмуқ. Нафас олиши қийин бўляпти шекилли кўкраги темирчининг дамидек кўтарилиб тушяпти.

— Гулнора қизингиз-ку! — негадир жуда бир қувноқ овозда деди Ҳалимахон.

— Ўзимизнинг Гулнорами?

— Сизлардан ҳол-аҳвол сўрагани чиқди.

— Вой тентаг-ей, ўз дадангдан қочасанми, оч бетингни! Эсон-омон юрибсанми? Кеча укаларингни кўрувдим, кап-катта йигитлар бўлиб қолишибди, лекин, рўзғорингни ташлаб келиб, чакки қилибсан. Ўзинг чиқмаганингда бирор орқали айттиардим. Ҳалиям бўлса қайтиб бор. Э, болам, иложи бўлса, чумчуқниям уйи бузилмасин бу замонда.

Мулла Маҳмуд эзилган жойлари мадда олиб, маддан бутун борлиғига иситма тарқаб, ҳушёрлик билан бешушлик оралиғидаги бир ҳолатда ётаркан, бўлаётган воқеалар худди тушида юз бераётгандек, шууридан ташқари, маъносиздек туюлаётганди. «Гулнора» деган сўзни яққол эшигандек бўлди. Кўзини очиб, қизга маъносиз тикилиб қолди.

— Ана кўзлариниям очдилар,— деди Ҳалимахон худди бунга ўзи сабабчи бўлгандек курсанд бўлиб,— тузукмисиз, Муллака?

Мулла Маҳмуд Ҳалимахонни таниди-ю, жавоб қайтارолмади. Фикрини ифодалайдиган сўзлари бошининг қаерибадир қотиб қолгандек эди. Кўзидан ёш оқиб туша бошлади. Еш, афтидан, қотиб қолган сўзларни эритиб юборди шекилли:

— Тузукман,— дея пичирлади.

— Ўғлим, бошингни кўтар. Қўрқитиб юбординг-ку, мени,— гап қўшди Мулла бобо,— мана, меҳмонлар келишиди, Гулнора синглинг ҳам келган.

— Гулнора...— шивирлаб қўйди Мулла Маҳмуд.

Икковларининг умид, алам, гинахонликка лиммолим

тұла нигоҳлари дүң келдпю, — негадир шу захотиәқ яна икковлари ҳам юзларини тескари ўғириб олдилар.

— Тузукмисиз? — ўзининг овозидан ўзи уялиб деди Гулнора.

— Кече укаларинг чиқувди... — энтикиб деди Мулла Маҳмуд, — Ҳалимахон... Сандиқда ёнғоқ бор... Олинг... Гулнора яхши күради. Кўкрагим қисаяпти... Олинг... Гулнора, яхши келибсан, орқамдан йирлайдиган ҳеч кимим йўқ эди! Дада, Гулнора келса ёнғоқдан бериб турниг... болаларга ҳам беринг...

Мулла Маҳмуд яна ўзидан кетди. Қичкина боши бир томонга оғиб тушди. Учовлари ҳам йиғлаб юбордилар. Мулла бобо сургалиб бориб, ўғлиниг юзига юзини босди:

— Йиғламанглар, худо шифо берса, ҳеч гап эмас.

— Табиб чақирилмадингизми? — эсига тўсатдан шу гап келиб қолди Ҳалимахоннинг.

— Шаҳар узоқ-ку, қизим,— чол сургалиб яна ўрнига қайтди,— табиб отлиққа йўғ-у, бизга йўл бўлсин. Ҳеч вақоим йўқ ҳозир.

— Менда бор,— тўсатдан тилга кириб қолди Гулнора,— оппоқ дада, менда тилла тақинчақлар кўп. Мана, билагузукларимни олинг, заргарлар ҳар биттасига иккитадан от беради дсйишувди...

Мулла бобо «Бу қанақа бўлди-а?» дегандек қошларини чимириб Ҳалимахонга тикилди. Ҳалимахон ҳам нима дейишини билмасди. Қўқон заргарлари ғоят нозик ишлаган билагузуклар танча устида, даричадан тушаётган нурда ял-ял ёниб турарди.

— Оббо қизим-ей,— дедио, Мулла бобо ўёғига сўз тополмай яна жим қолди. Иўқ дея олмас эди. Шу зорманда яккаю ёлғиз ўғлини ўлимдан олиб қолниши ҳам мумкин. Хўп ҳам дея олмас эди; ахир у бироннинг буюми. Ноиб жаноблари билиб қолса нима бўлади!

Эшон ота билан маслаҳат қиласидиган бўлишди. Агар у киши ризолик берсалар ҳовлида ўтин ёраётган талабаларидан бирининг дадасида от арава бор, отлиқни шаҳарга жўнатадиган бўлишди.

— Гулнорахон, энди кетайлик,— ўрнидан тура бошлиди Ҳалимахон,— ҳолванинг ози ширин.

— Ҳеч бўлмаса... кўзларини очсинлар.

Ҳалимахон Гулнорани қўлтиғидан олиб ўрнидан аранг турғазди. Гулнора қалбини тушуниб, эл-юрг таънасидан қўрқмай, унга раҳнамолик қилган, бир нафас бўлса ҳам кўнглини яйратиб, дилини шод қилган опасининг ортидан эрғашиб фарч-фурч қор босиб бораркан ҳамон Мулла Маҳ-

муд акасини ўйларди. «Э, худо, унинг дардига шифо бер омон қолсин. Ўзоқдан бўлса ҳам қорасини кўриб юрсан бас. Э худо, қанақа аҳволга тушиб қолдим яна?.. Наҳотки, қалбимдаги чўғ яна ўт ола бошлаган бўлса... Э парвардигор... уни паноҳингда асра! Агар бир гап бўлгуде бўлса, мени ҳам ўз даргоҳингга оласан чидолмайман. Болалигимда ёнғоқни яхши кўришимни ҳали ҳам эсла юрган экан, унутмабди... Мен ҳам унугомадим, унугом майман. Агар, мен бечорани кечиришса, келиб унга ёрвафодор бўлардим. Сочларим билан ҳовлисими супурни ќўз ёшимдан сувлар сепардим. Майли, элу юрт кулс кулар, олдига ҳар куни чиқаман. Қошида ўтириб бошли рини силайман. Кетмайман, энди ҳеч ёққа кетмайман...»

Туш пайтига бориб табибни олиб келиш учун Қўқонга арава жўнади. Савобдан бенасиб қолмайин дея ара вакашга Эшон отанинг ўзи ҳамроҳ бўлиб кетди.

X

ҚУМИТА РАЙСИННИНГ ҚАРҒИШИ

Қўқондан келган табиб инсофли бир киши экан. Да волашга киришишдан олдин олган совғасининг қиммат баланд бўлгани учун эмас, йўқ, отнинг қорни тегадига даражада қалин қор ёғиб Қўқонга жўнаб кетиши мушку бўлмагани учун ҳам эмас, йўқ, ҳуррият куни калтакланган кишиларнинг тақдирига ачинчиганлиги учун бу ерд уч ҳафта қолиб кетди. Шу уч ҳафта давомида кўпларни оёққа турғизди. Оёққа турғанлардан бири инқилоб Қўмитасининг раиси Мақсад қори эди. Урнидан тура солиң яна маҳкамага қараб югурди. Мулла Зариф мингбош маҳкаманинг иккови хонасини ҳам эгаллаб, мингбошилигини яна тиклаб олган эди. Мақсад қори эшик тенгасидаги «Пандигон мингбошиси мулла Зариф» деган ёзувни кўрдию, лекин олиб ташлагани юраги дов бермади. Ори қасига қайтиб қўмита аъзоларининг уйига бирма-бир кириб чиқди. Бабушкиндан, Фарғона ишчилар отрядига қўшилиб Эргаш қўрбоши, Раҳмонқулларга қарши жангларда иштирок этиб юрган Бузрукхўжадап кетма-кет номалар келган эди. Аъзоларга ўқиб берди. Уша куни Қўмита яна оёққа турди. Маҳкаманинг бир хонасида мингбоши босқасида Мақсад қори ўтириб олишганди. Идора талашиш уч кун давом этди. Шу талашувлар пайтида бир-бирига ўчакишиб ўттиздан ортиқ фармои беришди.

«Фармон

Ҳибуни фуқарога маълум қиламанким, шу дақиқадаң эттиборан Пандигон мингбошилиги бутунлай тугатилиб маҳмурият инқилоб Кўмитаси ихтиёрига яна ўтди. Фуқарони инқилобни қўллаб-қувватлашга чақираман.

Инқилоб Кўмитасининг раиси — Мақсуд қори».

«Фармон

Пандигонда инқилоб Кўмитаси ҳеч қачон бўлган эмас. Элу улусни кофирилар йўлига бошловчи Мақсуд қорининг ўзи гирт тентак бир кимсадир. Жиннилар ва кофириларнинг йўлига юрилмасин. Дину имонимизни эҳтиёт сакланг.

Мулла Зариф мингбоши»

«Фармон

Инқилоб Кўмитаси фуқарога маълум қиласди. Аввалда даблигмандлардан тортиб олинниб батракларга тақсимланган ерлар яна йўқисилларга қайтарилади. Ер олганлар ва олишини хоҳлаганлар зудлик билан рўйхатдан ўтмоқлари даркор.

Инқилоб Кўмитасининг раиси — Мақсуд қори».

«Фармон

Еировларнинг мулкига кўз олайтирган инқилобчиларнинг айтгани куфур, егани ҳаромдир. Ҳаромхўрларнинг фармонини бажармоқ гуноҳи азимдир. Ўзгалар ҳақини егакларнинг жойи дўзахадир. Дўзахиларга ўлим!

Мулла Зариф мингбоши».

«Фармон

«Киши эрта тушиб қаҳратон авжига чиқди. Кўпларнинг егани нони, қалагани ўтини ўйқ. Бармоғининг кирини сўриб, оёғини эски тўшакка ўраб ўтирибдур. Омборлари тўлиб-тошиб, ортган галласини ертўлаларга кўмиб қўйганлар бор. Аларнинг ортиқча галласини олиб йўқисилларга тарқатмоқ ниятинда саккиз тўда тузилиб, ҳар тўдага Кўмитасининг жойлардаги вакиллари масъул этиб тайинлансин.

Инқилоб Кўмитасининг раиси — Мақсуд қори».

«Фармон

«Киши совуғини баҳона қилиб элни талашини, юрт таъмади қилиб турган дону дунни кофири болышовийларга жўнатишни ва шу йўсун Пандигон халқини очдан ўлдириш-

ни ният қилган инқилобчиларни қайси күчада пайдо бўла-
са, ўшига ерда қора калтак қилиб ўлдиришга фармон бер-
раман.

Мулла Зариф мингбоши»

Фармонбозлик, ва демакки, шу фармонлар орқали
халқни ўз томонига ағдариб олиш учун олишув авжига-
чиқиб борарди. Бора-бора инқилобчилар зўр келиши
мулла Зариф мингбошининг ошқал-дашқалларини ҳовли-
га чиқариб ташлашдию, иккови хонани ҳам баробар эгал-
лаб олишди.

— Ҳўй, Қори, билиб қўй, Зокир қўрбоши қиличдан ўт-
казади ҳаммангни, — деб ер тепинди мулла Зариф минг-
боши.

— Сен ҳам билиб қўй, большевикларнинг лак-лак қў-
шини бор! — жавоб қайтарди Мақсуд қори.

Пандигонда ҳокимиятни яна қўлга олганлари учун қў-
митачилар ўзларида йўқ хурсанд, гарчи ҳуррият кун-
еган калтакларининг асорати бутунлай кетмаган бўлса-
да, кайфиятлари баланд эди. Мадумар карнайчини томғи-
чиқарив карнай чалдирдилар. Эгаси кўчиб кетган ҳовли-
дек ҳувиллаб қолган чойхонани супуриб-сидирнб катти-
томуша кўрсатиш учун тайёргарлик кўра бошлашди. Мақ-
суд қори маҳкамада тунаб қолишга ҳозирлик кўриб Рус-
там бободан танчага ўт қилиб солинши илтимос қилас-
ган эди. Тўсатдан ташқарида отининг кишиагани эшитили-
қолди. Хиёл ўтмай хонага кетма-кет икки йигит кири-
келди. Икковининг ҳам эгнида беқасам тўн, оёғида хиро-
этик, бошларини кўк шоҳи қийиқ билан чиройли боғла-
олишибди. Ёлкаларида қўш оғизли милтиқ, кўксиларида
патронтош. «Қўрбошилар!» деб ўйлади Мақсуд қори. Ўй-
ладио оёқларидан дармон кетиб ўтириб қолди.

— Мақсуд қори сенмисан? — сўради қўрбошиларда-
бири.

— Менман,— паст овозда деди Қўмнта раиси.

— Тур ўрнингдан.

— Үғлим тенги бола... мени сенлама!

— Қўрбошини ўрнингдан туриб қаршилашни ўрга-

Тур!

Қўрбоши елкасидан милтиғини олаётганди, Мақсу-
қори ижирғанибина ўрнидан турди.

— Сенга Зокир қўрбоши жанобларидан фармон кел-
тирдим. Жавобини саҳарда оламан. Соқчи йигитингг-
айт, биз келганда ит бўлиб ирилламасин, итдек оти-
ташлайман!

«Мүйлови ҳам чиқмаган йигитча-я, деб ўйлади Мақсуд қори қўрбошилар чиқиб кетгач,— дағдағаси эса Худоёр-хоннидан қолишмайди. Менга ўхшаган бир йўқсилининг боласи бўлсанг керак. Амалга миниб қутуриб кетибсан, машойихлар одамнинг қанақалигини амал бериб синаб кўр деган эканлар... Ҳе амал тегмай қирилиб ўл ҳамманг».

Қўмита раиси қўрбошидан келган фармонни, негадир, ўқигиси келмай анчагача ўй суриб ўтири. Ҳойнаҳой яхши гап айтилмагандир. «Камбағалнинг оғзи ошга етганда бурии қонаркан,— яна ўй сура бошлади Мақсуд қори,— бурнимни яна қонатишадигашга ўхшайди. Мингбоши Риштонга от чоптириб кетди дейишувди-я. Қўрбошига борган эканда, энди мен ҳам бўш келмайман. Улсам ўламан, лекин сенларга ён бермайман...» Пандигон элликбошиси Мақсуд қорига,— дея бошланибди фармон. Элликбоши билан инқилоб Қўмитасининг фарқига бормайдиу, деб ғижиниди Қўмита раиси, яна бу киши қўрбоши эмишлар,— ушбу фармонни олишинг билан уни тездан бажар. Эртага ионушта пайтигача ўнта от, ўнта милтиқ, Йигирмата бекасам тўн, йигирма жуфт хиром этик, минг боғ беда, минг танга пул тўплаб менинг йигитларим орқали бердириб юбор. Фармоним вақтида бажарилмаса уйингни вайрон, бошингни талқон қиласман. Бармоқ босдим, Сардори аъзам Зокир қўрбоши».

«Сардори аъзам бўлмай ўл,— фармон битилган қофозни ғижимлай бошлади Мақсуд қори,— кечагина бировларнинг уйидан тухум ўғирлаб хомича ютиб юрадинг. Энди сардори аъзам бўлиб қолдингми. Падарингга минг лаънат, қароқчи, ўғри! Отанг ҳам ўғри эди, энди сен чиқдингми? Ўнта от эмиш... тавба! Қўмитада от нима қиласин, ўзимиз карнайчининг эшагини галма-галдан миниб юрибмиз-у. Ўнта милтиқ дейди-я, милтиқ сенга ўйинчоқ бўптида, каллакесар! Қаёқдан оламан уни, Халчабибининг таидири ёнидаги косовни жўнатаманми, э оғзингдан лахталахта қонинг келгур. Минг танга пул жўнатармушман, минг танга-я! Бутун Пандигон элини тўплаб Қўқонгача орқасидан тепиб борсам хемири тушмайдиу ўшанча пулни қаёқдан оламан, иос пулига чақа тополмай бошим қотиб турибдию...»

Мақсуд қори камоли алами ошганидан йиғламоқдан бери бўлиб ўтиаркан, тўхтамай қарғаётганини ўзи ҳам сесмасди. Боши қотиб қолганди уни. Қўрбошининг фармонини Қўмита аъзоларига маълум қиласаммикан деб ҳам ўйлади. Иўқ, бу иотўғри, дея дарҳол фикридан қайтди.

Уларни аранг йигиб олди. Қўрбошининг дағдағасини эштиб, аъзолар жоннини эҳтиёт қилиш учун яна тарқаб кетши мумкин. Идора эртага яна ҳувиллаб қолади. Ийу фармонин уларга ошкор қилмагани маъқул. Лекин ним бўлганда ҳам бир иложини қилмоқ даркор. Нима қил бўларкан? Бордию ёрдам сўраб Қўқонга одам жўнатсанчи? Йўқ, улгурмайди, муҳлат тоонг пайтигача.

— Овмин, қон қусганингни ўз кўзим билан кўрай! яна қарғаб қўйди Мақсуд қори.

Бордию, ўзини панага олса-чи, ҳа-ҳа, худди шундай қилгани маъқул. Қўрбоши йигитларини бир-икки боюборади, тополмагач, ҳафсаласи пир бўлиб кетади қадади...

Мақсуд қори беркинишга қарор берниб уйнга жўнади. Бирор жойга беркиниш олдидан болалари, суюкли хотини Хонзода бегим билан хайрлашиб олмоқчи эди. Хотини: «Нега энди ҳадеб бемаҳалга қолаверасиз», дея жараганча пайпасланиб чироқ ёқди. Кетидан: «Вой ўлмасам, рангингиз бир аҳволда, яна уришдими? — деб сўради. Болаларининг ҳаммаси бир кўрпада, бир меъёрда пишилашиб ухлашар эди. Қори энгашиб ҳаммаларининг болаларидан ўпиб чиқди. Сўнг ҳамёни очиб хотинига пур узатди...

— Эрталаб болаларнинг нонуштасига иссиқ нон билан нишолда олиб бергин.

— Тинчликми ўзи, гапирсангиз-чи,— қистади хотини.

— Бир-икки кунга кетяпман.

— Яна қаёққа? — ваҳимага туша бошлади Хонзод бегим.

— Болаларга яхши қарагин.

— Товба!

— Кейин, аяси... — Мақсуд қори ортиқ гапиролмади. Йиги келиб томогини хилла бўғиб қўйди. Фарзандларини ташлаб кетганин кўзи қиймаётганди. «Бегойим билан болаларимни гаровга олса-я, эринг келгунча ҳеч ёққа чиқмасан, деб қамаб қўйишса-я! — дея ўйлаб борарди Мақсуд қори Қўмита томон қайтаркан, — йўқ, қочмайман. Қосам Қўмитанинг аҳволи нима бўлади. Менга тикилиб кесган балога бошқаларни рўбару қиласанми, эл-юртни дейди, номард экан демайдими. Мен кетсам мулла Зардорров маҳкамага кириб олади. Кириб бўйсан энди, би кўз!»

Қори аламидан ёниб нозик бармоқларини муштга туғанинга маҳкамасига кириб бордию, чироқининг пилигиги кўтариб, қўрбошига жавоб ёзгани ўтириди, Қўксидаги

аламни оппоқ қоғоз бетига тўка бошлади: «Яқин кунларда ҳам маҳалла болаларидан калтак еб, иштонингни халта қилиб юрадинг, ўша кунларнингни унудингми, ионкўр!»— Йўқ, сал юмшоқроқ ёзишим керак, деб ўйлади Мақсуд қори сўнг: «Сардори аъзам қўрбоши жанобларига» деб ёза бошладио, сатқан сардори аъзам кет, деб бунисини ҳам йиртиб ташлади. Қайта-қайта ўчириб, қайта-қайта ёзиб ниҳоят кўнглидаги бир ёзувни тайёрлагандек бўлди, оққа кўчира бошлади:

«Зокир қўрбоши! Фармонингни олдим. Аввало шуни маълум қилайки мен элликбоши эмас, инқилоб Кўмитасининг эл сайлаб қўйган баобрў раисидурмен. Қўрбошиларга эмас, Кўқон инқилоб Кўмитасига тобедурман ва демак, сенинг фармонинг мен учун вожуб эмасдур. Менга энди фармон жўнатма. От сўрасанг эшак, милтиқ сўрасанг косов, тўн сўрасанг кафанилик жўнатурман!»

Пандигон инқилоб Кўмитасининг раиси Мақсуд қоридурман».

Жавоб мактубини оққа кўчириб улгурмасидан ҳовлини отларининг дупури қоплаб кетди. Мақсуд қори белини маҳкам боғлаб ўрнидан тура бошлади. Хонага бир йўла олти йигит ёпирилиб кирди.

— Фармонни бажардингми?— сўради оқшомги қўрбоши.

— Қўрбошига мен мактуб тайёрлаб қўйдим,— жавоб қайтарди Кўмита раиси.

— Бер буёққа,— қўлини узун чўзди қўрбоши,— қўл-оғини боғлаб отга ёппа қилинглар!

— Соқчинин-чи?— сўради тобеларидан бири.

Қўрбоши мактубини қўлтиғига сола туриб буюрди:

— Орқага олиб ўтиб бўғизла!

XI

МАҚСУД ҚОРИНИНГ УЛИМИ

Риштон музофотини ўз мулки деб эълон қилган ва шуерин мулкдорлари томонидан Сардори аъзам деб улугланастган Зокир қўрбоши Сарқўргон томонларда ҳаракат қиласётган Мадумар қўрбоши, Йийлма даштларидан тортиб то Ултармагача бўлган ўзбек, қирғиз қишлоқларининг хўжайини ўзимман деб юрган Муслим қўрбошилар, ниҳоят, сендан мен зўр дея камла талашишини бас қилиб ярашишга қарор қилдилар. Зокир қўрбошига ҳозирча бас

келиб бўлмайди. Буни Мадумар ҳам, Муслим ҳам яхши билашади. Зокирнинг икки пулемёти, пулемётдан бехатар отадиган турк мергандари, йигитларига ҳарбий машқ берадиган ўрис аскарлари ҳам бор. Йигитларининг сони ҳам уч юздан ошиб кетди. Ҳозирча унга тобе бўлишдан ўзгаришлари йўқ. Аммо ҳар иккови ҳам пайти келса Зокирни ўлдириб ўзим Сардори аъзам бўлиб оламан деган пинчоний бир инят билан тобеликка рози бўлаётган эдилар.

Зокир қўрбошининг ҳам талайгина орзулари бор. «Ҳам икки қўрбошини ўзимга бўйсундириб олсан,— ўйлади у,— йигитларимнинг сони беш юзга етади. Бир кечада Тўйчи қўрбошини йўқ қилса бўлади. Ана ундан кейин Амирул-муслимин Эргашга қарши юриш бошлайман. Биномондан большовойларнинг аскарлари, бир томондан мен ҳужум бошласак, қўрқоқ, латта Эргаш узоқ дош беролмайди. Эргашга ҳужум қилмоқчи эканимни большовойларга аввалдан маълум қилиб қўяман, уларни ишончини қозониб олишим керак. Кейин большовойлар ҳойнаҳой, бизга қўшил, таслим бўл дейишади. Рози бўламан. Таслим бўлиш учун икки минг йигитим билан Кўқонга кириб бораманда, фафлатда қолганд ревкомнинг кулинин кўкка совураман. Худо хоҳласа, ўзим Кўқонга хонбўламан. Хонлик тахтида ҳеч бўлмаса бир кунгина ўтирамсан эди...»

Уч қўрбоши бир-биридан чўчиб турганлари учун, маъбодо бир гап бўлса қочиб кетиш осон бўлсин дея, ўтрадаги бир манзилни танлашди. Қишлоқ эмас, йигирма-уттиз уйдан иборат қўрғонча эди бу манзил. Қўрғончага эрталабдан бошлаб тўда-тўда отлиқлар кириб кела бошлишади. Улгургани кимнингдир уйига қўнди, отига хашаш солди. Улгурмагани бедовини дуч келган дараҳтга бошлилаб, иккитадан, учтадан бўлиб сухбатлаша бошладилар. Ҳар жой, ҳар жойга ёўлаларни устма-уст қалаб ўт ёқини юборгандар. Гулханлар ёнида қўйлар сўйилмоқда. Қирғиз қулоқли қозонларнинг бирида палов, бирида биқирлаб шўрва қайнаб турибди. Қўрбоши қанча бўлса, иияти ҳам шунча. Бири отаси амалдан тушиб қолгани учун кимдан дир ўчини олмоқчи, бири бобою бобокалонларидан мерор келаётган еру мулкка йўқсуллар кўз олайтиргани учун ўша кўзларни ўйиб олмоқчи, учинчиси большовойлар динисиз, ўзгаларни ҳам динсиз қилмоқчи дея қаттиқ ишонгани учун дини имон дея қилич яланғочлаб чиқкан. Яна бири Фарғона музофоти фарғоналикларга бўлиши керак, йўқолсин келгинидилар дея от ўйнатиб юрибди. Ораларидан шу баҳонада зеро мен ҳам бойиб олсан деб босқинчилини

қилиб юрганлар ҳам, елкасига мажбуран милтиқ тақиб милтиқ таққапидан бүён қаёғидан отишии билмай шунчаки от ўйнатиб юрганлар ҳам, ҳамма қўрбошига йигит бўлганда, мен қараб турамапми дея уларга қўшилиб олганлар ҳам кўп...

Қўрғонча элликбошисининг бир йўла қирқ-эллик киши ош сса бўладиган катта меҳмонхонасида сардори аъзам ўтирибди. Ўртадаги чорчўпга катта гулхан ёқилган. Алангасини тепадаги туйнук гувиллаб тортиб турибди. Сардори аъзамнинг ўнг томонида Пири муршид Хон эшон ҳазратлари, чап томонида елкасига погон таққан, ўрисми, татарми эканлигини билиб бўлмайдиган ёш офицер тўра; юртнинг бою бадавлатлари, каттаю кичик амалдорлари ҳар учовларига жимгина қулоқ солишади. Пандигонли Абдураҳмонбой билан мулла Зариф мингбоши кечикиб келганлари учунни ёки мавқеларига моси шумиди ҳар қалай, қуйироққа чордана қургайлар. Меҳмонхона тўрида, Сардори аъзамга яқинроқ бир ўринда паҳлавонлардек улкан гавдали, елкалари кенг Мадумар қўрбоши, қотма, теракдек новча, ҳатто ўтирган ўрнида ҳам бошқалардан бир газ баланд кўринаётган Муслим қўрбошилар ҳам жой олишган.

Мадумар қўрбоши бир қўзғалиб олди:

— Сардори аъзам гарчи ёш бўлсаларда ғоят тадбиркор бир йигитдирлар,— шундай деб даврадагиларга бир-бир назар ташлаб чиқа бошлади Мадумар,— дини имонимизни ҳимоя қилмоққа бел боғлаган эканлар, йигитларим билан хизматларига бел boglab келдим. Неки фармон берсалар, мен учун қонуни илоҳийдир.

Гап навбати ўзига келганини билиб Муслим қўрбоши чорданасини бузиб чўккаласаб ўтирди. Отининг калласидек узун боши нақ уйининг шипига тегай деб қолди.

— Сардори аъзам,— дея қўлини кўксига қўйиб ёнбошига, Зокир қўрбоши томонига таъзим қилди,— ниятингиз улуғ, келгиндиларни Фаргонадан қувиб чиқармоқдир. Дажжолдек бостириб келаётган большовойларни қишлоқларга киритмасликдир. Мен ҳам йигитларим билан хизматингизга тайёрман.

Сардори аъзам салтанатида Хон Эшон ҳазратларига ғоят улуғлавозим теккан — диния ишлари бўйинча бош нозир этиб тайинланган. Бош нозир сифатида ҳамиша қўрбошининг ўнг тарафида турадилар, биринчи бўлиб сўзлаш ҳуқуқига ҳам эга. Қайси юргатга бориб турилмасин дарҳол фуқароши тўплаб маъруза айтади. Мусулмонларни

ғазовотга чорлаб Мұхаммәд алайхиссаломнинг байроқларини баланд күтаришга қақиради.

Пир маъруза айта бошлади. Бирлашмоқнинг хоснити, аҳилликнинг фазилати хусусида анча ҳикматлар айтди. Мадумар билан Мұслим құрбашыларни Фарғонанинг марданавор фарзанди, таңгрининг ардоқли бандаси, пайғамбарниң суюкли уммати деб улуғлаб, охирида Қуръондан бир оятни тиловат билан ўқиб, савобини дин йўлида жонидан ҳам кечишга тайёр турган ушбу мажлис аҳлига бағишилади.

— Илоин овмин,— деди сўнг икки қўлини уйнинг шинтига теккузгудек чўзиб,— адашган бандасига ўзи раҳнамо бўлсан.

— Облоҳу акбар,— ўтирганилар ҳам фотиҳага жўр бўлишди.

Сардори аъзам енгил қарсак чалди. Остона ортида мулоғим кўринди.

— Сарноларни келтиринг!

Ҳар икки қўрбoshiга бир хилда сарпо кийгизилди: зарбоф тўн, симбонӣ салла. Елкаларига бешотар милтиқ, ёнларига япон тўппончаси тақилди. Мажлис аҳли гур этиб ўришларидан туриб муборакбод қилдилар. Яна юзларга юмшоқ фотиҳа тортилди.

Зокир қўрбoshi қарсак чалди.

— Бандиларни келтиринг.

Мақсад қорини олиб кирдилар. Ялангоёқ, ички кийимда. Қўрбoshiлар йўлда калтаклашган бўлса керак юзлари ёрилган, кўйлагига оққан қон қотиб улгурмабди, билчиллаб турибди. Зокир қўрбoshi уни таниди. Танидию афтини ғалати жийириб:

— Ким бу?— деб сўради овозига салобатли оҳанг бериб.

Мақсад қорининг қўлини боғлаб отига ўнгариб йўл-йўлакай калтаклаб келган қўрбoshi шошилиб жавоб қайтарди:

— Пандигон ревкомининг раиси.

Сардори аъзамининг қуюқ қошлари хунук чимирилди:

— Ревком?!

— Худди шундай жаноблари.

— Ревком ҳалигача тугатилмаганими?

Қўйироқда ўтирган мулла Зариф мингбоши Абдураҳмонбой билан зиддан кўз уриштириб олди. Сўзлаш учун Сардори аъзамдан рухсат сўради.

— Гапиринг,— буюрди Сардор.

— Биз тугатган эдик,— мулла Зариф мингбоши ўрни-

дан туриб узин-узиб гапира бошлади.— Бу номард ўзига ўхшаган... ялангоёқларни тўплаб олди... Яна элни талајти. Мана, бой жаноблари айтсинлар.

Абдураҳмонбой рост дегандек саллали бошини қимирлатиб қўйди.

Мақсуд қори тонг пайтидан буён хўрлик азобини тортмоқда эди. Ўғли тенги бир йигитча уни беҳурмат қилиб, уриб-сўкиб, қўлини орқасига боғлади. Бу ерга келтиргач, кимнингдир молхонасига қамади. Туф десанг тупугинг музлаб қоладиган шу совуқда устки кийимларини ечиб олди. Мана энди бўлса куни кеча тухум ўғирлаб ютиб юрган бир бола уни сенлаб гапиряпти! Йўқ, алами, хўрлиги фақат шундагина эмас. Анови бир-биридан башанг кийиниб, савлат тўкиб ўтирганларнинг хўмрайиб қарашиблари, Абдураҳмонбой билан мулла Зарифнинг хўш, аҳволинг қалай энди, дегандек гердайиб тантанавор боқишлари, ана шу мақтаниб, қўнғир пўстинини, мовут чакманию, сувсар телпагини кўз-кўзлаб ўтирганлар қаршисида ялангоёқ, кўйлакчанг бир ҳолатда ожиз нотавон кўринаётган унинг қалбини хўрлигу аламга лиммо-лим тўлдирмоқда эди. Хўрлиги ошган сари унинг қалбида одам боласининг юқори кўтарадиган, аламларни босиб, оғриқларни тарқатиб улуғлайдиган бошқа бир туйғу — ғурур ҳам ўсиб бормоқда эди. Ҳаммасининг бетига тупургиси, ҳаммасига лаънатлар айтгиси кела бошлади.

— Сен бизга тобе эмасмисан?— сўради Сардори аъзам.

— Мени сенлама,— бошини баланд кўтарди Мақсуд қори,— ўғлим тенги бир боласан.

— Айт, бизга бўйсунасанми, йўқми?

— Сенлама деяпман. Сен қўрбоши бўлсанг, мен ишқи-лоб Қўмитасининг раисиман. Менам катта одамман.

Ўтирганлар ваҳима ичиди бир-бирларига қараб: «Ҳай-ҳай, шундай улуғ Сардорга гап қайтариб бўлармикан!» дей бош чайқаб қўйишиди. Зокир қўрбоши сакраб ўрнидан туриб кетди:

— Фармонимни нега бажармадинг?

Қўрбошининг дағдагаси Мақсуд қорининг қалбида туғилиб, бутун борлиғига ёйилиб, томирларига қувват, юрагига далда бўлиб бораётган ғурурини кучайтириб юборгандек бўлди. Шу пайтда у ожизлигини эмас қаршисида чақчайиб турган қўрбошидан устунлигини исботламоқчи ва шу йўл билан ўзлигини, инсоний қадр-қимматини анови хунук тикилиб турган ёвуз кўзлардан ҳимоя қилмоқчилик эди:

- Мен сенга тобе эмасман.
- Нима?
- Кармисан, тобе эмасман деяпман.
- Отеб ташлайман!
- Сен мени отсанг сени большевиклар отади. Билиб қўй, Қўқонда лак-лак аскарларимиз бор. Бугун-эрта бу-ёқка юриш қилади. Отахонимиз Ленин замбарак жўнатган. Оташ аравада ўн тўртта замбарак келяпти. Ана унда кўраман сенинг аҳволиигни.

— Тилингни тий!

— Тийсам, тиймасам бари бир бошимни ейсан. Бу ерга мени зиёфат қилгани олиб келганинг йўқ. Ташқарига қурган дорингни кўрдим. Билиб турибман, осасан мени. Камбағалнинг аҳволи шу! Билиб қўй, ўзинг ҳам камбағалдан чиқсан эдинг, энди мана бу мингбошиларга хизматкор бўп қолдингми? Аравамнинг орқасидан эргашиб юриб, амаки ҳолвага пул беринг деб юрадинг, эсингдан чиқибди-да? Камбағалга амал тегса кўзи кўр бўп қоларкан-да!

Сардори аъзам жазаваси тутиб сўзлаётган Мақсад қорининг қоқ миясини мўлжаллаб ўқ узди:

— Мурдасини дорга осиб қўйинглар,— деб буюорди йигитларига,— токи бошқаларга сабоқ бўлсин.

XII

ИЎЛОВЧИЛАР

Искобилдан келган кўнгилли ишчилар отрядига қўшилиб аввал Амирул-муслимин Эргаш қўрбошига, сўнг Сирдарёнинг ўнг ҳам чап қирғоқларини ўз ичига олган мустақил пошшолик тузиб олмоқ ҳаракатида юрган Раҳмонқул қўрбоши йигитларига қарши жангларда қатнашган Бузрукхўжа Муртазининг сўрови, Қўқон ревкомининг ижозати билан Паандигонга қайтмоқда эди. Елғиз эмас. Муртазин, хабарчи Зулфиқор учовлари келишяпти. Отларини йўлда олдириб қўйишган. Пиёда келишяпти. Кўр ойдин бир кеча. Осмон тўла паға-паға булатлар. Худди савағичдан қочган паҳтадек титилиб кўкни қоплаб олишган. Тун унча совуқ эмас, илиққина. Кечада кундузи эриган қорлар ерии лой қилган, шабада теккан жойлари музлаб, тегмаган жойлари билчиллаб ётиби. Гоҳ лой кечиб, гоҳ муз босиб боринипти. «Говхона»дан чиққач яланглик бошлианди. Атрофда довдараҳт йўқ, хавфни анча олисдан сезса бўлади.

— Шұнақа, Бузруквой,— деб қүйди Муртазин,— ҳозир Фарғонада беш хил күч, беш хил душман бир-бираңға қарши турибди. Ҳа, беш хил. Бир томонда большевиклар, умумхалқ адолатини ўрнатамиз деб қўлига қурол олиб чиққан йўқсиллар билан бирлашиб жанг қиляпти. Жанг тоҳнинг нариги томонида қолган барча кучлар бирлашиб олган. Биласанми, улар кимлар?

— Биламан,— деб қўяди Бузрукхўжа.

— Йўқ, яхши билмайсан, ўртоқ. Собиқ ҳокимлар, давлатмандлар фаровон яшамоқларининг асоси бўлган ҳокимият қўлдан кетиб қолгани учун қилич яланғочлаб чиққанлар. Яна бир тоифа бу дин пешволари. Большевиклар дини имонимизни ҳақорат қилди деб фуқаронинг жоҳи қисмини ғазовотга қўзғаяпти. Булар ҳам катта күч. Биз большевиклар буни инкор қилмаслигимиз керак. Учинчи тоифа — бу сохта ватанпарварлар. Биласан, рус буржуа зияси маҳаллий ҳалқни қаттиқ талади, тўралар эса қўл оғғини боғлаб берди. Ана шу талонга тушган ҳалқ ўртасида ҳозир турклар томонидан тузилган «Иттиҳоди тараққий» ташкилоти иш олиб боряпти.

— Биламан.

— Йўқ, яхши билмайсан, жўра. Ана шу ташкилот жаҳондаги барча туркларни бирлаштириб давлат тузамиздея тарғибот олиб боряпти. Тарафдорлари кўни, қурол кўтариб чиққанлари ундан кўп. Босмачилар орасида ана шу пантуркистларнинг юздан ортиқ офицерлари, агентлари иш кўряпти. Биз бу тоифани ҳам ҳисобга олишимиз ва шунга лойиқ иш тутишимиз керак. Россиядан қочгаши Тошкентда калтак еган, Самарқанддан қувилган жамиик аламзада оқ гвардиячи тўралар ҳам ҳозир Фарғонага йиғилиб қолишган. Йиглизлардан, турклардан мадад олишиб, энг катта қирғинни мана шулар уюштиришяпти. Бечора Фарғонанинг пешонаси шўр экан. Қанчадан-қанчада йигитлари билиб-билмай ўзини ўтга уряпти. Саводсиз, омеги меҳнаткашнинг бошига бало тошини ёғдираётган жамиик қора кучларни бирлаштириб қуроллантираётган ҳам аслида инглиз разведкаси, «Иттиҳоди тараққиёт»нинг агентлари бўляпти... Колосовнинг аниқлашича, ҳозир Фарғона да юз мингга яқин милтиқ бор. Хўш, бу милтиқлар қаердан келяпти, инглиз етказиб беряпти. Босмачилар қўлида етмишга яқин пулемёт бор. Хўш, буларни қаердан олиш япти, ахир Фарғонада пулемёт қуядиган завод йўқ-ку!

— Чегарадан ўтказмаслик керак эди,— деб қўяди яна Бузрукхўжа.

— Чегарада сотқинлар йўқ дейсанми?

— Колосов қаттиқ туриши керак эди.

— Иўқ, Колосовга ҳам осон эмас. Очиғини айтганда кучи стмаяпти... Тўғри, биз ҳозир ожизроқмиз. Лекин бугун-эрта қудратли кучга айланамиз. Инқилобнинг нурафшон ғояси ҳали ҳалқ орасига кириб боргани йўқ. Тарғибот ишларини, яъни айтмоқчиманки, шўроларининг йўқсилларга берадиган имтиёзлари нимадан иборат эканлигини тушунтиришини, эшитаяпсанми тушунтиришни деяпман, кучайтиришимиз даркор. Инқилоб ғояси меҳнаткашлар оигига бориб етмагунча Инқилоб ғалаба қилолмайди. Буни унутмаслигимиз керак... Ҳаракатдаги армиядан сени мен чақиртириб олдим, Риштон музофотида тарғибот олиб борамиз...

Шу йўспи икки ўртоқ суҳбатлашиб бораркан аҳён-аҳёнда тўхтаб орқа-олдиларнга бирон хавф йўқмикан дея, назар ҳам ташлаб олишарди. Беш-олти ойдан буён учрашмаган эдилар, юракларида ҳасратлари тўпланиб қолган экан. Комил Муртазий Инқилоб йўлида жонини тиккан йигит. Қайта-қайта қамашлар, қувғинлар унинг руҳини туширмаган. Ўтган йилги ҳуррият балоси қишлоқлардан довул қоқиб ўтганда Ултармада яшаб турган ҳомиладор хотини билан тўққиз яшар қиззасини уриб ўлдириб кетиниши. Хотини рус эди. Коғир деб мурдасини қабрисстонга қўйдирмадилар. Бу Муртазининг иродасини буқолмади. Қайтага Инқилоб ишларига қаттиқроқ берилди. Буэруқхўжа уни устозим деб билади, қаттиқ ҳурмат қиласди, мashaққатли кунларда бир-бирларнга суюнчиқ бўлишга, бир-бирларининг кўнглини кўтаришган... Кутурган бўрилар уясига бораётганинги иккови ҳам яхши билади. Үнгда Эргаш қўрбоши, чапда Зокир калла, Олтиарик томонда қутирган Тўйчининг йигитлари бор. Иўқ, булар орасида иш юритиш, ер билан яксон бўлган ревкомларни қайта тиклаш, кайфияти тушиб кетган оломон ўртасида тарғибот олиб бориш осон бўлмайди. Ҳар дақиқада ўлим кутади уларни. Билишади, била туриб хавф ичига дадил кириб боришишти.

Зулфиқор ўттиз-қирқ одим чамаси олдинда боряпти. Суҳбатга халақит бермаслик учун эмас, йўқ, бу суҳбатни у жон қулоги билан эшитгиси бор, эшитса, эртага чойхонага чиқиб тенгқурларига сўзлаб ҳам берган бўларди, йўқ, суҳбатга қаттиқ берилган устозларини ногиҳоний хавфдан эҳтиёт қилиш учун атайлаб олдинда бормоқда. Хўжабуво мозори ёнига етгана тўхтаб орқадагиларни кута бошлади. Йўлнинг ўнг томонида ҳисобсиз қабрлар қоронғида дўпнайиб турибди. Чап томони поёнсиз дашт...

— Нега тўхтаб қолдинг? — хавфсираб сўради Бузрукхўжа.

— Уларнинг қабрини кўрсатайми?

— Қечаси-я?

— Нима қипти,— худди узр сўрагандек бир оҳангдиде Зулфиқор,— бари бир улар қабристонда эмас. Мана бу ерга кўмилган. Хон Эшон ҳазратлари мурдаларин қабристонга қўйишга рухсат бермадилар. Кофирларнинг ўлиги мусулмонлар ёнига қўйилмасин деб фатво берибди лар. Жаноза ҳам Рустамбобонинг уйида яширинча ўқилиди... Мана, мана буниси Қори амакимники. Ўзлари ҳам камтаргина эдилар, қабрлари ҳам пасттаккина бўлди. Мана буниси Сотвонди амакимники.

— Ие, у ҳам вафот қилдими? — шошилиб сўради Бузрукхўжа.

— Хатни ўқимадингизми?

— Қанақа хат?

— Ревкомга берувдим-ку, беришмабди-да. Бечора Сотвонди амаким-ей, қишлоқ ревкомига бор-йўғи ўн беш кун раис бўлдилар холос. Кечқурун отиб кетишиди. Соқчиликда турган Исмоил амакимни бўлса ётқизиб бошини осто нага қўйиб болта билан чопишиди. Мен кўриб турувдим роса додладим, ҳеч ким ёрдамга келмади... Хатни беришмабди-да?

Ҳаммасини ёзувдим. Хонзода аям эрим тириклигидек хори зор эди, золимлар ўлигини ҳам хўрлашди, энди бир юрт менга харом деб болаларини эргаштириб кўчиб кетди.

— Қаёққа кўчади?

— Қишлоқма-қишлоқ тиланчилик қилиб юришга эмиш, исноди пандигонлиларга тегсин деб атайлаб шундай қилаётган эмишлар.

Бузрукхўжанинг қўли муштга тугилиб кела бошлилади:

— Қандай чидаб бўлади бунга!

— Чидаймиз, бошқа иложимиз йўқ,— деди Муртази босиқ бир оҳангда,— чидаган снгади.

— Йўқ, мен бу табаррук қабрларни эртагаёқ қабристонга кўчирамац, ўринига эса қотилларнинг ўзини кўман. Ийғлама Зулфиқор, ийғлама ука.

Хўрсанишиб йўлга тушдилар. Ҳар бири ўз ўйи билади. Муртазин босмачилар томонидан ўлдирилган суювчи хотини, жажжигина қизалоғини ўйлай бошлади. Қийни билади, ўша машъум дақиқада иккови ҳам фарёд чекиб ёрдам сўрагандир, тузоққа илингани қушчадек ўзларини ҳам ёққа уришгаидир, қизгинаси дада, дадажоним деб чинқирибди.

гандир. Хотини қандай жон берди экан? Ҳойнаҳой жони чиққунча олишгандур, жони чиқаётганды нима деди экан?.. Бузрукхўжа фикран Мақсуд қори билан суҳбатлашиб борарди. Мусичадек беозор, юмшоқ кўнгил бир киши эди у. От минишни, арава бошқаришни Бузрукхўжага ўша ўргатганди. Риштонга ҳам ўша олиб борувди. Ҳалол одам эди. Қўқонга юқ олиб борса, бир қоп, ярим қоп ортиқ чиқса, пуллаб қўя қолмасди. Омборчининг ҳақи деб қайтариб келарди. Болажонли эди. Қишлоққа келди дегунча иштонсиз болалар аравасининг ортидан югуришар, бирн шотисига, бирн ўқига осилиб, амаки, дандон берниг деб уйигача эргашиб боришар, кўпинча бирн новвот, бирн пашмак еб қайтар ҳам эди. Уйлангунча топганини болаларга едириб юрди. Мана энди, худойи таолло ўзига бир этак бола берганда, ер остида ётибди.

— Ер остида ётибди! — алам билан бош чайқади Бузрукхўжа.

Олдинда бораётган Зулфиқор тўхтаб орқасига ўғирилди:

— Мени чақирдингизми?

— Ҳа, — деб қўйди Бузрукхўжа, — мулла Зариф яна мингбоши бўлди дегин?

— Ўша куниёқ маҳкамага кўчиб кириб олган.

— Соқчилари ҳам борми?

— Тўртта соқчиси бор, тўрттовида ҳам бешотар. Ёзувдим-ку, ҳа майли, кечаси ҳам соқчиллик қилишади. Мингбоши ҳам маҳкамада тунайди.

— Нега, хотини ҳайдаб юборганими?

— Босмачилардан ҳар нафасда одам келиб туради-да.

— Комил ака, — деди Бузрукхўжа. — Ҳозир бошимга бир фикр келди, ўйқ демайен. Мингбошининг маҳкамасини босамиз. Қуролларини тортиб олиш керак, эртага кеч бўлади.

— Икки тўппонча билан беши милтиққа қарши-я, — эътиroz билдириди Муртазин, — уйқусирайсанми дейман?

— Ҳарбий ҳийла ишлатамиз.

Муртазин бир оз ўйланиб турди-да, елкасини қиеди:

— Ҳар қалай жаиг кўрган йигитсан, қани режанини эшитайлик-чи.

— Зулфиқор сен маҳкамама ҳовлисига девордан ошиб тушасан-да, дарвозани бизга очиб берасан. Биз ичкари қадам босишимиз билан шовқин кўтариб, додлаб: «Мингбоши бува қочинг, қишлоқни тўртичилар бөзи. Кўчаларин тўлдириб отлигу ишёда аскарлар келинти!» деб

Бақирасан. Соқчилар уйғонгунча бақираверасан. Кейин үзингни панаға оласан, түшүндүгеми?

- Түшүндүм.
- Комил ака, энді сизге ҳам бир топширик.
- Командир бўлганингдан кейин хўп деймиз-да, айтчи.
- Мен ўзбекчалаб нима леб бақирысам, сиз ўрисчалаб тақрорлайсиз. Ўёғини менга қўйиб берасизлар.

Маслаҳат маҳкамадан юз одимча берида, катта чинор панасида бўлаетганди. Панадан чиқиб маҳкамама томон шарпасиз юра бошладилар. Тахмин тўғри чиқди. Ёзин-қишин икки қапоти ланг очиқ турадиган дарвоза бу кеча беркитилиб, ичида танба ҳам қўйилган экан. Зулфиқор отхонанинг томидан ошиб ўтиб дарвозаларни очиб берди. Оғдию, ўзи очган дарвозанинг қанотини дўмбира қилиб ҷалиб, ҳамма ёқни аскар босди дея бақира бошлади. Мулла Зариф мингбоши Сардори аъзамдан чопар келишини кутиб ўти ўчиб қолган танчанинг бир четида мудраб ўтирганди. Соқчилари ҳам ёнида, ҳаммалари ярим уйқу, ярим уйғоқ бир ҳолатда эдилар. Ваҳимали овозини вишитиб, чўғ босиб олгандек сакраб ўринларидан туриб кетишиди. Ҳудди шу пайтда қизил аскарларнинг командири, аллакимнинг ўлимни ҳақидағи ҳукмни ўқиётгандек бир оҳангда буйруқ бериб қолди:

— Взвод, буйруғимга қулоқ сол, маҳкамама қуршаб олинисин. Ташқарига чиқмоқчи бўлғанлар отиб ташлансия!

— Ғафлатда қолибмиз! — шивирлади соқчилардан бири.

— Ўрислар бостанга ўхшайди! -- деди бошқаси.

Учинчи соқчи ҳам бир нарса демоқчи бўлиб эндиғина оғиз жуфтлаган эди, маҳкаманинг эшиги зарб билан очилиб, остоңада икки барваста аскар кўриди. Икковининг ҳам қўлида яланғоч тўпионча, ўқталиб туришибди.

— Милтиқни ташла ҳамманг! — бу овоз ташқаридан келдими ёки кириб келаётганилар айтдими -- соқчилар биломай қолишиди. Қўлларидаги милтиқ ўз-ўзидан ерга тушиб кетгандек бўлди.

— Елкангдаги ўқдонни ҳам еч!

Шам хира ёнаётганидан хона пимқорони әди. Соқчилар ўқдонларни ечиб ерга ташлаганиларидан кейингини қаршиларида турғанилардан бири Бузрукхўжа эканлигини билиб қолишиди.

— Мени танидиларнингми? — шивирлади Бузрукхўжа.

— Таниб турибмиз, -- бир овоздаи шивирлашди ҳам қишлоқлари..

— Худога айтганларинг бор экан,— яна шивирлади Бузрукхўжа,— бу срга вакил бўлиб мен кирдим. Бошқаси кирганди ҳамманги отиб ташларди. Ҳозир сизларни қочириб юбораман. Отлар қаерда?

— Отхонада.

— Отларга тегманглар, қўлга тушасизлар. Отхонанинг бурчагида ташқарига гўнг чиқариб ташлайдиган туйпукча бор. Ўша ердан қочинглар. Бошқа ҳамма томон қуршалган, отиб ташлашади. Акрамбой, бунча имиллайсан?

— Ҳовлидан қандай ўтамиз?— сўради соқчи Акрамбой.

— Эмаклаб ўт, дадангга салом айт.

— Раҳмат ака, бу яхшилигинизни ўлгунча унутмайман.

Соқчилар қуршовдан эсон-омон чиқиб кетаётганлари учун ҳақ-таолога шукроналар айтишиб, бирин-кетин кўздан йўқ бўлдилар. Хонага кираётганларида кимдир ўзини ташча ичига урганини Бузрукхўжа ҳам Муртазин ҳам сезганди. Хона тўғрисидаги қозиқда катта қора пўстин, қундуз терисидан чиройли тикилган телпак осиғлиқ турибди. Сал берироқда қўнжи узун, товони баланд этик ҳам бор. Булар ҳойшаҳой мингбошиники. Демак, танчага ўша беркинган. Бузрукхўжа жўрасига танчани очманг дея ишора қилди-да:

— Қани, ўтирайлик-чи,— деди. Ўтиришгач, икковлари ҳам кулиб юборишиди. Кўксиларини тўлдириб узоқ кулишди. Бузрукхўжа ниҳоят кулгидан тўхтаб икки қўлини қўвача қилди-да, «ташқариди қолган аскарлари»га баланд овоз билан фармон бера бошлади:

— Взвод, буйруғимга қулоқ сол! Дарҳол йўлга тушилсии, Булоқбоши қишлоғига бориб мингбошининг уйи қуршовга олисин, ўзи отиб ташлансин, молу мулки мусолара қилинсин!

XIII

ҒАФЛАТ УЙҚУСИ

Ташқари совуқ бўлгани учун мажлисни чойхонада ўтказмоқчи эдилар. Аммо одам йиғиб бўлмаяпти. Ҳамма юрак олдириб қолган экан, мажлисни дарагини эшитиб ўзларини ё касалликка солишяпти, ёки панага беркиниб олишяпти. Ниҳоят, эллик чоғли одамини бир амаллаб йиғинди. Иигилганлар мабодо отишма бўлиб қолса, қайси даричадан қочсам экан деб кўзларни аланг-жалаанг ўтири-

шар, кўпчилиги ушбу мажлис бирон наф келтиришга ишонмас, оқибати янавой бўлади деб ўйлашарди. Шўролар ҳукуматининг номи бору, ўзи йўқ, бўлса ҳам жуда олиса у. Қўрбошилар бўлса мана икки қишлоқ нарида турибди. Шу туфайли одамлар қай томоннинг этагини тутишни билмасди.

Мажлис ҳайъатига Муртазин, Бузрукхўжа, Рустам бо-бо учовлари сайланишди. Ҳурриятда калтак еб рамақта-жон бўлиб қолган Рустам бобо бирон тайинли гап айтма-са ҳам, икки ўғли қизил аскар бўлгани учун юртда обрў-йи баланд эмасми, обрўйи учун сайлашди уни. Пандигон Инқилоб Кўмитасининг етти аъзосидан фақат шу чолги-на қолган. Иккисини отиб ташлашди, карнайчи билан қи-зиқчиларни қўл-оёғини боғлаб тоққа олиб чиқиб кетиш-ган. Мажлис бошланиш олдидан Рустам бобонинг такли-фи билан уч киши ташқарига чиқариб юборилди.

— Гап ўғирлагани келган бу хотинталоқлар,— деб ўзи-ни оқлаган бўлди Рустам бобо. Маъруза айтиш навбати Муртазинига берилди. Шошмай узоқ гапирди. Муштига йўталиб-йўталиб гапиракан Пандигон йўқсилларига Қў-қон ревкомининг раиси Бабушкиндан салом топширмоқ-чиман. У киши сизларга алангали салом айтди ва сиз-ларни, Инқилобга катта ҳисса қўшган, инқилобдан ол-динроқ Кўмита тузиб эркинлик, тенглик ғояларини әзил-ган эл ўртасида тарғиб қилган сиз марду майдонларни табриклаб қўйишни Бузрукхўжа икковимизга топширди-лар, деди-да, яна муштига йўтала бошлади:

— Ўртоқ Бабушкин доҳиймиз Лениннинг сафдоши, де-мак, Бабушкин орқали пандигонлиларни доҳиймиз таб-риклияпти...

Чойхона эшиги ёнида омонатгина чордана қуриб ўтирган ўрта ёшли бир киши қўл кўтарди:

— Мулла ака, бир саволим бор?

Комил Муртазин сўзлашдан тўхтади:

— Айтинг саволингизни.

— Қўқонга аллома Лениннинг ўзи келармиш, шу гап ростми?

— Эҳтимол келиб ҳам қолар,— деб қўйди Муртазин негадир кулимсираб,— унинг келишини ҳозир жамики йўқ-силлар кутяпти.

— Рухсат берсангиз яна бир савол. Бу кечада Пандигонга қизил аскарлар келган эмиш деган мишиш тарқади, бунга нима дейсиз?

Муртазин бир нафас иккиланиб турди, нима деса бў-ларки? Зимдан Бузрукхўжа билан кўз уриштириб олди:

— Қизил аскарлар олти чақирик парида Серова истанциясида турибди. Үша ерда қўриқчи пост тузилган. Энди босмачилардан қўрқмай эркин яшайверасизлар.

Ҳар томондан норозилик саволлари, пичинг, кесатиқлар эшитнила бошлади:

- Қизиллар келса хотинларимиз расво бўларкан-да!
- Саллаликки бор, қиличдан ўтказишаётган эмиш.
- Гўштни хом ейишармиш.
- Молу қўйларни ҳайдаб кетишаётганиниш!

— Ёлғон! — қичқириб ер тепинди Комил Муртазин,— босмачилар, инқилоб душманлари тарқатган бу мишишларни. Ҳаммаларингизни заҳарлаб қўйибди улар. Қизил аскар кимлигини билмас экансиз. Бу — мен, бу — Бузрукхўжа, бу — Рустам бобонинг ўғиллари! Алҳамдилло ҳаммамиз ҳам мусулмоимиз. Сизларнинг эркингиз, ҳаққу ҳуқуқингиз учун қон кечиб юрган ўз фарзандингизга тухмат қилгани уялмайсизми! Пўқ, бу гаплар сизлардан чиққан эмас. Озодлик душманлари тарқатган бу мишишларни. Ғазовот деб қишлоқларни айланаб юрган Эшон ҳазратлари, ҳокимият қўлдан кетиб қолган собиқ амалдорлар, еру мулкидан ажраб қолишдан қўрқаётган давлатмандлар тарқатган бу гапларни. Сиз бирингизнинг оёғингизда этик йўқ, ялангсоқ ўтирибсиз, бирингиз гуппи чопонсиз елкангизга шолча ташлаб ўтирибсиз, бирингиз, уйингизда егани нои йўқ, бола-чақангиз тишининг кирини сўриб ўтирибди. Сиз йўқсиллар шу гапларга ишондингизми, уят эмасми!

«Пандигон қўлдан кетиб бўпти,— ўйлай бошлади Бузрукхўжа,— одамларнинг кайфияти бузуқ. Ишқилобга ишонч йўқ. Шундай бўлиши ҳам табиий эди. Ўигирма тўрт масжиднинг юигирма тўрт имоми, мутаваллилари, қишлоқ оқсоқолларнио судхўрлар тинмай тарғибот олиб боряпти. Биз-чи, биз нима қиляпмиз? Қиши ичи бирон тарғиботчи, инқилоб сиз йўқсиллар учун бўляпти, деб тушунирадиган бирон воиз келдими ўзи? Пўқ! Биз одамларни диндорлару ҳокимлар таъсиринга яна бериб қўйибмиз. Яхшиси, энди кетмайман. Шу ерда қоламан. Ишни қайтадан бошлайман. Ҳамқишлоқларимни ёмонлар таъсиридан қутқаришим керак, қутқараман ҳам».

— Шундай, ўртоқлар,— ҳамон ҳаяжонга тўлиб гапиряпти Муртазин,— инқилоб давом этади. Пандигонда буни сиз давом эттирасиз. Марказий ҳукуматимизнинг топшириғига биноан жойлардаги кичик қўмиталар бирлаштирилиб ревкомлар ташкил этилади. Қишлоқларда эса ижроия қўмиталар тузамиз. Ижроия қўмита бу нима, би-

ласизми? Бу ҳукумат дегани. Яъни Марказий ҳукуматнинг укаси дегани.

— Эҳтимол ўгай жиянидир,— гап ташлади кимдир.

Муртазин бир хўмрайдию муштига бир-икки йўталиб олгач яна давом этди:

— Қўмиталарга чексиз ҳуқуқлар берилади. Ишқилобни ҳимоя қилиш, еру сув тақсимоти. Йўқисилларни бирлаштириб жамоа тузиш. Тушунарлими?

Ўтирганлардан садо чиқмади. Бирори бошини эгиб, бирори елкасини қисиб, яна бири шеригига тикилганча кўзини қисиб жим ўтирибди.

— Тушунарлими?— такрор сўради Муртазин.

— Гапираверсангиз... тушуниб қолармиз,— деб қўйди бурчакда ўтирганлардан бири.

Муртазин яна хўмрайди. «Бир соатдан буён деворга гапирибман-да. Нима бало ҳаммасининг қалби музлаб қолганми?», деб ўйлади, жаҳли чиқа бошлади. «Ҳаммаси лоқайд,— фикридан ўтди Бузрукхўжанинг,— инқилоб қўмитаси бўладими, ижроқўм бўладими, буларга бари бир. Босмачи юрагини олиб қўйган».

— Қўмитанинг ранси, муовини ва котиби бўлади,— тўхтаб-тўхтаб гапира бошлади Муртазин,— хўш, раисликка кимни сайлаймиз?

Жимлик яна кучайгандек бўлди. Онда-сонда кўтарилиб турган саллали бошлар ҳам яна пасайиб кетди.

— Тавба, нега жимсизлар? Хўш, амаки, сиз нима дейсиз?

Мажлис ҳайъати ўтирган сўрининг шундоққина ёнида чўйка тушган ўрта ёшли бир киши, бошқа одам қуриб кетганни дегандек, елкасини қисиб шошмасдан ўриидан турди:

— Нима дей, меҳмон?

— Раисликка кимни сайлассак бўларкан?

— Ҳа энди, меҳмон битта-яримта ажали етганинг сайлаймиз-да.

Муртазининг жаҳли чинакамига чиқди, қошлари чи-мирилиб кетди:

— Нега ундаи дейсиз?

— Чунки, меҳмон, бугун сайлассак, эртага бари бир отиб кетишади-да.

— Ким отади?

— Ким бўларди, босмачи-да.

— Босмачидан шунчалик қўрқиб қолдиларингми? Ўтиринг!

— Иўқ, мәҳмөн, ҳамонки ўрнимдан турғиздингиз энди бирон ган айтай-да. Эшон бола, яъни Бузрукхўжа Лениннинг одамиши? Агар шунаقا бўлса ва яна ўша улуг зот билан вақти-вақти билан гаплашиб ҳам турса шу болани бизга раис қилиб ташлаб кетинг. Ўзиям бата рингина, хат-саводи бор. Шакархон ионидек зўравон билан олишган. Босмачига шу бас келмаса, бошқаси бас келолмайди.

— Яхши,— деб қўйди Муртазин, чеҳрасидаги ҳалиғя жаҳл аралаш тундлик йўқола бошлади,— муовинликка кимни тавсия қиласиз?

— Ҳаммасини менга юкламанг-да, мәҳмөн.

— Утиринг бўлмас!

— Ҳа майли, айтсан айта қолай. Мәҳмөн, илгариги пошшолар ҳам ўзи ёш бўлса вазирликка атайлаб кексаларни ташлар экан. Бузрукхўжа ҳали ёш, қизиққон. Агар ёнингизда бармоғи билан соқолини тараб ўтирган Рустам бобо хўп деса ўшани сайласак. Ўзлари ҳам хийла доишманд бир киши. Қўмитага аъзо бўлганда дон улашган. Ҳозир одамлар оч. Оч қорин билан ҳалиги сиз айтган инқилобни ҳимоя қилиб бўлмайди. Энди мәҳмөн буёғига ҳам қулоқ солинг. Ўзи одатим шунаقا. Аввало гапирмайман. Аммо бир гапга тушсан атрофимдагилар қочиб кетгунча гапираверадиган одатим бор. Яъни саркотибни ҳам ўзим кўрсатиб қўя қолай демоқчиман. Қўшним Мулла Маҳмудни кўрсатаман. Илмдор бола, ўзи ҳозир бетоб. Бугун-эрта оёққа туриб кетади. Ушани сайлайлик демоқчиман-да.

Муртазин, бошқа тавсиялар ҳам борми, дея ўтирганларга қайта-қайта мурожаат қилди. Гўйқ, яна ҳеч биридан садо чиқмади. Қайтага ҳалиги мўйсафиид сўзлаётганди кўтарилиган бошлар яна аста-секини эгилиб туша бошлиди. Уч номзод бир йўла овозга қўйилди. Хайрият, қўйл кўтаришни пайсалга солмадилар. Биттаси бошлаб берган эди, бошқалари ҳам жўр овоз бўлиб бирлашиб кетдилар. Фақат бошига оқ бўздан ихчамгина салла ўраган,чуваккина бир йигитча қўйл кўтармай ҳамон бошини ҳам қилганча жимгина ўтиради.

— Сиз-чи, ўртоқ?— қўлинин бигиз қилди Муртазин,— овоз бермайсизми? Йигитча ҳушёр тортиб уёқ-буёғига қараб олди.

— Менми?

— Ҳа, сиз, ё қаршимисиз?

— Иўқ, муллака, менинг таҳоратим йўқ эди.

Енди ўтирган бошқа бир йигит пиқ этиб кулдюо, шешилиб гапира бошлади:

— Муллака, бу ўртоғимнинг таҳорати йўқлиги тўғри. Келганидан буён орқасидан овоз бериб ўтирибди.

Даврада босинқи кулги кўтарилди. «Аския бошлашнинг мавриди келди. Аския, қизиқчилик бўлмагунча пандигонлиларнинг руҳи бирлашмайди ўзи. Аския айтиб қизишиб олгач, жангга десанг ҳам орқангдан бораверади», дега фикридан ўтказди Бузрукхўжа. Сўнг баланд овоз билан: «Жамолбой!» деди-ю Муртазин хўмрайиб турганини кўриб жим қолди. Муртазин янги сайланганларни табриклаган бўлди. Ишларнга ривож тилади. «Мажлисни энди янги раисимиз давом эттирсин», дега қайтиб ўрнига ўтира бошлади.

Бузрукхўжани ҳалидан буён ҳамюртларининг лоқайдлиги, бўлса бўлар, бўлмаса говлаб кетар дега қўл силтаб ўтиришлари қийнаётган эди. Бирон чора топсаму, мудраб ётган бу одамларни уйғотиб юборсан деб ўйлади. Лекин бу чора нимадан иборатлигипи билмасди. Сўз тегиши билан: «Бордюо, Мулла Зариф мингбошини уч сафдошимизнинг қотили сифатида ҳозир, мана шу ернинг ўзида суд қилсан-чи? — деб сўради ўзидан, — инқилобнинг ҳам ўзига хос қаттиққўллиги, зўравонлиги, жиноятни жазолашга қодир эканлигини кўрсатиб қўйсан-чи! Ҳа, худди шундай қиласман. Токи ўтирганларнинг кўнглидаги ваҳима, босмачилар соглан даҳшат тарқалиб кетсин».

Қўли орқасига боғланган, қўрққанидан қони қочиб, раңги қув ўчган, ваҳима ичиди жуссаси яна ҳам кичрайиб кетгандек кўринаётган Мулла Зариф эшик олдида пайдо бўлиши билан ҳамма унга ўғирилди. Нигоҳларда ғазаб ҳам, нафрат ҳам, ачиниш ҳам аралаш эди.

Бузрукхўжа уни қотилликда айблаб, маъруза айтди. Уч бегуноҳ банданинг қонини ичган қонхўр деб атади. Қотил сифатида унга ўлим жазоси лойиқлигини айтди. «Хўш, сизлар нима дейсизлар?» деб сўради охирида. Бир нафас жимликдан сўнг чойхона ичи гувиллаб кетди:

- Улдирмаслик керак!
- Айб унда эмас.
- Лекин бир-икки тарсаки уриш керак.
- Қон тўкилмасин.
- Босмачининг одаминга тегиб бўлмайди.
- Тиз чўкиб тавба қиласин.
- Яхшиси қўйиб юборинглар.

Бузрукхўжа Муртазин билан бир-икки бор кўз уриштириб олди.

«Кайфият ёмон! Ҳар бирининг қалбидаги босмачи вахимаси. Ҳа, Пандигон аҳли ваҳима ичида қолган,— яна ўйлай бошлади Бузрукхўжа,— қўрқув қалбларига маҳкам ўрнашиб ўзлигини, инсоний ғурурини, қалбидаги қатқат бўлиб ётган ўч, қасосини унудишга мажбур қилган. Лоқайд бўлиб қолган ҳаммаси...»

Комил Муртазин кечга яқин Риштонга жўнаб кетди. Жўнаш олдидан дўстини бағрига босиб: «Сенга қийин бўлади»,— деб қўйди.

— Сезиб турибман,— хўрсинди Бузрукхўжа.

— Фафлат уйқусида булар. Аста-секин уйғотасан. Лекин шошма, ваҳ деб чўчитиб юборма. Уйқусираб қулоғингнинг тагига тарсаки тушириб қолишлиари ҳам мумкин.

XIV

ЗЎРЛИҚҚА ЗЎРЛИҚ

Бузрукхўжа ишни нимадан бошлашни аллақачон режалаб қўйган. Оёқости бўлиб ётган уч инқилобчининг қабрини пода жойдан олиб қабристоннинг энг обод, кўркам, катта толлар соя ташлаб турган хилватгоҳига кўчирмоқчи. Икки мақсадни кўзда тутиб бажармоқчи бу ишни. Бири инқилобчилар ўз сафдошларининг ўлигини хўрлатиб қўймаслигини эл-юрга кўз-кўзлаш. Йиккинчиси, мурдаларни қабристонга қўйнишга рухсат бермаган Пиримуршидга большевиклар ул зотининг иродасига бўйсунмаяжакларини, демак босмачидан ҳам, диндорлардан ҳам қўрқадиган жойлари ҳам йўқ эканлигини элу юрга кўз-кўзламоқчи.

Мулла Маҳмуд ҳали жуда дармонга кирмаган бўлса ҳам, қўёнлик табиб яна беш-үн кун ўрнингда ётасан, деб айтиб кетган бўлса ҳам, янги лавозимга тайинланганини эшитиб, оёққа туриб кетди. Маҳкамага келиб иш бошлаб юборди, эртаю кеч қоғозларга кўмилиб нималарни дир қитир-қитир ёзиб ўтирибди.

Бузрукхўжа жўрасига мурожаат қилди:

— Маҳмуд, ҳар қалай сен мадраса кўрган йигитсан, Қани айт-чи, мурдан бир қабрдан олиб бошқасига қўйиш дини исломга зид эмасми?

Мулла Маҳмуд қўлидаги қаламнинг учини тишлиб бир оз жим турди:

— Гапингга тушунмадим.

— Тушунмасанг, тушунтириб айтай. Пандигон эли-

нинг юздан тўқсон тўққизтаси диндор, художўй. Паити келиб диннинг зарарини ҳам тушунтиармиз. Лекин ҳозир уларни ранжитиб, қалбнин тирнашга ҳаққимиз йўқ. Шарнатда йўл кўп. Шундай бир йўлни топайлики, бизни кофир деб тошбўрон қилишмасин. Хўш, шариатда йўл борми?

— Бор, — Мулла Маҳмуд менинг билимдонлигимни бу ерда ўтирган бошқа йигитлар ҳам билиб қўйиншсин деб атайлаб қаттиқ-қаттиқ гапира бошлади,— ўтмишда бундай ҳодисалар кўп бўлган. Чунончи, жангужадалда шахид бўлганлар, селу офатда лой остида қолиб кетганлар ва яна турли сабаблар билан хели-хешидан олисга дағи этилганларнинг ҳокларини, ҳок эгасининг ижозати билан кўчирмоқ мумкин. Фақат қабр очилаётганда «Инояти ушруқ» оятини ўқиб турмоқ даркор.

— Сен ўша оятни биласанми?

— Чалароқ.

— Ким тўлиқ билади?

— Урта масжид мутаваллиси Шодивой қори яхши биладилар.

— Салимжон,— дарича олдида милтиқ кўтариб турган йигитга мурожаат қилди Бузрукхўжа,— ҳозир бориб қори амакингни олдингга солиб келасан, жўна! Каримбой, биламги сизларда от бор. Дадангга айт бериб турсин, «Бордон»га борасан. Мақсад қори амакингнинг болалари уша қишлоқда экан. Аравага юклаб кел. Дадаларингга қайта аза очамиз деб айт. Олимқул, ука сен ҳам ўринигдан тур, ҳаммангни бугун синааб кўраман. Сотволди акангнинг уйини биласанми?

— Қўшнимиз-ку,— деб қўйди йигитча.

— Уйларига бориб айт, дадаларини бошқа қабрга кўчирамиз. Ижроқўм кўчиради де. Тайёргарлик кўришсан.

Шодивой қори ижроқўм идорасига савлат тўкиб, ўтирганларни менсимагандек бир алфозда, оғир саллали бoshини баланд кўтариб кириб келди. Йигитчаларнинг саломига алик ҳам олмади. Ўтиришга жой кўрсатишган эди, лабини буриб қўя қолди. Бузрукхўжага шундай бир хуник тикилдики, қани энди индамас милтиғи бўлса-ю, отиб ташласа. Ҷузрукхўжа ҳам хўмрайиб ўринидан тура бошлади.

— Тақсир, ўтирииг деяпман!

— Гапингни айтавер,— овозини яккам-дуккам тишлар орасидан чиқариб деди Шодивой қори.

— Бизга ёрдамингиз керак,— жўраларимизнинг ҳокими қабристонга киритмабдилар, хўрлабдилар, биз инқи-

лоб йўлида шаҳид бўлган дўстларимизнинг қабрини Хўжабуво мозорининг энг обод жойига кўчирмоқчимиз.

— Пир муршидинг фатволарисиз бу ишга қўл уролмайсан,— зардали бир овозда деди Шодивой қори.

— Фатвоши сиз берасиз!

— Ҳеч қачон.

— Бермайсизми?

— Иўқ!

— Демак, сиз ҳам инқилоб душмани экансиз-да! Салимжон, инқилоб номидан буюраман, инқилоб душмани Шодивой қорини отхонага олиб кириб отиб ташла!

Уч-тўрт йигит бирдан ташланиб Шодивой қорининг қўлини орқасига қайира бошлишди. Бузрукхўжанинг уни отиб ташлаш ияти йўқ эди. Шунчаки қўрқуниш учун айтган эди. Аммо мутавалли уни чин деб тушунди. «Босмачилар унинг йигитларини отган эди, у ҳам мени отиши мумкин-ку, ахир!— деган ваҳимали фикр чарх уриб ўтди Шодивой қорининг бошидан,— ундан кейин ўрис тўралари билан ошу қатиқ бўлиб юрган Пир муршидинг лафзини иккни қўлмайман деб иега энди қўрбон бўлиб кетар экансиз! Колаверса Мақсад қори мусулмон эди-ку. Қало-муллон шарифин ёд биларди-ку!» Остонага етганда Шодивой қори оёғини қаттиқ тираб орқага тисарилдио: «У Эшон бола, майли дадаиг ҳурмати шартингга розиман», деб қўйди.

— Қўлини бўшатинглар!— буюрди Бузрукхўжа ва «буидан сўнг ана шундай ёлғондакам дўқлардан фойдаланаман, қўл келаркан», деб ўйлади.

— Бу қизил тумшуқлариниг ичиди эшон ҳазратларига қарашлиси йўқми?— қўрқа-писа сўради Шодивой қори,— агар йўқ бўлса, гапининг очишини айтиб қўя қолай. Қори коғир эмас эдилар. Қабристонга кўмайлик деб ўзим ҳам кўп ёлворувдим, Пир муршид кўимадилар.

— Нега дарров кўна қолмадигиз?

— Пир муршид билан олиниб бўлмайди. Хўп, эшон бола, қандай толширигинг бор менга?

— Пешин намозидан сўнг намозхонларни қабристонга бошлаб борасиз.

— Ҳаммаси бормайди. Ундан кейин ҳазратининг зуғумидан мени эҳтиёт қилишга сўз ҳам беришинг керак, жон ҳаммага ширин, Эшон отанинг ўгли.

— Инқилоб ҳимоя қилади сизни.

Уша куни, пешин намозидан сўнг Бузрукхўжа орзусининг ярмига эришгандек бўлди. Марҳумларни қайта кўмиш Ўйрат Наидигон халқини ҳам руҳан, ҳам жисмай

бирлаштириб юборди. Марҳумларнинг қариндош-уругъли-ри, қўни-қўшилари, жигаргўшалари дайди итдек кўчанинг нариги юзига, подахонага кўмилгани учун аламларини кимдан олишни билмай пинҳона оҳ чекиб юрган эдилар. Қабристонни эркагу аёлнинг йифиси қоплаб кетди. Жудо бўлгани учун бир йиғласалар, куни-кеча хорзор бўлиб оёқ остида қолиб кетган мурдалар энди улуғланиб қабристоннинг кўркам бир ўрнига, одам боласига кўрсатиладиган энг сўнгги ҳурмат-эъзоз билан қўйилаётганлиги учун икки бора йиғлар эдилар. Шодивой қори сўзининг устидан чиқиб маъруза айтди, «Шаҳид кетдингиз, ҳамқишлоқларим, худо хоҳласа, бир вақт келиб қабриңгиз зиёратгоҳга айланур», деб йиғламаса ҳам, худди йиғлаётгандек бир оҳангда сўзлаб, йиғлаб турган қариндошларнинг қалбига бот-бот тўлқин солди.

Кексалар билан қайтаётган Усмонхўжа ота ўғли етиб келгунча кутиб турди-да:

— Хўп савобли иш қилдинг-да, болам, — деб қўйди, — ўликларни эъзоз қилсанг, тириклардан ҳурмат кўрасан.

Эшон ота яна бир нарсаларни айтмоқчи бўлиб ҳозирланаётган эди, ўғли «кейин» деди-да, жадал юриб ўтиб кетди. Ҳеч шубҳа йўқки, бугун қайта дафн этилганинг қотиллари мулла Зариф, Абдураҳмонбой, Максимча баққоллар инқилобчиларнинг бу ҳаракатини кечиришмайди. «Чакки қилдинг» деб очиқ айтмайдилар ҳам. Аламлари ичиде қолади. Навбатдаги қотилликка ҳозирлик кўришади. Иўқ, уларни ўз ҳолига ташлаб қўймаслик керак. Гарчи қотил сифатида жазолаб бўлмаса ҳам бошқа йўл билан попукларини пасайтириш мумкин. Зарба устига зарба егаんだгина душман довдирайди. Довдирмагунча уларни енгиб ҳам бўлмайди. Уч бойнинг уйида тинтув ўтказиб ортиқча бойлигини тортиб олиш ҳақида Бузрукхўжа Ижроқўмийнинг фармонини тайёрлаб қўйган. Уни ҳозир ижро этмоқчи. Шунинг учун ҳам дадасига «кейин», деди-да, жадал олдинга ўтиб, билагига қизил таққан йигитларни ўша ёққа бошлади.

Мулла Зариф уйида йўқ экан. Эркаги йўқ хонадонга бостириб киришни лозим топмай Бузрукхўжа йигитларини Абдураҳмонбойнига бошлади. Бой уйида эди. Иссиқ танчага бағрини бериб, катта хотини билан майиз ейишаб, қайноқ-қайноқ чой ҳўплаб ўтиришган эди. Йўлакдан кетма-кет кириб келаётган милтиқли йигитларни кўриб, турмоқчи бўлиб бир қўзғалдию қорни катта эмасми, туролмали. Хонага кириб келаётгани Бузрукхўжага хўмрайганича тек қотиб қолди. Бир оздан сўнг тилга кириб:

- Ўч олгани келдингми, босқинчи! — деб қўйди.
- Ҳа, ўч олгани келдик, — шерикларига бир қараб қўйди Бузрукхўжа.
- Қўлингда мильтинг бор экан, от бўлмаса,
- Хонадонингизда неча жон бор?
- Билмайман.
- Билмасангиз мен ҳисоблаб бераман, — Бузрукхўжа бармоқларини букиб санай бошлади, — эру хогин икковларинг, икки ўғил, икки келин, набиралар ва бошқа ҳовлида турадиган кичик хотинингиз, ундан фарзандингиз йўқ шекилли, жами — ўн икки жонсиз. Ўн икки жонга олти ойга етадиган дону дун қолдириб ортигини Ижроқўм ихтиёрига оламиз.

- Нима? — бой яна бир қўзғалди.
- Рўзғор анжомларини ҳам.
- Нима-нима?!

— Бир ўзингизга қирқта гиламнинг ҳеч кераги йўқ. Бир умр бўйра устида яшаб ўтаётганлар бор. Қулоқ солинг.

Бузрукхўжа чўнтағидан қоғоз чиқариб баланд овоз билан фармон ўқий бошлади: Абдураҳмонбой хўмрайганча қотиб қолганди. Гап йўқ, сўз йўқ, энтиқади холос. Катта хотини додлаб юборди. Ташқарида ҳам келину набиралар қий-чув кўтаришди. Қий-чув кўтарганларни кўзи очиқ ҳолда қотиб қолган боболари олдига киритдилару, икки мильтиқлини қоровул қўйиб, рўзғор анжомларини рўйхатга ола бошладилар.

Ўша куни намозгар пайтигача бойнинг ҳовлиси билан Ижроқўм маҳкамаси ўртасида аравалар қатнови тўхтамади. Максимча баққол кўп нарсасини беркитган экан. Ўч-тўрт қоп қанд-қурс, баққоллик моллари, бир қоп Керенский замонида чиқарилиб ҳозир муомаладан қолган қоғоз пул ва бир мис кўза кумуш танга топдилар. Мулла Зариф мингбоши бўлса жуда қизиқ бир иш қилди. Кечга томон Ижроқўм номига узундан-узоқ мактуб ёзиб келди. Мактубда шўролар ҳукуматини тан олиб, большевиклар томонига ўтгани ва бунинг исботи сифатида Даشت кўчасидаги данғиллама ҳовлисини Ижроқўм ихтиёрига берганилигини маълум қилиб, Ижроқўмдан кичикроқ бир лавозим беришини сўрабди. «Уйини тинтув қилдиришга йўл қўймаяпти, — ўйлади Бузрукхўжа, — демак, у ерда бир гап бор...»

Ўша кечаси тун яримдан оққанда Абдураҳмонбой Максимча баққол, Мулла Зариф учовлари бой жанобларининг меҳмонхонасига тўплапишиб, чироқни ўчириб қўйиб,

нақ топғ пайтигача маслаҳат қилишди: Ижроқұм идорасыга ўт қўйиш, Бузрукхўжани отиб ўлдиришга қарор қилиб юзларига қаҳрли фотиҳа тортишди.

XV

«МЕН ҰЗ ҚОРНИМНИНГ КАРНАЙЧИСИМАН»

Шодивой қори билибми, билмайми ёки Пири муршилдан ўч олиш имконияти (Илминг йўқ деб Қорини ҳамиша камситиб келардилар) туғилиб қолганидан хурсандмиди, ҳарқалай, Ижроқұмга хизмат қила бошлади. Бою бадавлатлардан тортиб олинган дону дунларни оч халққа тарқатиш мумкин бўлмай қолди. Кимdir туни билан ухламай уйма-үй юриб: «Буларнинг ҳаммаси ҳаром» деб гап юритганга ўхшайди. Оқшом тарқатилган қоплар қайтиб кела бошлади. Шодивой қоридан бу ишга ҳам аралашишини илтимос қилдилар. Йўқ демай Катта масжид имомати номидан фатво битиб «Олло таолло инояти билан тортиқ этилаётган ушбу дон она сутидек пок ва яна ҳалолдур», деган сўзларни ёзиб берди. Фатво кўп нусхада кўчиритирилиб ҳар қопга биттадан солиб қайтадан жўнатилди. Бузрукхўжа ишлари ривож топиб бораётганидан, сал кун ўтмай фуқарони Ижроқұм таъсирига паққос ўтказиб олиш имконияти туғилаётганидан ўзида йўқ мамнун эди.

Чошгоҳ маҳалида Ижроқұм ҳовлисига катта саман отга миниб Мадумар карнайчи кириб келди. Қўкрагига қўрбоши йигитларига ўхшатиб патронтош тақиб олибди. Елкаснда милтиқ ўрнида бувлаб осилган карнайи бор.

— Ҳў, ким бор, отни ушла! — деб дағдаға қилиб кириб келмоқда эди.

— Қўрбошига ўхшаб дўқ урма,— деб қўйди эринибгина ўриидан тураётгани қоровул.

— Қўрбошига ўхшаб эмиш, қўрбошиман-ку, қўрмисан! — баттарроқ дағдаға қилди карнайчи,— жиловидан ушла, овсар!

Коровул ёрдамида отдан тушган Мадумар елкасига осган карнайини олиб деворга сужди-да, гупиллаб қадам ташлаб, ичкарига, Бузрукхўжанинг ҳузурига кириб борди. Икковлари қўчоқлашиб кўриша кетдилар, узоқ кўришидилар. «Оббо Эшон бола-ей», дер эди учрашганига чинакам хурсанд бўлиб карнайчи. «Оббо ўзимнинг асқиячи акам-ей!» дер эди Бузрукхўжа ҳам худди томошада йўқотиб қўйған акасини топиб олган ёш боладек севиниб:

— Қачон келдингиз?

— Оқшом келувдим, — кигиз устига чордана қура бошлады Мадумар карнайчи,— қаны овмин, қадам етди бало етмасин, құрбошининг ишига худо ривож бериб, бутун олам мусулмонобод бўлсин, облоҳу акбар! Ие, нега потиҳа ўқимайсан?

— Дуюингиз сал ғалатироқми?— қошларини чимириб сўради Бузрукхўжа.

— Ғалати деганинг нимаси, Эшон бола?

— Босмачиларни дуо қиласидиган бўп қопсиз?

— Аравасига тушгандан кейин ашуласини ҳам айтамиз-да.

— Бир вақтлар инқилоб Қўмитасининг аъзоси эдингиз?

— Кўй, ўша инқилоб деган бўлмағур гапларингни. Ундан кўра гапир, аҳволинг қалай, Эшон отам бардаммилар? Қайтиб кетаётган эдим бирров аҳвол сўраб ўтай дедим.

— Қаёққа кетяпсиз?

— Қаёққа бўларди, Сардори аъзамнинг ҳузурларигада. Энди ука, хафа бўлма, мен ўшаларга паққос қўшилдим. Нега кўзинг олайиб кетди, хўмрайма. Инқилобчи бўлиб сенлардан нима наф кўрдим. Нуқул калтак едим. Қўрбоши бўлса йигитларини калтаклатиб қўймайди. Сен, эсингдами, ҳурриятнинг дарагини эшитиб Қўқонга қараб жуфтакни ростлаб қолдинг.

— Мени ревком чақирган эди.

— Э, ука, қўйсанг-чи, ўша ревкомингни! Битта ревком Мақсад қоримиди? Пус деса курк товуқдек пусиб ўтирибди. Қўпчиликка муруват қилди, менга қолганда масжид орқасидаги вақф ердан бир таноб бериб мана шу ерда дехқончилик қиласан дейди. Нима мен сўфиманми, вақф ер беради! Қўрбошилар мард йигитлар. Тўғри, зўрлаб, қўл-оёғимни боғлаб олиб кетишиди, лекин борганимдан кейин ҳурматимни жойига қўйишиди. Сардори аъзамнинг ўзи етти авлоди эшак миниб ўтган, мендек бечорага от минидирди. Бир ҳовуч кумуш танга ҳам ҳадя қилди. Енгилмас қўшинимнинг бош карнайчиси бўласиз, деб фармон берди.

— Ў, жуда катта лавозим тегибди-ку!

— Э, лавозимни қўй, ҳурматимни айтмайсанми! Қайси юртни босиб олсак карнайни хўп ўхшатиб чалдингиз деб дарҳол сарпо кийгизишади.

— Ҳали юртларни ҳам босиб оляпсизларми?

— Билмасанг билиб қўй, яқинда Сўхни ҳам қўлга

киритдик. Түйчи қўрбошини дайди итдек қувиб юбордик. Ундан кейин Исфарада Ислом қўрбоши билан жанг қиласди. Узиям тонготар пайтида карнайни шунақсанги ва ранглатиб чалдимки, тоғу тошлар ларзага келиб кетгандек бўлди. Отлар кишинаган, милтиқлар гумбурлаган! Ислом қўрбоши Исфара бегининг қизига оқшом уйланиш айшу фароғат кўрпасида маст бўлиб ётган экан. Шер юракли Сардор от қўйиб кириб, бургутдек човут солиб қизни олиб чиқиб кетибди, ана, йигит деган мана бунақ бўлади! Сардори аъзам ниятлари катта, худо хоҳлас пошшолик тузмоқчилар. Риштонни пойтахт деб эъло қиалдилар. Лекин ўзларида ҳам савлатдан бор-да. Кўрганмисан?

— Кўрганман.

— Сен кўрганда ит ғажиган ошиқдек кичкина эдик. Ҳозир кўрсанг, эгниларида шоҳона либос, бошларида смобий салла, мўйловларини хиёл қимиратиб қўйсалар ўнта мулозим югуриб келиб чўкка тушади.

Яқингинада аввал камбағаллар, сўнг инқилоб Қўм тасига аъзо бўлган, аъзо бўлган пайтларида ҳақсизлива тенгсизликка қарши куйиб-пишиб гапириб юрган бўодам тўсатдан босмачилар томонига ўтиб кетганига, бутун борлиғи билан уларнинг қора қилмишини оқлашип Бузрукхўжа ишониб, ишонмай ўтиради. «Ҳазил қиляти,— деб ҳам ўйларди баъзан,— жиддийроқ гапи боҳирроғида айтади шекилли».

— Эшон ҳазратлари ҳам сизлар билан биргами?

— Бўлмаса-чи! — юз-кўзлари бирдан нурланиб кеди карнайчининг,— азamat йигитларнинг олдида ўша қиши борадилар-да, Ғазавотга, кофирилар билан жангга ўшиши чорляяптилар-да. Лекин, укам тоғ ичидаги кишининг обрўлари баланд экан. Қайси қишлоққа кирсак, катаю кичик Пирим келибдилар деб ўзини оёқлари остиша ташлашади-я! Эшак миниб юрган бу ҳазратда ҳикмат куэкан, чинакам авлиё эканлар.

— Тўртичилар билан ҳам ҳеч рўбарў келдиларингм

— Ҳозирча... йўқ.

— Босмачиларнинг кайфияти қалай?

— Кўрбошиларни сўраяпсанми? Ҳар хил. Қочиб кетаётган нонкўрлари ҳам йўқ эмас.

— Нега қочишиади?

— Ким билади дейсан. Масалан мен, худо хоҳлаянди ҳеч ёққа қочмайман. Устим бут, қорним тўқ, остида гижинглаган от. Дини-имонимизни ҳимоя қилаётганидан кўнглим тогдек кўтарилган.

— Бас қилинг эпди, ҳазиллиш,— деб қўйди Бузрукхўжа.

— Йўқ, Эшон бола, рост айтапман,— шавқу завқ билан сўзлашда давом этди Мадумар карнайчи,— аслида шу гапларни айтиб кетай деб сенинг ҳузурингга кирган эдим.

— Ҳасанбой билан Ҳусанбойлар-чи, улар ҳам сизлар билан биргами?

— Бирга, лекин Сардори аъзам бугун-эрта отиб ташламаса деб қўрқаман.

— Нега отади?

— Иккови ҳам ота тарбиясини қўрмаган бола-да. Бўлмаса қўрбошининг тузини ичиб тузлуғига тупуриб юришармиди. Анови куни қирғизлар қишлоғига тушган эдик, одам демагани еру кўкни қоплаб кетган. Иккови қўғирчоқ ўйнатади.ган бўлди. Бир маҳал чодир орқасидан ликонглашиб иккита қўғирчоқ чиқиб кела бошлади. Бирининг боши бор, бошқасиники йўқ. Боши бори «ҳў ўртоқ, кимсан?» деб сўради. «Қўрбошиман» деб жавоб қайтарди униси. «Бошим йўқ бўлгани учун ҳам қўрбоши бўлганман-да!» деб жавоб қайтарди униси. Томоша кўриб ўтирган Сардори аъзам бир қўзғалдию, хайрият индамади. Томоша давом этди. Чодир орқасида иккита қўрбоши кўринди яна. Ҳар йигитларки, мўйловинииг ўзи юракка даҳшат солади. Мен зўрман дейди биттаси, мен зўрроқман, дейди бошқаси. Бир нафасда дон талашган жўёжа хўроздек тепкилашиб кетишиди. Шу пайт Қачал полвон пайдо бўлди-да, мен халқ фарзандиман, икковингдан ҳам ўзим зўрман, деб бошларига муштлаб ерга киритиб юборса бўладими!.. Ана, қўрдингми, ҳамқишлоқларинг қанақа bemaza ишларни қилиб юришибди. Яхшики, Сардор инсофли одам. Икковини ҳам бир кечадан қамаб қўйишга фармон бериб, томошахонадан чиқиб кетди. Ишқилиб янаги келишимда aka-уканинг ўлигини аравага юклаб келмасам гўрга эди.

— Шунақа гаплар денг?

— Ҳа, Эшон бола, мана шунақа гаплар. Ижроқўм тушиб олибсан, қуллуқ бўлсии.

— Мадумар aka, ҳазилли бас қилинг. Жиддийроқ гаплашиб олайлик. Қачон қайтасиз?

— Қаёққа қайтар эканман?

— Сиз Гандигонда Ииқилоб байроғини баланд кўтарган йигитлардан бири эдингиз. Босмачиларга қўшилиб юриш сизга ярашмайди.

— Эшон бола, қўй, менга ташвиқот қилма. Мен қаер-

да қорним тўйса, ўша ерда карнай чалиб юрган бир кишинан. Очиғини айтсам, мен ўз кўнглимнинг карнайчиси ман. Кўнглим хоҳлаган жойда мискарнайимни вот-вот қилиб юраверамаи. Цадангни яхши кўрганим учун сенга бир айтиб қўйи, ўзинингга эҳтиёт бўл. Хўп хайр, Эшон отамга салом айт.

Бузрукхўжа анчагача ўзига келолмай ўтиради. Наҳотки, бу гапларни у ўнгидаги эшитган бўлса! Наҳотки, умри хўрлик ва зорликда ўтиб бораётган Мадумар карнайчидек бир киши шу хўрлик ва зўрликларга агадулабад чек қўйиладиган дақиқалар яқин қолганда ўз оёғига ўзи кишиан уриб, қулликка ўз ихтиёри билан яна қайтса. Қизиқ, одам боласининг руҳи табиатан эркинликка интилади-ку? Озодлик инсон руҳи яйрайдиган бир чаманзор-ку. Қизиқ, Мадумар акадек кишилар эркинлик деб қорнининг тўйиши, устининг бут бўлишини тушунаркан-да. Қорни тўқ, усти бут одамларнинг руҳи агадулабад озод ва эркинми кан? Хўрлик, ҳақсизлик-чи, наҳотки, Мадумар акалар хўрлик ва ҳақсизликни ҳис қилмайдиган даражага бориб қолишган бўлса, руҳ сўниб, виждан ўлиб, қалблардаги қасос ҳисси бутунлай тугаб битган бўлса. Йўқ, Мадумар акалар неча бор хўрлангани учун зорланган, ҳақсизлиги учун ер муштлаб фарёд чеккан! «Унда нега энди яна хўрликка қайтди экан? Эркини, ихтиёрини ўз рақибига бериб қўйиб шу рақибнинг маслаги учун курашишнинг ўзи бир хўрлик эмасми? — ўйларини ҳеч тўхтатолмас эди Бузрукхўжа. — Йўқ, булар ўзини, ўзлигини, қалбининг туб-тубида нималар беркиниб ётганини англаб етмаган кишилардир. Тарғиботни кучайтиришимиз керак, фақат шу йўл билангина қутқарамиз уларни».

— Мулла Маҳмуд,— деб чақирди Бузрукхўжа. Сўнг уюшган оёқларини уқалаб ўриидан турла бошлади. Даҳлизда нималарни дир ёзиб ўтирган Мулла Маҳмуд бир варақ қофознинг четидан ушлаганча кирниб келди:

— Чақирдингми?

— Чақирдим, дўстим. Хўш, карнайчининг гапларини эшитдингми?

— Эшитдим.

— Кечаги инқиlobчи бугун унинг душманига айланиб ўтирса, буни қандай тушуниш керак?

— Буни шундай тушуниш керакки, инсон қалби ҳам руҳияти ғоят мураккаб бўлади, азизим. Яъни инсоннинг қалб оламида ички ва ташқи кучлар таъсирида тез-тез ағдар-тўнтарлар ҳам бўлиб туради.

- Ақлли йигитсан-да, Маҳмуд.
- Шунинг учун ҳам бошим ҳеч калтакдан чиқмайди-да.
- Ўзинг-чи, ўзингнинг қалбингда нима гаплар бўлжатни?
- Менинг руҳимда ҳам инқилоб бўлиб ўтди. Эсингдами, жўра, қамоқдан қочаётган кунинг мен большевикларга ҳеч қачон қўшилмайман, жамиятда инқилобсиз ҳам адолат ўрнатиш мумкин деган эдим. Шакархон ноибларни маърифатли қилсак бас, жамият ўз-ўзидан яшнаб кетади, яъни зулмни маърифат билан даф қиласиз, деган эдим. Шакархон тулки экан. Ўғлим-ўғлим деб юриб, суюклигимни тортиб олди-я. Хон эшон ҳазратлари бўлса нақ эшакнинг ўзи. Лекин одамларга ҳам ҳайронсан. Шу жоҳилининг орқасидан эргашиб юришибди-я! Мен бир ўлимдан қолган одамман, ўлим билан узоқ олишдим. Гоҳ ўзимга келиб, гоҳ ўзимдан кетиб ётган пайтларимда кўп нарсаларни ўйладим. Энди сен билан биргаман. Муртазинга айт, большевиклар рўйхатига мени ҳам ёзиб қўйсин. Кичкинагина амал бериб қўйганинг учун айттаётганим йўқ бу гапларни. Ростини айтсан котиблигинг менга ёқмай турибди. Мен ўша болаларнинг чуғур-чуғури ичидаяйриман. Мактаб очиб бер менга!
- Маҳмуд, бу сенмисан?
- Иўқ, жўра, қаршингда бутунлай бошқа Мулла Маҳмуд ўтирибди.
- Дўстим мени беҳад хурсанд қилиб юбординг-ку. Карнайчи қалбимни фуссага тўлдирган эди. Сен шодликка тўлдиридинг! Мен ҳам энди сени хурсанд қиласман. Очифини айт, Гулнорани ҳамон севассанми?
- Севаман, дўстим, севаман. Тирик эканман ундан бошқасини демайман.
- Эр қилгансан деб юзига солмайсанми?
- Ўнта эр қилганда ҳам, бари бир у менини эди. Лекин, Бузрук ҳали у ноибининг никоҳида-ку? Талоқ хатини олгани йўқ.
- Тупурдим унақа никоҳларга. Сўратувда қизнинг розилигини эшитиш учун қиз томондан вакил бормаган. Демак, никоҳ шариатга зид бўлган. Дадам айтдилар бу гапни.
- Отишибиби аям нима дер эканлар?
- Аям дадамнинг гапини икки қилмаїдилар. Тўйни ўтказамиз, Ижроқўм номидан ўтказамиз. Инқилоб севишигандарга эрк беришини одамлар кўриб қўйсин. Тур дўс-

тим, бир ачомлашайлик! Бай-бай, мунча нимжонсан, бу аҳволда хотинни қандай эплайсан?

— Эплайман, жўра, эплайман. Табиб кета туриб на-
ҳорга иккитадан илтма тухум ютиб тургин девди. Ҳо-
зир учтадан ютаялман. Дармонга кириб қоламан.

— Дўстим, мен ҳозироқ уйга кириб дадам билан аям-
дан тўйни тезлаштиришларини сўрайман. Мени сўраб кел-
гандарга ўзинг муомала қилиб қўй... Об-бо дўстим-её, ту-
хум ютаялман дегин?

— Ютаялман, Бузрук, қийналиб бўлсаям ютаялман.

— Эртадан бошлаб тўрттадан ютгин, хўпми?

— Хўп!

XVI

МУҲАББАТ ПАРВАРИШ ТАЛАБ ҚИЛАДИ

Бузрукхўжа ўртоғи тўйга розилик берганидан беҳад севиниб кетди. Йўқ, бугун бўлмаса эртага бу тўй албатта бўларди. Икки ёш бир-бирига талпиниб тургандан ке-
йин бошқа илож ҳам йўқ. Аммо бу тўйни худди шу кун-
ларда, юрт кимнинг таъсирида бўлиши керак деган маса-
ла кўндаланг қўйилган бир паллада ўтиши foят муҳим
эди. Шу тўй оаҳонасида Бузрукхўжа юртни Ижроқўм
атрофига яна ҳам жипроқ уюштириб олмоқчи, уюшган-
ларнинг қалби ҳам руҳига таъсир этиб инқилобнинг эрк
ва озодлик келтирувчи бир ҳодиса эканлигини юртга кўз-
кўзламоқчи.

Дадаси билан аясини бу ишга тезроқ бош-қош бўлиш-
га кўндириш учун шошилиб уйларига қайтди. Отинбиби ая,
офтоб хийла илиб, ҳавонинг заҳрини кесиб тургани
учун, айвонга жой қилиб кўрпа қавиб ўтирган экан. Үғ-
лини кўрдни дарров ишини йиғишириб, кўзойнагици
бир чеккага қўйди. Бузрукхўжанинг кундузи уйга кира-
диган одати йўқ эди. Бунинг устига телбалардек қадам
ташлаб ҳовлиқиб келяпти.

— Тинчликми? — чўчинқираб сўради Отинбиби ая.

— Тинчлик, аяжон,— деб қўйди ўғли,— ҳовлига чиқиб
олибсиз, совукотмаянисизми?

— Ҳовлиқиброқ турибсанми? — сўради яна она.

— Маслаҳатли гап бор, ая, дадам кўринмайдилар,
Ҳалима қанин?

— Утир,— ёнидан жой кўрсатди Отинбиби ая.

— Шошиб турибман.

— Шошмаган кунинг борми сени, ўтири деяпман! — ёш болага дағдаға қылгандек бир оҳангда деди Зиёдабиби ая: Утиргач, кўзойнагини тақиб ўғлига тикилиброқ қаради,— қаёқларда юрибсан? Қулоғингни бир чўзиб қўйай.

— Қулоғим ўзи катта-ку, ая.

— Ҳазилга олма,— жеркиб деди аяси. Унинг чинакам жаҳли чиқиб келаётгани шундоққина сезилиб турарди.

— Нима гуноҳ қилдим, ая?

— Қаёқларда юрибсан?

— Ижроқўмдаман-ку, ахир.

— Ижроқўм сенга ота-она бўлиб қолибди-да! Белига бод келиб даданг шўрлик ётиб қолган. Уни ўйламайсанми. Шу аҳволида сигирга ҳашак ахтариб кетди. Аканг бўлса ярим жон бўлиб қолган. Қани, айт-чи, келганингдан буён бирон марта биз билан ўтириб бундай бир гаплашингми. Ниманг бор, ниманг йўқ деб сўрадингми? Ишинг кўп бўлса ота-онадан воз кечар экансан-да! Бор, ўша Ижроқўминг билан қалишиб ўтиравер!

— Ая?

— Ая дема мени. Юрак-бағримни адо қилдинг-ку!

— Ҳалима қаерда?

— Келиним кетди. Сўрама, қаерда азиз бўлса ўша ёққа кетди.

— Ҳазиллингизни қўйсангиз-чи, унда маслаҳатли гапим бор.

— Рўзғорини олиб кетиш учун аравага кетди.

— Биронталаринг ранжитгандирсизлар-да?

— Уни сен ранжитдинг,— ўғлининг этагидан тортиб ёнига ўтқизиб олди Отинбиби ая,— эр хотингаки бепарво бўлдими, ранжитгани шу, ойлаб йўқ бўлиб кетасан, бу ранжитганинг эмасми? Шунча вақт ўтиб битта тешик рўмолга қурбинг етмадими? Гап қўшмай тур, юрагимни бир ёзиб олай, турмуш қурғанларингда, худога шукур, дадаси икковимизга ўхшаб ишқу муҳаббат билан қовушдилар, худо ҳоҳласа ширингина турмуш қуришади деб суюнган эдим. Дадангдан ўргансанг бўлмайдими? Хатму қуръонга борса ҳам белининг қатида тўртта майиз олиб келади. Томоғимдан ўтмайди, дейди. Кўнглим тоғдек кўтарилади. Эру хотин муҳаббати, билиб қўй, болам, бамисоли ниҳолга ўхшайди. Парвариш қилмасанг қурийди-қоллади. Тағинам келиним эсликкина, кечириб келди.

— Мен ҳам бекорга кўча чангитиб юрганим йўқ.— ўзини оқлай бошлади Бузрукхўжа,— элу юртнинг ташвиши билан юрибман.

— Ўйдагиларни ранжитиб элу юртнинг хизматида юр-

гәймиш! Элу юрт бунақа одамнинг хизматига ҳечам мухтож эмас!

— Ая,— шошилиб ўрнидан турди Бузрукхўжа.— Мен кетдим.

— Маслаҳатли гап бор девдинг?

— Маслаҳатда келинингиз ҳам бўлиши керак, аввал олиб келай.

Ижроқум отхонасига кириб катта човкар отни эгарлаб чиқди-да, тўпланганиларнинг саволига ҳам жавоб қайтармай Булоқбошига жўнади. «Ҳа, чиндан ҳам ўзимдан ўтибди, фақат Ҳалимага эмас, ҳаммаларига ҳам бепарво бўлиб қолган эканман. Дадамнинг қовоқ-тумшуқ қилиб юришлари шундан экан-да,— кўнглидан ўтказиб борарди Бузрукхўжа,— кечир мени, Ҳалимам. Сени ранжитиб қўйибман. Нима қилай, шунақа қусур билан туғилган эканман. Бирон ишга қўл урсам бошим билан шўнгийман-у, ўзимни ҳам унутиб юбораман. Лекин, сен мени тушунар эдинг-ку, ҳамиша кечириб келар эдинг-ку! Демак, тоқатинг тоқ бўлибди-да, севгинингни, аёллик фурурингни оёқости қилибман-да! Тўғри, мана турмуш қурганимизга уч йилдан ошиб қолди. Сенга лоақал битта узук ёки мис балдоқ ҳам совға қилмабман. Нима қилай, ҳамёним ҳамиша қуруқ юрди. Мени кечир, оёқларингга йиқилиб узр сўрайман. Энди ҳамиша ёнингдаман. Дадам аямни қандай эъзозласа, сени ҳам ана шундай эъзозлайман. Кўлимда кўтариб юраман...»

Булоқбошига олиб борадиган йўл Мулла Мусо бобонинг тошлоқ ерлари ёнидан ўтади. Бузрукхўжа бу йўлдан кўп юрган. Ута туриб қайнотасиннинг ишига тутилиб гоҳо кеч пайтигача қолиб кетган пайтлари ҳам бўлган. Лекин ҳозир қиши. «Совуқда қайнотам далага чиқмас» деба кўнглидан ўтказиб борарди Бузрукхўжа. Хато ўйлади ётганини шу заҳотиёқ сезиб қолди. Мулло Мусо бобо ўғли Полвонбойни ёнига олиб ўрик кесаётган эди. Нарироқдаи ўтиб кетишнинг ҳеч иложи йўқ. Шудгор қилингай ерларнинг қори эриб, ҳамирдек кўпчиб ётибди. Отни лойдан ҳайдаш инсофдан эмас, ботиб қолади. «Ижроқумда иш тошиб ётибди,— алам билан ўйлади Бузрукхўжа,— тутиб олиб ишлатади энди, кечгача ишлатади».

Мулло Мусо бобо байталини аравага қўшиб келгани экан. Бузрукхўжанинг остидаги айғир қулинини ёнига олиб, ариқ бўйида ўтлаб ётган байтални кўрдию. киши наб юборди. Аппа тортаётганлар машғулотини тўхтатиб тикилиб қолишиди. Сўнг от устидаги кўёвларини танибаробар ўриниларидан туришди. Полвонбой тез келиб оти-

нинг жиловидан олди. Бузрукхўжа устидан тушгач, ўзим боғлайман дейишига ҳам қарамай, нарироқ олиб бориб тутинг каллагига қантариб қўйди.

Бузрукхўжа қайнотаси билан қучоқлашиб кўришди. Назариди Мулло Мусо бобо чўкиртакдай қуриб қолган-дек. Илгарилари мана шунаقا кўришганларида қучоги тўлиб кетарди. Ҳозир эса чолнинг гавдаси худди жўхори поядек ингичка тортиб кетибди. «Қарибдилар! — фикридан ўтди Бузрукхўжанинг,— ранглари ҳам бир аҳволда». Ғўлалар устига омонат ўтириб фотиҳа ўқишгач, ҳолу аҳвол сўраша бошладилар.

— Об-бо, ўғлим-еъ, эсон-омон юрибсанми? — елкаси билан нафас олиб сўради Мулло Мусо бобо.

— Шукур, дада,— безовта бўлаётган оти томон назар ташлаб деди Бузрукхўжа.

— Қорангни кўрсатмай кетдинг?

— Иш кўп, дада.

— Қайтага қизимни бермай турсам бўлар экан,— кулиб қўйди Мулло Мусо бобо,— кунора тойчоқ боладек гижинглаб келиб турардинг. Ҳа майли, ўғлим, қаерда бўлсаларинг ҳам саломат бўлинглар. Ижроқўм тузиб олган эмишсан, ишқилиб ўзингга эҳтиёт бўлгин.

— Ўтинларинг тугаб қолибди-да?

— Иўқ, майдонни йўқотмоқчиман. Ўриклар қариб қолди. Об-бо, ўғлим-еъ, зап келибсан-да. Кўзим тўрт бўлиб турувди. Қариб қолибман, арра тортишга ярамаяпман. Қани, тур энди, иш орасида гаплашаверамиз, чакменингни ечиб қўй. Полвонбой билан бир куч синашиб кўрининглар-чи.

Бузрукхўжа «ишим тифиз» демоқчи эди, айтолмади. Бунинг устига елкаси билан нафас олиб турган қайнотасига раҳми ҳам келди. Ичичидан ачиниб кетди унга. Қанақа одам ўзи бу, а? На ёзда тинади, на қишида! Танчани бозиллатиб, белини тоблаб ётмайдими! Бузрукхўжанинг остига эски тўшни тахлаб қўйиб беришди. Арра ҳам қилингдеккина экан. Намхуш ўрик танасини қассобининг ўткир пичоги думбани қирқандек қирқиб тушяпти. Кўз юниб-очгуича Бузрукхўжанинг узатилган икки оёғи қипиқча кўмилиб кетди. Полвонбойнинг айни кучга тўлган пайти. Бунинг устига арра тортишнинг ҳавосини ҳам яхши олган. Ҳар куни ишламайдими, билаклари ҳам чайир бўлиб кетибди. Ҳомсемиз қайноғамга жабр бўлмасин деб, атайлаб аррапи итариб беряпти. Учинчи гўланни думала-тишгаидан сўнг Бузрукхўжанинг билаклари толиқиб карахт бўла бошлади. Пешанасидан тер қийилиб кетди.

Мулло Мусо бобо пиёлада совуқ чой узатди...

— Об-бо, күёв бола-ей, сен ҳам бало экансан! — ўрик-винг силкиниб турган томонига минаётіб деди Мулло Мусо бобо,— инқилоб қиласыз дердинг, охир қилдила-ринг-а. Ерларни тақсимлаётган әмишсизлар? Булоқбоши-га қачон келасизлар?

— Яқында келиб қоламиз.

— Энди, ўғлим, сенга бир гап айтмоқчи бўлувдим. Мана ўзинг келиб қолдинг. Қариб қолдим. Бугун бор, эртага йўқман. Мабодо менга бир гап бўлгудек бўлса, Полвонбой сенга ўҳшаб пишиққина әмас, фўр, сарсон бў-ладими деб қўрқаман. Бу ерларда мен деҳқончилик қилдим. Бошқаси бўлса тариқ ҳам ундиrolмасди. Бу тошларни кўр, нимабало қиши билан туғиб чиқадими дей-ман, буларнинг безрайиб туришини қара! Оёқ тамом бўл-ди, бел букилди. Тош билан олиша-олиша ўзим ҳам ма-на адо бўлдим. Инқилоб рози бўлса, Полвонбойга ҳам бир-икки таноб тузукроқ ердан олиб бергин. Армон билан кетмай бу дунёдан. Даشت мени еди, энди ўғлимни ҳам адо қилмасин.

— Олиб берамиз, дада.

— Қишдан чиқмайманми деб қўрқаман. Тушимга ну-кул раҳматли дадам киради. Уйни ясатиб қўйган әмиш, ке ўғлим, тезроқ кела қол дейди.. Олиб берасан-а?

— Олиб берамиз, дада.

Кеч пешинга яқин Бузрукхўжа қўлларини кўтаролмай қолди. Ишни тўхтатиб ғўлаларни аравага ортиши-да, кетма-кет йўлга тушишди. «Ишқилиб қайнотам оғилхона-синиям тозалатиб олмаса эди», дея Бузрукхўжа юрак ҳо-вучлаб бораётган эди, хайрият, бундай бўлмади. Мулло Мусо бобо күёвини чойга ҳам таклиф қилмай, ишлиқ одамсан, тезроқ жўна деб омборхонадан бир кўза шин-ни олиб чиқди-да, қизи Ҳалимахонни отнинг орқасига мингаштириш:

— Бундан кейин эринг билан бирга келгин,— деб қи-зининг қўлига кўзани тутқазди.

Анчагача жим кетдилар. Айтиладиган гап кўп, юрак-лар тўла ҳасрат, лекин гапни нимадан бошлашни билмас эдилар. Бузрукхўжа ўзини айбдор деб билганидан нима ҳақда гап бошламоқчи бўлса, гапи ўзига бемаъни туюлиб, ҳурматли одамга тўсатдан дуч келиб қолган ёш боладек довдираб, ютиниб-ютиниб бормоқда эди.

— Дадам анча қариб қолибдилар,— деди ниҳоят Ҳа-лимахонни гапга тортмоқчи бўлиб. Йўқ жавоб қайтмади хўрснинш эшитилди.

— Лекин шиннини боплайдилар-да!

Иўқ, сухбатни улаш учун шинни ҳам баҳона бўлолмади. Бузрукхўжа отининг бошини силкитиб тортди-да, орқасига ўгирилди:

— Ке энди, кечириб қўя қол.

Ҳалиги алам тўла хўрсиниш яна такрорланди.

— Энди ҳеч ёққа кетмайман, туну кун ёнингда бўламан. Овқат пиширсанг ўт қалаб бераман, кир ювсанг сувташиб тураман. Тўйга борсанг дастурхонингни кўтаришиб бераман. Ўзи айб мендан ўтди. Сизларни унутибман. Ҳалима, жоним, мени кечир. Кечирдингми?

— Ҳеч қачон,— ниҳоят орқада келаётган Ҳалимахон овоз берди.

— Мана, ишларниям йўлга қўйиб олдик. Энди аям икковларингга мактаб очиб бераман. Сизлар қизларга, Мулла Маҳмуд ўғил болаларга сабоқ берасизлар. Ўзи котиблик қилмайман деяпти. Энди сен ҳам Отинбиби бўласан, бўласанми?

— Иўқ.

— Үндей дема, жоним. Ахир менга сен ёрдамлашмасанг яккаланиб қоламан-ку. Ҳозир ҳам жуда қийналиман,— Бузрукхўжа хотинининг қалбидаги шафқат уйғотиш учун атайлаб аҳволини аянчли қилиб таърифлай бошлади,— бир ёқда босмачилар, бир ёқда дин пешволари... уч кундан буён мижжак қоққаним йўқ. Кеча оқшом энди уйга жўнайман деб турсам, Зулфиқор ҳовлиқиб кириб ташқарига чиқа кўрманг, чинорининг панасида милтиқли кишини кўргандек бўлдим, деди. Гапини тугатмасидан вараиглаб ўқ овози эшлилди. Бошимдан теллагимни учирив кетди. Тонготгунча ташқарига чиққани юрагим бетламади. Ахир мени тушунадиган сендан бошқа кимим бор? Ҳар гал кечирардинг, бу гал ҳам кечир, кечирдингми?

— Иўқ, йўқ, йўқ!

Ҳалимахон нозик муштчалари билан эрининг елкаларига беозоргина ура бошлади. Суйганда, эркаламоқчи бўлганда кўлинча шундай қилар. Бузрукхўжага хушёққанидан кўзларини юмганча жим туриб берарди.

Ҳозир ҳам кўзларини юмиб олди.

ҚИЗИЛ ГУЛ УЗДИНГИЗМИ?

Пандигон эркакларининг қалби асқияга, қизиқчиликка мойил бўлса, қизу жувонларига ўйинчилигу ашулачилик она мерос ҳисобланади. Тўйнинг дарагини әшишта, қориб турган хамирини, туйиб турган гўжасини чала ташлаб, чилдирмасини олиб, тўйхонага жўнай беришади.

Қиз олибқочар Зулфиқорларнида бўляпти. Ичкари ҳовлига қадам босиб бўлмайди. Юзларига ула-эликлар суртиб, қошлирига чаплама ўсма қўйиб, қулоқларига ҳар биттаси чақалоқнинг кафтидек ойбалдоқлар тақиб олган жувонлар; сандиқдаги янги кўйлагини кийиб, онасининг кумуш бозвонини кўксига тақиб, бошидаги дуррасини кўз-кўзлаш учун бўйини чўзиб, атайлаб оёқ учида турган, ҳусну латофатидан тўйхонани чароғон қилаётган бўй қизлар: опасининг орқасидан эргашиб келиб, йўқотиб қўймай дея этагидан маҳкам ушлаб, ўнгга бурилса ўнгга, чалга бурилса чапга эргашаётган қизалоқлар шундай тирбанд бўлиб кетишганки, игна ташланса ерга тушмайди. «Ҳаммалари мени қутлаб келишган,— ширин-ширин энтикади айвондаги катта сўрида дугоналари қуршовида ийманибгина ўтирган Гулнора,— лекин менинг юзим шувут, уялиб кетялман. Ахир мен эр кўрганман. Муллакам бўлса бўй йигит, бўй йигитга тегиб олдинг деб кейин менга таъна қилишади. Вой худойим, нега энди рози бўла қолдим экан, қочиб кетсан бўлмасмиди, қаёққа ҳам қочардим? Ҳамма айб ноиб жанобларининг ўзларида, зўрлаб олиб кетсалар бўлмасмиди! Вой шўрим, бошимни қандай кўтариб юраман энди. Йўқ, муллакам севадилар, севгилари эҳтиёт қиласи мени. Хурсанд бўлишим керак. Мени деб оппоқдадам, Отинбиби аям, Ҳалимахон опамлар югурибелиб юришибди. Етимлигимни билдирмаслик учун бор будларини сарфлаб бўлишди! Мен хурсанд бўлишим керак, орзумга эришяпман-ку, ахир...»

— Бирон нарса еб олсангиз-чи,— секин туртди Ҳалимахон опаси.

— Опажон!

— Вой, йиглаясизми? Уят бўлади-я!

— Бираам яхшилизки,— хўрсинди Гулнора,— ҳаммалининг ҳам яхшилизлар.

— Қатлама ейсизми?

— Йўқ.

— Уйиний томоша қилинг бўлмаса, армонда қоласиз.

Даврани кенг олишибди. Барваста бир жувон баҳмал түнининг устидан шохи белбоғни олифтанамо боғлаб, эркакча юриш қилиб ўйинчи, ашулачи қиз-жувонларни кўча-кўчаси билан тўдаларга ажратяпти. Одат шунаقا — тортишув бўлади. Қайси кўча устун келса, тўй эгаси соврин беради. Яхши қиздирилган чилдирмалар гумбурлаб кетди. Барваста жувон қўлларини кенг ёзиб, ўйин бошлиб юборди.

— Дашт кўчаю дашт кўча
Бизга қаранг, жон почча.
Битта рўмол бердим деб,
Тана қилманг ўлгунча,—

ашула айта-айта тўхтаб Даشت кўчадан тараф бўлиб келган қизу жувонларга қўли билан аллақандай дағдаға ҳам қилиб қўйган бўлди. Сўнг яна шўх-шўх ўйнаб кетди:

— Паст кўчаю, паст кўча,
Менга қара, ҳой, қизча.
Битта кулиб боқсанг-чи,
Хизмат қилай ўлгунча.

Паст кўчадан келган қизу жувонлар бир қўзғалиб олишибди. Пичир-пичир бошлианди. Демак, Даشت кўча билан тортишув бўлди. Кимни ўртага чиқаришса бўларкан? Ҳам ўйинда, ҳам лапарда устун келиш учун кимни танлашса бўларкан? Бир қарорга келмасларидан Даشت кўча вакили ўртага чиқа бошлиди. Суярқулнинг беваси Офтоббибини танлашибди. Еши ўттиз бешларга бориб қолган, оппоқ лўппи юзли, қалдирғоч қанотидек қайрилма қошли, мунчоқдек қоп-қора кўзлари ҳамиша кулиб турадиган бу жувон эри Суярқул сепоячи сувга оқиб ўлмасдан олдин жарангли овоз билан лапар айтар, шўх-шўх ўйнар, тўйларни гумбурлатиб юборарди. Азадор эмасми, уч йилдан буён тўю маъракалардан қочиб юрарди. Зўрлаб олиб келишганга ўхшайди. Қўлидан тортиб, ёқасидан итариб ўртага олиб чиқишибди. Офтоббиби чилдирмалардан бирини ташлаб олди-да, юзини доира ичига беркитиб бир сония жим қолди:

— Бошладик, қизлар! — деди-да, алланечук тўлқинланиб, ўзига маъқул бўлган бир куйни чала кетди. Қўш чилдирма жўр бўлиб тўйхонани зарбли оҳангларга кўмиб борарди. Оҳанглар пасайиши билан жувон лапар бошлиб юборди:

— Поезд йўли тор экан,
Занжирлари бор экан,
Айрилмаймиз деб эдик
Пешонамда бор экан.

— Зап овози бор-да қурғурнинг! — деб шивирлади ич-кәрида ўтирган аёллардан бири.

— Арслондек эри бор эди-я, — деб қўйди бошқаси.
Ашула давом этарди:

— Эшик олди гулхайри,
Шоҳлари қайрилмасин.
Бир-бирини севгандар,
Мендайин айрилмасин!

— Тилгинангдан ўргилай, ўртоқжон! — қийқириб таҳсин айтди тенгқурларидан бири, — дилимдагини айтяпсан, айтавер. Узим ҳам қўшиламан!

— Қизил гулни уздингизми,
Булбул қўнсин дедингизми?
Мен соғиндим, билдингизми,
Соғиниб туш кўрдингизми?

Офтоббиби йўқотиб қўйган овозини топиб олгаидек ширадор, ғуссали оҳангларга қалбидағи қат-қат армонларини қўшиб, армонли дилларга ғулув солаётгандек эди. Кимнинг кўнглида дард йўқ, кимнинг қалбида ҳасрат йўқ. Дарду ҳасратлари бирлашиб куйга айланиб, тўйхона устида қанот қоқиб учайдигандек:

— Оқ шойидан кўйлагим,
Зарга ботди билагим.
Замонингнинг дастидан,
Ғамга ботди юрагим.
Сув келади сой билан,
Оқоваси лой билан.
Энди куним ўтади,
Ҳар кунивойвой билан...

«Офтоббиби опамнинг ёшлари аяжоним билан тенг эди, бир-бирларини сенлаб гаплашишарди, — хўрсаниб қўйди Гулнора. — Қани энди ҳозир аяжоним тирик бўлса-ю, тўйимни кўрса. Бари бир, кўнглим жойига тушмаяпти, йиғлагим келяпти, йиғимни тўхтатолмаяпман...»

— Опа,— секин овоз берди Гулнора.
— Нима дейсиз? — шивирлади Ҳалимахон.
— Укаларим кўринишмайди?
— Ўйнаб юришгандир.
— Чақиринг, ёнимда ўтиришсин. Бағримга босгим келяпти.

— Уят бўлади-я!
— Йўқ, чақиринг,— ёлвора бошлади Гулнора,— қоринлари ҳам очдир, бирон нарса еб олишсин. Жон опа, чақиринг.

Даврада қийқириқ янгради, офаринлар ёғила бошлади. Тўйбоши Отинибеби ая қизу жувонлар ўртасини ёриб

ўтиб Офтоббибига яқинлашди-да, елкасига сариқ адрес күйлаклик ёпди.

— Паст күчаю паст күча,
Үртага чик, ҳой қиэча, —

дея тараф бўлиб турган бошқа даврага яқинлашиб кела бошлади барваста жувон...

Тўрт-беш ҳовли нарида Мулла Маҳмуднинг уйида ҳам базм кучайиб қийқириқлар авжига чиқиб бормоқда эди. Пандигон эркаклари кети ҳеч кўринмаётгандек туюлган ғуссалардан чарчаб, қалби хурсандчиликни қўмсаб қолган экан. Ҳамқишлоқ хонандаларининг латиф қўшиқлари, ўртадаги алангадек тез-тез авж олиб турган аскиялар очарчилик азобини, алғов-далғов билан ўтаётган кунларининг машаққатини унуттириб, ҳаммасини қувнашга, қаҳ-қаҳ отиб кулишга ундармоқда. Уч-тўрт ойдан буён қўрбошиларнинг хизматини қилиб қорасини кўрсатмай кетган ака-укаларни юрт соғиниб қолган экан, қарсак чалиб яна ўртага олиб чиқишиди. Қизиқчилар кийим-бошларини тез алмаштириб туарди. Ҳасанбойнинг бошида қундуз телпак, эгнида беқасам тўн, кўксисда патронтош — қўрбоши қиёфасида турибди. Ҳусанбой хизматкор кийимини кийиб олган.

— Дори олиб кел! — деди «қўрбоши» давранинг ўртасида тўхтаб.

Хизматкор югуриб келиб таъзим қилди:

— Дорини нима қиласидилар?
— Бошим оғрияпти.
— Ие, Сардори аъзам, сизда ҳам оғрийдиган бош борми?

— Битта бор, қани, тез югур.
— Борсаму табиб уйида бўлмаса-чи?
— Уйида бўлади, боравер.
— Уйида бўлсақ дориси бўлмаса-чи?
— Албатта дориси ҳам бўлади.
— Дориси бўлсаю бермаса-чи?
— Сардори аъзамга дессанг беради.
— Дорини ҳам берди дейлик, ўша дори сизга кор қилмаса-чи? Унда нима бўлади?

«Қўрбоши» ер тепиниб ўшқирди:

— Ўл бўлади!
Хизматкор бамисоли қўрқиб кетгандек кўрсатади ўзини, кўксини кенг очиб кўкрагига туфлаб олади:

— Э, Сардори аъзам, ҳамманинг бошида бир ўлиш бор. Бугун ўлдингиз нима-ю, эртага ўлдингиз нима!

«Құрбоши» құтуриб кетади, бор деяпман, дея қаттиқ ер тепинади. Хизматкор қорнини олдига ноғорадек чиқариб, ноғорани иккі құллаб чала бошлайди:

Бако-бак, бүм-бүм,
Бако-бако, бүм-бүм.—

дея овоз чиқарып давраны айланиб чиқиб, бошини иккі құллаб чангаллаб турған «құрбоши» олдида түхтайди. Эгилиб таъзим қиласы:

— Бориб келдим, Сардори аъзам.

— Хүш,— сүради «құрбоши».

— Табиб дори буюрдилар.

— Айт тезроқ, бошим ёрилай деяпти!

— Түрт пуллик бурганинг қитиғи, очидан ўлган бақа-нинг киндиғи, тезак ёқилған мүрининг құрими, ит қувма-ғаш итпашишанинг думи, ўн түрт йил йұталған күкнори-нинг балғами, эллик йил саратон күрмаган құнғизининг оғеини шафтоли қоқига аралаштириб түйдирар экансиз-да, ҳар куни уч маҳалдан кафтлаб тураркансиз.

— Кейин-чи?— ҳеч нарсага тушунмагандек сүрайди «құрбоши».

— Кейин, сиз касалдан қутуласиз.

— Кейин-чи?

— Халқ сиздан қутулади.

— Нима?!— «құрбоши» ёнидан қиличини суғурмоқчи-дек бир ҳаракат қилиб хизматкорни құвлашга тушади. Хизматкор яна қорнини дұмбира қиласы да:

Бако-бако, бүм-бүм,
Бако-бак-бак-бак,—

дея бир нарсаны қойил қилиб қүйгандек мақтанғаннамо давраны айланып қоча бошлайди.

Яна қийқириқ күтарилади. Үз түйида ўзи хизмат қилиб гоҳ ичкарига, гоҳ ташқарига чиқиб юрган Мулла Маҳмуд ҳам йигитларға құшилиб кула бошлади. Кула-кула: «Биз ҳам ўзимизни инқилобчи деб юрган эканмиз,— дея ўлади.— Құрбошини ёмон боплайпти-ку, ал.. Лекин, шу шартмиди, бориб-бориб менинг түйимда-я? Зокир құр-боши әшитиб қолса нима бўлади, беозоргина асқия айти-шаверса бўлмасмикан...»

Зулфиқор шарпасызгина келиб Мулла Маҳмуднинг тир-сагидан ушлади:

— Сизни аёллар сүрашяпти, Гулнора опамни олиб келишди, сүратарға борар экансиз.

«Сүратар» деган сўзни әшитиб Мулла Маҳмуд шириң әнтиқди.

XVIII

ТҮЙ АЗАГА АИЛАНДИ

Дашт күча томонда гумбурлаган мильтиқ овози эшитилади. Ижроқұм фаоллари билан ёнбош ўтирган Бузрукхўжа сакраб ўрнидан туриб кетди. Қишлоқнинг тўрт томонига тўрт пойлоқчи қўйиб, хавф пайдо бўлса ўқ отиб огоҳлантирасан, деб тайинлаган эди — хавф пайдо бўлди.

Ўқ овози қуюқлашиб кетди.

— Қўрбошилар! — қичқириб юборишди томда ўтириб томоша кўраётган болалар.

— Утни ўчир! — бақирди хизмат қилаётган йигитлардан бири.

Кўз юмиб-очгунча ҳамма ёқ олатасир бўлиб кетди. Кўча эшик олдида меҳмонлар шираға қўнган пашшадек устма-уст бўлиб қолишли. Қимдир девордан ошиб ўтган, қимдир дарахтга тирманиб томга чиқиб кетган, гулхан атрофида чеълак кўтариб гир айланаётган йигит:

— Утни ўчир! — деди-да, қўлидаги чеълакни даранглатиб отиб, мушукдек чаққон сапчиб дарахтга чиқдию, у ҳам томга ўтиб кетди. Одамларни жой-жойига қайтара-май деб (нима учун шундай қилмоқчи бўлганини ўзи ҳам билмасди) ҳеч бирига гап уқтиромаган Бузрукхўжа югуриб ҳовлига қайтди. Е раббий, одамлар қаёққа кетди, ерга кирдими, осмонга чиқдими — ҳовли сув қўйгандек жимжит бўлиб қолибди. Фақат Абдураҳмонбойгинча чорданасини бузмай тек ўтириби. Бузрукхўжа билан нигоҳлари дуч келгач:

— Ҳе-ҳе-ҳе! — деб қорнини силкитиб қўйди.

— Ҳи-ҳи-ҳи! — дея мулла Зариф мингбоши секин ўрнидан тура бошлади. — Ҳорманг энди, тўйбоши!

Кўчадан тоғдан тушган селдек гулдураб отлиқлар ўтиб кетди. «Келишди!» қўл-оёғи музлаб кетди Бузрукхўжаниш. Ичкарида, Мулла Маҳмуднинг оёғи шол дадаси билан ўтирган кексалардан бири, кавушини кийгани сабри чидамай, ялангоёқ югуриб чиқиб ўртада караҳт бўлиб турган Бузрукхўжани туртди:

— Жинни бўлиб қолдингми, қоч тезроқ!

Ҳа, қочиш керак, ўзини панага олмаса бўлмайди. Ма, қўл-оёғимни боғла деб ўзини тутиб бериш фирт ахмоқлик-ку! Шошилиб кўчага чиқди. Яна бир тўда отлиқлар тушиб келяшти. «Ижроқўмга боришни керак, ўт қўйиншади, куйдириб юборишади!» Кўчанинг нарнги юзига аранг ўтиб олди. Уёғига юриб бўлмайди, отлиқлар тўлиб келиоди. Нима қилишяпти булар ўзи, нимага келишди экан?

Холвапазнинг деворига тирмасиб боғ томонга сакради. Бу ердан ҳовлима ҳовли ўтиб идорага бориб олса бўлади. Бориши керак, бўлмаса ўт қўйишади! Йўқ, кечикибди. Эллик чоғли отлиқ Ижроқўм биносини ўраб олибди. Отлар кишинаб, депсиниб туришибди. Ичкаридан кимнингдир додлагани эшигиди. Қоровулни ё отишди, ё сўйишди, жон бераётган одамнинг чинқириғи бу! «Нима қилдим, олдиларига чиқиб бас қил деб ҳайқираими?— девор тирқишидан қўзини олмай ўйлади Бузрукхўжа,— йўқ, бу гирт ахмоқлик бўлади! Бирон чорасини топишим керак...»

Мулла Маҳмудни сўратувга олиб чиқишган эди. Қўшнининг ҳовлисига олиб кириб, одат шунаقا деб, аввал чўмилтиришди. Жўраларидан бири елкасини совунлаб ювиб ҳам қўйди. Бошқа жўраси «Чаласини Гулнораҳонимнинг ўзлари ювиб қўядилар», дея ҳазил ҳам қилган бўлади. Куёвлик сарупосини кийгизишгач: «Оббо, нақ шахзодаларга ўхшаб кетдинг-ку!» дея ҳазил-мутойиба сўзлар айтишиб, қизнинг ҳовлисига олиб боришди. Таомил бўйича сўратув маросими албатта унинг уйида, қиз ва йигит тарафдан иштирок этаётган гувоҳларнинг кўз ўнгига бўлиши, қизнинг: «Ҳа, қабул қилдим», деганини йигитнинг вакиллари, куёвнинг розилигини қиз тараф эшигини шарт эди. Куёв жўралар Мулла Маҳмудни ўртага олиб кириб борганиларида Гулнорани ҳам ювиб-тараб попукдеккина қилиб қўйишган эди. Гулнора эрталабдан буён тез-тез йиғлаб оляшти. Сўратарга ҳам ҳиқиллаб йиғлаб келди.

Шодивой қори куёв билан келин учун махсус ясатилган хонага энг аввал Гулиора билан Мулла Маҳмуд «бисмилло» дея киришларини айтиб ҳар икки томоннинг вакилларини ҳам ўша хонага таклиф қилди:

— Қизга ким вакил ота бўлади?— дея никоҳ ўқилили олдидан айтиладиган расмий саволини такрорлади.

— Мен,— деб қўйди Эшон ота.

— Мулла Маҳмуд тарафидан ким иштирок этади?

— Мен,— деди Ижроқўм муовини Рустам бобо.

Шодивой қори куёв билан келиннинг ўртарогига сурнилб ўтирди. Никоҳдан сўнг, яъни эру хотин бўлганиларидан сўнг ҳар икковларининг зиммаларига тушадиган масъулият ҳақида маъруфий суҳбат бошлади. Бошқа никоҳларда ҳам бу ақидаларни кўп такрорлагани учун ёд сўзларни айтиш осон бўлди шекилли, суҳбатни тезгина тугатиб, чўккалаб олди-да, тиловат қилишга тушди. Тиловатининг савоби шу уйда яшаб ўтганларнинг руҳи арвоҳи-

га барышланди. Ҳаммалари юзларига фотиҳа тортишгач, Шодивой қори оёғи толиб қолди шекилли, яна чордана қурди:

— Мулла Маҳмуд, мулла Қори ўғли,— даричадан мўралаб турган аёллар ҳам эшитсин учун атайлаб баланд овозда деди,— сиз Гулнораҳон Анервой қизини жуфти ҳалолликка, яъни хотинликка қабул қилдингизми?

— Ҳа!— деб қўйди уялганидан бошини тиззасига эгиб ўтирган Мулла Маҳмуд.

— Эшитилмади, қаттиқроқ айтинг. Баракалло,— шундай деб Шодивой қори ўнг томонга ўгирилди,— Гулнораҳон Анервой қизи, сиз Мулла Маҳмуд мулла Қори ўғлини жуфти ҳалолликка, яъни эрликка қабул қилдингизми?

Жавоб қайтмади.

— Гулнораҳон Анервой қизи,— дея саволини тақрорламоқчи бўлди Шодивой қори. Аммо сўзларнинг давоми эшитилмади — дарича ортида турган аёллар бараварига додлаб юбориши. Уйда ўтирганлар нима гап бўлди экан деб бурилган эдилар, бўйинлари бурилганча қотиб қолгандек бўлди. Хонага етти-саккиз ҷоғли қўрбоши йигитлари кириб келмоқда эди.

— Вой шўрим!— бақирди ташқаридаги аёллардан бири,— гўшангага кирма, бегонасан, сўратув бўляпти.

Кириб келаётганлар, афтидан, ким қанақа юмуш бажарини аввалдан келишиб олишган кўринади. Иккитаси бирдан ташланиб Гулнорани остидаги гулли палакка ўраб, бири бағрига босганча, бошқаси уриб-тепиб йўл очиб, ташқарига олиб чиқиб кета бошлишди. Марҳум Анервойнинг уйига тўпланиб етим қизи Гулноранинг тўйини тўйдек ўtkазамиз, марҳумларнинг арвоҳи олдида, худо хоҳласа, юзимиз ёруғ бўлади, деб ниyat қилганлар — эркакдир, аёлдир ҳаммалари қўрбошиларга ташланишди. Гулнорани олиб қолишлари шарт эди. У Мулла Маҳмуднинг қаллиғигина эмас, додлаётганларнинг жигаргўшаси, юртнишг ор-номуси ҳам эди. Кўча эшикни кимдир ичидан қулфлашга улгурган экан. Дарвозахона олдида чинакам муштлашув бошлини. Эшон ота бошлиқ чоллар, қиз узатгани келган хотин-халажлар саккиз қўрбошига бирдан ташланиб, бири оёғидан олиб, бири елкасига тармашиб, ора-чора ўзлари ҳам бошларига мушт, белига тепки еб келинчакни ҳимоя қилмоқда эдилар. Гулнорани бағрига босган қўрбоши паҳлавон ҳам забардаст экан. Чап қўлтиғига қизни қисганча, ўнг қўли билан гоҳ жон-жаҳди билан ташланәётган Эшон отани, гоҳ Рустам бобони уриб, қулатиб, эшик томони силжиб борарди.

— Войдод, келинни ўғирлаб кетишяпти! — дея ўилаб аёллар бирдан чинқириб ҳам туришибди.

— Босмачидан дод!

— Ўйнг күйгурлар!

Холвапазшинг боғнига қамалиб қолган Бузрукхўжа ногаҳоний ёпирилиб келган балодан ўзи бош бўлган юртни қандай қутқариш йўлини тополмай жиғибийрони чиқиб, гоҳ боғнинг ўнг томонига югурап, гоҳ яна ўрнига қайтиб ер тепинар, «хато қилдим, хато қилиб қўйдим!» дея бoshини деворга урар эди. Йўқ, хато ҳам қилмаган эди шекилли. Тўй олдидан қўлидаи келганча эҳтиёт чорасини кўришга ҳаракат қилганди. Авваламбор Зокир қўрбошининг йигитлари тоғ орасида, Бужун деган жойда турганлигини аниқлади. Демак, тўсатдан ҳужум қилиш хавфи йўқ эди. Серовадаги қўриқчи отряднинг командири Парамановга ёрдам сўраб хат орқали мурожаат қилган эди, хабарчи йигитдан нимагадир ҳалигача дарак йўқ. «Войдод, келинни ўғирлаб кетишяпти! — деган чинқириқ назарида Бузрукхўжанинг ёнгинасида эшитилгандай бўлди. Иигит қалтираб кетди. «Аям-ку, аямнинг овоzi-ку, бу», — дея сакраб девор ошиб тушганини ҳам, отлиқлар орасидан ўқдек учиб бораётганини ҳам сезмай қолди.

— Келинга тегма! — бақириб юборди Гулнораларнинг кўча эшиги олдига етганда, — тегманлар унга, у жияним бўлади!

Ташқарида қолган қўрбошилар кўча эшикни бузишга улгурган экан. Ичкаридан бир-бирига ёпишиб, айқаш-уйқаш бўлиб кетган эркагу хотинлар қий-чув кўтариб чиқиб кела бошлаши. Қий-чувлар орасидан Отинбиби аянинг: «Чолгинамни ўлдириб қўйишид!» деган овозини Бузрукхўжа баралла эшитигандай бўлди. Жонҳолатда Гулнорани бағрига олиб чиқиб келаётган йигитга ташланди.

Бузрукхўжани устига тўй ташлаб ерга боса бошладилар:

— Ижроқўмнинг раиси шу!

— Бошига ур! — деган овозлар эшитиларди. Бузрукхўжани бир йўла ўн чорли йигит ташланиб аллақачон ерга босиб олганди. Иигит пахсага лой тепкилаётгандек тепишаётганини анчагача сезиб турдии, кейин караҳт бўла бошлади. Оғриқни сезмай қолди. Қичқириқлар, аёлларнинг фарёдлари гоҳ эшитилар, гоҳ эшитилмас, назарида атроф беланчакдек чайқалаётгандек эди.

— Бас қил! — буйруқ берди қўрбоши. — Сардори аъзам-

га Ижроқўмнинг ўлиги эмас, тириги керак. Ўлдириб ҳам қўйганга ўхшайсизлар-ку, тентаклар! Аравага юкландлар. Ижроқўм биносига ўт қўйдиларингми, тезлаштирилглар!!

ХІІІ

УЛИМ СИРТМОГИДА

— Бузрук, уйғондингми? — ёнгинасида кимдир овоз бергандек бўлди.

— Кимсан? — бошини ўша томонга бурди Бузрукхўжа.

— Ҳасанбойман.

— Ҳасашибой?

— Худди ўзи-да. Зерикиб қолма деб, бирга кетяпман.

— Сени ҳам ушлашибди-да?

— Бўлмаса-чи, менсиз уларнинг иши битармиди.

— Қимнинг йигитлари булар?

— Кимники бўларди, Калланики-да. Пандигон катта бувисининг хати-муҳрига тушган.

— Қаерда кетяпмиз?

— Билмадим. Мен ҳам бошимни кўтаролмаяпман. Чандиб ташлашган. Кўп гапирма, қон йўқотганса.

— Сениям уришдими?

— Насибага яраша.

— Ғафлатда қолдик, жўра.

— Тақдирдан қочиб бўлармиди, Бузрук.

Аравакаш отга устма-уст қамчи босди. Орқадаги ва олдиндаги отларнинг туёғи тошларга урилиб қасур-қусур овозлар даштни қоплаб боряпти. Арава фидираклари гоҳ сакраб, шотини чайқатади. Бандиларнинг бошларини чайқаб, жонларига азоб беради. Оғриқ зўридан гаплашгани ҳам ҳоллари келмайди.

Бузрукхўжа остки лабини қонатгудек тишлаб борарди:

— Яна кимларни ушлашибди? — сўради суҳбатга бе-рилсак оғриқ пасаярмикини деган умидда.

— Олдинги аравада Гулнора кетяпти.

— А?

— Уринма, жон ўртоқ, кўп қон йўқотгансан... Шўр-пешана экан ўша жиянинг.

Яна Бузрукхўжанинг сўзлашга ҳоли келмай қолди. Оғриқнинг зўридами; аламнинг кучлилигиданми, томоғи хипса бўғилиб қолгандек эди...

Сардори аъзам деб ўзини улуғлаб юрган ва улуғлашга ўзгаларни ҳам мажбур қилаётган Зокир қўрбоши бу-

тун әрталаб қирғизларнинг Бужун деган хилватгина бир қишлоғида эди. Мадаминбек Ѓёёвон тарафдан, Эргаш Поп чўллари орқали, Раҳмонқул Бешариқ томондан Қўқонга ҳужум уюштираётганлари, бу охирги ҳамлада Сардори аъзам ҳам иштирок этиши кераклиги ҳақида фармон келиб қолди. Беш юзга яқин йигити бор эди унинг. Отланишга буйруқ бериб йўл-йўлакай режалар тузиб кела бошлади. Сендан мен катта деб юрган қўрбошиларнинг Қўқонга ҳужум қиласланлари яхши, бари бир, шамга урган парвонадек куйиб кетишади. Бутунлай куюб тамом бўлишса, яна яхши. Ана ундан сўнг Зокир бутун Фарғонанинг якка ҳукмдорига айланади, лекин Мадаминбекка ҳам, Эргашга ҳам ўзимни ёрдам бераётгандек қилиб кўрсатишим керак... Ҳужумнинг оқибати нима бўлишини ҳали ҳеч ким билмайди. Демак, эҳтиёт бўлмоғим даркор...»

Намозгар пайтида Қўрғонча қишлоғида ўзи барпо этаётган қалъасига (кейинчалик шу ерни Фарғона музо-фотининг пойтахтига айлантираман деган ширин орзу билан қўшимча иморатлар, отхоналар солдириб, атроф деворини яна икки пахса кўтарган эди) кириб келдiou, гарчи йигитлари чарчаб, отлари толиқиб турганинг билса ҳам, катта ҳужумга ўтган қўрбошиларга ёрдам тарикасида юзтадан отлиқ жўнатди. Нои эшон ҳазратларини йўл толиқтириб қўйган экан. Жанобларининг саломатликлари ҳаммадан ҳам Сардори аъзамга керак эди. Йўнкарига жой ҳозирлаб оёқларини уқалаш, белларини босиш учун икки чўри ажратди. Шом фира-шираси бўлиб қолган бир палла эди. Пандигон аъёнларидан арзнома келиб қолди. Сардори аъзам ўрнидан туриб, ишонарли йигитларини чорлаб фармонлар бера бошлади:

— Ижроқўм раисини тириклий келтиринг!

— Қочоқ Ҳасани қўлга олинглар!

— Гулнора менинг қаллиғим эди, олиб келинсин! Коғирларнинг маҳкамасига ўт қўй!

Қолган йигитларига ўйнаб-кулишга рухсат бериб, ичкарига, Ислом қўрбошидан тортиб олган қаллиғининг ҳузурига ошиқди. Бугун ўз уйида, ўз қўли билан барпо қўилган ўқ ўтмас қўрғонида мусаллас ичиб, бачча ўйнатиб кайфу сафо қилишни ихтиёр қилган эди. Шунинг учун қийғир йигитларга ҳам кайфу сафога изн бериб юборди.

Бандиларни олиб бораётган аравалар эл ётар пайтида Қўрғончага кириб бордилар. Ҳар одимда соқчилар тўхтатиб, қаёққа кетяпсан, кимни олиб келяпсан, деб сўроққа тута берганидан ўёғига юриш анча қийин бўлди. Ниҳоят отларнинг боши тортилди. Аравалар гийқ этиб тўх-

тади. Отлиқлар тап-туп ерга тушиб, бандиларниң құл-оғиңни ечиб пастга ола бошладилар. Бузрукхұжа бүтун борлиғи әзилган, бунинг устига күп қон ҳам йүқтотған әди. Пастга тушиши билан боши айланиб гандираклаб кетдію, хайрият, араваниң гупчагига сұяниб қолди. Ҳасанбайны ҳам ёнига келтириб тик түрғизиб қўйишиди. Нариги аравадаги бандини туширишаётған әди «Вой худойим» деб бир нола қылдію, дарров жим бўлди. «Бу — Гулнора, — ўйлади Бузрукхұжа, — шўрпешана етимча шу». Бандиларни қўриқлаб келган йигитлардан бир қисми қолиб, қолгани Гулнорани олиб ичкарига кириб кетишиди. Қўрғоннинг ташқари ҳовлисида базм авжига чиққанга ўхшайди. Аҳён-аҳёнда повиллаб аланга кўтариляпти. Созандаларнинг машқи, ашулачиларнинг хонишлари, қўрбоши йигитларининг:

— Адо бўлдим!

— Ендирединг-ку, бўйингдан! — деган қийқириқлари ҳам өшлитилиб турибди. «Бачча ўйнатишаётганды, — шивирлади Ҳасанбой, — Усмон болани ўйнатишаётганды ўхшайди. Қиз боланинг кийимини кийиб ўйнайди у». Бузрукхұжа индамади. Гулноранинг ҳозиргина забардаст йигитнинг қучогида зорланиб «Вой худойим», дея нола қылгани, балиқдек типирчилагани кўз ўнгидаги қотиб қолгандек әди. Ичкарига кириб кетган йигитлар қайтиб буларни ҳам орқаларидан бошлашди. Узоқ юришмади. Қичкинагина эшикдан олиб ўтиб шу эшикча ёнидаги торгина, лекин тоқиларига ранго-ранг гуллар ўйилган хонага олиб кирдилар. Чўғдек гилам устига атлас кўрпачалар тўшалган. Икки бурчакда қирқинчи фонар парпираб ёниб турибди. Гулнорани шу ерга олиб кирган эканлар. Бурчакда, қийғирдан қочган қушчадек дир-дир қалтираб турибди. «Бузрук ака!» дея бир талпиндию, тепасида турған шоп мўйловли қўрбошини кўриб қайтиб ўрнига ўтиаркан, «вой шўрим», деб қўйди.

Зокир қўрбоши кириб келди. Эгнида оқ сурпдан яктак иштон, елкасига мушк-анбар ҳиди уфуриб турған баюрас тўн ташлаб олибди. Бошида чустнусха дўппи, масжиднинг имомига ўхшаб оёғига амиркони ковуш кийган. Ўнг қўлида ялангоч тўппонча. Ўйга кира туриб чайқалиб кетди. Хайрият, мулозим ҳушёр экан, ушлаб қолди. Сўнг шошилиб хона ўртасига курси қўйди-да, устига кўрпача ташлади:

— Марҳамат қынлар!

Қўрбоши курсига ўтиргач, бошини кўтаролмай анча қийналди. «Илгари бир хум мусаллас исса ҳам маст бўлмасди, — фикридан ўтди Бузрукхұжанинг, — бугун икки

хұмчасини ичғанға үхшайды. Фирт әшакнинг үзи, әшак ҳам сувни күрса, устидаги юки билан иши йўқ, ётади олади».

Ниҳоят, Сардори аъзам қарласини тутиб олиб хона-дагиларга бир-бир назар ташлай бошлади. Нигоҳи бурчакка тушиши билан қўлини бигиз қилиб сўради:

— Бу ким?

— Пандигонли қиз бу,— шошилиб ахборот берди қўрбошилардан бири.

— Топшириғимни бажарибсан-да?

— Бажардим, Сардори аъзам.

— Офарин, сенга мукофот берамиз. Бу қиз... аввал-бошдаёқ менини эди. Уни менинг харамимга олиб киринглар.

Гулнорани типирчилаганча олиб чиқиб кетишиди. Сардорнинг боши яна тушиб кетди. Эгилган кўйи:

— Сув,— деб қўйди.

Мулозим челакда сув келтириб чинни косага қуайиб узатди. Косадаги сувни сипқиргач, ниҳоят қўрбоши қўзларини юмиб бош чайқади:

— Бу ким?— дея яна қўлини бигиз қилиб бурчакдағи йигитни қўрсатди.

— Пандигонли Ҳасанбой, — тушунтириди қўрбоши.

— Қочоқми?

— Қочоқ.

— Йигитларимни масҳаралаган шуми?

— Шу, Сардори аъзам.

— Қочоққа қандай жазо берамиз?

— Улим жазоси, Сардори аъзам.

— Қочганим йўқ,— уриниб ўрнидан турмоқчи бўлди Ҳасанбой,— мен касал ётган онамни кўргани бордим.

Сардор дона-дона қилиб гапира бошлади:

— Энди... онангни... Учқўрғондан кўрасан. Олиб чиқиб Қўлини ечмасдан қама. Эртага майдонга дор тикамиз... Хониларни мен дор остида ўйнатаман... Сен Бузрукмисан?— кайфи бир оз тарқаб бош айланиши ҳам тўхтади шекилли, Сардори аъзам ўрнидан туриб Бузрукхўжа томон кела бошлади,— ёмон савалашибди-ку? Гуноҳинг бордир-да, менинг йигитларим бескорга қўйл кўтармайди. Сен... кимнинг тарафидасан?

— Сенга ҳисоб бермайман, Зокир!

— Отиб ташлайман ҳозир.

— Отсанг отавер.

— Айт, кимнинг тарафидасан?

— Ҳар қалай қиз ўғрисининг тарафидида эмасман.

— Ким қиз ўғирлабди?

- Сен!
- Менинг мингбошимни нега ишдан олдинг?
- Шуролар ҳукумати олди уни.
- Абдураҳмонбой жаоблариши нега таладинг?
- Ҳалқ шунга қарор қилди. Гулиорани нега олдириб келдинг?
- Қучоқлаб ётгани!
- Ифлоссан!
- Тилингни тий, отиб ташлайман.
- От!
- Ыйк, ҳозир отмайман сени, бекорга ўқин нобуд қилмайман. Большовойларга сотилган хонин сифатида аламон олдида жазолайман сени. Токи тобеларимга сабоқ бўлсин, токи Сардори аъзамнинг гапини икки қилиш мумкин эмаслигини менинг фуқором билиб қўйсин. Тилингни суғуриб, кўзингни ўйиб, сўнг дорга осаман. Шундай баланд дорга осайки, ўлигинг Пандигондан ҳам кўриниб турсин!

Зокир қўрбоши, негадир қалтирай бошлади. Жадал юриб бориб обрездаги челакни кўтарди-да, саҳродан қайтган түядек ютоқиб сув ичишга тутиндি. Паққос ичиб бўлгач челакни ўчақ бошига ирғитаркан:

- Шукурбек! — деб қичқирди зарда билан.
- Лаббай, Сардорим?
- Иккови хонини оғилхонага олиб кириб маҳкам боғлаб қўй. Пойлоқчини кўпайтир. Эрталаб мен тургунча ялангликка дор қургин. Риштон фуқаросини бу ерга ҳайдаб кел.

— Айтганингиздек бўлади, сардорим,— боши ерга теккудек таъзим қилди қўрбоши.

Бузрукхўжани ҳам Ҳасанбой қамалган молхонага олиб киришди. Ҳасанбойниг қўлларигина боғланган, ўёқ-буёқ-қа юрса бўлади. Бузрукхўжани бўлса бўйнига ҳам арқон солиб тепага тортиб, ҳеч томонга бурила олмайдиган қилиб қўйишиди. На ўтира олади, на ёнбошлай олади. Сал қимиirlаса, арқон бўғиб қўйиши мумкин. Чироқларини олиб чиқиб кетишгач, молхона ичи гўристондек қоп-қоронғи бўлиб қолди. Нарироқдаги отхонаада отлар ғўрт-ғўрт беда чайнашяпти. Аввалига бир-бирларига гап қўшгилари келмай хўрсина-хўрсина жим туришди. Бетоқат Ҳасанбой аста-секин жўрасига яқинлашди:

— Энгашиб турсам, белимга чиқсанг,— дея шивирлади,— кейин иягинг билан туртиб арқонни томоғшигдан чиқара оласанми?

— Қўй, тагин бўғилиб қолмай,— деб қўйди Бузрукхўжа.

- Сенга қандай ёрдам қылсам экан?
- Сабр қылайлик.
- Жонинг қийналиб кетяпти, ахир! Ишқилиб ухлаб қолма, бўғилиб қоласан.
- Гаплашиб турайлик,— хўрсинди Бузрукхўжа.
- Ҳали аравада келаётганимда юрагимда унча ваҳима йўқ эди. Ҳозир, негадир, қўрқиб кетяпман. Қалланинг важоҳати хунук. Ростдан ҳам осиб юборса-я!
- Эҳтимол... осмас, омон қолармиз... Серовага хабарчи кетган. Қўриқчи отрядни бошлаб келса ҳам ажаб эмас.
- Бари бир, юрагим тўла ваҳима. Мабодо қисматимиз етган бўлса илтимос қиласман, осишмасин.
- Бари бир эмасми?
- Йўқ, жўра, бари бир эмас, томоғимда қитиғим бор.
- Кулдирма,— илтимос қилди Бузрукхўжа,— бўғилиб қоламан.
- Йўқ, кулдирни учун айтмаяпман, чиндан ҳам қитиғим бор. Сен қўрқаётганинг йўқми?
- Қўрқмай бўладими, Ҳасанбой.
- Мен ҳам қўрқаяпман. Яна тағини хўрлигим ҳам келяпти. Ииғласам майлим? Оёғингга бошимни қўйиб туриб йиглайман. Одамларни ўн йил кулдирдим. Кулиб туриб ииғлардим, йиғлаб туриб кулардим. Очигини айтсам, жўра, менинг ҳам қалбим тўла дард, армон эди. Қайси етимнинг кўнглида армони йўқ дейсан... Ҳамма мени масхара-боз дейди. Йўқ, жўра мен ҳам сендеқ инқилобчи эдим. Агар Пандигонда сен Қўмита тузмаганингда ўзим тузган бўлардим. Йўқсилларни қасосга ўзим бошлаб борган бўлардим.
- Ҳозир ҳам, қизиқчи, анча иш қилиб қўйдинг!
- Гап қўшмай тур, юрагимни бир бўшатиб олай. Дўстим, сенга очигини айтайми? Очигини айтсам, менинг ҳам қалбимга ишқ меҳмон бўлган. Саддинисани севардим. Соймаҳаллалик, Отинбиби аямга сабоқ олгани келиб турарди-ку, кўргансан. Қизнинг ҳам менда кўнгли бор. Фақат янгилишиб хатни укамга бериб юради. Эҳтимол қоронғида бир-икки марта унга ўптириб ҳам қўйгандир... Лекин кўнгли менда. Баҳорга чиқиб тўй қилмоқчи эдик... Мана энди бекордан-бекорга ўлиб кетяпман. ...Аямга қийин бўлади. Биласан, хотин боши билан сувчилик қиласди, бизни қанақа қийинчиликлар билан катта қилган эди-я! Йўқ, аям эшитса Зокирнинг бошини мажақлаб ташлайди. Полвон аям Зокирдақалардан тўрттасининг белини букиб қўяди. Эшитса келади, ўч олмагунча қўймайди.

Тўғрими, Бузрук, ўч олади дегин, жон ўртоқ шундай де-
гин.

— Ўч олади, албатта олади,— деб қўйди Бузрукхў-
жа,— ие, овозинг ўзгариб қолди, чиндан ҳам йиғлаяп-
санми?

— Куладиган иш бўлаётгани йўқ-ку ахир,— Ҳасанбой-
нинг йиғиси ҳиқичноққа айланиб гапиромай қолди. Буз-
рукхўжанинг ёнига чўкиб, оёқларини силаганча ҳиқил-
лай-ҳақиллай жим бўлди.

Ташқарида ҳам базм тугади шекилли, гангир-гунгир
овозлар узоқлашиб кета бошлади. Қаердандир, жуда
узоқдан ўқ овозлари эшилди. Кетидан, яна ўша тараф-
дан аёл кишининг додлагани қулоққа чалинди. Бандилар
қамалган хонанинг нарироғидан отларнинг депсингани,
айғирларнинг кексаларнинг томоқ қиришига ўхшаш кал-
та-калта кишинагани эшитилади.

— Ўртоқ, чарчадинг,— яна гап бошлади Ҳасанбой,—
бир нафас кўтариб турай, ўқ дема, жон ўртоқ.

— Яхшиси ўёқ-буёқдан гаплашиб турайлик,— шивир-
лади Бузрукхўжа.— Юракдаги ваҳима чекинади.

— Устозим Жума қизиқни ҳам хонларни масхара
қилгани учун, бир марта дорга осишга фармон беришган
экан,— ўзича бир кулиб қўйди Ҳасанбой,— бўйнига арқон
солишаётганда, ўқ тўхта, арқоннинг пишиқроғидан олиб
кел, деб туриб олиди. Сенга бари бир эмасми дейишса,
мен ўлимдан қўрқмайман, аммо арқон узилиб кетса оё-
ғим синиб чўлоқ бўлиб қолишдан қўрқаман, дебди...

Кимдир овоз бергандек бўлди, жим қолишиди. Қорон-
гилик қаъридан «Эшон бола» деган шивирлаш эшилди
яна. Енгил-енгил қўйилаётган қадам шарпаси яқинлашиб
кела бошлади.

— Бузрук!— шивирлади яна шарпа.

Бузрукхўжанинг юраги ҳаприқиб кетди:

— Кимсиз?

— Карнайчиман.

— Мадумар ака!

— Овоз чиқарма, қаердасан? Ҳа, мана топдим. Ке, ав-
вал бир қучоқлаб олай.

— Бўйнимда сиртмоқ бор, эҳтиёт бўлинг.

— Биламан, эшон отанинг ўғли, ўлим сиртмогида тур-
ганинг айтишиди. Қимирламай тур, қўлимда ўткир пи-
чиқ бор, тағин ўёқ-буёғингни кесиб қўймай. Йўқ, бўйим
стмаяпти. Қизиқчи, қаердасан, ке, аввал сенинг қўлингни
бўшатай, бўлдими, ма, энди пичиқни ол. Бузрукни бўшат,
тез бўл. Мен бир нос чекиб олай. Товба, шу пайтда хумор

қилиб қолса-я, өкмасам бўлмайди. Чучкурик келади. Бўлдингми? Орқамдан юринглар. Бузрук, сизларни Муслим қўрбоши қутқаряпти, унумтмайсан-а?

— Унумтмайман.

— Қизиқчи, сен ҳам отаңга ўхшаб бир қасам ичиб қўй-чи.

— Унумтсам, худо урсин!

Отхона тарафга тешик очишган экан, ўша ердан аввал Мадумар карнайчи ўтиб, сўнг бандиларни навбати билан тортиб ола бошлади. Жим бўлишгач, бир нафас жим қолишиди. Мадумар карнайчи яна шивирлай бошлади:

— Қўрқманглар, Сардори аъзамга наша бериб маст қилиб қўйишган. Эрта пешингача гумбурлатиб хуррак отади энди. Жияннингни ҳам қутқаришмоқчи. Пири муршидга маълумот етказишиди. Эҳтимол хоб хонасига олиб ҳам кириб кетгандир... Аиорвойнинг қизи эди-да. Етимчадан ташвишланма. Оббо, эшон бола-ей, қўлга тушиб қопсан-да, қўрдингми, бизнинг йигитлар қанақа экан!.. Ҳозир соқчиликка Муслим қўрбошининг йигитлари келади. Келишса отхонанинг олдидан чироқ кўтариб ўтишади. Ана, ўтишяпти. Юринглар, кўча бошида сизларни икки отлиқ кутиб турибди... Эшон отамга салом айт.

— Айтаман.

— Ке, шу ерда бир ачомлашиб олайлиқ! Баракалла, чиқ энди, тезроқ чиқинглар. Қизиқчи, тўхта, сен билан ҳам бир ўпишиб олай. Тўйга борганингда энди ўзинг бормагин, мени ҳам олиб кетгии. Бирга юрамиз-а?

— Бирга юрамиз.

— Қани, дадангга ўхшаб, бир қасам ичиб юбор-чи.

— Ёлғон сўзласам... шайтонга хотин бўлай...

Навбаҳор палласи

IV қисм

I

«ЮЗИМИЗ ЕРУФ БҮЛСИН»

Құқон ревкоми оғир күнларни бошидан кечирмоқда. Инқилоб яна хавф остида қолди. Қиши билан тоғларда, оліс қишлоқларда беркениб ётган құрбошилар ҳаво илій бошлаши билан, худди совуқда ер остига кириб кетган ҳашаротлардек яна қимирлаб қолиши. Қиши ичи Туркия ва Афғонистон орқали келтирілгән инглиз қуроли билан қуролланиб, оқ гвардиячы қочоқлар, түрк офицер түралардан ҳарбий таълим олған құрбошилар ҳал қылувчи ҳамлага тайёргарлик күраётгандыларини Фавқулодда комиссия раиси Михаил Колосевнинг маълумотлари ҳам тасдиқлаб турибди. Құқон түрт тарафдан құршаб олинган. Яйпан томонда баччабоз Ислом полвон куч түпляяпти. Сирдарёning ўнг ва чап соҳилларида Раҳмонқул құрбоши йигитларига машқ беряпти, қизил аскарлар олдига тушиб қочиб гоҳ Намангандан, гоҳ Ізёвон чүлларида паноҳ топиб юрган «Амирул-муслимин» яна ўзини ўнглаб олди. Риштонда Зокир құрбоши ҳамманғдан мен зўр, худо ҳоҳласа, Құқонга ўзим пошшо бўламан, деб қилич қайраяпти. Норбуво қишлоғидан отилиб чиққан мулла Шермат құрбоши газовот байроғини баланд күтариб атроғига диндорларни түплаб олди. Мадаминбек билан Тўйчи құрбоши, гарчи, Инқилоб тарағига ўтишга мойиллик билдиришаётган бўлсаларда, ким билади қайси мулоҳазага бориб, сусткашлик қильмоқда эдилар. Зоро, ўтганларида ҳам, ҳали буларга ишониб бўлмас эди... Құқон ўтли ҳалқа ичиде қолган.

Құқон ревкомининг раиси Ефим Андрионович Бабушкин ана шу ўтни алана олдирмаслик учун елиб-югурнуб чоралар кўрмоқда. Чораларидан бири ревкомларнинг раисларини алмаштириш ҳақидаги қарори бўлди. Яхши ишлаган ревком раислари, яхши ишлагани учун, табиийки жойларда анча-мунча душман ортиришди. Демак, энди ҳаётлари хавф остида. Суст ишлаганлари, гарчи Инқилоб душмани бўлмасалар-да, шу сусткашликлари билан, табиийки, босмачилар тегирмонига сув қўймоқдалар.

Демак, унисини ҳам, бунисини ҳам алмаштириш зарур эди.

Бабушкин ревком раислигига тавсия этилганларнинг, гарчи кўпини яхши билиб Инқилобга садоқатли эканлигига шубҳаси бўлмаса ҳам, бари бир уларнинг номай аъмоли билан қайтадан танишиб чиқа бошлади. Навбат Бузрукхўжага келган эди. Папкани очиб, тайёрланган ҳужжатларни бирма-бир ўқий бошлади.

«Ишонч варақаси.

Бузрукхўжа Усмонхўжаев менинг взводимга Серова станциясида турганимда босмачилардан қочиб келиб қўшилган. Аввал оддий аскар, сўнгра озиқ-овқат тайёрловчи отрядга раҳбарлик қилди. Шунингдек, бирмунча фурсат разведка группасига бош бўлиб аскарларимни хавф-хатардан эҳтиёт қилди. Мард, жасур йигит. Инқилобга садоқати зўр. Қизил Аскарлар ўртасида ҳурмати баланд. Эргаш қўрбоши йигитлари билан бўлган жангларда алоҳида жасорат кўрсатгани учун қўймондонликнинг мақтov ёслини билан тақдирланган.

Пётр ПАРАМОНОВ,

полковник, ҳаракатдаги ўқчи полк командири».

«Ишонч варақаси.

Ҳозирда Бувайда ревкоми раислиги лавозимида ишлаб турган ўртоқ Бузрукхўжаса Усмонхўжаев бу вазифага ўқчи полк разведкачиси хизматидан чақириб тайинланган. Бувайда меҳнаткашлари ўртасида Инқилоб ғояларини таргиб қилишини яхши ўйлга қўйди ва демак, Инқилоб ғалабаси учун катта ҳисса қўйшмоқда. Ростгўй, ҳалол йигит. Одамларни ўз лафзига ишонтира олиш салоҳияти бор. Бул ўртоқнинг топқирлиги ва жасорати туфайли қўрбосиларнинг уяси бўлган Бувайда бўлисида Шўролар ҳукуматининг байроги баланд кўтарилди. Отамурод қўрбосиши. Акмалхон понсадлар бул ўртоқнинг таргигботи ва во-ситачилиги туфайли Инқилоб тарафига ўтиб ҳозирда босмачиларга қарши уруш олиб бормоқда.

Бинобарин ушбуни тўғри деб:

Назиржон ХАЛИЛОВ,
Қўйкон ревкоми раисининг муовини».

«Ишонч варақаси.

Қўлимда бор ҳужжатлар ва қўшиимча текширувлар берган ахборотларга асосланиб қуйидагиларни маълум қиласман: Бузрукхўжаса Усмонхўжаев Октябрь Инқилобидан олдин ҳам ишчилар галаёнларида шитирок этиб, гоҳо ўзи

*Бу ғаләнларга бошчилек ҳам қилган. Қишлоқларда Иң-
қилюбий тарғибәтлар олиб борган, варақалар тарқатган ва
Инқилюб Құмитаси түзіб ўзи раҳбарлық қилған. Инқилюб-
дан сұнг үннеге ғалабасини таъминлаш үчүн астайдил ки-
ришган. Содиқ ленинчи, оғишлар, иккиланишлар бўлма-
ган.*

Михаил КОЛОСЕВ,

Қўқон ревкоми Фавқулодда комиссиясининг раиси».

Бабушкин қофозларни қайтариб папкага солди-да, кафтларини иш столи устига қўйиб, кўзларини юмган кўйи бошини орқага ташлади. «Йўқ, бу Оқжарга бормайди. Риштонга жўнатаман уни,— дея ўзи билан ўзи гаплаша бошлади,— бундан бошқаси Риштонни эплай олмайди. Вулқондек отиласи деб туритти. Узбек, қирғиз, тоғик эзатларининг чегараси туташади у ерда. Демак, босмачи ҳам аралаш. Тоғдан қочгани ҳам ўша ердан ўтади. Чўлдан тоққа қараб йўл олгани ҳам ўша ердан ўтади... Бузрук Риштонга боради, қарорим шу».

Бабушкин кўзларини очиб:

— Қабулхонада ким бор?— деб сўради котибидан.

— Чақирилганларнинг ҳаммаси келған,— деб қўйди нозиккина татар йигити.

— Аввал ўртоқ Усмонхўжаевни таклиф қил.

Илгари ҳам кўп марта кўришган эдилар. Бузрукхўжа-
нинг назарида Бабушкин яна ҳам кичрайиб озиб, чақа-
лоқдеккина бўлиб қолгандек туюлди.

Бабушкин бўлса:

— Ў, азамат йигит бўлиб кетибсан-ку, тўлишибсан,
паҳлавонлардек бўлиб кетибсан,— деб қўйди. Бирор билан
сўзлашганда, одатда, бир жойда ўтиrolмасди. Яна ўрни-
дан турив олди. Узбекчани анча-мунча билиб олган, бил-
ганини кўз-кўзлаш учун эмас, балки Бузрукхўжани рус-
чани билмайди деб ҳисоблагани учун, ўзбекчалаб гапира
бошлади.

— Хўш, ревком раиси, Бувайдада аҳвол қалай?— деб
сўради-ю, сўнг шошилиб қўшимча қилди,— ўзбекчани
тўёри гапирдикми?

— Тўёри гапиряпсиз,— деб қўйди Бузрукхўжа негадир
кулимсираб.

— Русча гапира оласанми?

— Оз-оз гапираман.

— Бўлмаса мен ўзбекча гапирсин, сиз ўрисча гапир-
син. Икки кишига машқ бўлади. Энди айт, қалай одам-
ларининг кайфияти? Мусулмонлар ўртасида нима гап?

— Инқилоб,— Бузрукхўжа бир кулиб қўйди-да давом этди,— ўзбекча гапирсам майлими?.. — Инқилоб бир йилнинг иши эмас экан, Ефим ака.

— Ҳақ гапни айтдинг,— деб қўйди Бабушкин.— Тўқсон фонзи мусулмон бўлган омманинг онгига Инқилоб ғояларини бир ҳафтада сингдирιб бўлмайди. Тўғри айтдинг, вақт керак, сабр-тоқат керак. Лекин гапининг қисқасини айтамиз: сиздан мамнунмиз, шунинг учун ҳам сени бошқа ёққа олмоқчимиз. Йўқ, сиз қимиrlама. Ўтиравер, тикка туриб гаплашадиган гаплар эмас бу. Сен Риштон ревкомига раис бўлиб борасан.

— Йўғ-е,— Бузрукхўжа, бари бир ўтиrolмади, ўрнидан туриб кетди.

— Ревкомнинг қарори бу,— таъкидлаб деди Бабушкин.— Уни бузолмайсан, мен ҳам бузмайман.

— Мендан сўрамасдан-а?

— Сен сиз, барни бир йўқ демайсиз. Йўқ дея олмайсиз. Сиз Инқилоб аскарисиз. Командир буюрган жойда бўлишинг шарт. Шунаقا, азизим. Йўқ, ўтириб ол. Мана, мен ҳам ўтирдим бўлмаса... Риштонда аҳвол чатоқ, жуда чатоқ. Фақат босмачи эмас бошқа аксплиниқилобий кучлар ҳам тўпланадиган манзил у. Хон эшон ҳазратларини илгари танирмидинг?

— Танийман.

— Зокир қўрбошини-чи?

— Униям... биламан.

— Ӯшандан қочиб Парамоновга қўшилгансан. Тўғрими?

— Тўғри.

— Ҳозир ана шу иккоти инглиз разведкасининг тузоғига илиниб қолган. Бир-биридан ажратиб ташлаш керак. Лекин ҳушёр бўл.

— Ефим ака, ҳали мен уёққа боришта розилик берганим йўқ-ку?

— Рози бўласан. Бошқа иложингиз йўқ. Гап бундай, азизим. Ҳали жуда ақлли гап айтдинг... Инқилоб бир йилнинг иши эмас. Лекин ортиқча сабр қилишга ҳеч биримизнинг ҳаққимиз ҳам йўқ. Майли, буёғига мен ҳам ўз тилимда ганира қолай, қийиналиб кетдим. Ҳўш, нима десётган эдим. Ҳа, ортиқча тоқат қилишга бизнинг ҳам ҳаққимиз йўқ. Инқилоб сусткашликини ёқтирумайди. Шиддат билан ишга киришасан. Бувайдада қандай ишлагаси бўлсанг ана шундай ишлайсан... Акмалхон қўрбоши қаерда ҳозир?

— Султонов полкida хизмат қўляпти.

— Баракалла, Бузрук. Сенинг бу ишингни биз бошқа-

ларга ҳам күз-күз қиласыз. Босмачиликни тугатиш — бу құрбоши йигитларини ёппасынан қиличдан ўтказыш деган сүз әмас. Түғри йўл тутибсан, азизим. Уларнинг орасида күнгли пок, соф виждонли йигитлар кўп. Адашган ва билмасдан ўзининг юзига ўзи тупуриб юрганлар бор. Биз буларнинг ҳаммасини каллакесарлар деб қириб ташласак тарих олдида юзимиз қора бўлади, бир әмас, икки марта қора бўлади... Сарқўрғонда бўлган воқеани эшитдингми?

— Қисман эшитдим.

— Полк командири Расулов билан Шатровнинг ғўрлигими бу, йўқ, бориб турган хоинлик бу! Қара-я, ариқ очгани, сув тўсгани борган юзлаб қуролсиз деҳқонларни ўртага олиб пулемётдан ўққа тутишибди. Қочмоқчи бўлганларини қишлоғигача қувиб бориб чопиб ташлашибди. Нега бундай қилдиларинг десам, қўлларида қурол бор эди дейишади. Шох кесиш учун олиб борган ўроқ билан чопқилари кўзларига қурол бўлиб қўринибди бу хоинларнинг! Мен уларнинг ишини ҳарбий трибуналга оширдим. Узим қораловчи бўламан, ўлим жазосини сўрайман уларга... Хўш, бегуноҳ ўлган бу деҳқонларнинг бола-чақалари, қариндош-уруғлари бизга дўст бўладими энди?

Бабушкин кичкина мушти билан столни уриб ўрнидан туриб кетди. Хонада уёқ-буёққа юриб гапира бошлади:

— Ҳа, ўртоқ ревком, сен буларни билиб қўйишинг керак. Орамизда хоинлар ҳам йўқ әмас. Ҳалқни бизга қарши қўзғаш учун нималар қилишмаяпти улар... Гапим чўзинлиб кетди, холосам шу, сен Риштонда тартиб ўрнатсан, босмачиликни тугатасан, ашаддийларнiga ҳса шафқатсиз бўл.

— Қарор қатъийми?

— Қачон жўнайсан?

— Аввал Бувайдадаги ишимни топширсан бўларди.

— Риштонда аҳвол ғоят оғир... Комил Муртазинни отиб қўйишидни. Қўрқма, тирик. Лазаретда ётибди. Қайта ётганингда кўриб кетсанг ҳам бўлади. Ихтиёрингга қўриқчи отряд бераман. Ҳар куни ахборот жўнатаб турасан. Лекин такрор айтаман, ҳушёр бўл, босмачиларнинг уясига кетилсан.

— Билиб турибман.

— Ташқарига чиқиб тур, кетма. Ҳозир кенгаш бўлади. Таасдиқдан ўтишинг зарур. Йўқ, тўхта, ғоят махфий бўлса ҳам сенга бир гапни айтиб қўймоқчиман. Аҳволинг таиг бўлиб қолганда Боғоддоддаги Юнусали қўрбошидан фойдалансанг бўлади.

— Биз тарафа ўтдими?

— Қўрбошилар ичидаги юриб биzinинг топшириғимизни бажаряпти.

— Айтганингиз яхши бўлди.

— Сен ревком раиси сифатида буни билиб қўйиншинг керак эди. Лекин эҳтиёт бўл, Сирни ошкор қилиб қўйма. Хўп, энди чиқиб тур, яна чақираман.

II

ХЎМРАЙГАН ҚЎЗЛАР

Риштон ревкоми собиқ ноибнинг маҳкамасига жойлашган экан. Эшиклар таққа берк. Вақт эндигина пешин маҳали бўлишига қарамай, бошқа хоналарда ҳам ҳеч ким кўринмайди. Чуваккина, серсоқол, шунинг учун ҳам бутун борлиғи соқолдангина иборат бўлиб кўришаётган чол ҳовли томондан юргуgilаб чиқди:

— Ассалому алайкум, аскар бола!

— Ваалайкум ассалом,— деб қўйди Бузрукхўжа. Чол отнинг тизгинини ола туриб Бузрукхўжага тикилиб қолди. Нигоҳлар учрашди. Икковлари ҳам бир-бирларини танидилар. Чол зинданбон эди. Бузрукхўжа қамоқдан қочаётган куни шу чол қоровулда турган, унинг соддадиллигидан фойдаланиб қочган эди.

— Хайрият, омон экансиз, ўғлим,— деб қўйди чол,— сиздан кейин мени бир ой қамаб қўйиншди. Зап келибсизда. Нима хизматдасиз, ўғлим.

— Ревкомга раис бўлиб келдим.

— Бизгами, зап келибсиз-да! Мана, маҳкамам бўш, ҳозир эшикларни очиб бераман.

— Узингиз қанақа хизматдасиз, ота?

— Ревкомга қоровул қилиб олишган. Сабаби тиринчилик экан, йўқ демадим. Аскарлар сизга қарашлими?

— Менга қарашли.

— Сал хилватроққа олсангиз бўлармиди. Замон потинч. Одамлар ваҳимага тушмасин дейман-да.

— Жой борми?

— Отхоналар бўш. Узингиз хизматда бўлганда кириб-чиқиб юрадингиз-ку. Ҳаммаёқ ҳувиллаб ётибди ҳозир.

Бузрукхўжа ўзи билан бирга келгани соқчи отряд командири Шамякинни ёнига олиб отхоналарни кўздан кечириб чиққач, бедовларни боғлашга, йигитларга эса карвон саройга бориб, дам олиб туришга кўрсатма берди. Қайтиб маҳкамага кирди-ю, мийиғида кулганча тик туриб қолди. Дунёning ишларини қаранг, бу ерда яқингинада дабдабаю тантана билан Шакархон ноиб ўтиради. Буз-

рухкүйжасыннан ҳузурига ҳақ даъво қилиб кирганда ҳақорат эшишиб, беҳурмат бўлиб чиқиб кетганди. Мана бу бурчакда унинг қўлини орқасига боғлаб хўп савалашган эди... Демак, ҳамма нарса ўзгариб турар экан-да, бу дунёда боқий қоладиган ҳеч нарса йўқ экан-да...

Бузрукхўжа орқасига ўғирилиб чойнак-пиёла ушлаб турган чолни кўрдию, хаёлнни йиғиштириб:

— Ревкомда бошқа хизматчилар ҳам борми? — деб сўради, — нега кўринишмайди?

Қоровул бобо ревкомда анчагина хизматчи борлигини айтиб, отлиқларни кўриб, эҳтимолки хонанинг ичидан беркитиб олишгандир дедиу, чиқиб кета туриб қўшимча қилди:

— Ё чақириб берайми?

— Яхши бўларди, бир танишиб олсак.

Янги раиснинг ҳузурига биринчи бўлиб Шакархон ноибининг мирзоси — Мирзача ташриф буюрди. Ноибининг олдига қандай тавозе билан киришга ўрганган бўлса, ана шундай бир алфозда кириб, хиёл эгилиб салом берди-да, сўрашиш учун икки қўлини баробар узатди. Сўрашиб бўлгач, ҳовучини фотиҳага очиб:

— Илоё омин, ревкомнинг ишига худо ривож берсин, — деб дуо қўлган бўлди.

— Хўш, хизмат? — сўради Бузрукхўжа.

— Узлари чақиртирган эканлар, — қўлини кўксига қўйиб яна таъзим қилди Мирзача, — камина ҳам ревком хизматидаман. Яъни масалан, маориф шўбасига мутасаддиман.

Бузрукхўжанинг феъли айниди. Қечаги зинданбон қоровул бўлсаю, саломингга хушласа алик олиб, хушламаса тамонно билан ўтиб кетадиган Мирзача маориф шўбасига мутасадди бўлиб олган бўлса! Наҳотки, Риштонда бошқа одам топилмабди! Мирзача ул-бул нарсаларни тушунирган бўлди, тез-тез гапира бошлади. Олтмиш тўрт қишлоқда янги мактаб очишга қизғин тайёргарлик кетаётган эмиш. Бирида сустроқ ишлаётган Ижрокўм ва яна бирида ҳамон мингбоши тургани учун ҳозирча мактабларни очиш мумкин бўлмабди.

— Шунақа денг? — деб қўйди Бузрукхўжа қошларини порози чимириб.

— Ҳа, шунақа жаноблари.

— Мен жаноб эмас, ревком раисиман, — қовоғини солиб олди Бузрукхўжа.

— Қуллуқ, қуллуқ, — бош эгди Мирзача, — жаноби... ўртоқ раис нима десалар камина учун вожибдир.

«Йўқ, буни эртагаёқ йўқотиш керак, бўйи кичкинаю ични тўла фитна бунишг. Йўқотмасам бора-бера менинг ўзимдан ҳам пора сўрайдиган бўлади бу», ўйлади Бузрукхўжа. Хонага пандигонлик собиқ мингбоши Мулла Зариф кирди. Янги куёвга ўхшаб башанг кийиниб олибди. Беқасам тўн, шоҳи қийинқ, хиром этигининг ғарчи нақ ярим чақиримдан эшитилади. Эшилиб-буралиб шунақсанги ҳокисор, шунақсанги камтарона бўлиб кирди, Бузрукхўжа бошига бирон ташвиш тушган бўлса, ёрдам берсам бера қолай деб ўйлай бошлаган эди, қарангки, у ҳам ревкомнинг олиқ-солиқ йиғувчи лавознмида экан. Мулла Зариф шу гапни айтиши билан Бузрукхўжага сўзлашга имкон бермай, ҳолаҳвол сўрашишга тушиб кетди. Лаънати босмачиларни узоқ қарғади, уйинг куйгурлар ҳаммаёқни хонавайрон қилиди, деди. Ниҳоят, узоқ оҳ-воҳдан кейин энсаси қотиб столли чертганча жим ўтирган Бузрукхўжага яна мурожаат қилиб: «Укагинам, ҳамқишлоғим, ўзинг Ижроқўмга раислигингда кичикроқ лавозим сўраган эдим, иложи бўлмади шекилли бера олмадинг. Мана бу ерда, хайриятки, менбоп иш топилиб қолди. Ахир шўролар томонига ўтганимни ўзинг биласан-ку. Пирқага қабул қилишларни сўраб ўртоқ Муртазинг маълумотнома бериб қўйғанман», деб сўзини тугатди.

Мулла Зариф сўзлаётганда Бузрукхўжанинг кўз ўнгидага энг сўнгги учрашувлари жонлана бошлади. Босмачилар бостириб келаётганда мингбоши ниятига етган ғолиб бир кишидек ҳи-ҳи-ҳилаб кулиб «ҳорманг энди, тўйбоши», дея пичинг қилган эди. Ҳозирги айтган гаплари ҳам Бузрукхўжага пичингдек туюлиб вужудини зирқиратиб қалбини ўртаб юборди. Энтиқиб кетди. «Демак, сен ҳам ўз маслагинг учун курашни давом эттираётган экансан-да,— деган фикр ўтди бошидан,— Шўролар ҳукумати номидан солиқ солиб босмачига жўнатиб турибсан. Сени бу өрга босмачилар қўйган, босмачининг одамисан».

Мулла Зариф ўйларга берилиб ўтирган Бузрукхўжадан сўзларига жавоб кутни оғзини пойлаб маҳтал турарди. Бузрукхўжа бошини кўтарди.

— Бошқа гапнингиз йўқми?

— Илтимос шуки, ҳамқишлоқ, қанотинги зода бўлсам. Ахир, сulton суягини хўрламас дейдилар.

— Менга ахборот тайёрлаб келинг.

— Қанақа ахборот?

— Қанча солиқ йиғдингиз, кимлардан йиғдингиз, қанча харж бўлди, кимларга бердингиз, ҳаммасига ёзма ҳужжат келтиринг.

— Мулла Бузрук!

— Эрталаб тайёр бўлсин, рухсат энди сизга, чиқинг!

Мулла Зариф кўп нарсаларни айтмоқчи эди. Ҳамқишлиғи рўйхуш бермагач, қўлини кўксига қўйиб чиройли бир таъзим қилди-да, бурилиб чиқиб кета бошлади. «Пандигондан жуфтакни ростлаганинг эсингдан чиқибди-да,— деган фикр ўтарди унинг бошидан,— кўрамиз, Риштондан қандай қочар экансан! Ёзма ахборот эмиш-а...» Эшик олдига етганда орқасига ўгирилиб шунақангি бир чиройли табассум қилдики, юзи гул-гул яшнаб кетгандек бўлди.

Собиқ миршабхона нозири Темурбек ҳам лавозимда экан. Кириб кела туриб холавачасини кўргандек суюниб, хандон отиб кулиб юборди. Бузрукхўжа охириги бор кўргандан буён у анча тўлишиб, қорин ҳам қўйибди. Қорни худди халтачага солиб икки оёғи орасига осиб қўйилгандек пастлаб тушибди. «Ревком келди дейишса, қочиб ўтирибман-а, деди кулгиси тўхтагач,— оббо оғайнин-еъ, хуш кўрдик, хуш кўрдик, қадамларига ҳасанот». Кўришиш учун қулочини кенг ёзиб келаётган эди, Бузрукхўжа истамайгина бир қўлини узатиб:

— Ҳойнаҳой, сиз ҳам бирор лавозимдадирсиз?— деб сўради.

— Худди айтганингиздек,— хурсанд жавоб қайтарди Темурбек.

— Масалан?

— Халқ милициясига бошчилик қиляпман, ўзим тузиб олдими уни.

— Нима?!— Бузрукхўжа андак бўлмаса қичқириб юбо раёзди. «Сен миршабхона нозири сифатида инқилоб арафасида инқилобчиларни хўп калтаклаган эдинг. Қандай қилиб энди инқилобчи бўлиб олдинг», деб сўрамоқчи эди, бўғилиб турганинданми ёки ҳозир сўроқнинг мавриди эмас деб ўйладими, сўрамади. Аламини ичинга ютди. Ўрнига ўтириди:

— Хўш, халқ милициясининг ишлари қалай?

— Аъло даражада.

— Нечта йигитингиз бор?

— Ўн тўртта.

— Қуролсизлари-чи?

— Улар ҳам шунча.

— Идораигиз қаерда?

— Эски миршабхонада. Ингитларим ўз уйларидага туришади. Керак бўлганда чақиритириб келаман.

— Босмачилар тез-тез ҳужум қилиб турнишадими?

— Шу ой ичи ҳужум бўлмади ҳисоб.

— Олдинги ойда-чи?

— Бир-иккىн бор келишди. Лекин уришиб ўтирмадик. Нега десангиз улар күпчиллик эди, беҳуда қон тўкилмасин дедим-да.

— Ҳозир чиқиб карвонсаройнинг қибла томонини милиция уйига айлантирасиз. Қуролли йигитларингиз кечасию кундузи ўша ерда эгарланган отдек шай туришсин. Уқдингизми?

— Уқдим. Лекин Бузрукхўжа ўртоқ, мендан бир арзодд бор. Яъни айтмоқчиманки, маош масаласи чатоқ. Мулла Зариф деган бир хазиначи пайдо бўлиб қолган. Қачон пул сўраб борсак, сандигини қопқоғини очиб, мана ҳеч нарса йўқ, деб тураверади.

— Бу ҳақда эрта бафуржга гаплашамиз,— сұхбатга тезроқ якуш ясагиси келиб қолди Бузрукхўжанинг,— ҳозир бориб йигитларингизни йиғинг. Жамлангач, менга хабар беринг. Улар билан гаплашмоқчиман.

«Э, тавба, э, тавба,— хонада ўёқ-буёқ юра бошлади ревком раиси,— бу лаънатилар яна барча лавозимни эгаллаб олишибди-ку! Инқилобни йўқсиллар қиласкану, эски амалдорлар давом эттирад эканда. Амалиярастлар, авлод-аждоди текин еб ўтган буларнинг. Кетмон чопишмайди, ўроқ тортишмайди. Аммо лавозимни эгаллашда устаси фаранг булар. Демак, бирлашиб олишган. Олдинги ревкомнинг қўл-оёғини боғлаб ишлатмай қўйганлар. Ариза бериб кетишга мажбур қилганлар. Демак, эртадан бошлаб мени яккалашади. Дадил бўл, Бузрук, бўлмаса оёғинг осмондан келади...»

Шарпасизгина юриб Қоровул бобо кирди:

— Чойингизни янгилаб берайми, совиб қолгандир?

— Ота, хизматчиларнинг ҳаммаси келиб бўлдими?

Қоровул бобо негадир атрофинга ҳадиксираб кўз ташлади:

— Асоб отдел Ўрунов қолдилар. Чақирдим. Ўзи буёқ-қа чиқсан деяпти.

— Меними?— ҳайрон бўлди Бузрукхўжа.

— Ҳа сизни.

— Йўқ.— бош чайқаб қўйди Бузрукхўжа,— чиқиб айтинг, буёқка тездан келсин.

Қоровул бобо иложим қанча дегандек елкасини бир қисдию, чиқиб кетди. Хиёл ўтмай кулимсираганча орқасиға қайтаркан, худди уэр айтиётгандек бир оҳангда деди:

— Чиқмасангиз хафа қиласмиш.

— Мени хафа қиласмикан?

— Ҳа энди, чиқа қолинг, ўғлим, муроса яхши-да.

Бу қанәқаси бўлди а? «Особ отдел» ревкомлар қошида тузилиб Ийқилоб тартиботини назорат қилишда уларга ёрдамчи эди-ку! Ёрдамчи ўз бошлапни ҳузурига чақириб, чиқмасанг хафа қиласман леб ўтиrsa-я. Бир одим йўл Бузрукхўжа унинг олдинга чиқиши ҳам мумкин. Лекин иш бошлаш олдиндан мавқенини қўлдан берниб қўймайдими? Кейин иш юрита олмайди-ку... «Йўқ, чиқаман,— сакраб ўрнидан турди Бузрукхўжа,— қани афти-ангорини бир кўрай-чи». «Особ отдел» бошлиғи Ўрунов ўттиз бешларга борган, силлиқ пешонаси кенг, юзи чўзиқдан келгани учун ияги йўқдек кўринадиган, қиррабурун бир киши экан. Ёлғиз эмас, ҳозиргина Бузрукхўжанинг ҳузурида бўлиб чиққан ҳалиги хизматчилар билан жамулжам ўтиришибди. Бузрукхўжа остоидан ўтиши билан, негадир жим қолишиди. Фаолларнинг жамулжам ўтириши, Ўруновнинг юпқа лаблари айёрони қимтиб нафрат тўла кўзларини қисганча боқиб туришларими — нимадир Бузрукхўжани орқасига штаргандек бўлди, оста остида тўхтадек колди.

— Нега тўхтадинг, келавер,— худди ёш болага галиргандек бир оҳангда сенлаб деди Ўрунов. Сенлаши Бузрукхўжанинг вужудида қалтироқ қўзғагандек бўлди. Нафасы қисилиб кела бошлади.

— Қаердан келдинг?— яна ҳалиги оҳангда сўради Ўрунов.

- Қўқондан,— деб қўйди Бузрукхўжа.
- Нима иш билан келувдинг.
- Ревкомга раис бўлиб келдим.
- Бошқа одам қуриб кетган эканми?
- Шунақа шекилли.
- Қани, мандатларни бир кўриб қўяйлик-чи.

Бузрукхўжа вужудида қўзғалган ғазабни ҳарчанд уриша-да, босолмади. Қўллари баттарроқ қалтирай бошлади. Қалбида хўрланишга ўхшаш бир туйғу ҳам туғён уриш келмоқда эди. Кўкрак чўнтағидан мандатини аранг олди.

Ўрунов кўрсаткич бармоғини ликиллатиб имлади:

- Олиб кел буёққа.

Мандатни қўлига олгац орқа-ўнгини ағдариб кўрди. Негадир буринини жийириб ҳидлай бошлади. Унинг юзидағи кишини эрмак қилаётганига ўхшаш бир ифода қуюқлашиб, лабларининг четидаги мазах, кесатиқ кўпайиб бормоқда эди:

- Эҳтимол, бунинг қалбакидир.
- Ўртоқ Бабушкиннинг имзосини кўрмаяпсизми?
- Бақирма йигитча,— жуда босиқ, жуда оғир ва шу

нининг учун ҳам кишининг жаҳлини қўзғайдиган бир оҳангда деди Ўрунов,— ҳозир ҳаммаёни қаллоб Бабушкинлар босиб кетган. Мен мандатингни текшириб кўраман. Унгача чойхонага бориб чойхўрлик қилиб ўтири, хўпми? Қанд-қурс олишга пулинг борми?

Ўрунов ҳеч қизишмасди. Сокин гапиради. Ҳар сўзини таъкидлаб, хонада ўтирган бошқа хизматчилар яхши эшитсан учун дона-дона қилиб айтарди:

— Мен бу ерда «Особотдел»ман. Мабодо мандатинг тўғри бўлса, ишлашга рухсат бераман. Билиб қўй, ҳар бир қадаминг назоратимда бўлади. Инқилоб йўлидан озгина тоғсанг, пешанангдан пақиллатиб отиб ташлайман.

«Пўк, бу инқилобчи эмас, амалпараст бир маҳлуқ бу. «Особотдел» пардаси ортига беркиниб олган хоин бу!— фикридан ўтди Бузрукхўжанинг,— мени ўзига тобе қилиб олмоқчи. Айниқса, мана буларнинг олдида керилганини қаранг. Кўриб қўйинглар, ревком раисини ҳам ҳайдаб чиқардим демоқчи шекилли. Менинг бу ерда қандай ишлашим, ишнимнинг ривожи ҳозир, шу дақиқада ҳал бўлади...»

— Нега қараб турибсан, ёки эшикни тополмаяпсанми?— жуда меҳрибон бир оҳангда сўради Ўрунов,— эшикни кўрсатиб қўйями?

— Мандатни бер бүёққа!— Бузрукхўжа қўлини чўзганча Ўрунов томонга бора бошлади. Ўрунов чиндан ҳам мандатга қўл узатди деб ўйлаб, уни кафтлари орасига олиб беркитаётган эди, худди шу дақиқада Бузрукхўжа унинг томоғидан хинпа бўғдиню, чаққонлик билан ёнидаги тўппончасини ҳам олиб қўйди. Тўппончасини олгач томоғида турган қўлини бўшатиб, Ўруновнинг бошинга шундай бир зарб билан урдики, знёлиташиб, нимжонгина Ўрунов ўтирган курсисидан ағанаб тушди. Бузрукхўжа ўзини унугандек бир аҳволда эди. Ағанаб тушганини ё сезди, ё сезимади. Фақат тепкилашдан чарчагандан кейингина ўзига кела бошлади. Яна Ўруновнинг ёқасидан олиб тикка турғазди-да, деворга суюб қўйди:

— Бабушкинлар кўпайиб кетганими?— негадир тилига шу гап келиб қолди Бузрукхўжанинг.

Хизматчилар қайси тарафишиг ёнини олишни билмай, ҳангуманг бўлиб қолишган эди. Мулла Зариф бас қилинг дея Бузрукхўжа томон бир-икки хезланиб бордию, лекин бари бир ажратишга ботина олмади. Ўруновни яна оёққа турғизиб қўйганини кўриб ҳаммалари енгил нафас олишиди. Бир-бирлари билан зимдаи кўз уриштириб олдилар.

— Мен... мен,— аранг нафас олиб турарди Ўрунов,— инқилобий ҳушёргингни синамоқчи бўлувдим.

— Синамоқчи бўлувдим?— қаҳр билан сўради Бузрукхўжа.

— Ҳа,— хўрсиниб деди Ўрунов,— шошқалоқ экансан.

— Инқилобий кучимни ҳам бир синааб кўр бўлмаса, ма-на!— Бузрукхўжанинг ғазаби яна қайнаб кела бошлади. Ўруновнинг қулоғи тагига бир-икки тарсаки туширгач, та-ғин томоғидан бўғиб олди:

— Муртазинни ким отди?

— Билмайман.

— Биласан, ўша куни мажлисда бирга экансан.

— Қоронғи эди.

— Ёлғон, пешин маҳалида отилган у. Ҳозир Оқерга жўнайсан. Комил Муртазинга ким ўқ отганини аниқлаб қайтасан,— шундай деб Бузрукхўжа Ўруновнинг ёқасидан қўлини олди,— сенга биринчи топшириғим шу.

— Тўппончамни бер, бўлмаса,— ёлвора бошлади Ўрунов,— бермасангиз ўёқларга боролмайман.

— Тўппончангни топшириғимни бажарганингдан кейин оласан, жўна ҳозир.

Бузрукхўжа гурсиллатиб қадам ташлаб ташқарига чи-қиб кетди.

III

ЕТИМЛАРНИНГ МУНГЛИ НИГОҲИ

— Оббо Бузрукхўжа-еї, охири келибсан-да, жўра?

— Келдим, Маҳмудбой.

— Менга қара, раис бўлиб келдингми, а?

— Ҳа, раис бўлиб келдим.

— Ихтиёрингда аскар ҳам бордир?

— Ҳа, жуда кўп.

— Вой-бў, жуда катта бўлиб кетибсан-ку, а! Қара, ки йимларинг ҳам бошқача, ўзинг ҳам қизил аскарга ўхшайсан. Офарин, дўстим, офарин. Ённингдаги тўппончанг ҳам ўзинингникими?

— Ўзимники.

— Ўқиям бордир.

— Бўлмаса-чи.

— Қе, яна бир ачомлашайлик. Ҳеч тўймаяпман сенга Қара-я, тақдир экан-да, бўлмаса ўша босмачилар қўл оёғингни боғлаб олиб кетган куни ҳаммамиз сени ўлдиги чиқариб қўйган эдик... Ҳалимаҳон ҳам келдими?

— Ҳа, бугун эрталаб олдириб келдим.

— Үй топдиларингми?

— Топдик.

Ҳозиргина маҳсус чопар орқали Пандигондан олдириб келинган Мулла Маҳмуд қувснчини ичига сиғдира олмагани учун хонада айланниб жўрасига тоҳуқ ўнгдан боқиб, тоҳуқ чапдан боқиб савол ёғдиримоқда эди.

Савол навбати энди Бузрукхўжага келди:

— Нималар кўтариб юрибсан?

— Буларми? Мана бу қовоқдагиси гўжа ош, халтадаги сузма. Отинбиши аям берниб юбордилар. Болагинам очнаҳор юргандир деб, андек йиғлаб ҳам олдилар. Менга қара, Бузрук, сен нега ҳалигача уларни кўргани бормадинг? Яхши эмас, жўра!

— Бугун, Ҳалима билан бормоқчи бўлиб турувдик. Дадам қалайлар?

— Юрибдилар ҳаммани кулдириб, ёш болага ҳам ҳикмат айтиб.

— Акам-чи?

— Биласан-ку, аянг уни шудгорнииг ичидан туққан. Ердан муз кетиши билан Абдураҳмонбайдан олган ерига чиқиб кетган. Қам кўраман.

— Ижроқўм бува қалайлар?

— Рустам чолми, бало экан у. Қўрбошиниям тинчитяпти, ревкомниям бошқаряпти.

— Хўш, ўзингининг аҳволинг қалай. Қори акам тузукмилар?

Мулла Маҳмуднинг кичкина юзидан порлаб турган қувончни кимдир қўли билан сидириб олгандек бўлди. Хўрсиниб бош эгди:

— Дадамдан айрилиб қолдим, Бузрук.

— Вафот этдиларми?

— Кеча қирқини ўтказдим. Э жўра, дадам шўрлик кўп қишиналдилар. Мен кетсам сўққабошинииг билан кимларга хор бўласан деб, жон беришлари жуда қиёни бўлди. Юраклари тўла армон билан кетдилар. Армонли дунё экан бу, жўра.

Мулла Маҳмуд кўз ёшларини арта-арта жим бўлди. Ич-ичидан келаётгани хўрсинини босиш учунми, ўриндан туриб хонани бир айланниб чиқди. Бузрукхўжа дўстининг кўнглини кўтариш учун куйинма, ёлғиз эмассан, деб қўйдию, тўсатдан эсига келиб қолди шекилли, Гулиора қайтиб келдими, деб қўшимча қилди.

Мулла Маҳмуд ўрнига ўтириб яна хўрсиниди:

— Қўй, ўша жиянингни.

— Хон эшон ҳазратлариникида турибдими?

— Уша ерда. Тарки дунё қилган эмишлар...

Уша оқшом Муслим қўрбошининг йигитлари Бузрукхўжаси билан Ҳасанбойни бандиликдан озод этишгач, Мадумар карнайчи Пир муршиднинг хобхоналарига кириб, тунда қизингиз Гулнорани ўғирлаб келишган, қўрбошининг ҳарамида турибди, дея шипшитиб қўйди. Аввалига Пир муршид ишонмади, қўрбоши менинг юзимга оёқ босламас, деб ўйлади. Лекин ичкарида қўрбошининг ҳарамида ғужанак бўлиб ўтирган Гулнорани ўз кўзи билан қўриб, шунақангидан тутақиб кетди, маст уйқуда ётган Сардори аъзамни ҳассаси билан бир-икки бор туширмоқчи ҳам бўлди. Зокир калла бу ишдан мутлақо хабарим йўқ деб, яна бошини кўрпага ўраб олди. Пир муршид ўша куниёқ Гулнорани Пандигондаги жиннихонасига жўнатиб юборди. Кейинчалик қизни олиб кетиш учун Мулла Маҳмуд бир неча бор борди. Усмонхўжа отанинг ўзи келиб кетди. Ҳаммасига бир хил жавоб бўлди — бормайман, тарки дунё қилдим!

— Сени чақиришимдан мақсад бир маслаҳатли гап бор эди,— жимликни бузди Бузрукхўжаси,— дўстим, сен Риштон музофотидаги энг ўқимишли ҳам билимдон йигитлардан бирисан. Сенга ғоят масъулиятли вазифа топшираман, ревкомномидан топшираман. Лекин йўқ демайсан... Бу ерда мен яккаланиброқ турибман. Ердамингга жуда муҳтоҷман.

— Хўш, қанақа вазифа,— шошилиб сўради Мулла Маҳмуд,— ахир мен Ижроқўмда котибман-ку?

— Уни бошқа бирорга берамиз. Сен, жўра, ревком қошидаги маориф шўбасига раҳбарлик қиласан. Жамики қишлоқларда босқичли мактаб очасан. Муаллимлар топиб ишга туширасан.

— Мен-а?

— Ҳа сен.

— Йў, эплолмайман,— қўллари билан ҳам йўқ дегандек ишора қила бошлади Мулла Маҳмуд.

— Эплайсан!— буюргандек қилиб деди Бузрукхўжаси,— ёлғиз эмассан, биргалашиб ишлаймиз. Энди юр ноиб жанобларининг етимхонасига борамиз. Айтишларича, Зокир калла етимларни ўз тасарруфига олиб, ўзидан бошқани йўлатмаслик ҳақида фармон берган эмиш. Кечаки вакилимни жўнаттган эдим, ичкарига киритишмабди. Зокир ўғил болалардан ўзига қулбаччаю, қизлардан ҳарамига канизаклар тайёрлаш ниятида юрганиниш. Ўзини пошшадеб ҳисоблаб юрибди у қонхўр. Кетдик.

— Гүжани ичиб олмайсаңми?

— Ҳа, айтгандек.

Қоровул бобони қақыриб коса сұрашды. Қелтирғач, жимгина ўтириб хүріллатиб гүжа ҳұплай бошладилар. Бузрукхұжа гүжа баҳона бўлиб аяснин әслаб кетди... Тонг пайтида туриб дүқиллатиб жүхори түйгандир. Кейин пайпасланиб ўчоққа олов қалагандир. Оловнинг сарғиши алангасига тикилиб ўтириб Бузруккисасини әслаб юм-юм йиғлаб ҳам олғандир... Бузрукхұжаннинг томоғига нимадир тиқилғандай бўлди. Гүжа худди елимланғандек оғзида айланмай қолди.

— Аямни соғиндим! — овози қалтираб ўридан туриб кетди.

Икки милиционер ҳамроҳлыгыда етимхонага жүнадилар. Дарвоза тақа-тақ берк. Дарвозахона олди супурилмаган. Оёқ остида ғөв ғазон, чүп-хас, бамисоли дарвоза қурилғандан бүён бу ерга одам боласи қадам босмагандек. Эшикни узоқ тақиллатдилар. Ниҳоят, нима гапинг бўлса ўша ердан айтавер, деган дўриллоқ овоз эшитилди. Ревкомдан келғапларни тушунтира олмадилар. Ҳалиги дўриллоқ овоз, қаердан келган бўлсанг ҳам Сардори аъзамдан қоғоз олиб кел, баччабоп бола тамом бўлиб қолди, деб жавоб қайтарди. Милиционер йигитлар девор ошиб эшикни очишиди. Овоз эгаси қўрбошининг йигитларида экан. Қўлида миљтиқ, эгнида патронтош. Худди калтак еган кучук боладек тишларини ғижирлатиб дафдағ қалтираб турибди. Ҳовли бўм-бўш. Одам зоти кўринмайди.

— Етимлар қани? — сўради Бузрукхұжа.

Қўрбоши кўзлари иргиб чиққудек хўмрайнб турарди. Тунд жавоб қайтарди:

— Ичкарида.

— Ҳаммаси бўлиб... нечта бола бор?

— Йигирма учта.

— Кўп дейишишган эди-ку?

— Кече яна олтитаси қочиб кетибди.

— Нега қочади?

Қўрбоши хўмрайган кўзларини оёғи остига тикиб жим қолди. Жавоб қайтармади. Болалар қўрбошиларга бачча бўлишдан қўрқиб қочиб кетишиганди. Буни айттолмасди у. Ҳопаларни айланса бошладилар. Етимлар қишиғир келгандан ўзини барг остига беркитган чумчуклардек бурчак-бурчакда ииснеб, кўзларини мўлтиллатиб туршарди. Кўзлари тўла ваҳима, қўрқув, хўрлик юзларидан шундоққина ўрмар

лаб юргандек. Кир-чир болаларга Мулла Маҳмуд бир-иқкаки саволлар берган бўлди. Ошпаз ҳам, қараб турувчи масъул киши ҳам анови милтиқ кўтариб хўмрайиб турган қўрбоши экан. «Кимларнингдир тилаб-тилаб олган дил-бандлари булар,— бошини чайқаб қўйди Мулла Маҳмуд,— шўринг қурғурларнинг мунғайиб туришини қаранг».

Бузрукхўжа жимгина қайтиб келиб қўрбоши йигитнинг елкасидан патронтошини ечиб, қўлидан милтиғини олди:

— Қайси қишлоқдансан?

Йигит бурун катаклари кенгайиб пишқирди: индамасдан дарвоза томон кета бошлади. Эшик олдига етгач, ўғирилиб, еб юборгудек бир хўмрайиб қўйди. Бу ерга милиционер йигитлардан бирини қоровулга қолдириб қизлар бўлинмасига ўтишди. Эшик оғаси вазифасини ўтаётган чол ўғил болалар ҳовлисида бўлаётган воқеаларни кузатиб турган экан шекилли, қаршилик кўрсатмай дарвозанинг очиб берди. Жория Солияхоним бир маҳаллар Шакархон ноибни қандай ҳурмат-эъзоз билан кутган бўлса, кейинчалик етимхона Сардори аъзам тасарруфинга ўтгач. Сардорга қанчалик тавозе билдирган бўлса, ана шундай бир алфозда кутиб олди уларни. Ҳовлиниг ярмигача югуриб келди-да, икки қўлини кўксига баравар қўйиб энгашди:

— Хуш кўрдик, бегим!

— Мен бек эмасман,— хўмрайди Бузрукхўжа.

— Хўш кўрдик... жаноблари.

— Мен жаноб ҳам эмасман, ревком раиси бўламан.

Бузрукхўжа бу аёл ҳақида нохуш гапларни кўп эшитган. Қошлирига қуюқ ўсма қўйинб, икки чаккасидаги гажагини нақ иягигача тушириб олган, қўлида қўша-қўша билагузук, қулоғида ойбалдоқ ёниб турган бу аёлнинг овозидаги қичиқ, боқишиларидағи ишва Бузрукхўжанини кўнглидаги шубҳани оширгандек бўлди. Вужудида жирка нишга ўхшаш бир нарса пайдо бўлиб асабини қўзғай бошлади.

— Қўрбоши тез-тез келиб турадими?

— Сардори аъзамни сўраяптиларми?

— Ҳа.

— Худога шукур, йўқлаб турадилар. Қийналганимиз йўқ. Кунора қўй сўйиб турамиз.

— Охириги марта қачон келувди?

— Икки ҳафтача бўлди, бегим. Қани, ичкарига кирсингар. Бир писла қайноқ чой қиласай.

— Сэгиralар кўмми?

— Гоҳ кўнайиб, тоҳ озайиб туришади. Бегим, қани, ич-

карига кирсинглар,— Солияхоним ниманидир таъкидламоқ-чидек күзларини ғалати сузиб қўйди. Бузрукхўжа жирканниши кучайиб, нафрати ошиб бораётган бўлса-да, қизлар бўлмасига неча сафирани жойлаш мумкинлигини аниқлаш нияти бўлгани учун, орқасига қайтиб кетолмасди. Негадир шу пайтда ичкаридан нималар борлигини, ноибнинг ҳарами қанақа эканлигини ҳам билгиси келиб қолди.

— Кечирасиз, бегим, энди бизнинг ихтиёrimiz сизга ўтдими?— яна қошларини алланечук чимириб сўради жория.

Бузрукхўжанинг ўрнига Мулла Маҳмуд жавоб берди:

— Етимларга инқилоб оталиқ қиласди энди!

Мақтаничоқ аёллар бисотини кўз-кўз қилгандек, кўз-кўз қилаётганда шавқу завққа тўлиб кетгандек, Солияхоним ҳам олдинга тушнб, сафиralарнинг хоналарини бирма-бир кўрсата бошлади. Хоналар озода, саришта эди. Етим қизлар ёшига, бўй-бастига қараб жойлаштирилган. Каттароқларини олиб кириш осонроқ бўлиши учуми, ноибнинг ҳарамига яқинроқ жойлаштирибди. Хосхона Шакархон кириб юрган пайтлардагидан ҳам чиройлироқ ясатилган. Шоҳи дарпардалар, атлас кўрпачалар дарича орқали тушган нурда нурга қўшилиб ял-ял ёниб турибди. Қозиқда Сардори аъзамининг устки кийимлари: банорас тўн, қундуз телпак, қора пўстин осиғлиқ. Токчалардан бирида дутор, чилдирма сингари чолгу асбоблари қатор териб қўйилган. «Бечора қизларнинг иффати шу ерда тўкилар экан-да,— Мулла Маҳмудининг ингичка бўйни қалтирай бошлади. Ҳисснёти баланд, хаёлотга бой, таъсиран бир йигит эмасми, кўз ўнгига ўша иффати тўкилган қизалоқининг қиёфа-си жонлана бошлади. Қўгиричоқдек ясатилган қизалоқ гап нимадалигини тушунмасдан, чиройли кийим-кечакларга маҳлиё бўлиб тортишибгина кириб келади. Дутор чалинади. Нозик бармоқларини қирениллатиб ўйнинг тушади. Удасидан чиқса, нимана-нимана ашула ҳам айтиб беради. Кейин мусаллас ичиб маст бўлиб, шаҳвоний ҳире тўлқинидан кўзларига қон қўйилиб бораётган Шакархонинингми, Сардори аъзаминингми гўштдор оёқларини нимжон қўллари билан оҳиста-оҳиста уқалай бошлайди... Бир нафасдан сўнг қизалоқиниг одам боласи тоқат қила олмайдиган чинқириги эшитилади...

— Даҳшат!!— Мулла Маҳмуд ер тепиниб ташқарига югурриб чиқиб кетди.

Солияхоним Бузрукхўжанинг ўтиришига таклиф қимла бошлади. «Бир инёлагина чой ичмасангиз кўнглиминиз жойига тушмайди, стимчамиз-а, ўқсиб қоламиш», деди. Хос-

хонага ташриф буюрганлар фақат майшат учун келишиди, эркак зотининг бундан бошқа қувончли машғулот йўқ деб қаттиқ ишонган ва бу хизматни ҳамиша ўринлашиб келган Солияхоним Бузрукхўжа хонаи хосга қадабосиши билан хайрият, унинг ҳам кўнглида илинжи боэкан деб ўйлаб, қаршисида турган ревком раисининг кўларнда ғазаб, юзларида нафрат ёниб турганини пайқамай унинг атрофида парвона бўла бошлади:

— Бу кечак... ташриф буюрадиларми? — негадир жуд паст, лекин ишвали бир оқсангда сўради Солияхоним.

— Нима?

— Вой, унақа хўмрайманг, бегим, юрагимни ўйнатишуборсиз-а. Келинг, худо хоҳласа, хурсанд бўласиз... Тишининг кавагида биттасини асраб юрибман. Ҳурилик дейсиз, ўзиям эндигина ўн тўртга кирди-да. Нордонгин гирд-гирд чайнаса бўлади!..

— Ифлос! — турган жойида қалқиб кетгандек бўлдабузрукхўжа.

— Вой, вой, бегим. Вой, ўлмасам!

— Ҳозир бўғиб ташлайман сен одамфурушни!

Бузрукхўжа чиндан ҳам бўғмоқчилик икки қўлини одинга чўзганча орқаси билан тисарилиб бораётган Солияхонимнинг устига бостириб бормоқда эди. Йўқ, бўғмади. Ташқарига чиққач, милиционер йигитга тездан арава тишиб келиб бу қўшмачини кўч-кўлони билан даштга ташлаб кел, деб буюрди. Мулла Маҳмуд ҳалиги оғир таассиротлардан қутула олмай, ҳамон ҳовлида возиллаб юри «Даҳшат, даҳшат!» дея шивирлар эди. Кўчага чиққачанчагача бир-бирларига гап қўшолмадилар.

— Хўш, Мулла Маҳмуд, — деди ниҳоят ревком раиси, етимларни кўрдингми?

— Даҳшат, даҳшат! — боши яна силкиниб кетди Мулла Маҳмуднинг, — етимларнинг кўзларидаги мунг, сағирларнинг юзидағи ваҳима, кўрқув мени тамом қилди. Бичоралар, ахир булар ҳам кимларнингдир азиз фарзандлари бўлишган...

— Хўш, энди биз билан ишлайсанми?

— Ишлайман, жўра. Мана шу етимлар учун ҳам ишлаганим бўлсин энди.

— Демак, тўғри айтдинг, ишни мана шу етимхонада бошлаймиз, — ҳалиги руҳий тутқаноғи ўтиб энди соки гапира бошлади Бузрукхўжа, — чамалаб кўрдим, ўғил билалар бўлмасига яна олтмиштата, қизлар томонига эллицатча сағирни жойласа бўларкан. Сен жўра, то маори шўйбасига идора очиб бергунимча етим болалар билан

бирга яшайсан. Ҳам мураббийсан, ҳам муаллимсан. Келишдикими?

— Энди йўқ демайман, йўқ деёлмайман. Бечора болалар.

Бузрукхўжа шошмасдан давом этди:

— Ҳозир хаёлнимга бошқа бир гап ҳам келиб қолди. Келинойинг Ҳалимахон уйда зерикиб ўтирибди. Аёллар ғалати бўлади-да, ўзи. Мен ҳам инқилобга ҳисса қўшай, ишингизга ёрдамлашай, деб ҳоли жонимга қўймаяпти. Ана унга ҳам иш топилди. Келинойингни мутасадди қилиб тайинлаймиз бу ерга. Қейин, жўра, буниси сени жуда хурсанд қиласа керак, рафиқанг Гулнорани ҳам бу ерга олиб келамиз.

— Келмайди у! — негадир жаҳл билан хитоб қилди Мулла Маҳмуд.

— Хат-саводи яхши, билимдон қиз. Уни сафираларга муаллима этиб тайинлаймиз.

— Бузрук!

— Гап қўшмай тур, мен борсам келади. Ҳалимахон икковимиз борамиз. Агар қишлоқда зарур ишинг йўқ бўлса ҳозироқ орқангга қайт, етимхонага бориб уёқ-буёқни тартибга келтир. Эртадан Ҳалимахон икковларинг қишлоқ айланиб етимларни йиғасизлар. Арава бераман. Одамлар шўролар ҳукуматининг етимпарвар ҳам эканлигини ўз кўзлари билан кўрснилар. Инқилобда ғалаба қилиш бу босмачига қарши ўқ отишдангина иборат эмас...

Бир оз фурсатдан сўнг Бузрукхўжа Ҳалимахонни орқасига мингаштириб Пандигонга жўнаб кетди.

IV

МУСЛИМ ҚЎРБОШИ ТАСЛИМ БЎЛМОҚЧИ

Бузрукхўжа, аслини олганда, бугун-эрта Пандигонга бормоқчи эмас эди. Тўғри, ота-онаси, қариндош-уруғларини соғинган, уларни тавоғ қилиб келмоқ ҳам қарз, ҳам фарз. Лекин бориш мўлжали ҳафтанинг оҳирроғида эди. Бугун, тўсатдан, режаларни ўзгартиришга тўғри келиб қолди. Риштонга келиб тушган кунининг эртасига ёқ Муслим қўрбошининг қалбига қўл солиб кўрмоқ учун махфий киши юборди. Гадойлар тўрвасини елкасига осиб олган, чўлоқ эшакка миниб юрадиган, соч-соқоли ўсиб чипакам дарвеш қиёфасига кириб олган бу киши аслида бувайдалик. Бузрукхўжа Бувайдада ревкомига раис бўлиб кирганида бу гадой воситачиликни бир неча бор ўршилатган. Буз-

рукхўжанинг ишончини қозонган. Шу сабаб уни ўзи билан олиб келганди. «Гадой» шу кечаси қайтиб келиб Муслим учрашувга рози, эртага тунда, ой чиқиб келаётган бир пайтда, Шакархон ноибнинг даштдаги тегирмони орқасида, катта тол тагида у сизни кутади, ёлғиз борасиз, у ҳам ёлғиз келар экан, деди. Ахборот эмас, интизор кутилган хушхабар эди бу! Муслим қўрбошидек бир киши ревком ранси билан учрашувга мояиллик билдирибди, демак, ажаб эмаски, таслим бўлишга ҳам рози бўлса. Агар бордию, таслим бўлса, Сардори аъзам бошчилик қилаётган босмачилар ич-ичидан нурай бошлайди, қани энди шундай бўлса! Лекин Бузрукхўжанинг Муслим билан алоқа ўрнатаётганлигини ғоят махфий тутиш нияти бор. Атрофидагиларга ишонмайди. Урунов ҳам, Темирбек ҳам ҳали синовдан ўтмаган. Сардори аъзам билан махфий алоқалари ҳам бўлиши мумкин. Ҳўш, нима қилиш керак, қандай қиласа бу учрашув махфий қолади? Лекин нима бўлганда ҳам қўриқчи отряд бошлиғи Константин Шамякини хабардор қилиши керак. Ўзи билан келгани учунми, Бузрукхўжа ҳозирча фақат ўшангагина ишонади. Хайрият, ёш командирдан яхши маслаҳат чиқди. «Албатта, учрашишингиз керак. Ҳавфсизликни эса ўзим таъминлайман,— деди у ҳеч иккиланмай.— Тегирмонга йигитларимдан тўрттасини деҳқонча кийинтириб дону дун тортгани жўнатаман. Сизни эҳтиёт сақлашади». Бузрукхўжа учрашувга қарор бер гач, уни махфий сақлаш учун атрофидагиларни чалғитиш умидида Пандигонга кетяпман деб овоза тарқатди ва кўпчиликнинг кўз ўнгидаги хотинини орқасига мингаштириб ўша ёққа жўнади.

Пандигонда узоқ турмади. Жияни Гулнора билан ҳам ади-бади айтишиб ўтирмай, эртага Ҳалимахон опанг билан Риштонга борасан, буйруғим шу, бажар, деб қўқолди.

Қоронғи тушиб қолган эди. Озгина кечикса, ой чиқи қолиши мумкин. Келишилган вақтда тайинли жойга бор маса қўрбоши қалбида шубҳа туғилади. Ошиқиш кераға, ошиқмаса бўлмайди. Бўм-бўш, ҳали вақт эрта бўлишига қарамай жимжит ҳам бўлиб қолган қишлоқ кўчаларидан отини тоҳ йўрғалатиб, тоҳ йўрттириб ўтдию, ниҳоят кенг даштга чиқиб олгач, йўрғасининг ҳам, йўртишиниң ҳам баракаси бўлмаган, оёқлари йўғон, бели калта, поин гадан кўра аравага кўпроқ мослашган қизил қашқанини бошини эркин қўйиб бир-икки аччиқ қамчи босди. От аравага ўрганиб қолганидан олдинги оёқларини осмонга санратиб чопа бошлади. Йўл ҳеч кўпаймасди. «Кечикмаса

гўрга эди-я,— фикридан ўтказа бошлайди Бузрукхўжа,— қизинқ, қўрбоши нега энди учраиш учун, албатта, тегирмон бошини танлади экан? Ахир, у ерда одам кўп бўлади-ку? Хилватроқ ўрикзорми, эгаси кўчиб кетган боғми қулай эмасми? ...Ишқилиб қўрбошининг нияти яхши бўлсин-да. Ўраб олиб асир олишлари, ёки отиб ташлашлари ҳам мумкин-ку! Қудаш ревкомининг раисини худди шундай қилиб қўлга туширишган. Кейин шартларига қўнмагач, отиб ташлашган. Йўқ, Муслим қўрбошида бунаقا ният бўлмаса керак. Қотиллик нияти бўлса,— ўйлари тўхтамасди Бузрукхўжанинг,— ўшандা мени нахтина ўлимдан қутқармаган бўларди... Бордию, ўша куни сир очилиб, Муслим қўрбошининг боши гаровга олинган бўлса-чи? Сардор Бузрукхўжанини тирик тутиб бермасанг, сендан қонли интиқом оламан деган бўлса-чи... Нима бўлса бўлди энди, орқага қайтиш йўқ...»

Тегирмон бошинга етгач, Бузрукхўжа қийналиб чопганидан оқ кўпикка ботиб кетган отининг устидан тушиб етаклаб олди. Катта толни топиш учун атрофдаги дарахтларни синчилаб кўздан ўтказа бошлади. Тегирмонда одам кўп бўлса керак, ҳў, нариги дарахтларга қатор отлар, эшаклар боғланиб, араваларнинг шотиси кўтариб қўйилган. Ёнбош қурилган икки тегирмон худди кимўзар ўйнаётгандек гувиллаб турибди... Оғир тошларни парракка ўтириб олган девлар айлантиради, дейишарди. Эҳтимол, ўша девлар гувиллаб овоз бернишаетгандир. Атроф шунақанги қороники, қалин экилган толларнинг қуюқ шохлари қорониликни шунақанги кучайтириб беряптики, Бузрукхўжа ўзини худди жар тубига тушиб қолгандек ҳис қила бошлади. Хайрнат, ой кўтарилиб кела бошлади. Тоғ орти ёришиб, дарахтларнинг орасидан ёруг оламга хира туйнук очилгандек бўлди. «Бу толларнинг қайси бири энг каттаси экан?— ўй суриси қаёққа юришини билмай тек туриб қолди. Бузрукхўжа,— Шамякининг йигитлари мени кўришдимикан... Ишқилиб оёғим осмондан бўлмаса гўрга эди-да!»

Қоронилик қаърини ёриб улкан бир шарпа яқинлашиб кела бошлади. «Бу — ўша,— фикридан ўтди Бузрукхўжанинг,— ҳа, ўшанинг ўзи!» Оёқ-қўлида қалтироқ турганини ҳис қилдию, шошиллаб қўлтиғида турган тўппончасига қўл узатди.

— Ассалому алайкўм!— овоз берди шарпа.

— Ва алайкўм ассалом.— Бузрукхўжа вужудида беўрии қўрқув қўзгағанидан ўзидан-ўзи уялиб қўлинин тўп-пошасидан олди,

Муслим құрбоши Бузрукхұжадан бир газ бүйі баланд, боз устига елкасига қора пүстин ташлаб, бошига саватдек келадиган катта телпак кийиб олғанидан нақ қора девларга ўхшаб күрініар әди. Құл беріб омонлашгач:

— Кечикиб қолмайин деб жуда шошдим,— деб қўйди Бузрукхұжа.

— Лекин йигитларинг... кечикишмабди,— дўриллаган овоз билан деди қўрбоши.

— Сезган экансиз-да.

— Менинг йигитларим олдинроқ келишган әди.

Бузрукхұжа, негадир, ўзини ўнғайсиз сеза бошлади:

— Эҳтиёт яхши-да.

— Йигитларингнинг қуролларини олиб ўзларини қамаб қўйишибди,— шошмасдан гапира бошлади қўрбоши.

Бузрукхұжанинг вужудидаги ҳалиги қўрқув яна тўлқини уриб ўтгандек бўлди:

— Нега?

— Эҳтиёт яхши-да, — деб қўйди қўрбоши бепарвогина.

Бузрукхұжанинг танидаги қўрқув қалтироққа айланди. Нияти бузуққа ўхшайди... бенхтиёр тўппончасига қўл узатди. Муслим қўрбоши елкасидаги катта пўстинини қўлига олиб:

— Нарироққа борсак, яхши бўларди,— дедиую йигит нинг жавобини ҳам кутмасдан олдинга тушиб юра бошлади. Дўнілик бир жойни ташлаб, афтидан, атрофни кузатиे туриш учун шундай қилди шекилли, қўлидаги пўстини ерга кенг ёзи-да, ўтира туриб: «Қани, ревком, сен ҳам ўтири-чи», деб қўйди. Бузрукхұжа иродаси ва салоҳият ўзиникидан устунроқ бўлган бу одамнинг ҳеч қанда хавфни писанд қилмай ўзини дадил ва мағрур тутаётгани лиgidan ва унинг қаршисида ўзини ожиз сеза бошлаганидан аввалига бир неча дақиқа довдираб турди-да, аста секин ўзига кела бошлади. «Менинг орқамда қудратл Шўролар ҳукумати турибди. Шу ҳукумат номидан келгай ман,— деган ўй вужудига куч бағишлиб, ишончига ишон қўшгандек бўлди. Ревком раиси аввало қўрбоши жаноғларига бандиликдан озод этгани учун раҳмат айтмоқ эканлиги, қолаверса бутун Туркистон ўлкасида қўрбошлилар ҳаракати аста-секин пасайиб, шу Фарғонадагина би ҳовуч босмачи қолганлиги, булар ҳақида тарих аллақач ҳукм чиқариб қўйғанилиги, ва демак, эпди ортиқча қон тишини бас қилиш пайти келганлигини яхшилаб тушунтаришини йўл-йўлакай режалаб келган әди. Шошмасдан, сўларини дона-дона қилиб узоқ гапирди. Муслим қўрбоши кенг чордана қуриб, бошини солинтирганча жим ўтиради

- Шүролар томонига ўт дейсанми? — түсатдан телпак ли бошини баланд күтарди қўрбоши.
- Ўтсангиз яхши бўларди, — маърузаси тугамагани учун бир оз ранжиғаннамо деди Бузрукхўжа.
- Ревком меші отиб ташламайдими?
- Отмайди.
- Ким кафолат беради бунга?
- Мен бераман.
- Бизни босмачи деб эълон қилдиларинг-ку. Босмачи бўлиб қайси юртни босиб олибмиз?
- Халқни талаяпсизлар.
- Мен... халқни талаган эмасман. Ғайридинлар бостириб келяпти, бешикдаги болаларгача қиличдан ўтказиш япти, деб гап тарқатишди. Чумчуқнинг уясига ҳам яқин борсанг, чирқиллаб қўлингни чўқийди-ку! Мен одамман ахир. Одам сифатида ўз уйим, ўз дини имонимни, мени боқиб турган шу тупроқни ҳимоя қилишга отланишим керакмиди, ахир... Кейин билсам, бу ваҳималарни турк тўрлари тарқатишаётган экан.
- Ораларингда турк офицерлари ҳам борми?
- Сардори аъзамнинг атрофини ўшалар ўраб олган. Бизни яқинига йўлатмайди... Кейин бу ваҳима гапларни Пири муршид тарқатаётганликларини ҳам сезиб қолдим... Энг ёмони Зокир аглаҳ экан. Ҳали сен айтгандек, ши босмачилик. Бойлик тўплаш пайига тушиб қолган. Қашқарга икки дуркун тилло жўнатди... Қийин-қийин камбағалга қийин бўляпти, ревком! Отам, иккита акам ўртага олиб бу ишингни тўхтат, бўлмаса сени ўзимиз отиб ташлаймиз, дейишди. Лекин, ревком, сен мени тўғри тушун. Зокирдан қўрқаман. Ўзимдан эмас, йўқ, бир кун туғилиш, бир кун ўлиш бор, йигитларимни қириб ташлайди у, ана шундан хавотирдаман. Уидан ажралиб чиқишим учун ундан кўра кучлироқ кишига суюнишим керак, тушуняпсанми?
- Нечта йигитнинг бор? — шошилиб сўради ревком раиси.
- Юзта.
- Зокирда-чи?
- Менинни ҳам қўшиб ҳисоблаганда беш юзга яқин. Эҳтимол ортиқроқдир. Яширади, сирини бирорга айтмайди.
- Демак, Шўролар томонига ўтишга қарор қилганингиз аниқми?
- Мен икки хил ганирадиган хотинчалишлардан эмасман, — исгадир тиззасига қаттиқ муштлади Муслим Қўр-

боши.— Сен анови гадойни воситачи қилиб жұнатмага-
нингда мен жұнатған бўлардим. Мадаминбекдек ақлли ва
яна уч мингдан ортиқ шай йигити бор бир одам қизиллар
тарафига ўтган экан, демак, ҳақиқат сизлар томонда экан-
да, деб ўйлаб юрувдим.

— Зокир қўрбошининг кайфияти қалай?

— Үлгунча олишаман деяпти.

— Демак, ўлими яқин экан-да!

— Йўқ, ревком, чучварани хом санама. У баттол хий-
ла кучли. Турк тўралари бирам миљиқлар жұнатяптиki,
ҳавасга отгинг келади.

— Ўзи қаерда ҳозир?

— Қирғизлар орасида юрибди. Чамамда яна аскар
тўплайпти. Мени «Келин бости» довонига қоровул қилиб
қўйиб кетган. Қизилларни ўтказмайсан, деб топшириқ
берган.

— Қачон қайтиши мумкин?

— Сирини бирорга айтармиди у. Гап шу, ревком, мен
қизиллар томонга ўтаман. Лекин иккита шартим бор. Би-
ри — мени суд қилдиришга йўл қўймайсан, суд қилишга
лойиқ гуноҳим йўқ, деб ҳисоблайман. Иккинчи шартим
шуки, менинг йигитларим қуролларини топширмайди,
ёнимда бўлишади. Ҳимоясиз қолсак, Зокирнинг йигитлари
чавақлаб кетишади.

— Шартингиз унча оғир эмас.

— Йўқ, ревком, жавоб беришга ошиқма. Сенам хўжа-
йинли одамсан. Аввал Қўқондаги бошлиқларинг билан
маслаҳат қилиб кўр.

— Бошлиқлар менга ваколат беришган.

— Бордио алданиб қолсам-чи?

— Шўролар ҳукумати ҳеч кимни алдаган эмас.

— Ҳар қалай гаровга бирор нарса қўясан.

— Бошим гаровда.

— Юз кишига... бир бош... озлик қилади, ревком.

— Ота-онамни танийсиз-а?

— Танийман, таниганим учун ҳам воситачиликка сени
танладим. Яхши одамнинг боласи хонилик қилмас, дедим.
Бўлмаса Олтиариқ ревкомидан ҳам вакил борган эди.
Унга рад жавобини берганман. Демак, ревком, мени ишон-
тириш учун ҳам ўзингни, ҳам ота-онангни гаровга қўйяп-
сан, шундайми? Бўлмаса, ревком, энди гапни бас қилай-
лик. Шартимга кўнгаилигинг ҳақида менга битта қофоз
бер. Ҳар қалай, кўнгил тўқи учун-да. Четига муҳр босил-
ган ўша қизил қофозингдан битта берасан. Йигитларимга
кўрсатаман.

— Мандат сўраяпсизми? — ҳайрон бўлди Бузрукхўжа.
— Ишқилиб қизишлидан бўлсин-да, бошқасига кўнмай-

ман.

Ой кўтарилиб атроф хийла ёришиб қолган, дўнгликда ўтирганлари учун бир-бирларининг юзи, кўзларида тез-тез алмашиниб турган ифодаларни бемалол кўришлари мумкин эди. Қўрбошиннинг сўзларидағи ҳалиги қўрслик, менсимаслик оҳанглари ўзгариб, самимият пайдо бўла бошлади. Ора-чора кўксини тўлдириб кулиб, ҳамсуҳбатининг тиззасига уриб-уриб қўймоқда. Қалбида тўлқин ураётган қувонч шу йўсин ташқарига отилиб чиқаётгандек. Унинг аҳволи танг эди. Сардори аъзам билан ораларида қора мушук ўтганига анча кун бўлиб қолган. Бир-бирларига ишонишмайди. Сардор йўлига юрмагани, қилмишларини қалбан қўлламагани учун ундан ўч олиш пайига тушиб қолган. Пайт пойлаяпти. Кимнингдир ҳимояси даркор бўлиб қолган шу паллада ревком ўз қанотига олишга сўз беряпти. Гуноҳидан ўтишга тайёр эканлигини айтапти. Бундан сўнг ўзингни ҳимоя қилишга имконият ҳам яратиб бераман деган гапларни айтапти... Мана шуларнинг ҳаммаси Муслим қўрбошиннинг руҳидаги нотиничлик, қалбидаги ваҳимани кўтариб, ўрнига қониқиши, шодлик ҳисларини қўяр, аҳён-аҳёнда тўлқинланиб кетишининг боиси ҳам шундан эди.

Муслим қўрбоши орамизда бўлган гапни ўнбошиларимга етказаман, розилик беришса, эрталабга яқин Риштонга кириб бораман, деб юзига фотиҳа тортди-да, пўстинини қоқа-қоқа елкасига ташлади.

— Шу ерда кутиб тур,— деб қўйди сўнгра,— тегирмонга келган абжир йигитларингни олиб кетасан.

Бузрукхўжа эҳтиётсизлик туфайли қўрбошилар қўлига тушиб қолган ва шу сабабли бошларини ерга теккунча эгиб олган «тегирмончи» йигитларни олиб Риштонга жўнади. Эрталабгача Қўқон билан алоқа боғлаши, қўрбоши қай шарт билан таслим бўлаётганинги Бабушкинга маълум қилиб унинг кўрсатмасини ҳам олиб улгуриши керак эди.

V

«ОЛТИНЛАРИМ — ҚАЛБИМНИНГ ҚОНИ»

Шакархон ноиб бошига ногаҳоний мушт келиб тушган кишидек бирмунича фурсат гаранг бўлиб юрди. Ёргу дунё билан иши бўлмай қолганди. Атрофида юз бераётган алғов-далғовларнинг ҳаммаси маъносиз, таъсирсиз, унга

алоқаси йўқдек ўтиб кетмоқда эди. Гоҳо иссиқ танчага бағрини бериб, пешонасими юмшоқ кўрпага қўйганча соатлаб ўй суриси кетар, қарори қатъий бўлмагани учун ўйлари ҳам узук-юяуқ бўлиб на қалбига қувват, на руҳига тетиклик берарди. Кўчага ҳам кам чиқади. Чиққандা ҳам бамисоли ўтган-кеттанларни кўрмаётгандек, на салом беради, на саломига алиқ олади. Гоҳо йўл ўртасида, худди қаёққа юришини билмаётгандек, тек туриб қолади. Томирларига қурт тушган қари чинор тик турганча қурй бошлиганидек ҳам маънавий, ҳам моддий таянчларидан бир-ма-бир маҳрум бўлиб бораётган Шакархон ҳам тик турганча ўлиб бормоқда эди...

Аммо вақт энг катта шифокор экан. Кунлар ўтиши билан аста-секин вужудидаги карахтлик, ланжлигу бепарвонлик ўтиб, худди шам ўчиш олдидан бир парпираб ёниб атрофни чароғон қилгандек, руҳи ёришиб, танига аввалги ғайрат, томирларига аввалти қайноқ қон қуилиб кела бошлади. Қасос туйғуси ғайратини жўштириб, шиҷоатини ошириб юборганди. Сардори аъзамдан ўша ювиндихўр ўша нонтеки баттолдан ўч олмоқчи эди. Шакархон Шакархон бўлгандан буён бирор унинг мушугини пишт дея олган эмас! Зокир калла бўлса уни тутиб олиб дўппосла ди. Таҳқирланиш хавфини большевиклардан кутаётгаш эди, хавф қўйнида экан. Ўзи боқиб, эъзозлаб катта қилгани бу кўрнамак уни калтаклабгина қолмай, қамоққа ташлади. Ялаб-юлқаб тўплаган бойлигининг бир қисмини тортиб олди! Йўқ, бу кўрнамакдан ўчини олмагунча кўнгли жонига тушмайди энди... Аммо тақдир аравасининг тескары югураётганини қарангки, ундан на ўч олиб бўляпти, на қочиб қутилиб бўляпти. Тўйчи қўрбоши оладиганини олиб Зокирнинг хумдек калласини кесиб келаман, деб ваъдан қилган эди, удласидан чиқолмай, охири қизиллар тарафига ўтиб кетибди. Энди нима қилиш керак? «Э худо, менга йўл кўрсат, икки ўт ўртасида қолдим-ку,— фифон чекарди Шакархон,— большевиклар, мана, ҳокимиятни қўлга олди! Ревком ҳам туздилар. Бугун-эрта мени ҳибсга олишлар ҳам мумкин. Эҳтимол, суд ҳам қилишар. Кимдан пано сўрайман, э худо! Қўрбошиларданми, мени шилиб олишади-ку, улар! Махфий иш кўраётган тўдаданми? Йўқ, буватанфурушлар узоққа боролмайди. Менга на келгиндин турклардан, на товламачи инглизлардан манфаат боради. Йўқ, мен бу мўлтониларининг қутқусига учмаслигим керак... Кося синди. Энди уни бут қилиб бўлмайди. Оламини остин-устун қилиб юборган большевикларга қарши туриш энди гирт аҳмоқлик бўлади. Йўқ, махфий иш кўраётгаш

хурматли иттифоқчилар, мени тинч қўйинг, эшигимни энди тақијлатиб келманг. Товба, ватанпарварлар эмиш, ватанпарвар бўлсанг ўз уйингда кўрсат кароматингни. Риштонда пишириб қўйибдими сенларга. Иўқ, энди большивикларга қарши бормайман. Кучим етмайди, ожизман! ...Бордию улар билан ярашсам-чи... Иўқ, мени хонавайрон қилишини бошлаб берган аслида ўшалар-ку! ...Аммо Зоқир... э худо, қандай қилиб ўч олсам бўлар экан ундан, йўл кўрсат ўзинг... Нима бўлганда ҳам олтинларимнинг қолганини сақлаб қолишим керак. Умрим борича йиғдим уларни. Мисқоллаб йиғдим, бағримнинг қони қўшилган уларга...»

Шакархон ноибнинг жуфти ҳалоли Пошшохон ойимнинг она авлоди Олтиариқда яшайди. Замон нотинч бўлганидан буён Қашқарга биргалашиб ўтиб кетсак, деб қисташади. Бугун уч кун бўлди, яна хабарчи келган. Хабарчи келган кундан буён Пошшохон ойим эрим ҳойнаҳой буғал кўнса керак деб, тайёргарлигини кўриб ўтирибди. Шакархон ичкари ҳовлидаги тоқиси баланд айвонда, кунга бетгай жойга тўшак ташлаб баҳорнинг илиқ офтобига тобланиб ётганди. Кам ҳаракат қилганидан семириб, бақбақаси ҳам худди эркакларникideк осилиб тушган Пошшохон ойим елкасида оппоқ дастурхон, кумуш товоқда қайноқкина шўрва кўтариб, шарпасиз эрига яқинлашаркан, наст овоз билан:

— Ўйғоқмисиз, бегим? — деб сўради.

Шакархон бир кўзини очиб: «Овқатинг пишдими?» деди, қўзғалиб чордана қурди. Хотини дастурхон ёзиб ўзи ҳам қаршиисига чўкаркан: «Вой офтобнинг тафти бирам ёқимлики», деб қўйди. Лочирали шўрвани ноиб хуш кўрар, уни тез совиб қолмасин дея албатта кумуш товоққа қўйдирар эди. Иштаҳа билан ича бошлади.

— Бегим, хабарчига жавоб берсак бўларди,— Пошшохон аста гап бошлади. Шакархон ялт этиб хотинига бир боқдию, жавоб қайтармади. Жуфти ҳалоли шу пайтда жуда қариб қолгандек кўринниб кетди кўзинга... Салкам қирқ йил бирга турмуш қуришди. Саодатли онлар ҳам кўп бўлган албатта. Фуссоли дамларда бир-биirlарига ҳамдард бўлишган. Шакархоннинг дилида унга нисбатан илиқ бир меҳр бор эди-ю, аммо бу меҳр ҳеч қачон қайноқ муҳаббатга айланмаганди. Ҳамиша ундан қочиб яшади. Пошшохон ойим буни сезар, аммо ҳеч қачон юзига солмас, бугун бўлмаса эртага фарзанд кўрсак ҳаммаси жой-жойнга тушиб кетади деб унинг қўрслигини, гоҳо ёлғон сўзлашини, ўйшашлар билан тонготар кайфу сафо қилишини — ҳамма-

ҳаммасини кечирар эди. Ноиб жаноблари қариб қоляпти. Түрган гапки вақти соати келиб оламдан ҳам ўтади ва түрган гапки, Пошшо ойимни ҳам бу дунёга боғлаб қўйганлари йўқ. Авлод-аждоддан қолиб келаётган бойлик нима бўлади. Ноибнинг жуда узоқ ва жуда ношуд қариндошларига қоладими? «Йўқ, бу хазинаю дафиналар менинг уддабурон жиянларимда қолгани маъқул», деб ўйларди Пошшо ойим ва ўйлаган сари эрини жиянларига қўшилиб Қашқарга жўнашга ундарди.

— Хабарчи бугун кетмоқчими? — сўради ноиб шўрвани ичib бўлгач.

— Жавобингизни олганда кеча кетмоқчи эди.

— Хўш, Пошшохон, ўзинг нима дейсан?

— Бегим, мен аёл кишиман,— кўзларида ёш айланиб қолди Пошшохон ойимнинг,— сизнинг ихтиёригиздан ташқари нима ҳам дер эдим.

Шакархон чуқур хўрсинди:

— Мен ҳам кетсакми деб турибман.

— Худоё умрингиздан барака топинг, бегим!

— Рўзғорни нима қиласан?

— Ярмини бева-бечораларга улашсам, сиз нима дей сиз?

— Яхши ўйлабсан.

— Ярми уйда қолар... Ким билади дейсиз, эҳтимол қайтиб келармиз.

— Энди, Пошшохон, гапнинг буёғига қулоқ сол. Кетишга кетамиз, лекин иккимиз тенгдан эмас. Шунча тиллони бир йўла олиб кетиб бўлмайди. Йўл потинч, ҳамма ёқда қароқчи... Иккига бўлиб олиб кетамиз. Аввал сен жўнайсан. Бир қисми сен билан кетади. Жиянларинг ҳуши ёр йигитлар, худо хоҳласа, сени эҳтиёт қилишади. Мабодай йўлда бир гап бўлгудек бўлса, бойликдан ажралсак, ярмидан ажраламиз. Қолган қисмини ўзим орқангдан етказиб бораман. Йиғлама, тақдирдан қочиб бўлмайди. Йиғлама деяпман!.. Олтинларни тенг иккига бўлиб ярмини сенга ажратиб қўйганиман. Дадаигдан, боболарингдан қолган меросинг кўпайса кўпайдики, озайгани йўқ... Начор фарзанд кўрмадик. Кўрганимизда бу бойлик бўлнимага бўларди. Йиғлама, бўлмаса мен ҳам йиғлаб юбораман.

— Ишқилиб сиз ҳам орқамдан борасизми?

— Худо хоҳласа, албатта бораман. Лекин бу ерда ҳаланча ишларим бор. Шунча еру мулк, қўтондаги қўйлар уюргалиги отлар, уй-жойлар... Йўқ, мен буларни ташлаб кетолмайман. Сен кетаверганинг маъқул. Пошшохон, иккимиз ҳам қарибик. Қариганда киши қариндош-уруғлар

орасида бўлгиси келар экан. Жиянларинг ёмон йигитлар эмас... Мен кейинроқ...

— Вой, бегим, йиғлаяпсизми? — чинакамига ачиниб деди Пошшохон ойим.

— Йиғлаяпман, йиғламай бўладими?

— Унда қўйинг, мен ҳам кетмайман.

— Йўқ, Пошшохон, сен кетишинг керак. Мана, кўриб турибсан, чолдек мункайиб қолдим. Худо кўрсатмасин менга бир гап бўлгудек бўлса менинг қариндош-уруғларим ва хазинамга кўз тиккан бошқа очопатлар бойлик талашиб сенинг томоғингдан бўғишади, соchlарингдан тортқилаб, азоб беришади.

— Йиғламанг бўлмаса.

— Қўй, Пошшохон, бирпас йиғлаб олай. Негадир, шу пайтда йиғлагим келиб қолди. Сен менга вафодор хотингина эмас, балки, бир онамдек ҳам бўлиб қолган эдинг. Бошимни силардинг, эркалардинг, хатойимни юзимга солмасдинг... Лекин, бари бир сен кетганинг яхши. Мендан кейин сени хўрлашларини ҳечам истамайман.

Эру хотин гоҳ йиғлашиб, гоҳ ўринсиз йиғлаяпмиз, деб бир-бирлари устидан кулишиб эртасига кечқурун йўлга чиқишиди. Олдинги аравага Пошшохон ойимнинг кийим-кечаклари, қимматбаҳо рўзгор буюмлари ва яна алланарсалар тугилган бўғчалар юкланди. Ортидан бораётган қўшотли коляскада эру хотин ёнбош ўтириб кетишяпти. Кечки салқиндан эти жунжикибми, Пошшохон ойим эрининг пинжига кириб, бошини елкасига қўйиб олган. Ҳаво очиқ, кўкда юлдузлар мўлу кўл бўлганидан қоронгилик унча сезилмас. Гоҳо хавфсираб олис-олисларга кўз ташлаб боришарди. Ноиб йўл хавфли эканлигини билганидан ҳар бирига беш тиллодан бериб иккита соқчи ёллаган. Умрларида бунақа катта пулни кўрмаган соқчи йигитлар, шу кунни яратган худога шукроналар айтишиб, бири олдинда, бошқаси орқароқда ҳушёр кетишмоқда. Эски араб қишлоғига кираверишда йўл торайиб, чангалзорлар орасидан ўта бошладилар. Риштондан буён орқаларидан эргашиб, гоҳ кўриниб, гоҳ йўқ бўлиб келаётган отлиқ ёнларидан бедовинни қуюндек учириб ўтиб кетди. Хиёл ўтмай аравани бошқариб бораётган йигит:

— Босмачилар!! — деб қичқириб юборди. Шу қичқириш асносида варанглаб милтиқлар ҳам отилди. Орқа ҳам олдидан келаётган соқчилар елкаларидан милтиқ олишга улгуришмади — от устидан учиб кетишиди. Йўлнинг икки тарафидан, чангалзорлар орасидан ҳайқириб отлиқ-

лар чиқиб кела бошлашди. Күз юмиб-очгунча аравакаш билан коляска ҳайдовчини пийпалаб ерга босдилар.

— Войдод, ким бор! — еру күкни зирқириатиб қичқириб юборди Пошшохон ойим. Додлаганча ўрнидан тураётган эди, орқадан яна гумбурлаб ўқ отилди. Коляскага юзига қора мато тутиб олган беш-олти киши ташланиб эру хотинин бирдан кўтариб ерга отишди. Коляска билан арава кўз юмиб-очгунча йўқ бўлиб қолди. Довдираб қолган Шакархон худди туш кўраётгандек, нима қилишини, нима дейишини билмас эди. Сувсиз ариққа отишган экан. Пайпасланиб йўлга чиқиб олдию, хотинини ахтара бошлади. Пошшохон ойим ёпниб келаётган кимхоб паранжисига ўралган кўйи кўксини чангллаганча фужанак бўлиб ётарди. Ноиб шошилиб ёнига чўкди. Авайлаб бошини тиззасига олди. Кўли билчиллаб қонга теккандек бўлди. Кўксидан фарёд узилиб чиқди:

— Э тангрим!

Пошшохон ойим жон талвасасида, пайпасланиб, эрининг бўйнига тармашди:

— Бегим!..

— Жоним, сабр қил, ҳозир иложини қиласиз.

— Бегим... .

— Сабр қил, мана ҳозир ярангни боғлайман. Қон тўхтайди. Худо хоҳласа тўхтайди.

— Энди... энди сиз билан қоламан, кетолмайман.

— Қоласан, худо хоҳласа энди бирга бўламиз, ажралмаймиз.

— Қабрим... қаровсиз қолмасин.

— Ундей дема!

— Сўз беринг.

— Жоним, вафодорим...

— Мендан рози бўлинг... Етимларга садақа улашинг... Орқамдан йиғлаб боришин. Болам йўқ эди, болам ўрнида йиғлашсин... Мен... мен...

Пошшохон ойим сўнгги сўзларини айттолмади. Худди ўрнидан турмоқчи бўлгандек юқорига бир талпиндио жим бўлиб қолди. Боши бир томонга оғиб, эрининг бўйнида ҳолсизгина турган қўллари сидирилиб туша бошлади. Жони узилган эди. Ноиб хотинининг ҳали совиб улгурмаган танини бағрига маҳкам босганча кўча ўртасида узоқ ўтириб қолди.

«АДОЛАТ ҚИМНИНГ ТОМОНИДА»

Пошшохон ойимнинг совуқ қабрга қўйилганига ҳам мана, бир ойдан ошиб қолди. «Халқ кўмди уни,— йиғи аралаш ўйлар эди Шакархон,— Риштон аҳли кўмди. Демак, хонадонимнинг нуфузи ҳали кетмаган экан-да. Босмачи ўғрилар отди, халқ эса эъзозлаб кўмди. Ким отди экан, ким ташкил қилди экан бу қабиҳликни? Мен қандай чидаймэн энди. Хонадонимдаги хизматкорлардан бири сотқини. Ўғрилар билан алоқада бўлган. Ким бўлди экан, ҳар қалай, Нортойчалада гумоним бор. Бу ишда ўшапинг қўли бор...» Нортойчала бир маҳаллар Ширкат аравакашлари ҳақларини оширишни сўраб ғалаён кўтаргандарида ҳамкасабаларига хиёнат қилиб, ишчиларининг яширин уюшмасига иштирок этганларнинг номларини бирма-бир ошкор этиб, Бузрукхўжа билан Мақсад қорини ишдан ҳайдатган ва шу йўл билан Шакархоннинг ҳурматини қозониб, хонадонига хизматга ҳам кириб олган. Ичкари-ташқарининг дастёрчилиги, келди-кетдини бошқариш, хонадоннинг таъминоти, ошпазларга иш буюриш унинг ихтиёрига ўтган. Пошшо ойимнинг вафотигача эру хотин иковлари хонадонининг салкам хўжайнинидек эдилар. Қашқарга кетиш тайёргарлиги бошлангач, хотини Пошшохон ойимнинг тугунларига туғишиб юборди. Узин ўша тугуларни аравага юклади...

Жуфти ҳалоли билан охириги марта ўтирган ва шунинг учун ҳам қалбига яқин бўлиб қолган тоқиси баланд айвонда ёнбошлаб ётгани Шакархон алам билан яна хитоб қилди:

— Нортойнинг қўли бор!

Ташқарий ҳовлида кечки таомга тайёргарлик қўраётган Нортой бир қўлида пичоқ, бошқасида сабзи, югуриб чиқди:

— Мени чақирдиларми?

Шакархон хунук хўмрайди. Кетма-кет энтиқди:

— Берироқ кел-чи.

Нортой,— совуб қолгандир.

— Утир деяпман.

— Оёғингизни уқалаб қўяйми? Хайрият, бугун тузук кўринасиз. Келинингиз иккимиз валеънематимиз ётиб қолмасалар гўрга эди, деб жуда қўрқсан эдик, хайрият! Орқангизга ёстиқ қўйиб берайми?

- Пошшохон аянгга ўғлингизман, деб юардинг?
 - Худо хоҳласа, сизнинг ҳам ўғлингизман.
 - Ўғлим бўлсанг, қани, тахминингни айт-чи, аянгни ким отди экан?
- Ноиб ҳамсуҳбатининг кўзларига, бирор маъно, бесаранжомлик юқармиканман, деб боқсан эди, бўлмади. Нортоў ерга қараб қолди:
- Билмайман.
 - Нега бошинингни эгиб олдинг?
 - Фам эгли бошимни, жаноблари. Худди онамдек меҳрибон эдилар.
 - Қани, айт-чи, аянгни ким отди экан?
 - Ана у куни айтувдим-ку?
 - Яна айт.
 - Ревком отган.
 - Ревком нега энди мени эмас, аянгни отади? Нима, ревкомнинг кампирларни отишдан бошқа иши йўқми?
 - Уларга бари бир, жаноблари, қонсираб туришибди.
 - Демак, қизиллар орқамдан қўрбошининг кийимини кийиб боришибди-да?
 - Улардан ҳамма нарсани кутса бўлади, жаноблари.
 - Ўша оқшом катта бойлик билан биз йўлга чиқишимиз кераклигини фақат сен билардинг.
 - Эҳтимол, бошқалар ҳам билгандир.
 - Йўқ, сендан бошқа ҳаммадан сир тутганмиз. Кўзимга қара-чи!
 - Айтдим-ку, сиздан уяламан, деб.
 - Кўзимга қара деяпман. Ҳа, ана шундай, қани айт бизни ким сотди?
 - Билмайман.
 - Биласан! — Шакархон сакраб туриб хизматкорини шеёқасидан бўғиб олди. Ҳам мол, ҳам жон аччиғи газабини ошириб юборган эди. Қароқчилар чакана бойликни олиб кетишибди. Пошшохон суюкли хотини бўлмаса ҳам ҳар қалай салкам қирқ йиллик қадрдони эди — йўқ, буни шундай қолдириб бўлмайди. Бўғиши, бўғиб ўлдириши керак. Ноиб шу! Азал-азалдан ҳам хиёнатга мойиллиги бор эди унинг. Ғалаён куни сирлошлари бўлмиш Муртазин билан Бузрукхўжани бир ҳовуч танга эвазига сотган шу эмасмиди? Ҳа, Зокир калла билан алоқаси бор бунинг. Бу ердан олиб турганидан кўпроқ пул ваъда қилган бўлса, унига сотилган. Ноибининг бойлигига кўз тиккан бирдан-биркиши Зокир эди. Бирин поитепки, бири сотқин! Ёпирай кўр кўрин қороингла топганини қарап.
 - Айт, биз йўлга чиқедимишни босмачига ким стказди

- Мавлон чол етказгандир...
- Ылғон.
- Бўғманг, жаноблари, ўлиб қоламан.
- Улдирман сен муттаҳамларни.

Шакархоннинг, негадир қўл-оёғи бўшашиб кела бошлиди. Хизматкорини бўғмоқчи эди, бўғолмади. Ожизлигини сездирмаслик учун, «гапингда жон бор, эҳтимол чол сотгандир...» деб беҳол бўлиб қолган қўлларини томоғидан олди. Нортой сўзига хожасини ишонтиргани учун ўзида йўқ суюниб, гуноҳсиз чолни айблаш учун яна нимадир демоқчи бўлиб эндигина оғиз жуфтлаган эди, сўзи бўғзида қолди. Ўрта эшик олдида Мирзача кўриндию, рухсат ҳам сўрамай, худди тетапоя бўлган боладек қадамини қаттиқ-қаттиқ босиб жадал кела бошлиди. Ноиб хизматкори билан ўрталарида ўтгаи дилисиёҳликни собиқ мирзосига сездирмоқчи эмасди. Лабларида ясама табассум кўринди:

- Бор, азиз меҳмонга чой келтир.

Мирзача эгилиб салом берди-да, сўнг чопқиллаб келиб ноибининг қўлинни олди, сўрашиб бўлгач, баҳор офтобида лов-лов ёниб турган гиламга чиқмай, айвон чеккасига омонатгина ўтирди, юзига фотиҳа тортди.

— Мирза, кўзинг беко, тинчликми,— фотиҳага қўшилиб юзини юмшоққина силаб олган ноиб мирзасига қаттиқ тикилди.

Мирзача атрофга шошилиб бир назар ташлади-да, паст овоз билан: «Жўраларингиз юборди мени», деб қўйди:

- Йигин кимникида бўляпти? — ҳушёр тортди ноиб.
- Бугун бизинкида.
- Сени ким юборди?
- Устоз юбордилар.
- Ана у инглиз ҳам шу ердами, ҳалиям савдогарман деб юрибдими?
- Шу ердалар. Туркиядан ҳам мўътабар бир зот ташриф буюргаплар.
- Мен боролмайман,— шу ҳолатига ҳеч ярашмайдиган кескин бир овоз билан деди ноиб.— Касалман.
- Жаноблари бу кеча Риштони дилкушоннинг тақдирини ҳақида ғоят маҳфий битим бўлади. Сиз суниган тогимизиз.
- Мен... қулаб тушган тоғмаи.
- Ундан демасинилар, жаноблари. Сиз бамисоли улкан чинорсанз.
- Томири кесилган... чинорман... Мирза, менга ҳамон журматиниг борми?

— Аввалгидан кам эмас, жаноблари,— құлини құксига құйніб бошиниң әгді Мирзача.

— Агар ҳамон мени гапнің кирадыған бүлсанг, сен, үглім, улардан наф күтма. Омади кетген одамлардан ҳамиша узоқ юргин. Шунда кам бүлмайсан, омадли бүлсан. Гап шу, мен касалман, боролмайман.

— Бүлгандың кейин сизге айтаймы?

— Энди... бу гапларнинг менга кераги йўқ.

Мирзача таъзим қылганча орқаси билан юриб чиқиб кетди. Ноңб шошилиб ўриидап турди-ю, нима учун турғани эсідан чиқиб қолди шекилли, тек туриб қолди. «Тавба бу ялоқхўрлар менга ёмон ёпишиб олишди-ку,— деган ўйлар ўта бошлади қизиб турган бошидан,— ўнга қочсанг — қўрбоши, чапга қочсанг — мана бу сохта ватан парварлар. Инглизга бало борми бу ерда! Салла ўраб мусулмон бўлиб олибдилар. Афгор оммага кўмаклашмоқчи эмишлар, бекор айтибсан. Фарғонанинг оппоқ пахтаси ширин-шакар мевалари тортиб келган сенларни. Инқило йўлини тўсмоқчи эмиш, кеч қолдинг энди ҳамманг...»

— Пўқ!— бор овози билан қичқириб юборди Шакархон.

Ташқари ҳовлидан Нортой югуриб келди:

— Чақирдиларми?

— Пўқол!!— яна қичқири Шакархон.

Худди оёғи куйғаи товуқдек возиллаб кенг ҳовлини айланып бошлади. «Йўқ, мени йўлдан уриб бўпсанлар, мен Шакархон дейдилар. Ақли ҳушим сенларни кидан кама эмас, ортиқроқ! Ҳақиқат қайси томонда, куч қайси томонда ақдим тарозисида тортиб турибман. Ҳа, ҳа тортиб бўлдим ҳам. Тезроқ бир томоннинг этагини ушламоғи даркор. Ҳозир бетараф туриб бўлмайди. Ҳўш, куч қайси томонда? Келгинди лардами — йўқ. Эртага жуфтакни ростлаб қолишади. Қўрбошидами — йўқ. Ҳаммаси ўғри, қарончи улар. Большевиклардами? Нега халқ уларни томонни ўтиб кетди, исега? Демак, адолат уларни томонида экан-демак, мен ҳам улар томонида бўлишим керак! Бойлиги еру мулким-чи? Йўқ, йўқ, булар менинг бағир қонимда пайдо бўлган, беролмайман... Лекин барни бир тортиб олшади. Босмачини тугатишади, бу аниқ бўлиб қолди. Қеғинидиларни ҳайдашади. Кейин ер-мулк умумлашади. Болик ўртада бўлади — шиорлари шундай!.. Олиб қочолмасам, себ тугата олмасам, нима қиласаман уларни. Бошқаларни ўхниб Афғонгами, Қашқаргами кетолмасам. Ҳўш, кедим ҳэм дейлик. Хотиним бўлмаса, фарзаидим бўлмаса бетона элларда ким учун саргардои юраман? Йўқ, ме-

адолатли Шакархон эдим,adolat томонига ўтганим бўлсин, топшираман!»

— Топшираман!! — яна бор овози билан қичқирди Шакархон. Ўрта эшикни қия очиб Нортой хизматкор мўрадади.

— Йўқол! — Шакархон ер тепиндию, тез-тез юриб ташқарига чиқиб кета бошлади. «Жинни бўлиб қолмасалар бўлди эди!» ваҳима ичида ўйлади Нортойчала.

Шакархон кўчада ҳам худди орқасидан ёв қувлаб келаётгандек югуриб борарди. Ревком биносига етгунча, дармонсиз эмасми, ҳаллослаб қолди. Ҳаллослаганча Бузрукхўжанинг ҳузурига кириб борди. Худди томдан тараша тушгандек қилиб:

— Мана, мени келдим! — деб негадир кўкрагига бир урди.

Бузрукхўжа эгилиб нималариидир ёзиб ўтирган эди. Кулимсираб бошини кўтардию, қаршисида кўзлари косасидан чиққудек бир алфозда турган ноибни кўриб хўмрайди.

— Мен келдим деяпман! — ер тепинди Шакархон.

— Хуш келибсиз, — деб қўйди ревком раиси.

— Мени қамамайсанми?

— Нега энди, — Бузрукхўжа елкасини қисиб бир озжим қолди, — нега энди сизни қамар эканман?

— Ахир, мени сизларнинг душманингизман-ку. Ҳаммаларнингизни савалаб урганман, қамоқقا ташлаганман.

— Шунақа ишлар бўлган, — ревком раиси секин ўрнидан туриб сўрашиш учун қўл узатган эди, Шакархон орқасига тисарилди:

— Отмоқчи бўлсанг, тезроқ от!

— Тушумаяпман, нима демоқчисиз ўзи?

— Узингни гўлликка солма, ревком.

— Жаноблари...

— Жаноблари дема мени. Энди сен жанобсан, кечаги аравакаш бугун жаноб бўлиб қолибди!

— Шакархон ака, ўтиринг.

— Шуни билиб қўй, сенларга тушиб қолган бойлигим йўқ, мана шу гапни айтгани келдим! — Шакархон кескин орқасига бурилиб ташқарига чиқиб кета бошлади. Ҳовлига ўтиб, чўштагидан рўмолча олиб, терлаб турган пешонасини, тандирдан чиққандек қизариб кетган юзларини артаратса уйига жўнади. «Нега бундай қилдим, — сўради ўзидан, — ёки ўрнимни эгаллаб ўтиргани учун ёниб кетдим-микин? Йўқ, уни аллақачон эшишиб тақдирга тан беринб қўйған эдим-ку. Хўмрайгани учун тутақдиммикан, йўқ

кўзинда нафрат сезмадим унинг. Қўлинни узатганча қоиди-я, нега бундай қилдим, нега?

Шакархон дарвозахонаси олдига келиб, ҳувиллаб қоған ҳовлисига киргиси келмай, кирсам яна Нортойчаланинг шумлик беркинган кўзларига кўзим тушиб тутақи кетаман дея ўйлаб, ёнбошдаги супачага ўтириб бошин эгди. Қанча ўтирди, билмайди, бир маҳал катта кўчанинг хўнариги бетидан толга қўнган чумчуқалардек чирқијлашиб ўтаётган сафирларга кўзи тушиб қолди. Мулла Маҳмуд уларни иккитадан қилиб қаторлаштириб олибди.

— Бир, икки, бир, икки,— деб оёқ ташлашларига месбайруқ ҳам бериб келяпти. Лекин болаларнинг буйруй билан иши йўқ. Хоҳлаганларинча қадам ташлаб бир-бирини туртиб, елкасини қитиқлаб, чағир-чуғур қилиб бориш япти. Ноибнинг юраги ҳаприқиб кетди. Болаларни хуш кўради у. Дунё кўзига тор бўлиб кўринган пайтларда ўшаларнинг орасига борса ғуссаларини унутарди. Ўзи ҳа сезмаган ҳолда, бенхтиёр ўрнидан туриб сафирлар ортида эргашиб кета бошлади.

VII

НОИБНИНГ ЕРОСТИ ҲАЗИНАСИ

Етимхонагача сафирларга эргашиб жадал бордию да воза олдида, кирайми, кирмайми дея иккиланиб қолд. Нима деб киради. Илгарилари етимларга ўзи отахон бўгани учун улардан ҳол-аҳвол сўрагани киради. Энди отхон эмас-ку? Бордию қизлар бўлмасига ўтиб Гулнорабонни кўриб кетса-чи?.. Ревком раисининг хотини Ҳалимаҳенсмли аёл билан Гулнора бу ерга мураббия бўлиб келга эмиш, қизларга босқичли сабоқ ҳам беришаётган эмиш қизларнинг сони олтмишдан ошиб кетган эмиш — бу галарнинг ҳаммасини Нортойчаланинг хотини ноибга етказгани... Гулнора унинг шаърий хотини, талоқ хатин берган эмас ҳали... Укаларини олиб қочиб кетганини, пайдигонли Усмонхўжа отанинг уйидан паноҳ топганини бадиликдан озод бўлган куниёқ эшитган. Уч бора одаги юборди, учовига ҳам рад жавобини олди. Дарахтни сикитсанг қиз ёғиладиган замонда сен етимчага ёлвори юраманими, деб қўй силтаб қўя қолганди. Бориб, юр, бирнайтилик дейишга, ҳали отдан тушган бўлса ҳам узанидан тушмаган палласи эмасми, фурури йўл қўймаган эд. Фурури баланд эди ноибнинг. Мулла Маҳмудга турмуши чиқаётганини, никоҳ оқшомида Зокир калланинг йигитли-

рә ўғирлаб кетгани ва ниҳоят, Пири муршид қўрбошини уриб-сўкиб Гулнорани унинг қўлидан тортиб олганигача ҳамма-ҳаммасини эшитган. «Менинг шунчалик яхшилигимни билмадинг, бу кунингдан баттар бўл», деб уни кўнглидан чиқара олмаган экан. Бот-бот унинг тақдири билан қизиқиб қаерда яшаётгани, бечораҳол турмуши қандай кечеётганини Нортойчаланинг хотини орқали суриштириб турарди. «Тавба»,— деб қўяр эди баъзан,— Пири муршидку, унга эрлик қилолмайди, бичилган. Суюклиси Мулла Маҳмуддан нега юз ўғирди экан... Хотин зотига тушуниб бўлмайди ўзи». Ҳозир етимхона дарвозаси олдида кирсами, кирмасамми дея иккиланиб тураркан, Шакархоннинг изтиробга лиммо-лим тўлган қалбида аввалги ҳусн-жамоли, келинлик латофати билан Гулнора қиз яна намоён бўлдию, меҳрга, кимнингдир бир оғиз илиқ сўзига ташпа қалбининг якка ҳукмдорига айлана бошлади. Қизининг сурати кўз ўнгидаги тек туриб қолди. «Олдига кираману, ҳамма гапни очиқласига гаплашиб оламан. Ахир мен уни та-лоқ қилган эмасман, шаърий хотиним бўлади у,— деб ўйларди Шакархон,— нега кирмас эканман, ўз жоёйим, ўз мулким бу. Бу иморатларни менинг ихтиёридан олиш ҳақида ҳали ревком қарор чиқарган эмас, етимлар ҳам ҳозирча ўзиминки!»

— Ассалому алайкум, жаноблари,— ичкаридан қўлтиғида узун супурги, қўлида чепак қоровул бобо чиқиб қолди.

— Э, ҳа, бобожон, омонмисиз?— Шакархон худди ноиблик маҳалларидагидек қўлини истар-истамас узатиб омонатгина сўрашди.

— Нега бу ерда туриб қолдилар, қани, ичкарига марҳамат,— тавозе билан қўй қовушириди бобо.

— Кирсам... бўлаверадими?

— Ия, бўлмасам-чи, қани, марҳамат қилсанлар. Ревком ўғлимининг рафиқаси бу ерга мураббия бўлиб келган. Дилбаргина жувон экан. Худо хоҳласа яхши кутиб олади, кираверсанлар.

— Яна... ким бор?

— Ўзларининг жуфтни ҳалолларни ҳам шу ерда. Отиниби эканлар. Муаллимлик қилиптилар... Қани, марҳамат.

Шакархон ичкари кирмоқчи бўлиб бир-икки одим ташладио, негадир яна тўхтаб қолди. Қизиқ, бу тортичоқланк қаёқдан пайдо бўлди экан. Аввалги дадиллиги, ғурури қаёқда қолди унинг?

— Ичтимос, келганимни, аёлларга маълум қилсангиз. Чол тезгиниа кириб-чиқди. Киршига рухсат бершибди.

Шакархон дарвозадан ўтиши билан атрофга аланг-жаланг кўз ташлаб олди. Етимхона Зокир калла тасарруфига ўтгандан буён бу ерга қадам босмаганди. Ҳеч нарса ўзгармагандек. Ҳовлини ёғ томса ялагудек тоза супуриб қўйишибди. Илгарилар хўйини айвонда той-той пахталар, қизларнинг чархи, даста-даста савағичлар бўларди. Қизлар бўз тўқимай қўйишибди шекилли, ҳаммасини йиғишириб олишибди... Қизалоқлар югуриб келишарди. Шакархон пистали ҳалво, дандон сочарди. Бир хилларига, қани, кимнинг бўйи баланд бўлса ўша олади деб, бўйларини чўздириб кумуш танга улашарди. Кейин ана шу чўзиқ айвонда, ёз бўлса ҳовлида қизлар чилдирма ҷалиб ўйинга тушарди... Йичарида, хосхонада гоҳо тонготгунча майхўрлик, ишрат бўларди. Шакархон ишрат кечаларини ўйлади, худди жиноят устида қўлга тушгандек алланечук бўлиб кетди. Шошилиб атрофига қараб олди. Айвонда ўрта бўйли бир аёл кўринди. Юзини кўк дурра билан тўсиб, дуррасининг бир учини тишлаб ҳам турибди.

— Сиз.. бу ернинг мудирасимисиз? — негадир ноибининг овози қалтираб кетди, — Бузрукхўжанинг рафиқаси бўлсангиз керак?

— Ҳа,— секингина овоз берди аёл.

— Хайрият, бу сағиралар ишонарли одамнинг қўлига тушибди. Қўп ташвишда эдим... Гулнорабону ҳам сиз биланми? Агар рухсат берсангиз ожизада икки оғиз гапим бор эди.

Ҳалимахон ичкарида анча қолиб кетди. Ниҳоят остоға олдида кўринди-да, яхшини ўзингиз кира қолинг, ҳовлида қизлар олдида яхши бўлмас деб, қиялаб юриб бошқа бир хонага ўтиб кетди. Шакархон хонага кириб, ҳаво илиб кетгани учун кўрпаси йиғиб олинган танча устига омонат ўтиреди. Үрганиб қолган эмасми, фотиҳа ўқиди. Гулнора юзини беркитган кўйи деворга суюниб тик турарди. Ноиб негадир унинг кийимларига назар ташлади. Ӯзи олиб берган амиркон кавуш, қора тароқ атлас, кимхоб тўн...

— Үтирмайсанми, — секин гап бошлади ноиб.

— Гапингизни айтаверинг, — жеркиргандек бир оҳангда деди Гулнора. Ноиб хўрсниди.

— Юзингни ҳам беркитиб олибсан.

— Илгари кўрмаганимдингиз?

— Яна бир кўрай деб келдим.

— Энди номаҳрамсиз.

— Ундан дема, Бону, — Шакархон бир нафас жим қолди, — яхши ният билан бир ёстиқча бош қўювдик... Оғир кунларда ташлаб кетдинг мени, Ӯзи келиб қолар деб кўйи

кутдим, келмадинг. Одам юбордим. Уришиб қайтарибсан... Пошшохон аянг ҳам оламдан ўтди. Ёлғиз бўлиб қолдим, Бону! Қайт, рўзғоринг шундай турибди, ўзинг бошқар. Ҳаётимнинг гули эдинг, ўзингга буни бир неча бор айтганман, яна гул-гул яшнаб олдимда юргин.

Гулнорани Шакархоннинг иссиқ қўйнига биринчи дафъа кираётган кечаси тутқаноқ тутганди. Ўша оқшом, отаси тенгли бир одам уни алдаб-сулдаб сочларидан маъин силаб бағрига олаётган ўша машъум кечада, қалбидаги ёнг шоён орзулари топталиб, ҳеч ушалмас армонга айланәтган ўша дақиқада... бу одам кўзига худди алвастидек бўлиб кўринган эди. Ўша биринчи учрашувдагига ўхшаш бир ҳолат қизнинг вужудида қўзғалиб кела бошлади. Юзидан дуррасини олиб ноибга қаттиқ тикилиб қолди. Кўзлар яна учрашиди. «Э худойим, бунча гўзал қилиб яратмасанг уни,— энтикиб кетди ноиб.— Шунча ҳусн, шуича латофат... йўқ, мен уни ҳеч кимга бермайман!»

— Бону, мен қариб қолдим,— йиғламсирагандек қилиб деди ноиб.

— Қарисангиз... — сўзларини ўёгини айттолмади Гулнора.

— Айтавер, нега тўхтаб қолдинг?

— Қарисангиз, қарига яраша иш қилинг-да.

— Бойлигм сенга қолсин дейман, гулим!

— Менга бойлик керак эмас.

— Ешлик қилма, сенга керак бўлмаса, укаларингга керак. Уларни қанотимга олиб тарбиялай, ўқитиб мулло қилай.

— Укаларим ҳам... бир кунини кўтар.

— Бойликдан бош тортма, Бону. Одам боласига у ҳам қанот, ҳам најкотдир.

— Мен ўз қанотимни топдим, бошқаси керакмас энди.

— Бўлмаса,— Шакархон жаҳл билан ўрнидан туриб кетди,— Шўроларга топшириб юбораман уни.

— Топширсангиз қайтага хурсанд бўламан.

— Хурсанд бўламан?!

— Ҳа,— деб қўйди Гулнора,— хурсанд бўламан. Фақат энди мени тинч қўйсангиз бас. Бошқа келманг. Келсангиз, бошимни олиб қочиб кетаман.

Гулноранинг кўзларидан шовуллаб ёш тўкилиб кетди. Икки қўллаб юзини беркитганча ташқарига югорди. Ноиб бармоқларини ғижимлаб бир оз ўтириди-да, ортиқ қолишни ўянига эп кўрмай, битта-битта юриб ташқарига чиқди. Ҳовлида ҳеч ким кўринмасди. Қоровул бобо чой дамлаб қўйдим, бир пиёлагина ичиб кетниг, деб қистай

бошлади. Шакархоннинг вужуди караҳт, чолнинг сўзларй қулоғига кирмасди. Кўчага чиққач, назарида руҳидаги қоронғилик қаёққадир чекиниб, олам-олами ёришиб келаётгандек ҳис қилди ўзини. «Бойлигимни топшираман, — уйи томон жадал юриб ўйларди Шакархон,— топширсам у хурсанд бўларкан, хурсанд бўламан деяётганда кўзлари чарақлаб кетди унинг... О, ўша чарақлаган кўзларни яна кўрдим мен».

Ўрта эшикни ичидан беркитиб хонтахта ёнига чўкка тушди. Ревком номига мактуб ёза бошлади. Қўллари қалтирамаётганидан, шу аснода руҳи ҳам хийла сокин эканлигидан мамнун эди. Руҳидаги шу тиниқлик ўтиб кетмасдан мактубга қўшиб олтинларини ҳам топшириб келишга қарор қилдию, шошилиб ўрнидан турди. Олтинлар ўзи яшайдиган ўн бир ёғочли, ганжли уйнинг остида эди. Даҳлиздаги тошӯчоқдан унга йўл тушади. Учақнинг чап томонидаги токчада сирли қилиб ишланган мослама бор. Мослама ўн бир калит билан очилади. Бирон калит бенавбат тушса нариги токчадаги қутича очиладио, тош ўчақ ўрнидан қўзғалмай тураверади. Учақ ўнгга сурилгач, ноиб шам ёқиб нозик зинадан аста-секин пастга туша бошлади. Димсигига гуп этиб мөғор ҳиди урилди. Кўзлари чарақлаб очилиб ҳамма нарсани равшан кўра бошлади. Бобою бобокалонларидан қолиб келаётган ва кейинчалик Ширкатга аъзо бўлгач ўзи топган олтин тангалар, қўйма ёмбилиар, ертўла токчасига ғоят сеҳрли қилиб ўрнатилган пўйлат сандиқларда сақланади. Тангалар кийик терисидан ихчам тикилган халтачаларга тарозида тортиб солинган. Ҳар биттаси беш қадоқдан. Ноиб ўн олти халтачани қопга солиб (қолгани қора кунимга ярап деб, кўнглидан ўтказди) юқорига кўтарилди-да, мосламани ўрнига қайтаргач, ўзи олиб чиққан қоп устига чўкиб, икки қўли билан бошини чангallаганча узоқ ўтириб қолди...

Намозгар пайти эди. Ўрта масжид сўфиси облоҳу акбар, дея намозхонларни чорлай бошлади. Сўфининг гулдурак овози ганжли уйда жараанглаб Шакархонни ҳушигга келтиргандек бўлди. Худди уйқудан уйғонгандек бир чўчиб тушди-ю, ўрнидан туриб қопчиқини елкасига олди. Умри бино бўлиб на қўлига, на елкасига оғир юқ кўтармаганди. Ташқи ҳовлидан ўтаётганида оёқлари майишниб майишниб келаётганини кўриб бир йўла уч хизматкори югуриб келди. Биз турганда сиз нега қоп кўтарасиз дея хафа бўлишиди. Ҳар томондан қопга қўл узатиб келишаётгани эди, ноиб худди телбалардек қичқириб юборди:

— Йўқол, ҳаммаинг!!

Хожасининг ғалати ҳаракатларини бир неча кундан бўён кузатиб юрган Нортойчала «жинни бўлиб қолганлари аниқ!» деб ўйлади-да, камоли раҳми келганидан, ревкомгача орқасидан эргашиб борди. Лекин қопда нимани орқалаб бораётганини ҳар қанча тахмин қилса ҳам тополмади.

Ревкомда мажлис кетаётганди. Бузрукхўжа раислигида, мулла Зариф Темурбек, Ўрунов, яқинда фаоллар қаторига қўшилган Мулла Маҳмудлар аллақандай бир масалани муҳокама қилиб, бир-бирларининг фикрига қўшилмай қизнишиб ҳам туришганди. Шакархон хонанинг эшигини оёғи билан очиб, елкасида қоп, терлаб пишган бир аҳволда ичкарига кириб борди:

— Мана, мен келдим!

Бузрукхўжа ўринидан туриб кетди:

— Бу ерда мажлис бўляпти.

— Кўриб турибман,— ёнидан рўмолча чиқариб пешонасини шошмасдан арта бошлади ноиб.

— Нега берухсат кирдингиз, сиз қанақа одамсиз ўзи?

— Бу хонага мен ўттиз беш йил давомида берухсат кириб юрганман, ревком!

Бузрукхўжа мийниғида кулиб қўйди:

— Тарки одат амримаҳол экан-да, хўш, хизмат, халиям келиб зарда қилиб чиқиб кетдингиз, тинчликми ўзи?

Шакархон чўнтағидан мактуб чиқариб ревком раисига узатаркан, ўқи, овоз чиқариб ўқи, дея илтимос қилиб қўйди. Бузрукхўжа ноиб гарчи мактубни овоз чиқариб ўқи дея илтимос қилгани бўлса ҳам аввал овозсиз ўқиди. Ноибга ўтириш учун жой кўрсатгач, мактубни энди баланд овоз билан ўқний бошлади:

«Риштон ревкомининг раиси Бузрукхўжа Усмонхўжа ўглига!

Мен ким собиқ ноиб Шакархон Умархон ўгли ревкомга қўйидағиларни арз қиласман. Ақли ожизимнинг далолат беринича халқ қай тарафда бўлса, адолат ҳам ўша тарафдадир. Риштон халқики, большевиклар тарафига ўтиб, Шўролар ҳокимлигини қабул қилган экан, ишчи-дехқон иттифоқи тузиб босмачию бошиқа фитнакорларга қарши уруши олиб бораётган экан, Риштон элининг бир фарзанди бўлмиши мен ҳам Шўролар тарафига ўтганимни маълум қиласман. Тасарруфимда бўлмиши барча бойлигим чунончи тўрт юз таноб экин майдоним, қирқ таноб ўрикзорим ва яна шунча майдондаги теракларим. Понақ тоғларида боқилаётган минг бош қўй, уч юз нафар ишлқим ва яна Риштон ариғи устига қурилган олти тегирмон, тўрт обжу-

возим ва яна икки карвонсарой, юқори күчага қурилган янги иморатимни ва барча қаролу дастёларимни Шўролар ихтиёрига топшираман. Бад аз қалом шуни ҳам маълум қиласанки, Шўролар хазинасига икки пуд олтинимни ҳам даромад қилурмен. Ушбулар эвасига ревкомдан талабим шуки, каминага кичикроқ бўлса ҳам бир лавозим тайин этилса. Токи Шўролар тарафига ўтганимни меҳнати беминнатим билан ҳам исбот этсан.

Бармоқ босдим, собиқ ноиб Шакархон
УМАРХОН ўғли.

Бузрукхўжа мактубни ўқиб тугатиши билан ноиб ўзи келтирган қопчиқнинг оғзини кенг очиб чарм халтачаларни жарақлатиб стол устига қўя бошлади.

— Жами ўн олти халта.

Ҳаммалари жим қолишганди. Ким нима ҳақида ўйлаётганини билиб бўлмайди. Мулла Зариф билан Урунов ноибни еб юборгудек хўмрайганча, Темурбек оғзини ярим очиб анграйганча, Мулла Маҳмуд ҳам қулоғига, ҳам кўзига ишонмагандек, кўзларини катта очиб бўйинни олдинга чўзганча қотиб қолишганди. «Топшираётган бойлигидан қатъи назар,— фикридан ўтди ревком раисининг,— Шакархондек катта мулкдорнииг Ишқилоб томонига ўтиши бу бизнинг чакаша ғалабамиз эмас. Қўлинни мушт қилиб, тишини қайраб юрган бошқа давлатмандларга бу намуна бўлади, эҳтимолки, сабоқ ҳам бўлади».

— Ушбу аризангизни «Янги Фарғона» газетасида эълон қилсак, розимисиз? — жимликни бузди Бузрукхўжа.

— Розиман.

— Сувратингизни ҳам босиб чиқарамиз.

— Эътиrozим йўқ.

— Ақлли, ҳам адолатли йўл тутганингиз учун,— Бузрукхўжа секин ўрнидан туриб кела бошлади,— ревкомномидан сизга ташаккур айтаман. Аризангизни мана бу олтинларингизга қўшиб эртагаёқ ўртоқ Бабушкинга етказаман.Faқат бизга очишини айтинг, қандай лавозим сўрайсиз?

— Ревком нимани лозим кўрса, мени шунга рози.

— Биз ҳозиргина, мана баҳор бошланиб қолди, қум босган Риштон ариғини қандай тозаласак экан деб бошқотириб турган эдик. Сизни боз мираб қилиб тайинласак, борасизми?

— Бораман,— Шакархон ҳам ўрнидан тура бошлади.— Аслида ўша ариқни ўзим очган эдим.

Урунов билан мулла Зариф пайт топиб кўз уриштириб олишди, Нигоҳларида совуқ бир учқун ялтираб турарди,

ЕШЛИКДА БЕРГАЙ ҚҮНГИЛ МУЗЛАЙДИМИ?

Мұлла Маҳмудни ҳамқишлоқлари гоҳо китоб жинни-
си ҳам дейишади. Айтышларича, бирда дадаси ётиб қол-
гақ, пулға зориқиб китобларидан бир қисмнин сотмоқчи
бўлибди. Сотиб бўлиб қайтиб чиқаётса, дарвоза олдида
ўзиникидан қизиқроқ, бир китобни савдога қўйишиган
эмш. Бор пулинин тўлаб ўша китобни олиб уйига қайтиб
келган экан. Ана шу йигит ҳозир ревком қошидаги маориф
шўъбасига бошчилик қиляпти. Боз устига болажонли
ҳам. Болалар ўртасида балиқ сувда яйрагандек яйраб кё-
тади. Жилд қўлтиқлаб мактабга бораётган бола олам-
нииг келажаги деб, икки бора мактаб очиб, икковида ҳам
ўлгудек калтак еб аламзада бўлган эмасми, бор маҳора-
тини ишга солиб ўзини кўз-кўзлаб ишлаяпти. Олтмиш
тўрт қишлоқда мактаб очди. Муаллимларга ревкомдан
маош ундириб берди. Ҳамма ишлари назарида қўнгилда-
гидек эди. Аммо ўзини бир дақиқа бўлсин баҳтли ҳисоб-
ламасди. Суюклисига ҳамон ета олгани йўқ. Билмайди,
нима сабабдандир Гулнора унинг кўксидан итариб таш-
лаяпти. Тавба, никоҳингдаги хотининг афтингни кўргани
тоқатим йўқ деб турса, арзингни кимга айтасан. Гулнора
сафирапар бўлмасига муаллима бўлиб келган куниеқ
Мулла Маҳмуд унинг ҳузурига югуриб чиқди. Кўзимга
кўринманг, бўлмаса ўзимни сувга ташлайман деб яна қу-
вив чиқарди уни... Бугун эса унинг ҳузурига Шакархон
нонб ташриф буюрибди. Хилватда сұҳбат қурган эмиш-
лар.

Мулла Маҳмуд туни билан ухлай олмай рашк ўтида
ёниб чиқди. Эрталаб қизлар ётоқхонасига қараб югурди.
Мураббия Ҳалимахон ҳозиргина келиб катта қизлар дав-
расига чўкиб нонушта қилаётган экан. Мулла Маҳмуд-
нииг важоҳатини кўрдию, шошилиб даврадан узилиб
чиқди.

- Тинчликми, муллака?
 - Худога шукур, тинчлик,— деди Мулла Маҳмуд зар-
да қилгандек бўлиб.
 - Рангингиз бир аҳволда, ёмон туш кўрдингизми
дайман?
 - Ухласам туш кўраман-да, келин!
- Ҳалимахон Мулла Маҳмуд билан Гулнора ўртасидаги
савдоларниң ишидац иғасигача ҳабардор. Икковларини

бахтсиз ҳисоблаб саодатли бўлишларига бош-қош ҳам бўлган эди. Шум тақдир уларни ҳар томонга итқитиб ташлаганидан ўзича куюниб юрибди. Синглидек бўлиб қолган Гулнорага: «Қалбингизга қулоқ солинг, ёшлика берган кўнгил айримас бало бўлур дейдилар, кейин аттанг қилиб юрманг», деб бир неча бор насиҳат ҳам қилган. Мулла Маҳмуд «ухласам туш кўраман-да», деган сўзлари замирида алам, ишққа мубтало дилнинг фарёди борлигини дарров тушуниб, гаплашмоқчимисиз, деди боши билан ичкарига имо қилиб.

— Бугун ё ўёқлик, ё буёқлик қиласман,— Мулла Маҳмуднинг овози жуда кескин эди.

— Лекин, Муллака, қизишманг,— ўзича насиҳат қилган бўлди Ҳалимахон.

— Чолда кўнгли бор экан, нега мени аҳмоқ қиласми?

Шундай деб, Мулла Маҳмуд Ҳалимахон ортидан эргашиб кеча ноиб билан Гулнора сұхбатлашган хонага кирди-да, суюклисининг келишини кута бошлади. Гулнора гул-гул яшиаб, нимадандир жуда хурсанд бўлса керак, юз-кўзи ловиллаб ёниб кириб келди. Мулла Маҳмуд уни анчадан буёи яқиндан кузатмаган эди. Сутга чайқаб олгандек оппоқ юзлари тўлишиб, яноқларидаги қизиллик яна ортиб, бир ҳуснига ўн ҳусн қўшилибди. Бир қарашда кишини ловиллатиб ёндирадиган жозибаси бор эди унинг. Боқишиларида «вой, қўйсангиз-чи, уяламан», деяётгандек нозик ишва, аёллигини таъкидлаб турувчи нозли ибо, ҳусним ҳамманикidan ортиқ, бу гўзалликка ҳеч биринг эриша олмайсан деяётгандек бир таманно борлиғидаги ўша жозибани яна ҳам ошириб, уни айни вақтда ҳам гўзал, ҳам сеҳрлидек қилиб кўрсатар эди. Мулла Маҳмуд ана шу сеҳр таъсирига берилиб, вужудини ёндириб турган ғазабу алам қаёққадир йўқ бўлди-ю, майнин табассум қилди.

— Эсон-омон юрибсанми?

— Шукур,— деб қўйди Гулнора,— ўзингиз ҳам тинч мисиз? Қори бувам вафот қилибдилар, кўнгил сўраб борлмадим.

Мулла Маҳмуд ҳўрсинди:

— Ҳа, энди отанинг ўлими фарзандга мерос дейдилар. Қани ўтири, ўтирайлик.

Мулла Маҳмуд сурилиб ёнидан жой кўрсатди. Гулнора эшикнинг кесакисига суюниб турарди, ўрнидан қўзғалмади:

— Ганингизни айтаверинг, шошиб турибман.

— Демак, биз билан ўтиришга вақтлари йўқ экан-да

— Талабаларим кутиб қолишиди.

— Гулнора, биз жиддийроқ гаплашиб олишимиз көрек, ўтири.

— Ҳамма гапни айтганман.

— Йўқ, сен менинг никоҳимдасан. Емаган чучварага пул тўлаб қўйганман. Бағрим ёниб кетяпти, Гулнора! Элу юрт ўртасида бош кўтаролмай қолдим...

Гулноранинг шаҳло кўзларида ёш айланиб қолди:

— Мени энди тинч қўйинглар!

— Қўксимни узиб ташлай олмайман ахир, тушунсангчи?

— Йўқ,— Гулноранинг кўзларидан дув этиб ёш тўкилиб кетди,— мен энди сизга хотин бўлолмайман... Эр кўрган жувонни бошингизга урасизми! Элу юртдан уялмайсизми!!

— Аччиқ тақдир сени шу кўйларга солган бўлса, мен элдан сени ҳимоя қилиш ўрнига, нега уялар эканман.

— Наҳотки... ғурурингиз йўқ бўлса?

— Мұҳаббатим ғуруримдан баланд бўлса нима қилай ахир!

Гулнора шўртаккина кўз ёшларини ялаб ютинаркан:

— Йўқ, йўқ,— дея бошини алам билан чайқай бошлади,— мен баҳтсиз ожизаман. Ким менга яқин келса ўша ҳам баҳтсиз бўлади. Худога шукур, маана етимхонага яна жойлашиб олдим. Бир умр шу ерда қоламан, етим қизларнинг бошини силаб дунёдан тоқ ўтаман. Бўлди, мени тинч қўйинглар энди...

Ўша машъум кечада, эндигина баҳтимни топдим деб қувончдан энтикиб турган ўша саодатли дақиқада тўсатдан бошига ёғилган бало қизнинг дунё-дунёсини остинустун қилиб юборган эди. Бадмост Зокир қўрбошининг қўрғонида, ясоғлиқ хонанинг бир чеккасида худодан ўзига ўлим сўраб ғужанак бўлиб ўтирганида, Хон эшон хазратлари қутқариб уйига олиб кетгач, қизнинг кўнглидан ҳималар кечганини Мулла Маҳмуд билмас, билолмас ҳам эди... Назарида ким унга меҳрибон бўлса баҳтсизликка учраётгандек. Бузрукхўжа билан Мулла Маҳмуд Шакархон ионбнинг етимхонасидан олиб кетамиз деб боришиб, оқибат номлари қиз ўғрисига чиқиб қамоққа тушдилар. «Шум кампир, шумалоқ кампир» уни бандиликдан озод этаман, деб Зокир калладан калтак еб оламдан ўтди. Зиёда ая, Усмонхўжа оталар суюклисига етса етиша қолсип деб, юртнинг эътирозига ҳам қарамай тўйларига бошқош бўлиб, ўша тўй кечаси бошлари ёрилди. «Менга ким яқин келса бошига бало тоши ёғилади,— бот-бот ўйлаб тўйиб-тўйиб йиғлар ҳам эди Гулнора.— Эҳтимол, аям

билан дадамнинг бу дунёдан бевақт кетишларига ҳам менинг бахтесизнинг туғилишим сабаб бўлгандир. Эндо, нега энди менинг шум қадам қилиб яратдинг! Аллақачон ўзимни ўлдирган бўлардим, жонимга тегиб кетди бу ситамлар. Лекин укаларимни кимга ташлаб кетаман. Шафқатсиз дунёда ким уларнишг бошини силайди. Ким эркалатиб, ўксиган кўнгилларига малҳам қўяди... Маҳмуд акамми? Иўқ, худо урган ландозур, кўрқоқ экан у. Тақдиримни шумлигини қараигки, бориб-бориб ўшашга кўнгил қўйиб ман. Ҳазратимни даргоҳидан қочиб бориб, дарвозаҳо насида бағрига отилдим. Мени олиб қочишиг, узоқ-узоқлар ларга кетайлик деб ёлвордим. У бўлса элу юрт уят қила ди, деб икки қўллаб ишнага топшириб ўтирибди... Тўйи миз бўлгани кечаси-чи, бошига бир мушт ейиши билан оғилхонага қараб қочди-я. «Паншахага юргурган эдим» эмиш, ёлғон. Юраксиз, ношуд экан у. Кейинги бор ҳазратимнини турганимда нега зўрлаб олиб кетмади, боргим бор эди, элу юртдан истиҳола қилиб турувдим. Ҳамайли, гап-сўзлар босилгунча шу ерда тура тур эмиш. Эсиз, эсиз мұҳаббатим, эсизгина шоён орзуларим, ҳаммаси тугаб битди энди, қалбимда қат-қат армонларгина қолди...»

— Тоқ ўтаман дедингми? — эшитганига ишонмаганде сўради Мулла Маҳмуд.

— Ҳа, тоқ ўтаман.

— Мен-чи?

— Сиз билганингизни қилинг.

— Иўқ, — Мулла Маҳмуднинг боши асабий силкин бошлади, — сендан тирик ажралмайман. Гапингни қайти ол, бўлмаса ҳозир бориб ўзимни осаман.

— Бир марта осувдингиз шекилили?

— Яна осаман.

— Арқонинг пишиқроғидан танланг, — Гулиора ҳозирги ҳолатларига ҳеч ярашмайдиган қувноқ бир овоши билан кулиб ташқарига чиқиб кета бошлади.

— Тўхта, — ўрнидан туриб кетди Мулла Маҳмуд.

Гулиора елкаси оша боқиб:

— Бақирмашг, — деб қўйди, — қизлар уят қилишади.

— Демак, яна шу чолда кўнглинг бор экан-да?

— Сиздақангидан ўшанақангидан чоллар ҳаттусуздик.

Гулиора чиқиб кетгач, Мулла Маҳмуд бўлиб ўтга ташларнинг мағзини чақмоқчидек икки қўли билан бошини чанглалаганча узоқ туриб қолди. Мудира Ҳалимаҳо патнисда ишнага чой олиб кирди. Барвақт келдингиз, ишонуши

та ҳам құла олмагандырысиз деб, дастурхон ёэди. Мулла Маҳмуд бошини күтариб узоқ йиғлаган одамдек қайтакайта хүрсннаркан:

— Нима қилишимни ҳам билмай қолдим,— дея Ҳалимахонга іюзланди.

— Сабр қилинг,— чин күнгилдан ачиниб деди Ҳалимахон.— Бечора қызы күп балоларни бошидан кечирди. Қуя-куя қалби пуч бўлиб қолганга үшшаиди унинг, икковларингга ҳам осон эмас. Лекин сабр қилинг, зора кўнгли юмшаб қолса. Лекин қизгина сизни кўп эслайди.

— Эслайдими?— кўзлари ярақлаб очилиб кетгандек бўлди Мулла Маҳмуднинг.

IX

УЧ ЧОЛНИНГ БИР ХИЛ ТАШВИШИ

Рустам бобо билан Мулла Мусо бобо Эшон отанинг орқасидан әргашиб соқчи йигитнинг ҳай-ҳайлышига ҳам қарамай ревком идорасига рухсатсиз кириб бордишар. Ҳозиргина Қўқондан Муртазининг дағи маросимидан қайтган Бузрукхўжа дунё-дунёси қоронғи бўлиб қўли шуга бормай, устозига ўқ узган қотилни ҳалигача аниқламагани учун ҳам ўзидаи, ҳам Үруновдан ранжиб ўтиргани эди. Кексайиб, бир маҳаллар алифдек тик бўлган қомати энди букилиб қолган дадаси, қиши билан оғир дард тортиб чўкиртаккина бўлиб қолган қайнотаси, Иңқилоб шўлига қадам қўйиши билан қанотига кириб, яхши-ёмон купларда ҳеч бўлмаса сўзи билан далда бериш келаётган Рустам боболарни кўриб Бузрукхўжа ий-ийлаб ўрнидан туриб кетди. Севиниб кетган эди у. Устозининг вафоти туфайли бўм-бўш бўлиб қолган қалбига шовиллаб севинч қуйнлди. Ҳар бири билан қучоқлашиб, юзу кўзларидан ўпиб узоқ кўришди. Қайнотаси, гарчи янгигина кийниб олган бўлса ҳам, кийимларидан молхонанинг ҳиди келиб турганидан «шу аҳволда яна молларига қараб келганга үшшайди» деб ўйладио, умр бўйи боши меҳнатдан чиқмаган, чақалоқдеккина бўлиб ўтирган қайнотасига ичичидан ачиниб кетди... Дилгир бўлиб турганди. Узоқ сухбатлашгиси бор эди. Қариндошлари, кўнгил яқин дўстларининг ҳол-аҳволини сўраб ёзиларман деб ўйлаётганди. Тўсатдан Эшон ота гап бошлаб қолди:

— Үғлым, биз шөшиб турибмиз.

— Бироц иш билан келдиларингми?— сўради Бузрукхўжа.

— Мана Рустамбой айтсин, мана қайнотанғ гувоҳ, учовимиз сенинг олдинга ўтган жума келмоқчи эдик... Сенга айтадиган гапимиз бор. Е Рустамбой ўзинг айтасами?

— Ўққ, Эшон, худо сени гапга чечан қилиб яратган,— қисиқ кўзларини алланечук ўйнатиб деди Рустам бобо.

— Бир куни подшо уломаларини тўплаб, қани менга айтинглар-чи, осмонда нима кўп, ер устида нима кўп, остида нима кўп деб сўраган экан. Қирқ уламо қирқ хил жавоб қайтарнибди, ҳеч бирининг айтгани пошшога маъқул бўлмабди. Шунда чеккада ўтирган кўримсизгина бир уламо ўрнидан туриб осмонда савоб кўп, ер юзида орзу кўп, ер остида армон кўп деган экан. Негаки, оламдан ўтган лак-лак йўқсиллар орзулари ушалмай қалби тўла армон билан кетганлар. Ана шу армонлар ушаладиган замонлар келяпти, ўғлим.

— Дада, бу ҳикматин илгари бир айтиб берувдингиз.

— Унда ўз номидан айтгандим. Энди ўша авлод-аждоди армон билан ўтган пандигонлилар номидан гапир янман, ўғлим. Аслида учовимизни сенинг олдингга ўшалар жўнатди... Қани, айт-чи, босмачи нега юртга киромай тоғма-тоғ қочиб юрибди?

— Дада,— бетоқат бўла бошлади Бузрукхўжа,— мени имтиҳон қилгани келганимисиз?

— Имтиҳон қиласа, эл номидан имтиҳон қиласа. Сабаби, ўғлим, сен кичкина лавозимда эмассан. Рустамбойнинг айтишича, ярим пошшоча ҳуқуқинг бор эмиш. Шундай экан одамларга яхшилик қилиш учун фойдаланиб қол ҳуқуқингдан. Қайтар дунё дейдилар бу дунёни Кимга нима қилсанг ўша ўзингга қайтади... Бобонг раҳматли бир ҳикмат айтиб юради.

— Дада?

— Жим бўл деяпман. Сенга керак бўлмаса вақти келиб набираларимга айтиб берарсан. Қуда, нима дейсиз айтами?.. Чолнинг ёши нақ тўқсонга бориб, ётар-туара бир жойда бўлиб қолибди. Келини ҳеч ёқтирас экан. Эрига отангизни йўқотинг, бўлмаса уйдан мен кетаман деб ҳар куни тўполон кўтарар экан. Чолнинг яккаю ёлғиз ўғли охири бир қарорга келибдио... эшитяпсанми, қитир қитир қилиб хат ёзмай тургин-да, адашиб кетаман.

— Ҳикматингизни ёзиб оляпман, дада.

— Ёсанг, ўчмайдиган қилиб ёз... бир қарорга келибдио, отасига мусаллас ичириб маст қилиб қопга солибди-да, алаштириб келиш учун чўлга жўнабди. Бир манзинга бориб толиқиб қолибди. Харсангтошга ўгириб дам

олаётган экан, бир маҳал қоп ичидаги отаси қиқирлаб кулаётган эмиш! Нега куласиз ота деса, э ўғлим, бобонгни қопга солиб чўлга ташлаб келиш учун кетаётганимда мана шу харсанг устида мен ҳам дам оловдим. Шу эсимга тушиб кулиб юбордим дебди... Йигит бир вақт келиб ўзи ҳам қопга тушиши мумкинлигини ўйлаб, дод деб ўрнидан туриб кетибди... Мана шунақа гаплар ўғлим. Боболаримиз бу ҳикматни бежиз тўқишмаган. Сен ҳам дафтаринингга ёзиб қўй. Ҳали айтганимдек, ўчмайдиган қилиб ёз.

Чоллар Бузрукхўжани ўртага олиб, бирни олиб, бирни қўйниб насиҳат қилишини давом эттиришарди. Бузрукхўжа гарчи қалбига яқин бу кишиларни соғинган, кўришишга интиқ бўлиб юрган бўлса-да, тўсатдан кириб келиб, тўсатдан насиҳат бошлаб юборишиларининг сабабига ҳеч тушунмасди. Ёки менинг ҳақимда юртда хунук овоза тарқадимикин, элни ранжитадиган бирон ҳаракат қилиб қўйдиммикин, дея ташвишлана бошлади. «Чакки қадам ташлаган бўлсам, чўрткесар дадам дарров юзимга айтган бўларди,— ўзинга яна далда берган бўлди,— йўқ, булар Инқилобининг ривожини истаб келишган, менинг эҳтиёт қилишяпти. Ниятлари яхши. Хўш, қулоқ сола берай-чи...»

Гап навбати энди Мулла Мусо бобога келган эди. Афтидан уни учовимиз бирга борсак, гапимиз таъсирилироқ бўлади деб, қўярда-қўймай олиб келишганга ўхшайди. Қувватсиз эмасми, елкаси билан нафас олиб узиб-узиб гапирияпти: тарбияси яхши бўлмаган одамии икки нарса бузар экан, бирни пулу, бирни ҳокимнят. Шу икковига эришгандай ўзини йўқотмаган бандасининг эл ўртасида обрўйи баланду айтгани-айтган бўлаверар экан.

— Куёв бола сендан илтимос шуки,— бир оз жим бўлиб қолди Мулла Мусо бобо,— аввало ҳовлиқиб кетма. Ундан кейин машнатга берилма. Даражатни қурту одамии машнат смиради. Шакархон ионбга ўхшаб яхши лавозимларни қариндош-уруғларининг тасқимлаб элнинг назаридан қолма...

Бузрукхўжа бетоқат ўриндан туриб кетди.

— Большевиклар бунга йўл қўймайди, тушунсангизлар-чи!

— Энди,— энтика-энтика давом этди қайнотаси,— охириги илтимосим шуки, мабодо куним етиб қазо қиласам, менинг қабримда карнай-сурнай чалдирамагин.

— Нега ундаи дейсиз,— Бузрукхўжа шошилиб яна ўрнига ўтирди.

— Большевиклар ўликни шундай қилиб кўмармини-ку?

— Ёлғон, душманларимиз тарқаттан бу гапни. Мен ҳалигача бунақа күмиш маросимини күрганим йўқ.

— Илоё, ҳеч биримиз ҳам кўрмайлик.

Чоллар хўп мириқиб гаплашадиган кун бўлди-ю, аммо намози жумадан кечга қоляпмиз-да, дейишиб, юзларига фотиҳа тортишди. Бузрукхўжа хонада ёлғиз қолгач, юрагиға негадир ғашлик қуюлиб келаётганини туди. Муртазининг ўлими туфайли қалбига тушган ғусса яна тўлқин урдими, қарияларнинг насиҳати кўнглининг бир чеккасида турган «одамларнинг ишончига лойиқ ишлай олмаяпманми», деган ташвишни кучайтирдими, қайнотасининг бугун борман, эртага худо билади, деяётганидаги маъюе боқишилари дилини ўртадими — яна дунё-дунёси қоронғилашиб кела бошлади. «Қанчадан-қанча дўстларимдай жудо бўлдим, отиб ташлашди уларни,— гижиниб ўйлай бошлади Бузрукхўжа,— қариялар бўлса йиқитган марзи эмас, йиқилганни турғазиб қўйган мард, дейишади. Тагимизда туриб қорнимизга мушт тушираётган бўлса-чий Эҳтимол вақтинча мушт дейиш ҳам шу палланинг тақозоидир... Бабушкин ҳам босмачиликни тугатиш, босмачиининг ҳаммасини қилицдан ўтказиш деган сўз эмас, деб эди. Эҳтимол қариялар ҳам шуни назарда тутишаётгандир... Лекин Риштонда фитна бор. Урунов бош бўлса ҳам ажаб эмас. Ораларига бир амаллаб ўз одамини киритиб олишим керак эди. Шакархондан фойдалансаммикни Йўқ, унинг жисми биз томондаю, қалбида нималар борлиги ҳали даргумон. Мулла Зариф-чи, йўқ, у қув, шайтон. Менинг ўзимни алдаб қўйиши мумкин... Муртазини ҳам, Асқаралини ҳам мана шулар отишган. Урунов... мен учун жумбоқсан, дилингда нима борлигини билолмаяпман...»

Хона эшиги шарақлаб очилиб кетди. Остонада қулочи ни кенг ёзганча Ҳасанбой кўринди:

— Берухсат кирсак мумкинми?

Ҳаёли қочиб турган Бузрукхўжа бир чўчиб тушди Кулиб юборди:

— Сенга қачон ақл киради ўзи?

— Масхарабозга ақлнинг нима кераги бор? Ке, авва. бир қучоқлашиб олайлик. Вой-бўй, жа тўлишиб кетибсанку... Ие, нега қовоғиниг солиқ, дадаиг уришдими деймай

— Уришди.

— Нега?

— Масхарабозларга иш топиб бермаганим учуни.

Ҳасанбой.— Чўлда адашган бўталоқдек сарсон юрганим

иң даданг билибди-да. Ваҳ-ваҳ-ваҳ! Қече Эшон отам ўзини ҳам күриб, ҳа деган таяга мадад, бориб ўртоғинга қарашсанг бўлмайдими деб уришиб қулоғимдан чўзмоқчи бўлди-ю, қулоғимни тополмай роса хит бўлди, ваҳ-ваҳ-ваҳ!

«Қани энди мен ҳам ана шунақа беғубор кула олсам,— фикридан ўтди Бузрукхўжанинг,— юрагим тўла ғашлик, кўксингда ғашлик бўлса жараанглатиб кула олмас экансан». Ҳамқишлоғини у атайлаб айттиприб келди. Қишлоқларда тарғибот олиб борувчи тўда тузмоқчи. Тўдада ашулачилар, қизиқчилар, маъруза айтувчи воизлар бўлади. Қишлоқ айланиб, руҳи тушиб, уй-уйнга беркиниб ўтирган одамларни чойхоналарга тўплаб, кайфиятини кўтариб бирни дунё воқеаларидан сўзлайди, бошқаси Инқилоб ғалабасидан гапиради, томоша кўрсатишади.

— Тўдага ўзинг раҳбар бўласан,— сўзини тутатди Бузрукхўжа.

— Бу айни муддао-ку, ўртоқ,— хурсанд бўлиб деди Ҳасанбой.— Лекин сенга бир шартим бор.

— Қанақа шарт?

— Аввало менинг ишимни бир ёқлиқ қилиб берасац. Садинисо билан ҳалигача қовушолмай юрибмиш. Совчи юборсам, поччаси масхарабозга тушиб қолган қайнисинглим йўқ, деб ҳайдаб юборибди. Жон ўртоқ, ўзинг бориб бир ёқлиқ қалиб бер.

— Ҳозир, шу кунларда ҳеч иложим йўқ.

— Бўлмаса тўрт энлик хат ёзиб берасац.

— Қимга ёзаман?

— Уша Ортиқали акамга-да. Қайнисинглигини ёш инқилобчи Ҳасанбойга берсанг бердинг, бермассанг Инқилоб шомидан қамаб қўяман, деб ёз. Нега куласан, сиёсат қилмассанг иш битмайди. Кейини, жон ўртоқ, мени жинидек мақтаб ҳам юбор. Инқилобчи, эл ўртасида обрўйи баланд, яқинда катта лавозимга кўтарилиб кетади, қўш от қўшилган извошда юради деб ёзгии. Ёзасаними?

— Йўқ, яхшиси ўзим бораман.

— Борасаними?

— Бораман.

— Ке ўртоқ, яна бир қучоқлашайлик!

Ҳасанбой сакраб туриб дўстини ўтирган курсисига қўшиб даст кўтарди-да, гир-гир айлантира бошлади.

Х

ЖИНЛАР БАЗМИ

Фарғона музофотига ўзим пошшо бўламан деб пайтойлаб юрган Зокир қўрбоши Хон эшон ҳазратларига қўл бериб, ҳам ўзимнинг, ҳам йигитларимнинг пири бўла сиз деб эъзозлаб олиб юрганига, мана, бир йилдан оши қоляпти. Икковлари ҳам бир-бирларига даркор эдилар Пири муршиддек мўътабар зотнинг Зокирнинг ёнида бўлиши қўрбошининг эл ўртасидаги обрўсини оширади, ди ни имон учун курашяпмиз дейишига асос бўлади. Муҳам мад алейхул саломнинг яшил байроғини баланд кўтариб юртни ғайридинлардан тозалаш ниятида, элу улусни ғазовотга бошлаган эшон ҳазратларига эса худди Зокирдеи қаттиққўл, тадбиркор бир қўрбоши керак эди. Аммо икковларининг ҳам ниятлари бошқа-бошқа. Бири пошшо бўлмоқчи. Бири дини имонни даҳринлардан эҳтиёт қилмоқ чи. Зокир қўрбоши қизиллардан қочиб тоғларда беркиниб ўзидан кичикроқ қўрбошиларни олдига солиб қувиб ку ўтказяпти...

«Мен бу бўрсиқни бекордан-бекорга семиртириб юра верар эканман-да,— ўйлайди Пири муршид.— Қачон ғазс вотга киришар экан, қачон? Иши хотинбозлик, бойли тўплаш, қанчадан-қанча олтинларни Қашқарга жўнатдайтишяпти. Ҳаракати худо йўлида эмас, нафс йўлида бўл япти-ку! Қандай чидайман, ахир, қандай?» Икковларини бир-бирларига бўлган хурмати ҳам аввалгидек эмас. Сардори аъзам ҳам ўз пирини ёқтирмай қолди. «Қўл оёғимга киshan бўлдинг-ку, соқолинг ўсмай ўлгур! Нафс йўлига кирма, халқни ўзингга қарши қўйма эмиш... Ҳуша насиҳатларингдан ўргилдим сени!» деб қўяди баъзан Бунинг устига Пири муршиднинг жиннинамо феъли ҳа бор экан. Қароргоҳдан истаган маҳалида кўк эшакка қишиқ миниб чиқиб кетаверади. Гоҳо қишлоқ мардумларига маъруза айти турниб ҳўнг-ҳўнг йиғлаб ҳам олади...

Лекин ҳали бир-бирларига керак эдилар. Пири муршид дин йўлидан қайтгайларни жазолаб улгурганлар йўқ. Сардори аъзам ҳам ҳали Фарғонага пошшо бўлгагэ эмас. Аламларини ичига ютиб бир-бирларига ён бери ишлашдан ўзга иложлари йўқ. Пири муршиднинг югурии елишлари бекор кетмади. Мадумар, Муслим, Кал ўзбек Шермат қўрбошилар Сардори аъзамнинг қудратига та бериб йигитлари билан келиб қўшилишди. «Форбуво»ни Шермат қўрбоши билан икковларини яраштириш, аска

ларини қўшиб қудрату салоҳиятларини ошириш умидила
Пир муршид икки-уч ойдан бўён тинмай ҳаракат қил-
яптилар.

Бугун ҳам ўша ёқдан келяпти. Мулла Шермат кўн-
мади. Она сутн оғзидан кетмаган бир болани ўзимга
бошлиқ қилиб ололмайман, аҳволи танг бўлиб қолган
бўлса келиб менга қўшилсин, этагимни ўпсин, гап тамом,
деб қўя қолди.

Баҳор бошланиб, тоғу тошлар ҳам илиб қолгач, Сар-
дори аъзам қишлоқма-қишлоқ юришни бас қилиб, қир-
ғизлар билан тожиклар чегараси туташадиган, лекин уни-
сига ҳам, бунисига ҳам тегишли бўлмаган «Ўрталық» деб
аталадиган бир манзилга ўтов тиккан. Сайҳонликнинг
устун томонлари кўп: бир чақирим масофа пастда ўзбек
қишлоғи бор. Шунча йўл юқорида қирғиз элати, чандаги
пасту баланд адирлар орасида тожиклар ҳам яшайди.
Сардор истаган нарсасини шу элатлардан тортиб ола-
веради. Кейин бу ерга қўққисдан ҳужум қилиб қолиш эҳ-
тимоли ҳам йўқ. Яланглик атрофдаги қишлоқлардан хий-
ла баланд бўлгани учун бу ерда турган киши худди су-
пада ўтиргандек чор томонни кузата олади.

Сардори аъзам хотинлари (уч хотини бор, учовини
ҳам ўзи билан олиб юради) мулозимлари, ўзига яқин
бўлган эллик йигити билан мана шу ерда яшаб турибди.
Қолган йигитлари қишлоқ ичиди. Иккитадан, учтадан қи-
либ хонадонларга киритиб қўйган. Йигитлар кундузи сай-
ҳонликда ҳарбий машқ қилишади. Кечаси гоҳо олис қишлоқларга
бориб тўкма уидириб келишади, гоҳо тонготар
базмлар уюштирилади. Шом ғира-шираси эди. Зокир қўр-
боши мулозимларидан кунлик ахборотни қабул қилиб
олгач, уларга ўйнаб-кулишга изн бериб, кичик хотини-
нинг ўтовига эндигина кириб борган ҳам эдики, қоровул-
да турган йигит ўтовнинг эшигини қия очди:

— Жаноблари!

— Гапингпи айт! — қўрс жавоб чиқди нимқоропги
ўтов ичидан.

— Пиримиз сафардан қайтдилар!

Кўрбоши елкасига авра чопонини ташлаганча югуриб
чиқди. Пир муршидинг хушхабар билан қайтишини бе-
тоқат кутаётганди.

— Пирим қанилар, чорла буёққа! — шундай деб чақи-
риб келишларига ҳам тоқати чидамади шекилли, ўтов
ортига ўзи ўтди. Эшон ҳазратларига кўзи тушиши билан
худди соғиниб юрган дадасини кўргап ёш боладек севи-
ниб, қучоқлаб сўраша кетди. Кўрбоши чинакамига хурсанд

эди. Эшон ҳазратлари ҳар галгидек яна йигирма чөгли муридларини отлантириб келибди. Йигитлар бедовлари дан тушиб жиловидан ушлаганча буйруққа маҳтал туришибди. Күшнига құшин қүшилса құдрат-ку, бу ахир Яна хүшхабар ҳам келтирған бўлсалар, бу Пиримни тавоқилмай бўладими!

— Қани-қани, ҳазратим, ичкарига! — икки қўллаб ўт томонни кўрсатди Сардори аъзам.

— Бу йигитларни, мана бу муридларимни қаёққа жойлайсан? — сўрадилар Пир муршид.

— Шукурбек юзбошига бераман. Бу қийғирларни, асарликка ўша ўргатади. Қани, юринг, марҳамат қилсиндар, худо ҳаққи сизни жуда соғинганман.

Сардори аъзам ўзи учун маҳсус ясатилган ва лози бўлганда кенгашлар ҳам ўтказиш мўлжалланган катта кенг, ҳар жой-ҳар жойига шамлар ёқиб қўйилган ўтовги Хон эшон ҳазратларини олиб киргач, мулоғимларига дарҳол дастурхон ёзишга фармон берди. Сўнг бетоқат сўради:

— Хўш, Пирим, эсон-омон бориб келдиларми?

— Худога шукур, — деди Пир муршид.

— Чарчагандирсиз?

— Тоғ йўли кексаларга оғирлик қиларкан.

— Хўш, ҳазратим, тезроқ айтсинглар, — Пирдан қийроққа чордана қурди Сардори аъзам, — юрагим ёрниләдеяпти! Бўрни — тулки?

— Худо хоҳласа яхши хабарлар ҳам бор.

— Хўш?

— Эргаш қўрбоши Раҳмонқулга бориб қўшилибди икковлари бирлашиб олибдилар.

— Менга бунинг қизиги йўқ, ўлганлари ҳақида хабар келтирангиз хурсанд бўлардим.

— Ундай дема, Сардор.

— Мулла Шермат билан учрашдингизми?

— Учрашдим. У сенинг боришингни кутаётган эка Менга қўшилсин, меҳрибон падардек бошини силайм дсяпти.

— Мен борарканманми? — ўтирган ўрнидан бир қўфалиб қўйди қўрбоши.

— Борсанг нима қипти, Сардор?

— Уша қўрнинг ҳузурнига-я!

— Кўр дема уни, Фарғонанинг имони бақувват мусумонларидан у.

— Тупурдим унинг имонига!

— Ҳай-ҳай, шаккоклик қилма, Сардор.

— Бари бир, бориб бир кечада калласини кесиб келаман у күрнинг. Қачонгача сабр қиламан, қачонгача ўзимни босаман, Пирим!

— Узингни боса олмаётган бўлсанг ғайридинлар устига юриш қил. Қиличдан ўтказ уларни. Токайгача тоғматор қочиб юрамиз. Ахир улар қутуриб кетишяпти-ку... Масжидларга ўт қўйишяпти!— Пирим муршиднинг овозлари қалтираб кетди, кўзларида ёш айланиб қолди,— мен қандай чидайман бунга!

— Масжидга ўт қўйишшитими?— худди ғазаби қўзғалган бир кишидек қўлини мушт қилди Сардори аъзам.

— Ҳа, ёндирибди!— чинакам йиғлаб юборди Пирим муршид.

— Худонинг уйига-я?— қалтироқ овоз билан сўради Сардор.— Ревкомлар қилядти бу ишни. Пирим, қарчиғайдек йигитларни бошлаб келиб аскаримга аскар қўшганингиз учун сиздан умрбод миннатдорман. Ҳамма армонларигиз ушалгунча, худо хоҳласа, қўлимдан қиличимни ташламайман. Сиз менинг суюнган тоғимсиз. Йиғламанг; Пирим. Яқинда ревкомлар устига чинакам юриш бошлайман. Кулинни кўкка совураман у худосизларнинг... Эндикириб дам олинг. Сизга ҳам атаб маҳсус ўтов тикириб қўйганман, бир чеккада, шишамгина. Киринг, ҳозир иссиқкина таом беришади. Қолган гапни эртага гаплашармиз.

Зокир қўрбошининг феъли баҳор ҳавосидек тез айнади. Эргаш қўрбоши билан Раҳмонқулнинг бирлашиши ва демак, кучига куч қўшиб олганлари, мулла Шерматининг «келиб менга қўшилсин», дея калондимоғлик қилгани унинг ғазабини қўзғаб юборган эди. «Сен кўрга қўрбоши бўлишини ким қўйибди,— деган фикр ўтди бошидан,— чоп-қи билан тўппончанинг фарқига бормайсану қўшинга бошчиллик қила олармидинг? Ундан кўра биронта масжидга бориб имомлик қилсанг-чи. Худо хоҳласа, сени ўзим бўғизлайман. Пирим бирон юртга жўнаб кетишлари билан устингга бостириб бораману, у кўзинги ҳам ўйиб олиб штга ташлайман...»

Сардор эъзозу ҳурмат билан Пирининг қўлтиғидан олиб бошқа ўтовга олиб ўтди. Мулозимларга чой-нопидан хабар олиб туришларини тайнилаб ўзи тезгини чиқиб кетди. Пирим муршидга қайноқ шўрва, кетидан буғи кўтарилиб турган қиймали палов келтиришди. Чарчаб турганиданми, кўпам тановул қилолмади. Хуфтон намозини ўқиб бўлгач, одатига кўра жойнамозга чўкка тушганича узоқ ўтириб қолди, Уйқу билан уйғоқлик ўртасида

мудрар әдилар. Хаёлига ҳар хил нарсалар келиб-кет бошлади. Масжидга ўт кетган пайтда додлаб, ҳар томоға югуратётган сўфининг аянчли қиёфаси кўз олдида ан туриб қолди. Кейин ҳамма ёқни салласи, салласиз сўфлар босиб кетгандек бўлди. Қизиқ, бир хиллари бошлирга салла ўрнига соябони узун шапка кийиб олган эмилар. Нонни тескари тишлаб ёнаётган масжид атрофи худди чакалакзордаги жинларга ўхшаб сакраб-сакр ўйинга тушармишлар... Бир маҳал сўфилар баробараш додлаб юборишиди. Додлай-додлай ёнаётган ўт ичига кидилару кўздан йўқ бўлдилар.

Пири муршид жойнамоз устида ухлаб қолган эди. Би вақт қулоғига чинқириқ эшитилгандек бўлдию шошили бошларини кўтардилар. Атроф жимжит, тиқ этган ово йўқ. «Ёмон туш кўрдим шекилли», дея ўрнига ётиш учун ечинаётган эди, йўқ, ечиниб ҳам бўлган эди шекилли яқиндан, жуда ҳам яқиндан қиз боланинг «войдод!» даган овози эшитилиб қолди. Нимқоронгида кавушларин тополмай ташқарига ялангоёқ отилиб чиқди. Ҳали, ўтога кираётганида атрофда бунчалик кўп бедовни кўрмаган эди. Ҳаммаёқни от босиб кетибди. Ўтовлар ёнига, ҳўни ридаги узун қозиқларга қатор-қатор боғлаб қўйибдила. Ўтовларнинг этагига гулхан ҳам ёқишибди. Тўп-тўп йигитларнинг сояси гоҳ узайиб, гоҳ қисқариб кўриняпти «Наҳотки жойнамоз устида шунақанги қаттиқ ухлаги бўлсам-у, бу ҳангомалардан бехабар қолган бўлсам, таба!» дея бир нафас жим туриб қолди.

Коровулда турган йигит югуриб келди:

— Безовта бўлдингизми, Пирим, худо хоҳласа тинлик, ташвишланмасинлар.

— Қиз бола додлагандек бўлдими?

— Додлаган, бир эмас, бир нечаси додлади, Пирим, шошилиб ахборот бера бошлади соқчи. Бу йигит ҳам боқалари қатори Piри муршид орқасидан эргашиб келдин йўлида хизмат қиляпман, дея ўзини ишонтириб юганлардан. Шунинг учун ҳам Сардори аъзамдан кўзашон ҳазратларига садоқати ортиқроқ. Садоқатининг иботи сифатида бўлган воқеани тўлиқроқ айтиб бергиги келиб қолди. Шу баҳона бўлиб бу ерда юз бераётган ҳангомалардан нафратланаётганигини Пирига сездириб ҳақўймоқчи эди.

— Йозбоши жаноблари сафардан қайтдилар. Уттагчили қизу жувониларни отга ёнича қилиб келишиди. Пирим мен айтди демаңг-ку, сиз кетгандан бўён ҳар кеча аҳвашни.

- Бу түнгизшінг иши кү! — ер тепинди Пири муршид.
- Сокчи йигит афсусланғаннамо бош чайқади.
- Пирим, ҳамма еқни түнгиз босиб кетди.
- Қыз қайси ўтовда додлади?
- Шұринг құрғурлар ҳаммасында ҳам додлашыпти.

Әшон ҳазратлар иккі құлпнны боши узра баланд күтариб: «Е парвардигор», дея хитоб қылди — күксидан бир парна олов отилиб чиққандек бўлди. Үзи ҳам куйиб-ёниб яқындаги бир ўтовга бориб урнлди. Юмшоқ наматни таталаб: «Айғирлар, әшикни оч, оч деяпман, түшнізлар!» дея қичқира бошлади. На түнгиздан жавоб қайтди, на айғирдан! Бошқа ўтовга ташланди. Щук, бу ерда ҳам әшик очилмади. Ҳалиги қийқириқлар, юрак-юракларни тилиб юбораётган чиққириқлар энди йўқ бўлиб қолди... Пири муршид ўзини йўқотиб қўйгандек, қаерда турганини, нима деяётганини билмай: «Е парвардигор!» дея яланг-оёқлари билан ер тепинар эди. Ўтовдан яланғоч бир эр-как оппоқ кийинған аёлни қувалаб чиқдию, қувалашганча қоронғилик қаърига кириб кетишли. Пири Муршид гулхан ёнаётган томонга қараб югурди. Үша тарафда йигитларнинг қорасын кўрингандек бўлувди, ёрдамга чақириб: «Нас босган ўтовларга ўт қўйинг», деб фармони илоҳий бермоқчи эди... Аммо э худо, э парвардигори олам... Ҳамма шармандалик бу ерда экан-ку! Гулханни гир айлантириб ўнбеш чоғли йигит давра қурибди. Гоҳ боши очиқ, гоҳ бошига рўмол ташлаган қизу жувонларни бирни тиззасига, бири ёнбошига олиб, ўпиб, қучиб май ичишяпти. Қийқириқ, қарсак, хўрсинишлар... Э яратган әгам, оламни тезроқ кунфаякун қилсанг-чи, бу манзарани Пиримнинг кўзларидан тезроқ даф қилсанг-чи!.. Эс-хушини йўқотди, овози бўғзига ёнишиб қолди. Қалтироқ тутиб келяпти, ўзинг мадад бер, э худо!

— Эшшаклар!!

Давра сеҳрланғандек қотиб қолди. Ғазабга тўлган ҳирслли кўзлар, ёрдам сўраётгандек мунгли боқаётгани ожиз нигоҳлар, ўртада ёнаётган оловининг әшилиб-бурилиб кўкка ўрмалаётган қизил тилларни... эҳтимол Пир туш кўраётганди, тушиди базм қурган иссу жинслар даврасига тушниб қолгандир. Ҳа, туш кўряпти, одам боласи бунақа беҳаё базм қурмайди, жинслар базми бу!

— Лоилоҳонллоблоҳу, мен Пири муршидман! — қичқириб юборди Пири муршид.

Тоғ тарафдан ғулдираб акс-садо қайтди:

— Лоилоҳо...

Яқингинадан, тўнкадек қорайиб турган дўнглик орти-

дан бир қизалоқ оқ қаптардек учыб чиқдию, Пири муршидни мұлжалға олиб қоқиниб-сүрениб чопиб кела бошлади. «Пирим, мен сизни танидим, мени қутқаринг, қутқаринг!» деде додлай бошлади. Ортидан девдек бир шарна ҳам ҳаллослаб келяпти. Қизалоқ кела солиб Эшо ҳазратларининг оёғини құчақлади:

— Мени қутқаринг!

Пири муршид туш күрмәётгандарига энди ами бўлди. Энгашиб қизалоқни күтариб олмоқчи эди, қуви келаётган барваста йигит:

— Пирим, бу менинг ўлжам,— деде қизга ёпишди.

— Пўқол!

— Яхшиликча қўйиб юборинг.

— Даф бўл!

— Бермайсанми?

— Тўнғиз, эртага сени осишга фармон бераман! Чаклоқ-ку, бу ҳали!

— Фақат бир кечага беринг, ёниб кетялман, илтимос қиласан, Пирим!

— Эшшаксан, даф...

Иўқ, эшон ҳазратлари сўзини охиригача айтолмади. Ҳирс ўтида ёниб кўзларига қон қуюлиб турган йигит иккек ќўллаб шундай бир куч билан итардики, Пири муршид оғаси билан қулаб, салласиз, яланғоч боши гурсиллаб ежга урилди. Еру кўк чирпирак бўлиб айланиб кетди. Омон пасайиб кела бошлади. Ўзидан кетиб бир неча даққа беҳуш ётди. Ҳушига қайтгач, дарров туриб кетолмана узоқлашиб бораётган юлдуз тўла осмонга шуурсутиклииб қолди... Жинлар базми тугабди. Аланга сўнчала ёнган ғўлалар тутаб, чирсилиб, атрофга учқун сояпти. Пирнинг боши наша элитган бандидек оғир, амм қизиқ, рӯҳ сокин эди. Ялангоёқ, бошяланг, боз устига кўлакчанг ҳам чиққанини энди сезди. Этлари жунжика боллади. Ўзига аталган ўтов томон қайта бошлади. Бир-икк одим қўйиши билан, нима сабабдандири яна ловилла ёниб кетди. «Иўқ, мен буларни шундай ташлаб кетман,— дармоненз қўлларини муштга тугди,— нас босиди, худо урибди ислом лашкарини. Ҳаммасига Сардор айбор. Ўзи айғир бўлганидан кейин аскари ҳам айғир бўлади-да. Айғирлар галасига раҳнамо бўлиб юрган экаман... Ҳозироқ кириб Сардорни бўғаман!»

Иўқ, Кўрбошининг ўтовига яқин йўлатмадилар.

— Мен Пири муршидингизман!— яна тутақдилар Эшо ҳазратлари.

— Қулингизман, Пирим, — қўлини кўксига қўйди ҳа-

ялпүккіна кутиб олған пакана соқчи,— аммо ҳаддимиз сиғмайды.

— Қақыр бўлмаса буёққа.

— Бошимиз кетади, Пирим. Боз устига кайфлари ҳам баланд. Иккى челяк мусаллас киритдик. Бошқа хотинларни ҳам ёиларига чақириб олдилар.

— Нима?!— бор кучларини бўғизларига тўплаб қичқирдилар Эшон ҳазратлари,— бир кўрпада уч хотин... Ё худо, ё авлиёлар!

— Шовқин солмасинлар,— шивирлади садоқатли соқчи,— одатлари шунақа бўлиб қолган.

— Ё худо, ё авлиёлар!

Пири муршид худди Мавлуд оқшомида садир тушган муллаваччалардек иккى қўли билан тиззаларига шап-шап уриб, гоҳ сакраб, гоҳ турган жойида гир айланиб азиз-авлиёларни ёрдамга чақира бошлади. Девлари хуруж қилиб ўзидан кетиб қолган эди. Соқчи йигит даст кўтариб ўтовга олиб кириб ўринларига ётқизаётганда, хайрият, яна ўзига қайтди.

— Сув берайми, Пирим?— тортиниброқ сўради садоқатли соқчи.

— Бера қол, бўтам.

— Бошингизда қон бор, йиқилдингизми, Пирим?

— Айғирлар тепди, бўтам.

— Қай бирин тепди, ҳозир бориб чавақлаб ташлайман.

— Сабр қил, бўтам... Тол қишлоқдан эдингми?

— Ўзингиз олиб келган эдингиз, Пирим.

— Сен у тўнғизларга қўшилма, хўпми?

— Оёғингизни уқалаб қўяйми?

— Майли,— хўрснинди Пири муршид,— илоё икки дунёни обод бўлсин, бўтам.

— Пирим, энди бизни ташлаб кетманг... сиз ташкил этган қўшини ич-ичидан нураб кетяпти.

— Очиқроқ айт, бўтам.

— Масжидларга ўт қўйиншяпти.

— Нима?!— Пири муршид оёқларини илкис тортиб ўтириб олдилар,— ким ўт қўяди?

— Пирим, бу гап ўртамиизда қоленин, бўлмаса бошим кетади. Сардори аъзам сиздан яширинча масжид ва азиз-авлиёларнинг хонақоҳларига ўт қўядиган тўда тузган. Узлари ўт қўйиб бу ишни большовойлар қилди деб, мишиш тарқатиб юрибдилар. Оқшом, сиздан олдинроқ Раҳимбек понсад келиб ҳисоб бериб кетди. Чамамда Сардордан талайгина мукофот ҳам олди, ҳовучида танга

олиб чиққанини ўз кўзим билан кўрдим. Пирим, гап ўтамида қолсин... Яна сув берайми?

Пир муршид худди жин чалиб кетгандек анграй қолган эди, жавоб қайтармади.

XI

САРДОР — УЛИМГА МАҲҚУМ

Одатда сафардан қайтиб тўдаларни айланар, муршардан ҳоли аҳвол сўрар, дин йўлида хизмат қилаётга лари учун ҳақтаоло уларнинг икки дунёсини обод қили жагини айтиб, кўнгилларини кўтарар эди. Бугун Пирни ташқарига чиққиси келмади. Жойнамозда узоқ ўтири қолди. Қалбидаги туғённинг зўридан туни билан ухла олмай, чаён чаққан кишидек тўлғаниб чиққан эди. Жонамозда чўкка тушганича мудроқ босиб кела бошлил. Бир вақт ваҳийдан овоз эшитилгандай бўлди:

«Сен, хон эшон, дини исломни оёқости қилдирмасли учун парвардигор номига қасам ичиб Миён ҳазратларга сўз берган эдинг. Ўз муридларингдан ислом лашка туздинг. Зокир қўрбошини ҳимоянгга олиб, уни Сардо аъзам деб эълон қилдинг, мартабасига мартаба қўшиди. Зокир нафс йўлига кириб юртларни талаяпти, шаҳвон ҳирс жиловини қўйиб юбориб бир кўрпада учтадан хотилиб ётапти. Лашкарга шайтон оралади, уни наҳс босиб бузуқчилик авж олди. Бунга сен айбдор эмасми?»

— Мен айбдор! — шивирлаб қўйдилар Эшон ҳазрлари.

— Диндан қайтганларни жазоламоқ, кофириларга зовот эълон қилмоқ умидида отга мингани эдин ўзинг масжидларга ўт қўйганларга пушти-паноҳ бўл юрибсан-ку, маҳшар куни юзинг қаро бўлмайдими? А масжидга ўт қўйган кофирига қандай жазони лойиқ расан?

— Улим! — дедилар Эшон ҳазратлари. Шу сўзини айши билан кўзлари ярақлаб очилиб кетгандек бўлди овозимни бирор эшитмадимикан дея атрофга аланинг нигоҳ ташлаб олди. Йўқ, атрофда ҳеч ким кўринди. Нимкоронги ўтовда ёлғиз ўтирибди. «Ха, уни ўлриш керак,— деб ўйлади яна,— лекин қандай қили? Э парвардигор, йўл кўрсат, қандай қилиб ўзимдан чиқсан балони даф қиласман энди».

Сардори аъзамнинг беш юз аскаридан камида учтаси Пир муршидинг муридлари. Уларни тўплаб

кирии коғир деб эълон қилиш ҳам мумкин. Лекин унинг ҳам тарафдорлари қараб турмайди, қирғин бошлиниади. Бордию елкасига милтиқ таққан муридларини эргаштириб жўнаб қолсалар-чи? Йўқ, бўлмайди. Зокир орқаларидаи ўқ отади. Яна хунрезликми? Хунрезликни худо кечирмайди. Яна бир йўли жамики мулозимларни бу ерга тўйлаш Зокирни Сардори аъзамликдан тушириб ўрнига Мадумар қўрбошини кўтариш. Лекин Зокир икки қўлини қўлтиенга тиқиб жим ўтирадиганлардан эмас. Шу ернинг ўзидаёқ аввал Пирни муршидни, кетидан Мадумарни отио, икковларини жанозасиз кўмдириб юбориши ҳам мумкин... «Э, парвардигор, бу балодан қандай қутулдим энди?»

Ўтовнинг эшиги очилиб остоноада оқшомги садоқатли соқчи кўринди. Эгилиб салом бераркан, Сардори аъзам нонуштага чорлаётганигини маълум қилди.

— Тобим келишмайроқ турибди, бўтам,— деб қўйдилар Эшон ҳазратлари.

Хиёл ўтмай Сардорнинг ўзи кириб келди. Хийла баднафс эмасми, қиши билан бир жойда ётиб ея берганидан хўж семириб етилиди. Бақбақалари осилган, бўйнидаги гўштлари қат-қат бўлиб туюнинг ўркачидек бир-бирига мингашиб кетган, афтидан ҳозиргина тўйиб ёғли таом еган бўлса керак, қалин лаблари йилтираб, оғир-оғир нағас олиб, пишиллаб турибди. «Айиқ, тоғ айинининг ўзгинаси бўлиб қолибди!» фикридан ўтди Эшон ҳазратларининг.

— Қалай, Пирим, яхши ётиб турдиларми?— остона олдида туриб сўради Сардор.

— Худога шукур,— деб қўйди Эшон ҳазратлари.
— Нонуштани бирга қилсан десвдим.
— Аллақачон қилиб олганга ўхшайсан-ку?
— Энди мулозимларимни чорламоқчиман.
— Мен ҳам сенга мулозим эканман-да?
— Йўқ, сиз Пиримсан,— Зокир чўкка тушиб икки қўлини кўксига бароўар қўйиб таъзим қилди,— сиз суянгай тогим, учсам қанотимсан.

— Берироқ кел, кўзимга тик қара-чи.
— Мана қарадим, Пирим, тинчликми?
— Мендан ҳеч нарсани беркитаётганинг йўқми?
— Қасам ичаман, Пирим, ҳеч нарсани сиздан сир тутмайман.

— Хобимда аён бўлди. Раҳимбек понсад икковларинг масжидларга ўт қўйиб юрган эмишсизлар.

— Пирим, тупда сизни ҳақорат қылган йигитни тутдириб келдим.

- Айт, нега ўт қўйдинг?
— Хоҳласангиз, ўша йигитни ҳозир отиб ташлайм
— Кимни?
— Сизни ҳақоратлаган йигитни.
— Нега масжидни ёндириднинг деяпман?
— Ҳеч нарса билмайман, Пирим.
— Айбингга иқрор бўлсанг, гуноҳнингдан ўтаман.
— Иқрор бўлмасам-чи?
— Муридларимни олиб кетаман, ўтовда яккамо
бўлиб қоласан.
— Пирим, сиз авлиёсиз!
— Йқормисан?
— Ўртада жанг кетяпти, жангки беомон. Душма
қайси йўл билан маҳв этсак, ўша йўл мақбул бизга. М
жидга большевиклар ўт қўйяпти, деб, овоза қилса, ми
лаб мусулмонлар биз тарафга ўтади, қудратимизга ғ
рат қўшилади. Наҳотки, Пирим буни тушунмасалар?
— Лекин яратган эгамни алдаб бўлмайди-ку?
— Худо ҳамиша ғолибларни кечирган.
— Масжидга ўт қўйған бандаси ҳеч қачон ғолиб
ломайди!

— Ўшқирманг, Пирим!

Икковлари бир-бирларига тикилиб қолишли. Фаза
тўла ўтили нигоҳлар тўқнашди... «Ўлимга маҳкумсан!»
кин эҳтиёт бўлишим керак,— фикридан ўтди Эшон
ратларининг», «Сен соқолинг ўсмай ўлгур, — ўйлади
кир калла,— қип-қизил аҳмоқсан. Лекин сен билан м
са қилишга мажбурман. Тавба қиласан-у, билганимни
либ юравераман».

— Пирим, оёғингизга йиқалиб узр сўрайман! Э
юринг, мулозимларимни понуштага чарлаганман, ҳам
лари жамулжам.

— Қўл-оёғим қақшаб безгак тутяпти.

— Унда уларни бу ерга чорлайман. Пирим, сиз
амри маъруф сұхбатингизга муштоқман.

— Сизни ҳақоратлаган йигитни нима қиласай, отиб
лайверайми?

«Сени ўзингни отиш керак! — фикридан ўтди
муршиднинг, — ўзингки бир кўрпага уч аёлни олиб
нингдан кейин тобеларингдан нимани ҳам кутиб бўла
Узинг ҳаромсан. Аскарларимни ҳам ҳаром қиляпсан.
зингдан бурқаб мусаллас ҳиди келяпти. Эртаю кеч
аластсан, баданинг сув кўрмайди, балчиқда ётган
ғиздек сасиб ҳам кетибсан... Тезроқ даф бўл бу ерда

— Пирим, ана у йигитни нима қиласай деяпман?

— Билганингни қил, Сардор. Ҳар қалай сен қўшинга бошлиқсан, қўмондонсан. Қаттиққўл бўлганинг маъқул.

— Дарра билан урдирайми бўлмаса?

— Тавба қилгунча уринглар... Лекин қайси бирини ҳам уриб улгурадинг, ҳаммаси ҳам харом, нас босган. Қачон тугатасан бу машғулотни?

— Қанақа машғулотни, Пирим?

— Хотинбозликни!

— Пирим, эркак бор жойда хотинбозлик бўлади. Бошқа иложимиш йўқ.

— Лекин бутун бошли қўшин хотинбоз бўлса уни худо уради-ку!

Сўзлай-сўзлай остона олдига бориб қолган Сардори аъзам тўхтаб ютинди. «Э бичилган банда, аёл кишини бағришгга олиб лаззатланиб кўрмагансан-да, шунинг учун бўлар-бўлмасга валақлай берасан. Уша сен айтган худонинг ҳам хотини бўлса кераг-у, сен билан мендан яширса керак», деб айтмоқчи бўлдию, айтолмади.

— Куюнманг, пирим,— деб қўя қолди,— сиз қанотимда экансиз, худо хоҳласа, ҳаммаси яхши бўлади. Билиб қўйинг, Пирим, сизсиз мен қаноти сингап бургутман, на парвоз қила оламан, на ўлжамга ташлана оламан...

Эшон ҳазратлари дастурхонга ёлғиз ўтири. Фикрлари бир жойга тўхтаганиданми, худди тўйиб ухлзб турган одамдек, руҳи сокин эди. Тоғлилар одатига кўра кийик ўти солиб дамланган хушбўй, хуштаъм кўк чой, сутга ёпилган сўлқилдоқ малда патир, янгиғина олинган шира ва қаймоқ бир иштаҳаснга ўн иштаҳа қўшиб хийла мириқиб ионушта қилди. Қўшинин айланғилари келиб қолди. Ташқарида афтоб чиқиб ҳамма ёқ чарақлаб кетибди. Утов тикилган кенглик қуёшга беткай бўлгани учунми, ўт-ўланлар яхши униб ер бетини қоплаб қолган. Атрофга поёнсиз гилам тўшалгандек. Олис-олислардаги қорли тоғлар беҳад баланд бўлгани учун худди яқингинида турган-дек туюлади. Баҳор қуёшининг нурлари қор устида ўйнаб атрофни яна ҳам ҷарогон қиласди, кўзни қамаштиради.

Аскарлар тўп-тўп бўлиб машқ бошлаб юборишибди. Бир тўдага татар командир пулемётни ўқлашни, отишни ўргатяпти. Бошқа тўдага туркиялик Носир афанди қиличбозликни машқ қилдирияпти. Йигитлар ҳаво анча аёз бўлишига қарамай бошяланг, кўйлакчанг бўлиб олишган. Яланғоч баданларига тиф ботишидан қўрқмай бир-бирларига чинакам ҳамла қилишади. Пирин муршид гоҳ баҳор чечакларига, гоҳ бўз йигитларнинг жон-жаҳди билан қилаётган турли машқларига маҳлиё бўлиб отлиқлар

тұдағынға бориб қолғашыны сезмай қолди. Үттиз өзгөлі фидойі сакраб бедовлардан тушиб, құл қовуштырышды:

— Ассалому алайкүм, Пирим!

— Ваалайкүм,— Эшон ҳазратлари суворийларга бир-бир күз ташлаған чиқа бошлади,— сизлар не машқ қилур-сизлар?

Тұда бошлиғи құлниң күксига қўйди:

— Отларни ғовдан сакратишни ўрганаётірмиз.

— Баракалло, дини исломни ҳимоя қилиш йўлида кўғовлар учрайди. Худо хоҳласа ҳаммасидан ҳам осон ўтгайсизлар. Лекин нега бошингизда салла йўқ?

— Саллани жанг пайтида ўрармиз, Пирим.

— Баракалло, бошингизда салла бўлса, имонингиз бақувват бўлади,— насиҳат қилган бўлди Пир Муршид,— имони бақувват бир аскар имонсиз ўнта аскарни қийратади. Буни унутманглар.

— Худо хоҳласа, унутмаймиз.

— Хўш, ғазавотга тайёрмисизлар?

— Жангга бошланг, Пирим.

«Булар тайёр,— орқасига қайтар экан алам билан ўйларди Эшон ҳазратлари.— Сардор эса тайёр эмас. Унинг нияти бошқа, ҳокими мутлоқ бўлсан, дейди, бойлик тўпласам, хотинбозлик қилсан, дейди... Масжидгаки ўт қўйибсан, демак, Фарғонадаги энг катта кофир сенинг ўзингсан. Ғазавотни сенга қарши эълон қиласан... Яхшиси кетаман, жин чалган, дев урган хасталарим кутяпти мени. Ушаларни даволаб гуноҳимни юваман. Бу айғирга шерик бўлиб гуноҳи азимга ботдим, икки дунё юзим қаро бўлди энди! Нўқ, сени жазоламагунча қўймайман. Сен ўлимга маҳкумсан!»

Пир Муршид пешин намозидан сўнг қишлоғига жўнаб кетиш учун тайёргарлик кўра бошлади. Аммо бу ердаги ишлардан беҳад ранжиганларини ва шу боис тезгина жўнаб кетаётгапларини Сардори аъзамга ҳам, мулозимларга ҳам сездирмади. Мурид йиққани кетялман, қўшиннингга қўшин қўшилса салоҳиятинг ошади деб Зокирни ишонтириди. Кўзларини ғалати ўйнатиб турган Сардори аъзам катта қўлни кўксига қўйди.

— Иигитларимни сафлай, ҳеч бўлмаса хайрлашиб кетинг. Сизни кўрса уларнинг кўнгли тоғдек кўтарилади. Яхшини кўрмоқ савоб дейдилар. Аслида бу қўшиннинг сардори ўзингиз бўласиз!

Пир Муршид маъқул дея ишора қилғач Сардор ўтовдан ўқдек отилиб чиқиб кетди.

НОУМИД ШАЙТОН

Алғов-далғовлы күнлар бошланышы билан темирчилик, мінгарлик, кулолчилик сингари устахоналарда иш тұхтаб, устаю шогирдлар қийғир урган чумчукөдек ұар томонға түзіб Риштону дилкүшонинг обод гузарлари ҳувиллаб қолған зди. Ревком аъзолари югуриб-елиб тоғыз, тоғыз дүйкә ҳам уриб, ниҳоят, усталарни иш бошлашга күндиришди. Халифалар ревком идорасига түпланишган зди. Бузрукхұжа қисқагина маъруза айтиб, Инқилоб ғалабаси учун милитиқ күтариб от чоптириш шарт әмас, бүзчи мөкиси билан, кулол андаваси билан, темирчи босқони билан ҳам ҳисса құшса бүлади деб, иш бошлаб юборишлари учун ұар бирига ревком хазинасдан юз таңгадан сармоя улашди.

— Бу харжларни қайси рүйхаттаға ёзаман? — сүради мулла Зариф халифалар чиқиб кетгач.

— Ҳоҳлаганингизга ёзиб құяверинг, — деб қўйди Бузрукхұжа.

Ҳам солиқ йиғувчи, ҳам хазиначи лавозимида ишлаб, кўпчиликнинг фикрича, иккөвни ҳам қойиллатиб келаётгандын сабиқ мингбоши тушундим дегандек бош ирғади-да, орқаси билан юриб чиқиб кетди.

Бузрукхұжа ёлғыз қолди. Кайфияти балаңд зди шу пайтда. Иш назаридан яхши кетаётгандек. Очарчилик бўлаётган юртларга ёрдам тариқасида дону дун жўнатиш, урушаётган аскарни озиқ-овқат билан таъминлаш, маориф, дала ишлари кўнгилдагидек борянити. Бабушкин шундай, худди ана шундай ишла деб, тоғо кўнглини ҳам кўтариб турибди. Лекин қувончи тугал әмас, кўнглининг аллақаеридан тугун бўлиб турган хижиллик бор... Зокир қўрбоши куч йиғяпти. Бугун-эрта Риштонга бостприб келиб, худди Сўхда қилгани каби, ревкомининг кулини кўкка совуриши мүмкин. Риштонда фитнакорларининг уяси борлиги ҳам аниқ, ўзи кўрнимаса ҳам шарласи сезилиб турибди. Лекин бу шарпа қаёқдан тушаётганилигини ҳеч аниқлаб бўлмаяпти. Зокир калла таъминотни қаердан оляпти. Аскарига кун сайни аскар қўшиляпти, ким жўнатяпти уларни?.. Эҳтимол Үрунов, мулла Зариф, Мирзачалар ўша фитнанинг иштирокчилари дидир. Лекин хатти-ҳаракатларида шубҳа қиладиган ҳеч нарса сезилмайди. Лекин Үрунов... ғалати одам экан бу. Чақылмаган ёнғоқдек,

ицида нима борлигини билib бўлмайди. Қизиқ, унинг ҳақида Кўқон резкоми яхши фикрда. «Марказдан мандат билан келган, келиниб ишланг» эмиш, шу ҳам гап бўлдими!.. Яна ким билади, эҳтимол буларнинг ҳаммалари ҳам яхши одамлардир. Ўтмишда оқ поишшога хизмат қилган бўлса, нима бўпти, ахир Шакархон ионб, Муслим қўрбосиллар ҳам Инқилоб томонига ўтиб бинойидек хизмат қилишянти-ку?..

Тал-туп қадэм ташлаб оқ кўнгил, шу фазилати билан Бузрукхўжага ёқиб қолган Темирбек кириб келди:

— Бўлмаса мен кетавераими? — деб сўради ўйга толиб ўтирган ревком раисидан.

— Қаёққа? — ҳушёр тортди Бузрукхўжа.

— Хабарнингиз йўқми?

— Нимадан хабарим бўлади?

— Ўртоқ Ўрунов пандигонли Хон эшон ҳазратларини қамоққа олиш ҳақида буйруқ берди, — тушунтирди милиция бошлиғи.

— Эшон тогда-ку?

— Ўйига келган, аввалги куни келган. Ўртоқ Ўруновга маълумот берган эдим, сизга айтмадими?

— Ўруновни чақир буёққа.

«Бу қизиқ бўлади-ку, а, — ўйлади Бузрукхўжа, — Эшоннинг келганини аввалги куниёқ билишган, лекин менга айтишмаган, қизиқ. Боз устига мендан бемаслаҳат уни ҳибсга олишга буйруқ ҳам берибди. Дин пешволарини ҳозирча қамамаслик ҳақида Бабушкининг буйруғи бор-ку! Буйруқ Ўруновга ҳам тааллуқли-ку, ахир».

Ўрунов қалтираб кириб келди. Феъли айниганлиги кўзларининг қизариб туришидан, юпқа лабларининг учibuшиб қўяётганлигидан ҳам кўриниб турибди.

— Буйруқни мен бердим, — деди хонанинг ўртасида тўхтаб.

— Кўқон ревкомининг кўрсатмасини бузиб, а? — сўради Бузрукхўжа.

— Хон эшон — Инқилоб душмани.

— Ўртоқ Ўрунов, — шошмасдан деди Бузрукхўжа, — аввало ўтиринг. Тўғри, Хон эшон Инқилобга қарши тарғибот олиб боряпти. У бизнинг душманимиз. Лекин онгли равниша қилинаётган душманлик билан кўр-кўрона душманликни фарқлашимиз керак. Бўлмаса, Инқилобнинг давоми қирғинга айланиб кетади. Бу Лениннинг кўрсатмаси.

— Ленинни рўкач қилманг! — ютиниб олди Ўрунов.

— Ҳар бир ҳаракатимизда доҳийнинг кўрсатмасига

қаттиқ амал қилишимиз керак. Бўлмаеа Иңқилоб апар-хияга айланиб кетади.

— Жуда донишманд экансиз-ку!

— Мен билганинни айтяпман... Ундан кейин, ўтиринг деялмаи, ўртоқ Ўрунов, сиз ҳар қалай мендан каттасиз, марказдан келгансиз. Марказий ҳукуматнинг сиёсатини тўғри талқин қилишининг керак эди... Хон эшон Фарғона мусулмонларининг пирларидан бири. Минглаб муриллари бор. Агар уни ҳозир қамоққа олсангиз эртага Риштонда катта ғалаён бошланади. Онгиз авом ревкомга ўт қўяди. Зокир қўрбоши ҳам худди шуни кутиб турган бўлиши мумкин... Эшон билан учрашдигизми?

— Нўқ.

— Большеевиклар диндорларни ҳеч қачон таъқиб қиласлигини уйга тушунтиргизми?

— Мен, бари бир, уни қамайман.

— Мен ҳозирча рухсат бермайман,— кескин қилиб деди Бузрукхўжа.

— Ҳамқишлоғингизни ҳимоянгизга олибсиз-да.

— Эҳтимол шундайдир... Хоҳласангиз юринг, Эшоннинг уйига бирга борамиз. У билан очиқчасига гаплашамиз.

Ўрунов ҳам кескин қилиб жавоб қайтарди:

— Мен душманимнинг уйига меҳмонга бормайман. Билиб қўйинг, ўртоқ Усмонхўжаев, устингиздан марказга маълумот ёзаман.

Ўрунов эшикни қарсиллатиб ёпиб чиқиб кетди. «Ҳеч келиша олмадим бу одам билан,— фижиниб ўйлади ревком раиси,— яхиси ўзим бораман. Биламан, Пирнинг мени кўргани кўзи, отгани ўқи йўқ. Лекин шундай бўлса ҳам бораман. Инқилобнинг туб моҳиятини тушунмаяпти у чол. Доҳиймиз Лениннинг «Россия ва Шарқнинг барча мусулмон меҳнаткашларига» номли мақоласини, эҳтимол ўқимагандир, ўқиб бераман унга.

Бузрукхўжа бугун Риштон ариғини очаётган ҳашарчилар ҳузурига бориб ака-ука қизиқчилар кўрсатаётган томошаларни эл қатори кўриб, кечгача ўша ерда бўлишини ният қилиб қўйган эди. Эшон ҳазратлари билан учрашиш истаги туғилдию ҳеч кимга ҳеч нарса демай, ўша ёққа отланди. Одати шунаقا унинг. Кўнглига бир нарса маъқул бўлиб қолса, пайсалга солиб ўтирмаиди.

Йўл хавфли, одим ўринида пистирмага дуч келиб қолиши ёки қуршовга олиниши ҳам мумкин эди. Қўриқчи олмаганилиги Риштондан чиққаандан кейингина эснга келди, Нима бўлса бўлди дея, бир-икки кундан буён ҳеч

әкқа чиқмай қантарилаб, күч тўплаб ётган қизил қашқа отини пошнати товони билан икки-уч бор ниқтаб қўйди. Баҳор айни сепини ёзгаи палла эмасми, ўриклар қийғос гуллаб нақ боғлардан тошиб чиқиб кетай деб турибди. Йўл четидаги толларнинг баргаклари шода-шода бўлиб осилган, ариқлар бўйидаги чучомомалар гоҳ қизил, гоҳ сариқ гуллаб атрофга аллақандай латофат, майнинлик улашаётгандек. Болалар қўзилаган қўйларини, бузоклаган, елини катта сигирларини яйловга ҳайдаб, тўда-тўда бўлиб лаппак, зувуллоқ ўйнашади. Дехқонлар ҳам шошиб қолишган. Бирор бўлиқ ерга омоч соляпти, бирори ёш-ёш ўғитларини ёнига олиб, ариқ кавлаб, юқорига тупроқ отади...

Эшон ҳазратлари руҳий хасталарни даволайдиган саройида, саройнинг ўнг биқинидаги тор, қоронғи қабулхонасида ўтирган экан. Бузрукхўжани қовоғини уюб қарши олди. Номига бўлса ҳам юқорига ўт, остингга кўрпача солай деган расмий гапларни ҳам айтмади. Бошини тиззасига солинтирганча, тасбеҳ ўгириб жим ўтиради.

— Сиздан бир хабар олай деб келувдим,— ўнғайсиз бир аҳволда гап бошлади Бузрукхўжа.

Пири муршид қўре жавоб қайтарди:

— Мендан яратганинг ўзи хабар олади.

— Пирим, ҳар қалай бегона эмасмиз.

Эшон ҳазратларининг мийифида заҳарханда кўринди:

— Худога шукур, қариндош ҳам эмасмиз.

— Пирим, мен сиз билан жиддийроқ гаплашгани келдим.

— Қамагани келибсан-да! Қамасанг қамай қол. Мана тайёрман,— Пири муршид қўлидаги тасбеҳни бир чеккага отиб ўриидан туриб кетди,— орқамда йиғлаб қоладиган болам, бўзлайдиган хотиним ҳам йўқ, сўққабошман. Қамоғингдан қўрқмайман. Нега ўтирибсан, тур, қўлимга кишиш ур, кофири!

Деворларига кишининг юрагига ваҳима соладиган ҳар хил буюмлар, шакллар осиб қўйилган бу хонага қадам қўйгандеёқ Бузрукхўжа ушиниг эгаси билан гаплашиш, қалбига йўл топиш осон бўлмаслигини сезган эди. Пири муршид ўзини одамзод билан инсу жинислар ўртасида турувчи илоҳий восита деб билади. Вужудимда инсу жинис хулқидан ҳам, одамзод феълидан ҳам нимадир мавжуд деб ҳисоблайди. Хоҳласа ўйинига тушиб кетади, хоҳласа тиззаларини қучиб ҳўйг-ҳўйг йиғлади. Буни Бузрукхўжа яхши билади. Бундай одамнинг руҳига таъсир этиш, май-

дип үзгәртириб, иродасини букиб олиш учун уннинг иродасидан устунароқ бир күч керак бўлади.

Бузрукхўжа ҳам шонилиб ўриндан турди.

— Пўк, Пирим, мен сизни тавоғ қылгани келдим.

— Нима?!

— Мен сизга доҳиймиз Лениндан хат келтирдим. Ҳа, Пирим, сиз анча-мунича одам эмассиз. Сиз Фарғона Пиримуршидларига пир бўладиган табаррук бир зотсан.

— Лениндан деднингми?

— Ҳа, доҳиймизининг ўзидан!

— Қани, буёққа ол-чи, ўша мактубини.

Эшон ҳазратлари қайтиб ўтириб чордана қурди. Лекин Бузрукхўжа таржима қилдириб келган мақоласини дарров узатмади. Айтадиган гапи кўп уннинг. Пиримуршид ёш боладек ёввош бўлиб қолган шу паллада дардини айттиб, юрагини ёзиб олиши керак. Пир Инқилобнинг туб мақсади меҳнаткашнинг шўр пешонасини меҳр билан силаш эканлигини ҳали тушунмас эди. Инқилоб бандасига тенглик ато қиласди. Эрк беради, иносон сифатида улуғлайди. Бандаси хоҳлаган маслагида бўлади. Аммо амалидан, бойлигидан, имтиёзидан ажralиб қолаётган эски дунё унсурлари Инқилобнинг аса шу фазилатини беркиттиб, авомин алдаб келмоқда. Натижада хунрезлик бўлмоқда. Оми кинилар алданганилигини билмай хонадонини чарогон қилини мумкин бўлган Қуёшга қараттиб ўқ отмоқдалар.

Пиримуршид наришон бир кайфиятда нурсиз кўзларини ярим юмиб жимгина ўтиради. Бир маҳал оғир саллали бошини илкиз кўтариб:

— Аллома Лениндан келган хатни буёққа бер-чи?— деб қўй узатдилар.

Бузрукхўжа кўп ўқилаверганидан титилиб кетган «Правда» газетаси орқасига ўша газетада эълон қилинган мақоланинг таржимасини ҳам солиб келган эди. Пиримуршид газетани очиб ўёқ-буёғини ағдариб кўргач, бу хатга менинг тиним ўтмайди, дедио таржима битилган қофозини кўзларига яқин келтириди:

— Бу хат менинг иомимга битилганими?

— Сиздек Пиримуршидларга аталгап.

— Кўзойнакен ўқий олмайман,— қофозни ҳамсухбатига узатди Эшон ҳазратлари,— ўзининг ўқиб бера қол.

«Россия ва Шарқининг барча мусулмони меҳнаткашларига!— «мусулмон» сўзини атайлаб баланд овоз билан ҳижжалаб ўқиди Бузрукхўжа. Пиримуршид жим ўтириб тиіглар эди. Яна хаёллари наришон, ишсу жинсларининг

шаклларнин томоша қыляптыми, мақолага қулоқ соляпти-
ми, билиб бўлмазди.

— Йўқ, бўтам, Россия деган жоғіндан қайта ўқи! — деб
қолдилар бир пайт.

«Россия мусулмонлари, Волгабўйи ва Крим татарлари,
Сибирь ва Туркистоннинг қыргиз ва сартлари, Закав-
казъенинг турк ва татарлари, Кавказнинг чечен ва тоғ-
ликлари, Россия подшолари ва золимлари томонидан мас-
жид ва ибодатхоналари вайрон қилинган, дин ва урф-
одатлари оёқости қилинган барча халқлар!

Сизнинг дин ва урф-одатларингиз, сизнинг миллий ва
маданий муассасаларингиз бундан буён эркин ва даҳлсиз
деб эълон қилинади. Ўз миллий турмушингиизни эркинлик
 билан ва баҳузур тузаберингиз... Шундай қилишига ҳақ-
лисиз. Билингизки, сизнинг ҳуқуқингииз ҳам Россиядаги
барча халқлар ҳуқуқи каби Йиқилоб ва унинг шўйбалари
бўлган ишчи, солдат ва дәҳқон депутатлари шўйролари-
нинг бутун қудрати билан ҳимоя қилинади...»

Бузрукхўжа мақоланинг худди шу ўринлари Пири
муршидга қандай таъсир қилаётганинг билмоқчи бў-
либ нигоҳ ташлаган эди, ҳамсуҳбатининг энди кўзларини
бутунлай юмиб олганини кўриб, лоқайд бўлиб қолдилар,
қизиқмаяптилар шекилли деб ўйладпю, қолган қисмини
жадалроқ ўқий бошлади. Йўқ, Пири муршид лоқайд эмас
экан. Мақола охирлаши билан шоша-пиша тугалланиши-
ни яна бир ўқиб бер, деб илтимос қилди.

«Бизнинг байроқларимиз бутун дунё мазлум халқла-
рининг озодлик байрогидир.

Россия мусулмонлари!

Шарқ мусулмонлари!

Дунёни янгилаш йўлида сиздан хайриҳоҳлик ва ма-
дад кутамиз.

Миллат шиши халқ комиссари

Жугашвили — Сталин.

Халқ комиссарлари Шўросининг Раиси

В. Ульянов (ЛЕНИН).»

Мақола тугади. Шу билан бирга хонага узоқ жимлик
ҳам чўкиди. Пири муршид, негадир, бир-икки бор ўтириб
турди. Ҳеч куттилмаганда салласини очиб қайтадан ўрай
бошлади.

— Хўш, Пирим, энди нима дейсиз? — секин сўради
Бузрукхўжа.

— Зўр гаплар айтилибди, бўтам.— Пири муршид бир
вафас жим қолдилар,— фақат бошланишида бисмиллоси
Йўқ экан.

— Бисмиллони ҳар бир мусулмоннинг ўзи қўйиб ола-
веради, Пирим.

— Хўш, мулла Бузрук, даданг қалай? Эсон-омон юриб-
дими?

— Шукур.

— Гулиора қизни бу ердан олдириб кетиб яхши қи-
лбасан. Мулла Маҳмуд билан топнишиб олдими?

— Пўк ҳозирча...

— Ердам бер, савоб бўлади, бўтам, аслида бу дунёга
савоб учун келганимиз... Менга очиқ айт, бу табаррук но-
ма қалбаки эмасми?

— Пирим!

— Йўқ-йўқ, қасам ичма, бўтам. Қасамхўрни ёмон кў-
раман. Сен яхши одамнинг фарзандисан, сенга ишонаман.
Хозир ғалати бўлкетялман, негалир ичимда қалтироқ тур-
ди... Хатингни ташлаб кет, тўғри потўғрилигини ўзим су-
риштираман. Агар чиндан ҳам сизларнииг пошшоларинг
шу гапни айтган бўлса, унда Кўқондаги пирим Миён Куд-
рат ҳазратлари гирт ёлончи булиб чиқадилар... Пирим-
нииг мактубларини ҳў анову сандиқда сақлаяпман. Боль-
шовойлар дин душмани, мусулмонларнииг бешикдаги
боласигача қиличдан ўтказади, деб ёзгаплар... Мактубла-
рини берайми, ўқийсанми? Йўқ, бермайман. Гур, энди тез-
роқ кет бу ердан. Девларим хурож қилинти, сени бўғиб
қўйишади... Йўқ, тўхта, шима мақсадда келганингин айт-
мадини. Лекин ўзим биламан, руҳимдан ўтиб турибди.
Большовойларга қарши урушини бас қилинг, ярашайлик,
деб келгансан. Шундайми, бўтам?

— Шундай, Пирим.

— Мен, бўтам, урушини бир ҳафта олдин тўхтатган-
ман. Зокир қўрбошининг бетига тупурдим. Уни қўлга ту-
шириб бераманими, йўқми буни ўйлаб кўраман... Яна бир
келасан, келасаними?

— Келаман, Пирим.

— Энди тезроқ жўнаб қол, бўғиб қўяман бўлмаса.
Кет деялман!

Пирим муршид бақирганича ташқарига чиқиб кетди.

XIII ҚИЛ УСТИДА

Икки тоғ оралигидаги торгиша сўқмоқдан юриб боряп-
тилар. Отлиқлар арғимчоқ солиб учган турналардек қа-
тор тизилиб олишган. Икки от ёнбосх келса сиғмайди.
Сўқмоқ тегирмоннинг новидек ингичка, «Ўрталик» ве-

дийсига Сұх орқали бориша ҳам бўларди. Пўл равон, текис, оғлар ҳам толиқмас, энг муҳими вақтдан ҳам ютган бўлишарди. Лекин у тарафларда одим жоїда гоҳ ўзбек, гоҳ тоҷик қишлоқлари учраб туради. Қишлоқлар ичидан Сардори аъзамнинг айгоқчилари йўқ деб бўладими, бор албатта. Ревком раисини танийдиганлари ҳам чиқиб қозлар, унда режалар бузилади, иш чаппасига айланиб кетади.

Сардори аъзамнинг устига юриш тайёргарлиги кеча эрталабдан бошланган. Ярим кеча эди. Бузрукхўжа ревком биноси ёнидаги уйида эди. Кўча эшик тақиллаб қолди. Таҳликали кунлар йигитни ҳушёр ётишга ўргатган, сакраб туриб кетди. Эшик яна тақиллади. Ёстиқ остидан тўппончасини олиб ҳовлига чиқа бошлади. Соқчи йигит уйғоқ экан. Кўча эшикнинг орқасида турган кишини сўроққа тутяпти:

— Аввал кимлигининг айт,— дейди соқчи йигит.

— Мен Пир муршид бўламан,— паст овоз эшилди эшик орқасидан.

Бузрукхўжа жадал бориб эшикнинг занжирини ўзи туширди. Ҳа, Эшон ҳазратлари экан. От устида турибди. Муридлари ҳам бор. Ичкари киришди. Ҳалимахон меҳмонга жой ҳозирлаб дастурхон тузади. Қумғонга олов ёқди. Икковлари нақ тонг отгунча суҳбатлашдилар. Пир муршид масжидларга ўт қўйдирган большевиклар эмас, балки Зокир қўрбошининг ўзи эканлигини айтиб, худонинг уйини ёндиргани учун у тўнғизни жазоламоқчи эканлигини айтди. «Агар Қўқондаги катта большевиклар мен тўплаган лашкарга омон-омонлик берса, тоғдан уч юз муридимни чақириб олиб уй-уйларига тарқатиб юбораман. Ўзим большевиклар томонига ўтаманми-йўқми кесин маълум қиласман», дея қўшимча ҳам қилди.

— Пирим, сиз большевиклар томонига ўтибсиз,— хурсанд бўлганидан кафтларини бир-бирига ишқаб қўйди ревком раиси,— Зокирни беш юз йигити билан қўлга тушириб бериш — бу қаҳрамонлик-ку, Пирим!

— Ундаи дема,— жеркиб берди Пир муршид,— менинг большевик деб атайдиган бўлсанг суҳбатни бас қилиб жўнаб қоламан. Мен савоб учун қиласман бу ишни, тоқи маҳшар куни юзим ёруғ бўлсин... Тўнғизни қандай қилиб қопқонга тушириш йўлини ҳам ўзим ўргатаман. Гап бундай, бўтам... Хайрият, келинм мусулмон экан, киргандую чиққанда ассалому алайкўм деяпти. Бу мусулмонлик аломати. Ревкомларининг хотини фирт коғир бўлади дейишган эди, яратгаига шукур, ёлғон экан,

Пири муршид ҳар гал юрт оралаб мурид овидан қайтестганида дини имен йўлида фидо бўлишга тайёр турган йигирма-ўтиз йигитни отлантириб, гоҳо елкалариға мислиқ ҳам осиб, орқасидан эргаштириб боради. Зокир бунига ўрганиб қолган. Қачон келмасинлар Пири муршидни қароргоҳга ҳеч қандай тўсиқсиз ўтказиб юборишга фармон ҳам бериб қўйган. Бу гал ҳам Пири муршид Бузрукхўжа йигитларининг бошига салла ўраб, эгнига малла чопон кийгизиб олиб борса, қоровулда тургаплар ҳеч шубҳага бормайди. Қароргоҳга тонг пайтида кириб борсанар, айғирни наҳе кўрпасида ётганда қўлга олиш мумкин.

— Гирим, бу ишига қачон киришамиз? — шошилиб сўради ревком ранси.

— Хайрли ишини пайсалга солиб бўлмайди, бўтам.

— Мен Кўқон ревкоми билан маслаҳатлашиб олишим керак.

— Лекин, бўтам, ўзингнинг ревкомининг Зокирнинг айғоқчилари бор.

— Кимлигини ҳам биласизми?

— Биламан, лекин айтмайман, бўтам. Чақимчининг жойи дўзахда бўлади дейдилар. Энди мен турай. Намоз найти ҳам бўлиб қолди, эл кўзига бамисоли Риштонга намоз ўқигани келгандек бўлиб кўринганим яхши. Хайр, бўтам, сени худога топширдим. Жавобингни бетоқат кутаман. Билиб қўй сен қўрқоқлик қиласанг, мулла Шерматнинг ҳузурига бориб ёрдам сўрайман.

Бузрукхўжа Эшон ҳазратлари билан изма-из чиқиб тўппа-тўғри соқчи отряд командири Константин Шамякининг казармасига жўнади. Атрофидаги йигитлардан факат ўшангагина ишонар эди. Шамякин уйқусираб ўтириб ҳамма гапни эшилди-да, оғзиши катта очиб эспади:

— Жуда қалтис-ку!

— Қалтис бўлгани учун ҳам боришимиз керак, — кўтарники бир кайфиятда деди ревком ранси.

Кечга яқин Бабушкандан «Маъқул, табриклайман, эҳтиёт бўл!» деган бор-йўги уч сўздан иборат жавоб хати келди. Рухсат келиши билан ҳар одимда учраб турадиган айғоқчилари чалгитиш учун Сарқўргон тарафдан Ислом қўрбоши бостириб келаётган эмиш деб бутун Риштонни оёққа турғизиб, тўс-тўполон ичида ўтиз уч отлиқ дашт томонга қараб чиқиб кетди. Кечадан буён тўхтамай тогма-тоғ йўл босиб келишяпти. Олдинда бораётган қирғиз йигит «Урталик»қача бошлаб боришини бўйнига олган, олдинда ўша кетипти. Сўқмоқ тугаб, сайхонлик бошлангач қирғиз йигити бедовининг бошини тортиб қорайиб қўри-

наётган водийга узоқ тикилиб қолди. Кейин индамасдан эгариз миниб келаётган отидан сидирилиб тушди-да:

— Командир,— деда Бузрукхўжага мурожаат қилди,— айтган жойингга келдинг. Ҳў дўппайиб кўринаётган до-вондан ўёғи — Урталиқ.

— Неча чақирим қолди?— шошилиб сўради Бузрук-хўжа.

— Ўлчаган эмасман.

— Чамалаб айт-чи.

— Билмайман. Пиримга айт, энди мени дуо қилсин-лар, худодан фарзанд сўраб берсинглар.

Бузрукхўжа йигитларига отдан тушишга фармон бе-риб, ўзи Эшон ҳазратларига кўмаклашиб юборди. Пирим муршид бехад ҷарчаганидан бўлса керак, бўшашиб, бир қон гўшт бўлиб қолган экан, оёқлари ерга тегиши билан муръдек кўкат устига йиқилиб тушди. Шўл бошловчиниёт-гани жойларида дуо қилди. Келишиб олганларидек, йигитлар кийимларини очиб бошларига салла, эгниларига мал-ла чопон кия бошлашди. Кенг сайдонликка эндигина кў-теришиб келаётган ой мўлу кўл нур тўқяпти. Осмондан тушаётган сариқ ёғду кўкатлардан кўтарилаётган ҳовур билан қўшилиб ажиб бир манзара ҳосил қилмоқда. Нур-лар кўз илғамас юмшоқ, майин тумапликка айланиб, гоҳо парланиб тўп-тўп бўлиб учиб юргандек, атрофдаги ором-Саҳш сокинлик, тубсиз сукунат ўша кўз илғамас нурларга илоҳийлик бахш этаётгандек. Илоҳий бу манзара ичи-да парилар, жаннат маликалари оҳиста-оҳиста парвоз қилаётгандек, нурдан ясалган арғимчақларда учиб бир-бирларига қувонч, масрурлик улашаётгандек...

От кишинаб юборди. Пирим муршид чўчиб ўрнидан ту-риб кетди. Йигитлар кийимларини алмаштириб бўлишиб-ди. «Салла ўраса, ўрусу ўзбекнинг фарқи қолмас экан-да, — деда кўнглидан ўтказди Эшон ҳазратлари. — Э, худо, қани энди менга қудрат ато қилсангу, бутун дунёдаги кофириларининг бошига мана шунаقا салла ўратиб чиқ-сам, ҳаммасини мусулмон қилиб ортимдан жаннатга етак-лаб борсам».

— Пирим, милтиқларни елкамизга осиб олсак бўла-верадими?— сўради Бузрукхўжа.

— Бўлади, бўтам, бўлаверади,— оёқларини силай-си-лай ўрнидан тура бошлади Эшон ҳазратлари,— аввалги келган муридларим ҳам милтиқ тақиб олишганди, сезиши-майди.

Оларига миниб яна йўлга тушдилар. Буёғида энди пима бўлишини ҳеч ким билмасди. Шу пайтгача кўнгил-

ларпда қувонч, босмачини тугатгани кетяпмиз деган фахр бор эди. Энди ҳаммаларини бир хилда ташвиш чулғаб олдин. Бордию, Пирин муршид алдаган бўлсалар-чи? «Чиндан ҳам алданаётган бўлсам-а,— ваҳимали ўйлар ўтарди Бузрукхўжанинг ҳам бошидан,— Муслим қўрбоши учрашишга келишдан олдин ота-онаси билан ўғилларини гаровга қўйған эди, дадил борувдим. Эшон ҳазратларида қари эшшакдан бошқа гаровга қўядиган ҳеч нарса йўқку? Алданиб қолсам-а? Кошки, бир ўзим бораётган бўлсам, бир гап бўлгудек бўлса мана бу йигитларининг ҳам умрига завол бўламан-ку».

- Константин,— секин чақирди Бузрукхўжа.
- Нима дейсан?— отининг бошини тортди командир.
- Қўл билан отадиган бомбадан ишқилиб, кўпроқ олдингми?

— Ташвишланма,— деб қўйди Шамякин,— ғамимни еб келяпман.

«Йўқ,— япа ўй олиб кетади Бузрукхўжани,— Пирин муршиднинг гаровга қўядиган нарсаси бор. Бу — унинг имони. Имони бақувват унинг. Масжидга ўт қўйдиргани учун Зокирни ҳеч кечиролмаяпти. Қонни ичмагунча ала-мидан чиқмайди. Бизга худди шуниси керак эди... Йўқ, чол хиёнатчи эмас».

- Пирим.
- Лаббай, мулла Бузрук.
- Зокирнинг пулемёти нечта дедингиз?
- Иккита, иккози ҳам ёнгинасида ўтовда турибди. Ўш томондаги ўтовда плимит отадиган йигитлар, чап томондаги қора ўтовда мулоғимлари, ҳали айтдим-ку, ўртада ўзи ётади. Бўтам, тезроқ юрайлик. Қароргоҳга бомдод намозига турмасларидан олдин кириб бормоқ керак. Бошларига салла ўрагани билан, бари бир анови маллавойларининг таниб қолишади. Сен ҳам, бўтам, таниқли йигитсан. Қароргоҳга киришимиз билан орқароққа ўтиб, бошингни эгиб ол. Лекин, бўтам, салла сенга хўп ярасар экан, нега ўраб юрмайсан? Ахир, мусулмонсан-ку! Ҳа, майли, дил эътибор. бўтам, дилдан худони қўймасанг бас.

Девонга кўтарилишлари билан кетма-кет пойлоқчиларга дуч кела бошладилар. Биринчи бор тўхтатган йигит Пирин муршидга кўзи тушиши билан югуриб бориб донг қотиб ухлаб ётгани шерикларининг қулоғидан чўзғилаб уйгота бошлади. Уйғонишигач, юргургилаб келишиб от устида турган Эшон ҳазратларининг оёқлариши ўпиб, этакларини қўзларига сурта кетишиди.

- Тәхоратинг борми? — сүради Пирі муршид.
- Бор, Пирим, бор,— баробағ жавоб қайтарыпди пойлоқты шигитлар.
- Нұфтон намозиниң үқіғанмізділарниң?
- Үқіғанміз, Пирим.
- Бомдодни ҳам қазо қылманглар. Мана, мен сизларға янги жүралар олиб келяпман. Қанотларниңга олиб асқарлықни ўргатынглар.

Иккінчи бор тұхтатғанларыда Пирі муршид пойлоқ-чилар боштанғи қимор ўйнааб ўтирганлари учун анча **ға-** забланған бўлди, учовингни ҳам аскарликдан ҳайдаб юбораман деб пўписа қилди. «Шулар ҳам аскар бўлдию,— қўнглидан ўтказди Бузрукхўжа,— душманин эгилиб кутиб олишапти. Яна булар Фаргонаға пошио бўлмоқчи эмишлилар, анқовлар!.. Эҳтимол менинг ўзим анқовдиран... Алдаб-сулдаб олиб кетишашётгандир... Нўқ, биз ҳам осонликча жон бермаймиз, муҳими — довдираб қолмаслик...»

Қароргоҳ кафтда турғандек яққол кўзга ташланиб қолди. Анча олислаб кетган ойниң хира тортиб қолган шуълалари ўтовлар устига тўкилиб, уларни бир-биридан ажратса бўладиган даражада ожиз ёритиб турибди. Оқ ўтов баландроқ тикилган экан, ёнидаги бошқа ўтовларга узун соя ташлаяпти. Кун чиқар томондан тоңг отиб кела бошлади. Тоғ орти бўзариб қолди. Қароргоҳ маст уйқуда, ҳали намозхон йигитлар ҳам уйғонмаган кўриниади. Яқинлашиб боргунларича ҳам ҳеч кимниң шарпаси кўзга ташлаимади. Қизиқ, бугун соқчилар ҳам қўйилмагани ўхшайди. Еки ухлаб қолнишдимикан? Тун бехатар ўтигалигига шукроналар айтиб, худо хоҳласа, тоңг пайтида ҳам ҳеч қандай хавф содир бўлмайди, деб ўзларни қаттиқ ишонтириб, иссиқ ўриниларига кириб кетишдимикан? Еки оқшом бу ерда базми жамшид бўлдимикан? Одатда, базм пайтида чекка-чеккада лабларини ялаб, тамшаниб ўтирадиган соқчи йигитлар базмдан сўнг идишилар тагида қолган майларни ичинб маст-аласт бўлгучи эди. Ҳа, бугун ҳам худди шундай қилишган, учиб қолиниган. «Ху нас босмай ўлгурлар!»— қарғандилар Пирі муршид,— сенларни яратганинг ўзи уриб қўйған экану». «Вақтив ўтказмай бостириб кишин керак!»— фикридан ўта бошлади Бузрукхўжанинг. Утов орқасида отиб кишилади. Кетидан бошқалари ҳам қўшилиб ҳаммаёқни гулдураган овоз қоплаб кетди.

— Бошладик,— шивирлади Бузрукхўжа,— ҳар ўтовга тўрттадаи бўлиб киринглар, қаршилик кўрсатганини жоийда отиб ташланглар, тез, тезроқ!

Шамякин пулемётлар қора ўтовда деб кела-келгунча үзін-үзи тақрорлаб келаётган эди, уч йигит билан ўша еккә ташланди. Яна уч йигитни олиб Бузрукхұжа оқ ўтовга кириб кетди. Беш-олти йигит мулозимлар учун махесүс тикилған катта ўтовни қуршовга олишди...

Пири муршид Зокир құрбошини құлға олишнинг бошқарап манзарасини тасаввур қилиб келаётган эди. Бошлаб бораётган муридларымни сафга тизаман, Сардор уларни қабул қилиб олиш учун салобат билан битта-битта қадам ташлаб чиқиб кела бошлайды, шунда ортимдаги муридлар баробар устига ташланишади, деб ўйлаб кетаётганди. Бутунлай бошқача бўлиб кетди. Чап томондан кетма-кет милтиқ овози эшитилди. Хиёл ўтмай, ўша ўтовдан Шамякиннинг йигитлари пулемётларни тақир-туқур қилиб судраб чиқа бошлашди. Оқ ўтовдан бир аёл отилиб чиқдию, яна орқасига қайтди. Қип яланғоч Сардорни судраб чиқаётгандарини кўриб Пири муршид юзини тескари ўгириб олди. Қароргоҳнинг этак томонидан еру кўкин гумбурлатиб карнай овози янграб қолди. Ўша тарафда кимдир:

— Қоң, қизиллар босди, қоч! — дея қичқирди. Сўнг ур-йиқит қилаётгандарнинг шундоққина олдидан от қўйиб настликка қараб тушиб кетди.

«Е алҳазар, ё алҳазар,— дея шошилиб отдан туша бошлади Пири муршид,— ўзим тузган қўшинни ўзим яксон қилдим-а, ё алҳазар!» Отни қўйиб юбориб қароргоҳнинг қуий томонига қараб югурдилар; малла чопопининг этагини шамол ўйнар, икки қўли билан худди эш-как эшаётган қайнқчилик фалати-фалати ҳаракаттар қилиб, тоғ ўнгга, тоғ чапга ўгирилиб бор овоз билан қичқирап эди:

— Ҳой, мусулмонлар, ҳой муридларим, мен Пири муршидингизман, тасалим бўлниглар. Яраш-яраш бўлди, омономониқ бўлди. Ҳамманигизнинг жоннингизга ўзим кафилман. Ревком кафил бўлди, аллома Лениндан иома келди, ўқ отманнлар!..

Орадан ярим соат ўтар-ўтмас қароргоҳ гўё ҳеч нарса бўлмагандек яна жимжит бўлиб қолди. Ўи беш чогли бандини қўлинни орқасига боғлаб ўт-ўланлар устига ўтқизиб қўйишган. Яна шунча аёлини оқ ўтовга киритиб ёнига қоровул қўйишди.

Кун ёришиб қолган эди. Сардори аъзам бир қўзғалиб олди-да, тепасида турган йигитга кўзларини қисиб узоқ тикилди. Бақувват тишлари гижирлаб кетди:

— Бузрукмисан?

— Ҳа, мемман,— деб қўйди тўппончасини филофига со-лаёттган ревком раиси,— хўш, аҳволинг қалай, Фарғона-нинг пошшоси?

Зокир қўрбоши яна тишларини синдиргудек ғижирлатди. Ютиниб юзини тескари ўгириб олди. Нарироқда кўкат устига малла чопонини ёзиб, қиблага қараб чўкка тушганича жим ўтирган Пир муршидга кўзи тушиб қолди. Эшон ҳазратлари қазо бўлган бамдод намозини ўқияптими ёки юм-юм йиғлаб яратганига алланарсаларни илтижо қиласптими, биллиб бўлмасди.

— Мени ебсан-да, қари эшшак! — деб қўйди Зокир қўрбоши.

XIV

МАШЪАЛ ЁҚИЛДИ

Полвон аянинг уйида тўй бўляпти. Ҳасанбой уйланипти. Пандигониниг ярим фуқароси кўчиб келгандек, чорвокда жой қилишган. Эркагу аёл ҳеч ерга сиғмайди.

Бузрукхўжа даврага назар ташлаб олади-да, яна ўз хәёлларига машғул бўлади. Кўзларида кулги бор, қалби эса йиғлаб тургандек, «Мақсад қори, Сотволди батрак, Қомил Муртазин, Исмоил соқчи... эҳ-ҳе, қанчадан-қанчада дўстларимдан жудо бўлдим-а,— дея йиғлаяпти унинг қалби.— Ҳаммалари ҳам ёруғ кунлар умидида яшаб, орзулар йўлида қурбон бўлишди. Қалбларида қат-қат армои билан кетишли. Биз бўлсак сб-ичяпмиз, ўйнаб-куляпмиз... Дунё шунақа экан-да! Лекин ҳали ўйнаб-кулишга эртароқ эди. Эргаш қўрбоши куч тўплаяпти, Раҳмонқул Ашава даштларига қўргон қуриб олди. Зокир калланинг қочиб кутилган каллакесарлари тоғларда изғиб юришибди... Иўқ, ҳали ҳеч нарса ҳал бўлган эмас. Ҳамма жанглар олдинда. Диний жаҳолат, саводсизлик — булар ҳали озмунча қурбон талаб қиласдими... Қўқон қамоқхонасида ётган Зокирии нега Риштонга олиб келишди экан? Жиноятчи жисоят содир бўлган жойда тергов қилиниши кеп рак эмиш!.. Ким билади, эҳтимол шундайдир. Аммо Шакархон ишб билан Хон эшонни ҳибсга олганларига ҳеч чидаи отмаямсан. Икковларининг ҳам олдида ёлғончи бўлдим энди. Ҳаётингиз даҳлсиз деб сўз берувдим, сўзимнинг устидан чиқолмадим... Қўқон ревкоми буйрун бергандан кейин нима ҳам қила олар эдим. Үрунов қиласпти бу ишларни. Эҳтимол ҳақдир, чиндан ҳам Риштон

да катта фитна иш кўраётгандир. Ахир фитналарни фош қилиш унга топширилган-ку... Лекин нима бўлганда ҳам судда сўзлашим, Шакархон билан хотининг гуноҳи билим ҳайрли ишини тарозининг икки палласига баробар қўнишларини сўрашим керак... Абдураҳмонбой нега ўтирибди бу ерда? Товба, ёш-яланлар ёнига чўкиб мусаллас ичашни қаранг! Ёш хотини бор-да, ўшанинг олдида ўзиши ёш кўрсатгиси келса керак. Лекин сенинг ҳам қисиб-қисиб қўяётган кўзларингда шумлик бор, инятинг бузуқ, ғруновга ўхшайсан. Икковинг ҳам чақилмаган ёнфоқсан. Лекин билиб қўйнилгар, Инқилобнинг қўли узун, бугун бўлмаса эртага томоқларингдан бўғиб олади».

Давранинг нариги чеккасида ўтирган Мадумар карнайчи икки қўлини ёиларига кенг ёзиб, бешиктерватдек чайқала-чайқала Бузрукхўжа томонига кела бошлади:

— Эшон бола, олдингга ўтирсан рухсатми? — деб сўради қаршисини чўккалаб, — ё қўрбошининг йигитидан ҳазар қиласанми? Ҳазар қилма, кеча устимдан бир чеълак сув қўйиб олдим. Энди бормайман, бўлди. Ке, икковимиз биро чайлик!

— Мен кўп ичиб қўйдим,— деди Бузрукхўжа негадир хижолат бўлиб.

— Қўйсанг-чи, ревком. Ма, косани ушла, бир уриштириб ҳам қўяйлик, кўтардик! Бай-бай-бай, май эмас, оби ковсар бўп кетипти-я... Мендан хафа эмасмисан?

— Нега хафа бўлар эканман?

— Мен қўрбошига йигит бўлдим-ку!

— Тўрт оёғи билан от ҳам қоқинади.

— Бузрук, ке, укагинам, пешашангдан бир ўпиб қўяй, ўлгим кеп кетялти, зап йигитсан-да! Мени яна ревкомга олгин, жои ука, карнай чалиб бериб юраман, оқ мисдан янти карнай қўйдирдим. Вой, овознин бир эшитсанг, жараганглайди. Олиб келиб чалиб берайми? Эшитсанг кўнглинг яйрайди, мард бўп кетасан. Ҳозир олиб келаман.

Мадумар карнайчи қўлидаги коса тўла майни охиригача симириб чайқала-чайқала ўрнидан турга бошлади.

Қувноқ кулги пандигонлиларинг жилеми ҳам руҳини бирлаштириб юборган. Ҳамма ўзлигини унуган, қийқиниқ қалблардаги ғуссаю аламларни ситиб чиқараётгандек, на босмачи хавфи, на очарчилик ташвиши қолган эди. Пайров сехрига, сўзлар ўйинига, ўхшатишлар остига беркингандан кўмма маъноларининг тагдорлигига тоғ тушуниб, тоғ тушуимай эл кулаётгани учун ўзга қўшилиб хандон отаётган Бузрукхўжа шундоққина тенасига акаси келиб қолганини пайқамай қолди.

— Тур, кетамиз,— деди Сулаймонхўжа укасининг қўлтинидан олиб,— кўп ичиб қўйдияг.

Бузрукхўжа маст бўлиб қолганини ўрнидан туроётганда сезди. Оёғи ерда турмас, назарида еру кўк аралаш қуралаш бўлиб чирпирак бўлиб айланиб кетгандек бўлди.

— Мени маҳкам ушла,— дея шивирлади акасига.

Тўй эгаларининг, базм энди қизиб келяпти, яна би нафас ўтирилглар, дея ёлборишларига ҳам қарамай, ака ука бир-бирларини суюб ташқарига чиқиб кетишиди. Бузрукхўжанинг шу қўли қадоқ, меҳнаткаш акасига шайтда меҳрибонлик қилгиси, кўнглини кўтарадиган бирон гап айтгиси келиб қолди. Аммо тошиб турган меҳрини нфодалай оладиган зарур сўзларни тополмай:

— Сен... яхшисан!— деб маҳкам қучоқлаб олди,— се жуда... яхшисан!

— Кўйвор, уят бўлади,— беозоргина силтанди Сулаймонхўжа.

— Сен яхши акамсан.

Бузрукхўжанинг қалбидаги ўзи ҳам англаб етмаган, но мини ҳам билмайдиган ғалати ҳислар туғён ура бошлиган эди. Гоҳ хандон отиб кулгиси келар, гоҳ ўтириб олийиғласам дер, гоҳо тишларини синдиргудек ғижирлатиш катта муштини ҳавода ўйнатиб кимнидир муштлаганде бўлар эди. Остонадан ўтиши билан истиқболига чиқи келаётган онаизорини маҳкам қучоқлаб олди:

— Аяжоним, меҳрибоним.

— Вой, арслоним, нега йиғлайсан?— қўрқиб сўради Зиёдабиби ая.

— Мен... мен маст бўлиб қолдим.

— Ҳечқиси йўқ, ўртоғингнинг тўйида ўйнаб-кулмсанг, қачон ўйнаб-куласан!

— Аяжон... дайди ўғлинигиизни кечиринг, гуноҳкорма Қариганларингда дадам билан сизга суюнчиқ бўлолмадим. Хизматларингни қилолмаяпман.

— Уидай дема, паҳлавоним. Худога шукур, элу юрининг хизматини қилиб юрибсан. Дадант икковишимизни орзумиз ҳам шу эди... Ўғлимиз элнинг дуосини олармика девдик...

XV

ҚАМОҚХОНАДАГИ ҚОТИЛЛИК

«Наҳотки, мени Бузрукхўжа ревкомномидан алдаг бўлса?— йиғламоқдан берин бўлиб ўйлар эди Шакархон. Наҳотки алданган бўлсам. Урунов, сенинг кўзи

хуңук эди. Ошнимни саб, ақчамии сарфлаб юрувдинг, тузим күр қылгур бошимга етдингми-а? Сиртарииг очилиб қолишидан қўрқдингми, инглиз айғоқчилари билан алоқада эканлигинги айтиб қўйиншимдан чўчи-дингми? Айтмоқчи эмас эдим. Сир ўзим билан қабрга кетиши мумкин эди. Энди айтаман, одил суд куни ҳамма-сими очиб ташлайман. Нишоолло, ипидан игнасиғача айтиб бераман... Э худо, ҳамма азоблардан алданиш азоби ёмол экан-ку, ёниб кетяпман, ёниб!»

Зиндоннинг нариги бурчагида ориқ тиззаларини қучиб Пири муршид ўтириби. Неки бўлса ҳаммаси худодан деб яратганга тавалло қиляпти.

Зокир қўрбоши бир жойда ўтиrolмайди. Гоҳ Эшон ҳазратларига, гоҳ Шакархонга талпиниб саволга тутади. Берган жавобларидаи қўнгли тўлмай, жаҳли чиқади-да, икковларининг ўртасида нари бориб, бери келади. «Бир неча соатдан кейин икковинг ҳам ўласан,—тишларини ғижирлатади қўрбоши.—Ҳамма иш битиши билан таш-қаридан хабар беришади. Зиндон қопқофини уч бор тенишса бас, икковингни ҳам бўғаман. Икковинг ҳам хонисай. Хонининг жазоси ўлим, ўлим!»

Қўрбоши зах ерга чордана қурган Шакархоннинг қаршиисига бориб ёқасидан олди-да, тортиб турғизди:

— Нега бойлигинги большевикларга бердинг деяпман?

— Қўлинигни ол.

— Гапир!

— Қўлинигни ол, нонтекпи!

— Қим нонтекпи?

— Тузими ичип, тузлуғимга бириичи бўлиб сен ту-турдинг. Маҳкамамда мени калтаклаганинг эсингдан чиқдими, яна менинг бойлигимдан умидвор бўлдингми?

— Бўғаман ҳозир.

— Бўғсанг бўға қол, қонхўр.

— Большевиклардан ҳимоя кутибсан-да, иккى юзла-мачи?

— Ҳа, ҳимоя кутдим.

— Бари бир, қамоққа ташлашибди-ку!

— Сенинг одамларинг қилди бу ишини, понкўр! Ўруновнинг иши бу. Судда ҳамманинг шарманда қиласман. Афғондан олган қуролларингни мен биламан, инглиз айғоқчилари бурнингдан ип ўтказиб олганини Шакархон билади!

— Оғзингни юм!—Зокир хирсдек кучли бир йигит эмасми, Шакархонни жаҳз билан итариб юборган эди,

боши бориб деворга урилдию, «ИММ» деб қўйди. Суд деган сўз қўрбоши қалбидаги ғазабин алангалашиб юборгандек эди. Бир сакраб нариги бурчакда бўрининг қаршисида қолган қўзичоқдек дир-дир қалтираб ўтирган Пир муршидинг елкасига чаигал солиб, ўридан турғазди, қичқириб юборди:

— Қари эшшак, нега мени сотдинг?

— Сени мендан олдинроқ худонинг ўзи уриб қўйган экан,— бепарвогина жавоб қайтарди Пир муршид.

— Нега устимга қўшин бошлаб бординг?

— Фафлатда ётганинг жазоси шу!

— Пир эмас, эшшак экансан!

— Сен эса, тўнғиз эдинг. Худо хоҳласа тўнғиз қавмидаги кетасан. Сенга на жаноза буюради, иа кафанилик... Кўлини ол, харом қилдинг қийимимни, наҳе босгани!

— Мендан ўша худосизларни зфзал кўрибсан-да, қаримай ўлгур?

— Худосиз деб сени айтадилар. Сен масжидга ўт қўйдинг. Улар бўлса маблағ бериб, таъмир қилдирилар. Кофири сенинг ўзинингсан!

— Сениям бўғаман ҳозир сотқин!..

Қўрбоши Пир муршидинг ёқасидан қўлини олиб нари кетди. «Ё бўға бошласамми кан?— деб сўради ўзидан.— Иўқ, ҳали эрта, ишни бузиб қўйман. Агар ташқаридаги режалар амалга ошмаган бўлса, эрталаб уларнинг ўлигини кўришгач, иш тескарисига айланаб кетади. Хабар беришларини кутишим керак. Қопқоқ уч марта тепилади, уч марта».

Пир муршид кўзлари хира бўлиб қолган эмасми, йиқилиб тушмаслик учун деворни пайпаслаб Шакархонининг ёнинга ўтди. Ноңбининг боши ёрилган экан, қонаётган жойига авра чопонларининг ўшигирини босиб ёнгинасига ўтириди:

— Бир пафас тиззамга бош қўйниг, ноңб жаноблари,— дех меҳрибонлик кўрсата бошлади.— Ҳозир дуо ўқийман, қон тўхтайди. Лекин хафа бўлмаснилар, бу тўнғизнинг жазосини эгамниг ўзи бераади... Аузи биллоҳим минашшайтону-ражим...

Эшон ҳазратлари, негадир дуойи афсун эмас, паст овозда тиловат ўқий бошладилар. Абадиятгами, илоҳийликками ишора қилувчи, ғамгин, айни пайтда ҳам юракни титратиб, ҳам ором бахшида қилувчи оҳанглар зиндан тубини қоплаб борарди... «Ўзинга-ўзи жаноза ўқияпти, сотқин,— ғижиниб қўйди Зокир қўрбоши,— тезроқ, тезроқ хабар бера қолишсайди. Қалбимдаги қасос руҳи сўймас-

дан туриб икковини ҳам тезроқ саранжом қилган бўлардим. Қон ичгим келяпти, қон!»

Тиловат тугагач:

— Ана, худо хоҳласа қон ҳам тўхтади! — деб шивирлади Пири муршид. — Сезяпсизми?

— Раҳмат, Пирим, — хўрсинди ҳолсизланиб қолган ноиб.

— Шакархон жаноблари?

— Лаббай, Пирим?

— Сиз кўп куюнаверманг. Худо хоҳласа эртадан қолдирмай большевикларининг Пири, аллома Лениннинг ноғига арзнома битамиш. Мулла Бузрук унинг мактубини менга ўқиб берган. Ўз иктиёрлари билан Инқилоб томонга ўтганларнинг ҳаёти даҳлсиз деб битилган ўша мактубда. Худо хоҳласа биз ҳам даҳлсизмиз...

Зинданнинг қопқоғи кетма-кет гупиллай бошлади. Зинада қулоғини динг қилиб ўтирган қўрбоши сакраб ўрнидан туриб кетди. Бир ҳатлаб ноибнинг бошига келди-да, босиб, кўкрагига миниб олгач икки қўллаб бўға бошлади.

— Ҳой, тўнғиз, қўлингни ол, ноибнинг нафаси қайтиб қолади, — бақириб юборди Пири муршид. — Ол деяпман! Ҳой мусулмонлар, ким бор?

Қўрбошини итариб ташламоқчи бўлди, худди қоядек оғир экан, қимирлатиб бўлмайди. Нимжон қўллари билан торта бошлади, яна бўлмади. Оёқларини силкитаётган ноиб бўғизланган қўйдек хириллай-хириллай ниҳоят, жим бўлиб, боши бир томонга оғиб тушди. Жон таслим қиласи эди у.

— Энди павбат сеники, сотқин! — сакраб ўрнидан туриб кетди қўрбоши.

— Тўхта, тўғиз, ниятинг ёмонга ўхшайди, калима ўгириб олай, — зинданнинг нариги бурчагига қараб қоча бошлади Пири муршид.

— Калимани... нариги дунёда ўқийсан!

Қўрбоши Эшон ҳазратларининг орқа тарафидан бориб бир қўлини оғизларига босиб, бошқаси билан кекиртагидан спикканча, «ана шундай, ана шундай бўғаман сен, сотқинни!» дей тишларини ғижирлата бошлади. Пири муршид кувватдан кетиб адойи тамом бўлиб қолган экан, оқиз-ожиз бир-икки бор силкинди-да, тик турганларича, дорул бақога рихлат қилди. Зокир калла ҳали совиб битмаган, этининг у ер-бу ери учиб турган икки мурдани ёнбуш ётқизиб:

— Аиа шундай, аиа шундай! — дей пичирлаганича зи-

надан юқорига күтарила бошлади. Көлиниб олғанларидек, зинден қопқоғини иң томонидан уч бор тақиллатди. Еғоч қопқоқ күтарилиб, телпакли бош күрниди:

- Битдими?
- Худо хоҳласа... битди! — күтарила бошлади құрбoshi.— Отлар қасрда?
- Орқамдан юринг,— олдига тушиб йўл бошлади телпакли киши...

АФСОНАНИНГ ДАВОМИ

Уч кундан буён шариллатиб ёмғир ёғяпти. Одим жойда ҳалқоб — ёмғир чучвара тугади. Күчалар тиззадан лой, одам күринмайды. Томлардан чакка ўтиб, коса-то-воқларни зум ўтмай тўлдириб турибди. Эркаклар уйга сиғмай қолган, Пандигон чойхонаси яна гавжум. Тенгтенги билан давра қурган. Бирида қувноқ суҳбат, бирида ғамгин шивирлашлар... Кимнингдир кўзида қувонч порлайди, кимнингдир юзида ташвиш ўрмалаб юргандек.

Атлас кўрпачада чордана қурган йигит секин сўрайди:

- Эшилдингизми, Бой бува?
- Нимани?
- Сардори аъзам яна аскар тўплаётган эмиш.
- Оғзингга новвот-ей!
- Жўнасамми, деб турибман.
- Жўнасанг отга ўзим миндираман.

Хў паридаги даврада гапга чечап яна бир йигит ҳаммани оғзига қаратиб олган:

— Хуллас, жўралар, Риштон биқирлаб қайнаб турибди.

- Хайрият, оёғингни куйдириб олмабсан.
- Гап қўшмай тур... мулла Зариф акамиз жуфтакни ростлаб қолганишилар.
- Ие, қочибдими?
- Қочибди дейишиялти.
- Нега қочади?
- Уни ўзидан сўрайсан... Қўқондан тафтишчилар келганини. Бурни катта Ўруновни сўроқ қилишаётганниш...
- Бузрукка гап тегмабдими ишқилиб?
- Ҳозирча тинчга ўхшайди.
- Лекин шу ўртоғим тўйга чакки келди-да. Келмаганда ўша оқшом Риштонда бунақа ғалвалар бўлмасмиди.
- Қизиқсан-а, пандигонли бўла туриб тўйга келмас қандоқ чидайди?

Чўлоқ чойхоначининг чойи ҳеч адо бўлмаганидек, миш-мишларнинг ҳам кети ҳеч тугамайди, етти хуфтон маҳалигача давом этади, ваҳимали миш-чишлар бора-бора афсонага уланиб кетади. Кимдир чакалакзорда ал-вастининг бувисини кўрибди, сап-сарни соchlарини тараб ўтирганимий, кимдир, кеча пешин маҳалида. Хўжай Хизр бобони кўрибди, энди сўрашаман деб қўл узатмоқчи бўлган экан кўздан йўқ бўлиб қолибди, кейин билса таҳорати йўқ экан...

Ташқарида ёмғир тиниб, осмон ҳам очилиб кетган. Юлдузлар қум билан пишалаб ювгандек чараклаб турибди. Даشت кўчадан ашула айтиб Армон бува тушиб келяпти. Ниҳоят, узоқ олишувдан сўнг маккор Иблисни енгиб, қопга солиб олган. Хўжа бобо мозорига кўмгани кетяпти:

— Мен Армонман, Армонман,
Кўриб қўйинг, Полвонман.
Енгдим, мэна Иблисни,
Рангиз, нурсиз, беисни.
Қабрни чукур очиб,
Тупроқни мўлроқ сочиб,
Устига тепиб кўмай,
Тош билан ёпиб кўмай...

Армон бува қабристонга эндиғина қадам қўйган ҳам өдикни, орқасидан:

— Ҳе-ҳе-ҳе, Ҳа-ҳа-ҳа! — деган овоз эштилди. Ўгирниб қаради-ю, ҳангу манг бўлиб қолди. Иблис қопнинг ичидаги эмас, ташқарида, ўн одимча нарида қора соқолини силкитиб, сўйлоқ тишларини таккиллатиб кулар эди.

— Қолни тешиб чиқсан-да, Иблис?

— Тешиб чиқдим, Армон чол.

— Яша бўғаман ҳозир!

— Кўрамиз, ким кимни бўғар экан.

Икковлари енг шимариб яна курашга тушиб кетадилар.

МУАЛЛИФДАН:

Ушбу әсар устида ишләётганимда
үз хотиралари билан ўртоқлашиб, кун
сайин узоқлашиб бораётган суронли
йилларнинг гоҳ қувончли, гоҳ аячли
манзараларини кўз ўнгимда жонлан-
тириб берган пандигонлик Зулфикор
бобо Ҳамроқулов, Набижон бобо
Юсупов, Зикриё бобо Раҳмонов,
Ўринбой бобо Мирзаевларга чин
кўнглимдан қайта-қайта раҳматлар
айтиб, қўлимни кўксимга қўйиб таъ-
зим қиласман.

МУНДАРИЖА

	I-кисм	
Омадсиз күнлар		5
	II-кисм	
Пандигоннинг ғамғин оқшомлари , ,		89
	III-кисм	
Бўронли кечалар		169
	IV-кисм	
Навбаҳор панласи		279

■
На узбекском языке

ХУДАЙБЕРДИ ТУХТАБАЕВ

ГОДЫ И ДОРОГИ [Заря над Каканном]

Роман

Редактор М. Рахмонов

Рассом А. Мамажонов

Расмлар редактори Х. Рахматуллаев

Техн. редактор Г. Ахмаджонова

Корректор С. Сайдолимов

ИБ № 1268

Теришга берилди 8.07.1983 й. Босишига руҳсат
отилди 11.10.1983 й. Формати 84×1081/32. Р—08195.
3-босма қонага «Литературная» гарнитурада
юқори босма усулида босилди. Босма листи 11,5.
Шартли босма листи 19,32. Нашр листи 21,22. Ти-
ражи 60000 Буюртма № 1514 Бахоси 1 с. 30 т.
(20.000 нускаси—силлиқ музовада, баҳоси 1 с 40 т.).
Шартнома № 65—83.

Ўзбекистон ЛИСМ Марказий Комитети «Шаш гвар-
дия» нашриёти, Тошкент, Навоий кӯчаси, 30.

Ўзбекистон КП Марказий Комитети нашриётининг
Мехнат қизил Вайроқ орденли босмахонаси,
ГСП, Тошкент, «Правда Востока», 26.

I c. 30 T

